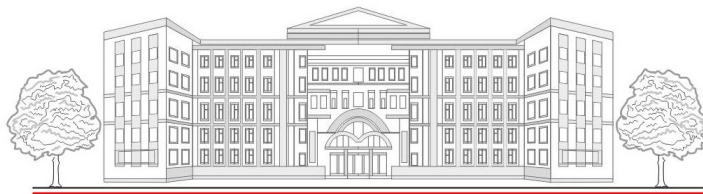

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
МІЖНАРОДНОГО
ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія:
ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 45

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 24 вересня 2020 р. № 1188 Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція» було включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія Б) за спеціальностями: 081. Право, 293. Міжнародне право.

Серію засновано у 2010 р.

Засновник – Міжнародний гуманітарний університет

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Міжнародного гуманітарного університету
протокол № 2 від 12.11.2020 р.

Видавничча рада:

С. В. Ківалов, акад. АПН і НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. – голова ради; **С. А. Андронаті**, акад. НАН України; **О. М. Головченко**, д-р екон. наук, проф.; **М. З. Згуровський**, акад. НАН України, д-р тех. наук, проф.; **М. П. Коваленко**, д-р фіз.-мат. наук, проф.; **В. А. Кухаренко**, д-р філол. наук, проф.; **Я. В. Лупій**, народний артист України; **Г. П. Пекліна**, д-р мед. наук, проф.

Головний редактор – д-р юрид. наук, проф. **Т. О. Губанова**

Голова редакційної ради – д-р юрид. наук, проф., член-кореспондент НАПрН України, Заслужений діяч науки і техніки України **А. Ф. Крижановський**

Редакційна колегія серії «Юриспруденція»:

С. С. Андрейченко, д-р юрид. наук, доц.; **Л. В. Діденко**, д-р юрид. наук, доц.; **К. В. Громовенко**, канд. юрид. наук, доц.; **О. С. Кізлова**, д-р. юрид. наук, проф.; **Я. В. Петруненко**, канд. юрид. наук, доц.; **О. О. Подобний**, д-р юрид. наук, проф.; **Н. М. Крестовська**, д-р юрид. наук, проф.; **Д. Г. Манько**, канд. юрид. наук, доц.; **Я. О. Тицька**, канд. юрид. наук, доц.; **Є. М. Цибуленко**, проф. (Естонія).

Партнер журналу
Фінансово-правовий коледж

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у збірнику «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету», допускається лише з письмового дозволу редакції.

При передрукуванні матеріалів посилання на «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету» обов'язкове.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16818-5490Р від 10.06.2010

Адреса редакції:
Міжнародний гуманітарний університет
вул. Фонтанська дорога 33, каб. 402, м. Одеса, 65009, Україна,
Телефон: +38 099 269 70 67, www.vestnik-pravo.mgu.od.ua

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

*Скрябін О. М.,**доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Класичного приватного університету*

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ АПЕЛЯЦІЇ В УКРАЇНІ ТА ФОРМУВАННЯ ДОКАЗІВ В АПЕЛЯЦІЙНІЙ ІНСТАНЦІЇ

Анотація. У статті проаналізовано історичні етапи зародження та розвитку інституту апеляції в Україні, а також формування доказів в апеляційній інстанції. Розвиток апеляційного оскарження в Україні здійснювався разом із законодавством тих держав, до складу яких входила та чи інша частина сучасної України – Литви, Польщі, Речі Посполитої, у більш пізні часи – Радянського Союзу. Часові рамки першого етапу – з часів Стародавнього світу до зародження апеляції в Київській Русі. Апеляція в цей період є спільною можливістю оскаржити рішення відповідних державних органів і посадових осіб, до компетенції яких входило вирішення цивільних справ. Другий етап розпочинається з періоду початку функціонування Статуту Великого князівства Литовського 1566 р., завершення етапу характеризується введенням у дію Статуту цивільного судочинства Російської імперії 1864 р. Третій етап починається з 1864 р., коли відбулося закріплення апеляційного провадження в цивільних справах у Статуті цивільного судочинства Російської імперії, а завершився етап у 1917 р., коли радянська влада скасувала апеляційне оскарження. Четвертий етап починається 30 грудня 1917 р., коли прийнятий Закон «Про введення апеляційних судів» Центральною Радою, а закінчується встановленням у 1920 р. радянської влади й ліквідацією апеляційного оскарження. П'ятий етап починається в 1992 р. прийняттям Концепції судово-правової реформи, яка вперше закріпила перегляд судових рішень в апеляційному порядку. Шостий етап почався у 2012 р., коли було внесено зміни до Кримінального процесуального кодексу й суттєві зміни до інституту апеляційного перегляду. Апеляція спрямована на забезпечення всіх умов для здійснення перевірки законності рішень суду, регулювання порядку перегляду судових рішень. Апеляційному судочинству притаманні такі процесуальні особливості, як перевірка судового рішення з фактичного та з формально-юридичного погляду. Ознаками апеляційного провадження є можливість оскарження вироків, що не вступили в законну силу, розгляд справи судом вищого рівня, надання права на апеляційне оскарження всім учасникам кримінального судочинства, інтересів яких стосується судове рішення, обов'язкове зазначення в апеляційних скаргах, у чому полягає неправильність судового рішення, і доведення в обґрунтуванні апеляції, перевірка законності й обґрунтованості судового рішення, можливість апеляційної інстанції провести судове слідство та прийняти нове судове рішення.

Ключові слова: інститут апеляції, судочинство, Кримінально-процесуальний кодекс, апеляційне оскарження, перегляд судових рішень, апеляційна інстанція.

Постановка проблеми. Одним із основних принципів судочинства в Україні є забезпечення прийняття судами обґрунтованих і законних рішень у справах, які ними розгля-

даються [1]. Тому забезпечення всіх умов для здійснення перевірки законності рішень суду, регулювання порядку перегляду судових рішень є сьогодні важливим і значущим питанням.

Інститут апеляційного провадження існував ще з давніх часів і з розвитком держави відчував чимало змін. Необхідним і важливим є вивчення й аналіз історичних етапів розвитку апеляції, так як при порівняльному аналізі норм кримінального процесуального законодавства нашої держави з практикою його застосування виникає низка питань, пов'язаних із апеляційним судочинством.

Також необхідною є подальша законодавча зміна кримінального процесуального інституту апеляційного судочинства, усунення наявних недоліків у правовому регулюванні, запровадження науково обґрунтованих пропозицій, здатних позитивно вплинути на ефективність діяльності суду апеляційної інстанції, з огляду на досвід формування, розвитку і становлення законодавчого регулювання апеляційного судочинства на території України.

Проблематика апеляційного оскарження, установлення й розвитку апеляції в Україні є предметом досліджень українських і зарубіжних учених. Серед українських науковців, які досліджували вказану проблематику, варто виділити таких, як Ю.М. Бортник [2], К.В. Гусаров [3], О.Ю. Костюченко [4], В.І. Маринів [5], І.Ю. Мірошников [6], П.П. Музиченко [7], Є.А. Чернушенко [8], П.І. Шевчук [9]. Проте важливим і необхідним є дослідження історичних аспектів розвитку апеляції в Україні та формування доказів в апеляційній інстанції з урахуванням сучасного стану досліджуваної проблематики.

Метою статті є дослідження історичних аспектів розвитку апеляції в Україні та формування доказів в апеляційній інстанції.

Вклад основного матеріалу дослідження. Історія апеляційного перегляду пройшла довгий шлях розвитку. Апеляція (лат. *Appellatio* – звернення, скарга) – це основний спосіб оскарження судових рішень у кримінальних і цивільних справах, закріплений у законодавстві більшості країн світу [9, с. 50].

У юридичній літературі зазначається, що цей інститут виник у давньоримській державі й отримав подальший розвиток у цивільному процесуальному законодавстві та судоустрою європейських країн. Разом із тим апеляція Давньоримської держави й апеляція в країнах Західної Європи виникли пізніше, відрізнялися один від одного, незважаючи на безумовний вплив римського права загалом на судочинство європейських країн [3, с. 88].

Розвиток апеляційного оскарження на території України здійснювався паралельно із законодавством тих держав, до складу яких входила та чи інша частина сучасної України. Поява можливості оскарження судових рішень у вищій суд

є предметом дискусій багатьох юристів та істориків, кожен із яких обґрунтовує власне бачення щодо точки відліку виникнення зазначеного явища [5, с. 97].

Так, на думку В.Г. Гончаренко, історія апеляції починається ще з часів Руської Правди – як можливість оскарження рішення громадського суду (суду громади), під юрисдикцією якого перебували вільні селяни-общинники, у княжому суді [10, с. 36]. В.М. Иванов, який, визнаючи існування апеляції в цей період, передбачає таку можливість і для рішень приватновласницьких судів, які вершили суд над залежними в різному ступені селянами-рядовичами, закупами [11, с. 40].

Ознайомлення з нормами звичаєвого права Київської Русі дає можливість стверджувати, що елементи перегляду судових рішень існували вже в кінці IX ст., що, у свою чергу, призвело до появи ієрархічності судової системи.

З часів Київської Русі судові функції здійснювала низка органів, у які входили як світські, так і церковні. При цьому зазначені системи органів правосуддя не були зв'язані зв'язками субординації, а їх підсудність не перетиналася.

Подальший розвиток історії України (XIV – середина XVII ст.) пов'язаний із перебуванням її земель під владою кількох держав: Литви, Польщі, Речі Посполитої.

У тій частині України, на яку поширювалася юрисдикція Великого князівства Литовського, можливість унесення апеляції з'явилася в 1566 р. До цього часу можливість оскаржити рішення в порядку апеляції не була передбачена. У Галичині, яка входила до складу Польського королівства, свого часу апеляція подавалася у вічові суди шляхти воєводства, а з XV ст. – безпосередньо королю [7, с. 17–18].

Тобто судовий процес і процедура оскарження судових рішень загалом у зазначений період варіювалися залежно від належності українських територій до Польського королівства або Великого князівства Литовського й, відповідно, від дії на цих територіях різних правових норм. Також варто відзначити подальший прогрес порівняно з давньоруським періодом у процесі відділення суду від управлінських органів, про що свідчить початок формування інституту професійних суддів [7, с. 135–136].

Судова система продовжувала відображати становий характер суспільства, проте незалежно від соціального статусу людини їй гарантувалося право на апеляційне оскарження у вищих судах, які протягом цього періоду міняли свою назву, проте продовжували виконувати функції перегляду судових рішень.

За часів існування Запорізької Січі судова система була розділена на кілька рівнів. Зокрема, судові функції (поряд з адміністративними) виконували полковник, отаман, кошовий отаман, а іноді й увесь кіш, при цьому рішення суду могли бути оскаржені в курінному суді, а вищою судовою інстанцією щодо вищих судових органів був суд кошового отамана.

Пізніше в процесі становлення організаційної структури Січі була введена посада військового судді, який здійснював судочинство в більшості кримінальних справ. Його рішення також могли бути оскаржені в кошового отамана. Однак вироки, винесені щодо злочинів, здійснених за часів бойових дій, оскарженню не підлягали й виконувалися негайно [12, с. 221].

Варто зазначити, що існували апеляційні суди в місцевостях Західної України, які перебували в складі Австрійської імперії. Так, у Львові в 1784 році був створений Апеляційний суд для Галичини й Буковини. Пізніше був створений Чер-

нівецький окружний суд як апеляційна інстанція виключно для Буковини [13, с. 195].

Протягом наступного періоду, який умовно можна назвати «імперським», на українські землі Придніпров'я, Правобережжя й Галичини поширювалися, відповідно, влада й судоустрій Російської та Австрійської імперій.

Серед кримінально-процесуальних нормативних актів, які діяли в межах Російської імперії, варто виділити указ імператора від 3 листопада 1796 р. «Про встановлення в Малоросії правління і судочинства, згідно тамтешніх прав і старих порядків». Згідно із цим указом, на Лівобережній Україні частково відновилося колишнє українське судочинство, а на Правобережній було реанімовано польське судочинство.

Такий порядок зберігався до початку 40-х рр. XIX ст., коли на всю територію України, яка адміністративно підпорядковувалася Росії, поширювалася дія Зводу законів Російської імперії 1832 р. У цей період єдиної судової системи не існувало, суди були становими. Судові функції також виконували органи місцевої адміністрації й поліції [14, с. 43].

Зазначена ситуація, урешті-решт, привела до необхідності судової реформи, яка проведена в 1864 р. Результатом істотних змін у судовій системі стала ліквідація станових судів і введення незалежної судової системи, яка включала світові суди, відповідну апеляційну інстанцію – з'їзд мирових суддів, і загальні суди двох рівнів [4, с. 25–26].

Події 1917 р. в Російській імперії стали основою для створення Української Народної Республіки (далі – УНР). Створення нової системи передбачало організацію трьох апеляційних судів: Київського, Харківського та Одеського, юрисдикція яких поширювалася на однойменні губернії. Однак, як зазначає П.П. Музиченко, Харківський та Одеський апеляційні суди так і не були створені [15, с. 212].

Крім того, у новій державі вводився вищий судовий орган – Генеральний Суд [16, с. 79–85]. Однак недовге існування УНР і досить напружені зовнішньополітичні відносини з Росією перешкодили завершенню становлення повноцінної судової системи. правонаступник УНР – Українська Держава гетьмана Скоропадського – відновив стару імперську систему судоустрою. Що ж стосується Західноукраїнської Народної Республіки, то на її території продовжувало діяти австрійське кримінально-процесуальне законодавство.

Зі встановленням радянської влади інститут апеляції припинив своє існування в результаті Декрету радянської влади «Про суд» № 1. Проте був уведений інститут касації, який за змістом істотно відрізнявся від однойменного інституту світового процесуального законодавства [8, с. 9].

Апеляційні суди були віддалені від населення, а їх віддаленість значно погіршувала процес розгляду справи в цій стадії. Явка свідків і сторін, що брали участь в апеляційному провадженні, була дуже ускладнена. У силу цього апеляційний суд розглядав справи головним чином на підставі письмових матеріалів, що, по суті, не відрізняло його від судів касаційної інстанції. Крім того, наявність апеляційних судів породжувала недовіру народу до судів першої інстанції [17, с. 6–62; 18, с. 17–18].

Отже, зникнення інституту апеляційного оскарження в цивільному судочинстві нашої країни виявилось наслідком того, що поряд зі знищенням старої судової системи було знищено все дореволюційне судочинство, у тому числі й цивільне,

елементом якого була апеляція. Модель нового судочинства передбачала спрощення судової діяльності як результату встановлення нових суспільно-економічних відносин і відкидала інститут апеляції, що втратив своє значення [2, с. 333–334].

Інститут апеляції як утілення права на перегляд судового рішення, яке ще не вступило в законну силу, судом вищої інстанції був відновлений уже в незалежній Україні. Базові принципи його відродження втілені в прийнятій 28 квітня 1992 р. Верховною Радою України в Концепції судово-правової реформи [19]. Ця концепція передбачала вдосконалення судової системи, зокрема шляхом уведення апеляційних судів та апеляційної форми перегляду рішень у кримінальних справах.

Надалі в рамках так званої «малої судової реформи» у 2001 р. був здійснений перехід до дворівневої системи оскарження судових рішень. Перехід був здійснений шляхом унесення відповідних змін до чинного в той час Кримінального процесуального кодексу України. Разом із тим варто зауважити, що наявність цих двох рівнів мала кілька вибіркових характеристик. Це зумовлено тим, що за деякими кримінальними справами, відповідно до правил інстанційної підсудності, функції суду першої інстанції виконували апеляційні суди областей, міст Києва і Севастополя. Зокрема, це стосувалося злочинів проти основ національної безпеки, злочинів, за вчинення яких загрожувало покарання у вигляді довічного позбавлення волі, а також злочинів, скоєних суддями.

Подібний підхід породжував порушення принципу рівності всіх перед законом і судом, оскільки одні особи були наділені правом оскарження рішення як у порядку апеляції, так і в порядку касації, а інші – тільки в порядку касації. З огляду на зазначений недолік, законодавець у 2010 р. вніс зміни до Кримінального процесуального кодексу, установивши, що всі кримінальні справи в першій інстанції мають право розглядати тільки місцеві суди. Тому можливість подати скаргу двічі (спочатку в апеляційний суд, а потім у касаційний) була забезпечена для будь-якої особи незалежно від специфіки кримінальної справи [5, с. 101–102].

У доктрині кримінального процесу виділяють такі характерні ознаки апеляційного провадження: можливість оскарження вироків, що не вступили в законну силу, розгляд справи судом вищого рівня, надання права на апеляційне оскарження всім учасникам кримінального судочинства, інтересів яких стосується судові рішення, обов'язкове зазначення в апеляційних скаргах, у чому полягає неправильність судового рішення, і доведення в обґрунтуванні апеляції, перевірка законності й обґрунтованості судового рішення, можливість апеляційної інстанції провести судові слідство і прийняти нове судові рішення [20, с. 105–106].

Так, доцільно підтримати думку І.Ю. Мірошникова, який відзначає, що українському апеляційному провадженню притаманні такі процесуальні особливості: перевірка судового рішення як із фактичного, так і з формально-юридичного поглядів, що передбачає: а) розширену систему підстав для зміни або скасування судових рішень; б) можливість апеляційної інстанції на умовах, зазначених в законі, повторно дослідити обставини, установлені в ході кримінального провадження, і досліджувати докази, що не досліджувалися судом першої інстанції; в) можливість суду апеляційної інстанції у випадках, передбачених законом, прийняти свій вирок або винести рішення, повністю або частково замінивши вирок або ухвалу суду першої інстан-

ції, з безпосереднім погіршенням становища обвинуваченого або особи, щодо якої застосовано примусові заходи виховного або медичного характеру; об'єкт перевірки – діяльність судів першої інстанції, слідчих суддів і її результати (судові рішення, які не набрали законної сили), на предмет законності, обґрунтованості й справедливості; широке коло суб'єктів права на апеляційне оскарження; можливість оскарження судового рішення тільки в межах вимог і домовленостей, заявлених та узгоджених у ході кримінального провадження [6, с. 252].

Висновки. Отже, історія розвитку апеляції в Україні та формування доказів в апеляційній інстанції включає шість етапів. Розвиток апеляції в Україні здійснювався паралельно із законодавством тих держав, до складу яких входила та чи інша частина сучасної України. У 1920 р. радянською владою було ліквідовано апеляційне оскарження. Відновлення апеляційного оскарження відбулося в 1992 році з прийняттям Концепції судово-правової реформи. У 2012 р. Верховною Радою України внесено зміни до Кримінального процесуального кодексу України та проведено істотні зміни інституту апеляційного перегляду.

Література:

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141, 129. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 11.10.2020).
2. Бортник Ю.М. Історичний розвиток апеляційного провадження. *Держава і право*. Серія «Юридичні і політичні науки»: збірник наук. праць. Київ, 2006. Вип. 31. С. 328–334.
3. Гусаров К.В. Інстанційний перегляд судових рішень у цивільному судочинстві: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2011. 431 с.
4. Костюченко О.Ю. Апеляційне оскарження судових рішень у кримінальному процесі України: монографія. Київ: Київ. ун-т, 2006. 182 с.
5. Маринів В.І. Історія інституту перегляду судових рішень у порядку апеляції та касації у кримінальному судочинстві України. *Юрист України*. 2014. № 1. С. 96–103.
6. Мірошников І.Ю., Козлова Г.Р. Апеляційне провадження в Україні: історія та сучасність. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 64. С. 248–253. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jousepr_2019_64_31 (дата звернення: 12.10.2020).
7. Музиченко П.П. Суд і судочинство на українських землях XIV–XVI ст. Одеса: Астропринт, 2000. 180 с.
8. Чернушенко Є.А. Апеляційне оскарження в цивільному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса: Одес. нац. юрид. акад., 2004. 22 с.
9. Шевчук П.І. Інститут апеляції: досвід урегулювання в процесуальному законодавстві окремих пострадянських країн. *Вісник Верхов. Суду України*. 2000. № 4. С. 50–55.
10. Історія держави та права України: навч. посіб. для студ. юрид. вузів та ф-тів: курс лекцій / за ред. В.Г. Гончаренка. Київ: Вентури, 1996. 288 с.
11. Іванов В.М. Історія держави і права України: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2003. 411 с.
12. Історія держави і права України: підручник: у 2 т / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. Київ: Вид. дім «Ін Юре», 2000. Т. 1. 648 с.
13. Коваль В.М. Розвиток системи апеляційних судів України. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2003. Вип. 21. С. 194–198.
14. Ефремова Н.Н. Министерство юстиции Российской империи. 1802–1917 (Историко-правовое исследование). Москва: Наука, 1983. 152 с.

15. Музиченко П.П. Історія держави і права України : навчальний посібник. 4-те вид., стер. Київ : Знання, 2003. 429 с.
16. Слюсаренко А.Г. Статут про державний устрій, права і вольності УНР від 29 квітня 1918 р. Конституція Української Народної Республіки. Історія української конституції. Київ : Знання, 1993. С. 79–85.
17. Добровольская Т.Н. Областной (краевой) суд. Москва : Юрид. лит., 1958. 136 с.
18. Разинкина А.Н. Апелляция в уголовном судопроизводстве. Москва : Юрлитинформ, 2004. 160 с.
19. Про Концепцію судово-правової реформи в Україні : Постанова Верхов. Ради України від 28 квіт. 1992 р. № 2296-XII. *Відомості ВРУ*. Ст. 426. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2296-12#Text> (дата звернення: 11.10.2020).
20. Смирнов А.В. Курс уголовного судопроизводства. Санкт-Петербург : Альфа, 1996. Т. 1. 552 с.

Skriabin O. Historical stages of the development of the appeal in Ukraine and the formation of evidence in the appellate court

Summary. The article analyzes the historical stages of the origin and development of the institute of appeal in Ukraine, as well as the formation of evidence in the appellate court. The development of appeals in Ukraine was carried out together with the legislation of those states which included one or another part of modern Ukraine – Lithuania, Poland, the Commonwealth, and in later times – the Soviet Union. The time frame of the first stage is from the times of the Ancient World to the origin of the appeal in Kievan Rus. An appeal during this period is a joint opportunity to appeal the decisions of the relevant state bodies and officials whose competence

included the resolution of civil cases. The second stage begins with the beginning of the Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1566, the end of the stage is characterized by the enactment of the Statute of Civil Procedure of the Russian Empire in 1864. The third stage begins in 1864, when, and the stage ended in 1917, when the Soviet authorities canceled the appeal. The fourth stage begins on December 30, 1917, when the Law “On the Introduction of Courts of Appeal” was adopted by the Central Council, and ends with the establishment in 1920 of Soviet power and the elimination of the appeal. The fifth stage began in 1992 with the adoption of the Concept of Judicial Reform, which for the first time enshrined the review of court decisions on appeal. The sixth stage began in 2012, when the Criminal Procedure Code was amended and significant changes were made to the institution of appellate review. The appeal is aimed at providing all the conditions for verifying the legality of court decisions, regulating the procedure for reviewing court decisions. Appellate proceedings are characterized by such procedural features as the review of a court decision from a factual and formal-legal point of view. Signs of appellate proceedings are the possibility of appealing sentences that have not entered into force, consideration of the case by a higher court, granting the right to appeal to all participants in criminal proceedings whose interests are affected by the court decision, mandatory indication in appeals, what is wrong decision, and proof in the grounds of appeal, verification of the legality and validity of the court decision, the possibility of the appellate court to conduct a judicial investigation and make a new court decision.

Key words: institute of appeal, legal proceedings, criminal procedure code, appeal, review of court decisions, appeal instance.

*Іванов О. Ю.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри теорії та історії держави і права
Національної академії Служби безпеки України*

ПСЕВДОЛЕГІТИМАЦІЯ ЗАХОПЛЕННЯ ТЮРКСЬКИХ ТА УГРО-ФІНСЬКИХ НАРОДІВ У РОСІЙСЬКІЙ ПРОПАГАНДІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВА ПАРАДИГМА

Анотація. У статті розглядаються процеси, пов'язані зі становленням завойовницьких стратегій щодо тюркських та угро-фінських народів у межах російської експансіоністської ідеології, зокрема в контексті основних постулатів базисної для неї концепції «Москва – Третій Рим». Окреслено процес формування уявлень про стратегічне значення їх приєднання в межах державницької ідеології Росії. Охарактеризоване місце названих етносів у сучасному геополітичному дискурсі Російської Федерації, на основі чого показано важливість дослідження цього питання в історичному аспекті. Доведено, що в основному в російській історіографії урядові акції щодо них подано як напрям внутрішньої, а не зовнішньої політики. Визначено, що перші російські претензії щодо загарбання територій державних утворень тюркських та угро-фінських народів пов'язані з часом припинення періоду золотоординського панування в останній чверті XV ст. та формуванням концепції їхньої «спільної історичної долі» з росіянами. Показано, що починаючи з середини XV ст. московським урядом збиралися докладні відомості про особливості менталітету цих народів, їхній побут, особливості психологічного портрета, «шкідливості» для російської держави, культурний розвиток і схильність до асиміляції. У зв'язку з тим, що ці народи не цікавили московську державу як рівноправні партнери вектор її політики щодо відповідних державних утворень був відверто асиміляційним. Подано детальний аналіз російської імперської історіографії, а саме тих праць, які віддзеркалюють офіційні позиції влади щодо колонізаційної політики в Середній Азії та Сибіру. Розкрито вибудовані російськими ідеологами концепції щодо «неповноцінності» народів цих регіонів, а також сформовані на основі них постулати щодо необхідності надання їм «допомоги» начебто з метою сприяння подальшому політичному, культурному та економічному розвитку. Виділено засоби, за допомогою яких росіяни виправдовували свої завоювання перед міжнародною спільнотою. Підкреслено, що зазначені ідеологами сприяли формуванню в середовищі московського політикуму кінця XV ст. концепції «централізованої багатонаціональної держави», за якою тюрки і угро-фіни були не окремими етносами, а різновидами росіян. Автор доходить висновку, що в основі експансіоністських планів лежало те, що росіяни приваблював насамперед природоресурсний потенціал земель, на яких розселилися тюрки й угро-фіни, а також можливість спрощення доступу до азіатських ринків.

Ключові слова: експансія, ідеологія, Середня Азія, Сибір, ідеологічні концепції, «цивілізаційна місія», «спонукання до послуху».

Постановка проблеми. Зовнішня експансія в різні періоди була невід'ємною частиною російської політики, підкріпленої

потужним ідеологічним базисом. При цьому, як свідчить історія, окремі народи змогли на якомусь етапі чинити опір цьому впливу і відстояти свою незалежність, інші ж, до числа яких належать і українці, через тривалий термін перебування в колоніальній залежності від Росії зуміли знайти способи позбутися від неї. Однак були і такі народи, які зовсім не зуміли впоратися з російськими окупантами, рік за роком втрачаючи ознаки своєї національної ідентичності. Більше того, у більшості з них не залишилося історичної батьківщини поза межами сучасних російських кордонів. Натепер такі народи, яких налічується кілька десятків, прийнято об'єднувати в такі основні групи, як угро-фінські і тюркські.

Більшість з тюркських і угро-фінських народів, не маючи батьківщини за межами Росії, асоціюють себе виключно з тією територією, на якій вони проживають. Привертає увагу також той факт, що офіційна влада сприяє відзначенню їхніх національних свят, а також встановленню пам'ятників національним героям. Це примітно тим, що більшість таких дат і імен пов'язані якраз-таки з визвольною боротьбою проти самої ж Росії, але на перший план такі факти не виходять. Напоказ сприяючи розвитку елементів національних культур, влада розширює сферу застосування російської мови. Так, за висловом відомого сучасного російського історика М. Сафарова, «російська мова ніколи не насаджувалася фіно-уграм, час лише продемонстрував її більшу зручність у застосуванні порівняно з їхніми мовами». У суспільстві культивується негативне ставлення до представників окремих народів, яким важко дається освоєння російської мови і культури, вони стають героями анекдотів, сатиричних фільмів і, як наслідок, ізгоями в суспільстві. Політика асиміляції набирає все більших обертів.

Протягом останніх 2–3 років у російському медіапросторі з'явився обширний контент, присвячений історії фіно-угрів і тюрків. Масовому споживачеві, зокрема, подаються докладні археологічні дані щодо їх походження. Той же М. Сафаров, а також його колеги Ю. Колченогов, В. Волков, В. Напольський, І. Грудочко і багато інших у своїх виступах акцентують увагу на досить великому ареалі розселення предків цих народів. Територіально його межі визначаються приблизно від українських Карпатських гір і до російського Далекого Сходу. Подальша ж логіка висловлювань цих учених така, що нібито саме в цьому ареалі і сформувався російський народ. Неважко буде спрогнозувати, що з часом ці посилені можуть стати для російського уряду підставою сформувати план «повернення своїх територій», до переліку яких, виходячи з вищевикладеного, потрапить, безсумнівно, і Україна.

Історіографічна довідка. Примітно, що, незважаючи на, здавалося б, особливу актуальність досліджуваної тематики для сучасного світового співтовариства, основний масив історіографії з цієї проблематики становлять роботи російських учених імперського і радянського періодів. Характеристика приєднання територій, займаних тюркськими та фіно-угорськими народами, що надана вченими цих двох держав, показує ці процеси виключно в позитивному ключі. Однак у першому випадку домінує демонстрація особливої важливості нових придбань для самої Росії, і це більше стосується стратегічно вигідного географічного положення територій, а не їх населення, що поповнило ряди російських підданих. Що стосується радянського періоду, то в цих роботах явно простежується формування образу російського монарха як «рятівника» для тюрків та фіно-угрів, проводиться теза про «неминучість возз'єднання» їх із Росією з огляду на «спільність» історичних доль. Загальною рисою для імперських і радянських робіт є зображення упокорюваних народів як «неповноцінних», не здатних до самостійного ведення політики, господарства, безграмотних, яких потрібно «примусити до послуху» і всіляко сприяти їхньому культурному розвитку.

Мета статті. Важливість вивчення історичного досвіду російської експансії стосовно тюркських і фіно-угорських народів, крім згаданого чинника, зумовлена також і необхідністю виявити причини того, що на сучасному етапі практично всі вони перебувають у складі Росії, не маючи історичної батьківщини за її межами. З огляду на те, що експансіоністський складник російської зовнішньої політики з часом лише посилюється, метою статті є розкриття методів і засобів, застосованих у попередні періоди для остаточної асиміляції досліджуваних народів. Також слід виявити причини, за якими національно-визвольний рух тих чи інших етносів не був успішним. Особливу увагу потрібно приділити потужному ідеологічному підґрунтя відповідних політичних рішень російської влади.

Виклад основного матеріалу. В одному з інтерв'ю М. Сафаров говорив про нібито «виняткове» значення політики Катерини II для російських «національних околиць». Журналістом було поставлено питання, як бути з оцінкою того факту, що, перш ніж вести «прогресивну» політику, царизм вилучив у приєднаних народів усі наявні у них землі, до того ж насильницьким шляхом. Відповіддю історика було те, що нібито такі «незначні втрати» не можуть зрівнятися з тією «особливою важливістю», яку становили для цих етносів реформи російських монархів. Ці слова відображають характерну для російської історіографії в цілому позицію, що не передбачає надання особливого значення тим засобам, за допомогою яких ті чи інші землі ставали складовими частинами території Росії. Здебільшого цей факт згадується фразами на кшталт «після приєднання до Росії», «після завоювання», «після підкорення» і т. п., на чому практично й обмежується опис процесу захоплення території.

Імперський історик В. Татищев розкривав зародження Росії як держави в цілому з урахуванням міжнаціональних відносин [1]. Однак трапляється в його працях і такий термін, як «дитинство роду людського». Вживається він, головним чином, стосовно всіх народів Сибіру, які вже увійшли станом на першу чверть XVIII ст. до складу Російської імперії. Саме ці народи спочатку стали іменуватися тюркськими, тому що вони сформувалися і проживали на колишніх територіях золотоординських держав (Казанського, Астраханського ханств, Ногайської орди).

За різними джерелами, до переліку народів Сибіру включалися такі: татари (казанські, симбірські, нижегородські, тамбовські, рязанські, пензенські, в'ятські, пермські, уфимські, сибірські), чуваші («суміш монгольського племені з фінським»), черемиси («інородці фінського племені»), кара-китайці, киргизи, буряти, телеути, якути, тунгуси, самоедь, вогуличі, остяки, монгали, калмаки (імовірно, що в сучасній інтерпретації останні назви звучать як монголи і калмики – *Авт.*) [2–5]. Починаючи з середини XV ст. московським урядом збиралися докладні відомості про особливості менталітету цих народів, їхній побут, особливості психологічного портрета, «шкідливості» для російської держави, культурний розвиток і схильність до асиміляції. У петровські часи всі ці відомості, які раніше використовувалися виключно в політичних цілях, були опубліковані у вигляді наукових (або ж псевдонаукових) праць.

Очевидно, що на початкових етапах існування Росії в імперському статусі для її правителів не було істотним проведення чітких розмежувань між тюркськими та угро-фінськими народами у сучасному розумінні. Це пояснюється тим, що спочатку політичний курс щодо обох груп формувався за схожим принципом, і така тенденція збереглася і надалі. У 1898 р. історик В. Череванський склав таблицю «Хронологія подій у ході боротьби Росії з монголо-татарами», що охоплювала період 1147–1898 рр. і налічувала понад 300 подій, включаючи російські захоплення середньоазійських земель аж до кінця XIX ст. [6]. Якраз до цієї таблиці єдиним списком були включені всі до єдиного завоювання народів як тюркської, так і угро-фінської групи. Усі вони розглядалися в контексті «особливої місії» Росії з порятунку світу від загрозливого впливу спочатку монголо-татарських держав, а потім і їх спадкоємців. Примітно, що в лекції «Найдавніші народи на території СРСР», прочитаній для вищих партійних працівників у передвоєнному 1939 р., академік К. Базилевич, підігріваючи «енергійний розвиток інтересу народів СРСР до свого минулого», зробив основний акцент саме на минулому розглянутих нами народів, зазначивши при цьому факт формування державності в Середній Азії раніше від інших народів Союзу і більш досконалі її форми [7]. Наведена теза виразно контрастує з «дитячим» статусом тюркських і угро-фінських етносів, про який чимало було написано імперськими і пізнішими радянськими істориками.

Зазначені В. Череванським хронологічні рамки «боротьби Росії з монголо-татарами» дещо далекі від історичної правди. Так, нижня межа (1147 р.) являє собою підставу Москви як міста, але ніяк не підставу держави. У цей час контрольована територія не перевищувала 12 км у радіусі міського поселення. При цьому час початку військових дій московських князів проти золотоординських військ відноситься не раніше, ніж до другої половини XV ст. Якщо все ж визначати початок хронології цього протистояння у зв'язку із заснуванням Московського князівства як державного утворення, то тут слід вказувати 1325 р., коли Москва якраз отримала ярлик на князівство від того ж золотоординського хана. У такому разі початок будь-якої «боротьби», а вже тим більше «допомоги» виглядає вельми умовним. Примітний також і той факт, що в період 1147–1325 рр. В. Череванський включив усі походи київських і галицько-волинських князів проти монголо-татар, жодним чином не обґрунтувавши їхніх зв'язків із Московією. Характеризуючи подальші періоди, серед іншого історик згадав події 1654 р., пов'язані з підписанням «Безрезових статей» Б. Хмель-

ницького з московським царем. Виходить, нібито гетьманська Україна на довгий період позбулася повноцінної державності начебто як і з вини московитів, але за мотивами «захисту» від загрози з боку залишків золотоординської державності. Так, передбачене Переяславським договором 1656 р. введення московських військ у ряд українських міст – ніщо інше, як тільки «захист» від монгольської напасти.

Крім усього іншого, В. Череванський стверджував, що «багатовікова і багатостраждальна боротьба Росії з чингісидами і тимуридами надала людству результати високої важливості. Вона захистила європейську культуру від монгольського погрому, а християнство від фанатичного переслідування ісламістів. Тепер за колишньою межею володінь татаро-монголів живуть і працюють сорок мільйонів російських людей, що витіснили з Турану і Середньої Азії рабство і свавілля, які вимагали у такому надлишку катів і крові» [6, с. 337]. Це ніщо інше, як об'єктивація концепції «Москва – Третій Рим» для середньоазіатського напрямку. Експансія за мотивами всесвітнього захисту православ'я, захист єдиновірних народів, всесвітня цивілізаційна місія – саме так звучали основні посили російського просування у Східній Європі. Незмінними залишилися вони і у випадку із Середньою Азією, проте істотно відрізнялася специфіка їх реалізації, що визначалася цілями відповідних політичних акцій. «Після завоювання росіянами Сибіру чимало було докладено зусиль для його заселення і заснування міст, фортець, великих і малих сіл. Люди могли б жити до глибокої старості, якби не припиняли своє життя пияцтвом», – писав проросійськи налаштований німецький професор І. Фішер у 1774 р., демонструючи «першорядну важливість», а також «історичну закономірність» підкорення Росією найбільш великого ареалу розселення тюркських і угро-фінських народів [5].

Російські історики традиційно розмежовують такі поняття, як «зовнішня політика» і «зовнішньополітична практика» [8]. Під зовнішньою політикою прийнято розуміти сферу відносин Росії з більш сильними або рівними за статусом державами, як їх називають – «сусідами». Тут ідеться в основному про західні держави, зі східних же держав практично всі розглядалися як потенційні об'єкти для завоювань. У зв'язку з цим західні кордони Росії переважно зберігали стабільні обриси, а «народами-сусідами» виступали одні й ті ж країни, розв'язання війни з якими суперечило основним постулатам ідеології російського експансіонізму, що передбачала мінімальні військові, фінансові та часові витрати на здійснення експансії. Як справедливо зазначав В. Уляницький, «російські царі визнавали рівність із собою лише за перським шахом і Великим Моголом. Лише їх вони титулювали у своїх грамотах братом, величністю, великим государем, усієї східної країни повелителем. Середньоазіатські хани визнавалися просто володарями, царями, держателями. Зносини з азійськими ханствами мали виключно торговий характер» [9]. Політику щодо останньої категорії російська пропагандистська наука зазвичай описувала через поняття «цивілізаційна місія», тим самим підкреслюючи верховенство Росії щодо цих утворень. У зародженні торгових зв'язків вбачалося ніщо інше, як начала «майбутнього цивілізаційного впливу на ханства». З цими країнами досить швидко припинялося встановлення рівних дипломатичних контактів нібито через їх недостатню ефективність в аспекті впливу на скасування «архаїчних» соціальних інститутів – рабства, залишків общинного ладу та ін.

Згадана вище «цивілізаційна місія» називається також і «зовнішньополітичною практикою» на протидію зовнішній політиці. Напряму її впливу визначається щодо «конкретних національних об'єктів, розташованих по периметру російських кордонів». Такими «об'єктами» іменувались якраз країни Сходу, що не мали для московської держави самостійного політичного значення: «Не потрібно великого мистецтва, щоб підкорити такий бідний народ, яким були ці остяки, а щоб утримувати їх без обтяження в підданстві, належало надавати більше скромності та поміркованості, ніж це звикли робити певні над ними начальники» [8, с. 197]. Як відзначають історики, східний кордон Росії безперервно пересувався «від Оки до Тихого океану» протягом усього періоду існування Московського царства та Російської імперії. Лише окремі фахівці пишуть хоча б про те, що до включення до складу Московії відносини зі східними країнами слід розглядати як зовнішньополітичні. Однак загалом політика російського самодержавства в середньоазіатському регіоні ґрунтувалася на двох основних задекларованих принципах – колоніалізмі і «захисті кордонів». Ці території становили для монархії виключно «споживчий» інтерес, а тому в їх самостійному існуванні як повноцінних суб'єктів міжнародних відносин Росія не була зацікавлена. Прийом їх послів описувався в документах як «царська милість», як нібито добра воля монарха поспілкуватися на рівних з нижчими за рангом правителями.

Висновки. Огляд особливостей становлення російської політики щодо тюркських і угро-фінських народів дає змогу стверджувати, що вона від самого початку була спрямована на їх національну асиміляцію. У зв'язку з цим російські історики підкреслюють, що державні утворення названих народностей були об'єктами зовнішньої політики Росії. Водночас на протидію їм як суб'єкти визначалися територіально обширні та економічно сильні держави, які переважали в рази Московську державу за цими та іншими показниками (Німеччина, Франція, Англія та ін.). Приваблював росіян перш за все природоресурсний потенціал земель, на яких розселялися тюрки та угро-фіни, а також можливість спрощення доступу до основних азійських ринків.

Поширена в історіографії усталена думка з приводу часу початку формування загарбницьких намірів щодо азійських народів у російській владі пов'язує цей момент з часом боротьби з набігами Золотої Орди в XIV–XVI ст.ст. У зв'язку з цим радянські і російські історики виробили концепцію «спільності історичної долі» цих народностей і росіян, а тому, пропонуючи свою періодизацію історії Росії, вони виділяють період «формування централізованої багатонаціональної держави». Таку назву має часовий проміжок, що почався відразу ж після припинення васальних відносин Московського князівства із Золотою Ордою (1325–1480 рр.) і тривав до останньої чверті XVIII ст. Нижня хронологічна межа, запропонована істориками, упирається в час «приспівання національних окраїн» до Російської імперії, або ж у іншій інтерпретації – входження до її складу «великих державних утворень» – України, Білорусі, Грузії та ін. При цьому підкреслюється, що в період XV – XVIII ст. ст. відбувалося становлення російського народу як єдиної спільноти, чому нібито сприяло зрощування в єдине ціле якраз тюркських і угро-фінських народів. Особливо примітно, що в основному в контексті історії Росії урядові акції щодо них подано як напрям внутрішньої, а не зовнішньої політики. Виходячи з такого трактування, всі дії російського уряду щодо тюрків і угро-фінів подаються виключно як спрямовані нібито на благо їх подальшого розвитку.

Література:

1. Иванов В.Н. Историческая мысль в России XVIII – середины XIX в. о народах северо-востока Азии. Москва : Наука, 1989. 248 с.
2. Олонекский край. Санкт-Петербург : Типография В.И. Леонтьева, 1910. 36 с.
3. Соболев В. Завоевание Сибири. Исторический очерк. Москва, 1917. 48 с.
4. Памятники сибирской истории XVIII века. Книга вторая. 1713–1724. Санкт-Петербург : Типография Министерства внутренних дел, 1885. 541 с.
5. Фишер И.Е. Сибирская история. Санкт-Петербург : Типография Академии наук, 1774. 631 с.
6. Череванский В. Две волны. Историческая хроника. Часть вторая. Санкт-Петербург, 1898. 390 с.
7. Базилевич К. Древнейшие народы на территории СССР: Стенограмма лекций, прочитанных 19 и 21 ноября 1939 г. Москва, 1939. 64 с.
8. Похлёбкин В.В. Татары и Русь. 360 лет отношений Руси с татарскими государствами в XIII–XVI вв., 1238–1598 гг. (От битвы на р. Сить до покорения Сибири). Справочник. Москва : Международные отношения, 2001. 192 с.
9. Уляницкий В.А. Сношения России с Среднею Азиею и Индиею в XVI–XVII вв. Москва, 1889. 62 с.

Ivanov O. Pseudo-legitimation of the capture of the Turkic and Finno-Ugric peoples in Russian propaganda: a historical and legal paradigm

Summary. The article examines the processes associated with the formation of aggressive strategies against the Turkic and Finno-Ugric peoples within the Russian expansionist ideology, in particular in the context of the basic postulates of the basic concept of “Moscow – the Third Rome”. The process of forming ideas about the strategic importance of their accession within the state ideology of Russia are outlined. The place of the named ethnic groups in the modern geopolitical discourse of the Russian Federation is characterized, on the basis of which the importance of research of this question in the historical aspect is shown. It is proved

that mainly in the Russian historiography, government actions against them are presented as a direction of domestic policy rather than foreign one. It is determined that the first Russian claims to the conquest of the territories of state formations of the Turkic and Finno-Ugric peoples are associated with the end of the period of Golden Horde rule in the last quarter of the XV century and the formation of the concept of their “common historical destiny” with the Russians. It is shown that, starting from the middle of the 15th century, the Moscow government started collecting detailed information on the peculiarities of the mentality of these peoples, their way of life, the peculiarities of the psychological portrait, “harm” to the Russian state, cultural development and assimilation. Due to the fact that these peoples were not interested in the Moscow state as equal partners, the vector of its policy towards the relevant state entities was openly assimilative.

A detailed analysis of Russian imperial historiography is given, namely those works that reflect the official positions of the authorities on colonization policy in Central Asia and Siberia. The concepts developed by Russian ideologues about the “inferiority” of the peoples of these regions, as well as the postulates formed on the basis of the need to provide them with “assistance” ostensibly to promote further political, cultural and economic development. The means by which the Russians justified their conquests to the international community are highlighted. It is emphasized that these ideologues contributed to the formation of the Moscow politicum of the late XV century the concept of a “centralized multinational state”, according to which the Turks and Finno-Ugric peoples were not separate ethnic groups, but varieties of Russians. The author concludes that the expansionist plans were based on the fact that the Russians were attracted, first of all, by the natural resource potential of the lands inhabited by Turks and Finno-Ugric peoples, as well as the possibility of facilitating access to Asian markets.

Key words: expansion, ideology, Central Asia, Siberia, ideological concepts, “civilization mission”, “motivation to obey”.

*Ковальова С. Г.,**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри історії і теорії держави і права**Чорноморського національного університету імені Петра Могили*

РЕМІСНИКИ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (XV – XVIII СТ.): ФОРМИ СОЦІАЛЬНО-ВИРОБНИЧОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА МІСЦЕ У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ

Анотація. Стаття присвячена встановленню напрямів і особливостей еволюції форм виробничо-соціальної організації ремісників та їхнього місця у структурі суспільного ладу Кримського ханства. Виявлено, що в умовах родоплемінного ладу, кочового способу життя та грандіозних за масштабами завоювань заняття ремеслом у Золотій Орді у XIII ст. вважалося не достойним воїна і покладалося на численних рабів, яких відбирали з-поміж найкращих ремісників захоплених міст. Винятком були ремесла, пов'язані з військовою справою, зокрема, виготовленням зброї. Таке ставлення до цієї групи ремесел стимулювалося мусульманською релігійною доктриною, що трактувала боротьбу за ісламізацію як чесноту правовірного мусульманина. З переходом до осілого способу життя відбулася інтенсифікація процесів державотворення; у XIII ст. було утворено Кримський улус, а у XV ст. – Кримське ханство. У цих умовах у XVI – XVII ст. разом зі зростанням кількості кримськотатарських міст та їхньої ролі як адміністративних, економічних, релігійно-культурних центрів збільшилася страта ремісників та значно зріс перелік ремесел, якими займалися кримські татари та представники інших етноконфесійних груп, що населяли Крим. Ці народи мали попередній тривалий досвід організації ремесла, який був успішно запозичений Кримським ханством. Формами ремісничих корпоративних об'єднань були артїлі (у греків), професійні організації в рамках етнорелігійної общини (у євреїв, караїмів, вірмен), цехи (у мешканців генуезьких міст-колоній). Тож у містах Кримського ханства в XVII – XVIII ст. функціонували всі три моделі соціально-виробничої організації ремісників. Кримськотатарські цехи за зовнішніми ознаками, зокрема, ієрархічністю структури та порядком її формування, основними функціями очільників цеху та їхніх помічників, були подібні до європейських ремісничих цехів. Але, на відміну від останніх, кримськотатарський цех був повністю підпорядкований адміністрації міста, а тому не забезпечував ремісникам політичних, економічних, соціальних прав, а здебільшого служив цілям фінансового і податкового контролю над ремісниками. Страта ремісників у Кримському ханстві не отримала законодавчо закріпленого статусу, який би вирізняв її як окрему соціальну групу, оскільки шариат не передбачав наявності особливого правового статусу у жодній із соціальних груп і всі правовісні вважалися рівними перед Аллахом членами єдиної релігійної спільноти. Однак фактично ремісники становили страту, що мала виразну соціально-економічну диференційованість з іншими верствами вільного населення.

Ключові слова: Кримське ханство, суспільний лад, соціальна страта, цехова організація, ремісники.

Постановка проблеми. Вивчення соціального ладу держав, що були розташовані на нинішніх українських землях, становить важливе завдання історико-правової науки. Адже врахування розмаїття цивілізацій, а отже, типів суспільств і державності, дає можливість точніше уявити процеси взаємодії та взаємовпливів соціальних, державотворчих, правових культур і традицій на українських теренах. Особливий інтерес у цьому ракурсі являє Кримський півострів, який протягом століть був ареною акультурації, а нерідко й синтезу найрізноманітніших моделей та типів державності та суспільства. Періодом найінтенсивнішої динаміки вказаних процесів було Середньовіччя та Рання Модернізм, коли основна (або й уся) територія півострова входила до складу Кримського улусу Золотої Орди, а згодом – Кримського ханства. Дослідження суспільного ладу кримськотатарської держави здебільшого стосувалися соціальної верхівки, а решта страт, зокрема ремісничих, залишалися на периферії уваги вчених. Брак відповідних джерел зумовив появу іноді діаметрально протилежних позицій дослідників щодо організаційних та нормативних засад регулювання ремісничої справи та життя ремісників у кримськотатарському суспільстві. У російській імперській та радянській історіографії 30-х–50-х рр. XX ст. переважала оцінка кримськотатарської ремісничої страти як неорганізованої (хоча і численної) маси та позбавленого класової свідомості об'єкта експлуатації, який час від часу вдавався до стихійного протесту проти експлуататорів. Натомість у небагатьох дотичних до такої проблеми працях, написаних кримськими дослідниками наприкінці XX – на початку XXI ст., декларується «європейськість» ремісників ханства, зокрема, наголошується на наявності у них подібних до європейських цехових моделей суспільної та виробничої організації. Тож ця розвідка має на меті встановлення напрямів та особливостей еволюції форм виробничо-соціальної організації ремісників як елементу суспільного ладу Кримського ханства.

Стан дослідження. Окремі аспекти проблеми розглядалися у загальних працях з історії Криму [1; 2] та кримських татар [3; 4]. Певна дотична до теми інформація міститься у розвідках з історії суспільного ладу Золотої Орди [5]. Однак наукове вивчення питання форм виробничо-соціальної організації ремісників як складника соціуму Кримського ханства досі залишається несистемним і фрагментарним.

Виклад основного матеріалу. Політична організація золотоординського кочового суспільства XIII ст. може бути визначена як чіфдом. В умовах родоплемінного ладу, кочового способу життя та грандіозних за масштабами завоювань заняття

ремеслом у XIII ст. вважалося не достойним воїна і покладалося на численних рабів, яких відбирали з-поміж найкращих ремісників захоплених міст [5, с. 83–84]. За свідченням Платона Карпіні, чий записки датуються XIII ст., заняттями самих кочовиків (яких він називає татарами) були лише війна, випасання худоби та майстрування стріл [6, с. 15]. Отже, татари визнавали гідними воїна ті ремесла, що були необхідні для обслуговування армії, а отже, були атрибутом воїна та своєрідним різновидом військової справи.

У Золотій Орді в другій половині XIII – XIV ст. розпочався бурхливий процес створення міст, потреба в яких була продиктована необхідністю забезпечити ефективний контроль над підкореними територіями; як наслідок, поступово відбувався перехід до осілого способу життя. Паралельно відбувалися процеси державотворення. У XIII ст. було утворено Кримський улус, а у XV ст. – Кримське ханство; в рамках цих держав монголо-татарська військово-родова суспільна еліта асимілювалася з тюркським населенням півострова (половцями/кипчаками, ногайцями та ін.), на яке екстраполювалася назва «татари». Консолідації населення сприяла спільна релігія – іслам, який поширився на півострові у XIII – на початку XIV ст. [2, с. 324]. Однак, незважаючи на демографічні, політичні та соціальні зміни, ставлення до заняття ремеслом як до непрестижної справи ще тривалий час лишалося актуальним у татарському соціумі, що еволюціонував дуже повільно, а тому зберігав численні рудименти родоплемінної суспільної свідомості, в якій заняття ремеслом не належало до соціально престижних. Посланець короля Речі Посполитої Стефана Баторія Марцін Броневський, який у 1578 р. провів у Криму понад 10 місяців, зауважував, що у містах ханства займається торгівлею та ремеслами дуже незначна кількість осіб, причому «майже всі купці та ремісники <...> або християнські невільники, або турки, вірмени, євреї, черкеси..., або цигани, люди підлого стану та бідні»; самі ж татари «у більшості нічим не зайняті» [7, с. 357–358]. Водночас заняття ремеслами, пов'язаними з військовою службою та війною, для татар, як і раніше, вважалися соціально привабливими, бо наближали ремісника до привілейованої суспільної страти. Венецієць Юсафат Барбаро у XV ст. писав: «в їхньому (татарському – С.К.) війську є ремісники – ткачі, ковалі, зброярі та інші, і взагалі є всі необхідні ремесла» [4, с. 425]. Османський письменник, богослов і мандрівник Евлія Челебі, що відвідував Крим у XVII ст., зазначав, що в багатьох селах, фортецях та містах ханства «з величезною майстерністю виготовляють татарські луки» [8, с. 47–48]. Зростання престижу військової справи у Кримському ханстві додавала мусульманська релігійна доктрина, що проповідувала ідею поширення ісламу на «невірних» як священного обов'язку кожного правовірного. Ідеологія джихаду, як і релігійна нетерпимість, не отримали популярності на теренах Криму. Проте нав'язувана Портою офіційна ідеологія підкреслювала суспільну цінність військової справи, надаючи їй виразного релігійного підґрунтя. Так, Евлія Челебі захоплено атестував кримських татар як «потужних захисників роду Османів», що «ведуть з невірними битви та війни...»; він згадував, що в Криму, крім ногайців, мешкає народ *бадрак*, «славний народ-військо», що «живе ремеслом» [8, с. 26–27], ймовірно, зброярством.

Однак поступово страта ремісників набувала у Кримському ханстві іншого вигляду. Вже у XVI–XVII ст. разом зі зростанням кількості кримськотатарських міст та їхньої ролі як адміні-

стративних, економічних, релігійно-культурних центрів збільшилася страта ремісників та значно зріс перелік ремесел, які розвивалися як дрібне товарне виробництво [4, с. 424]. Поширилися ремесла, пов'язані зі скотарством, – виробництво чобіт, сідел, повсяного одягу тощо [2, с. 328]. Традиційно процвітало зброярство, що було зумовлене вже не так ідеологічними, як політичними чинниками, зокрема, загрозою інкорпорації Криму Росією. У 70-і рр. XVIII ст., за свідченням шведського історика Йоганна Тунманна, всі татари були «солдатами»; озброєння заможних становили шабля і рушниця, а бідних – лук і стріли [9, с. 23], очевидно, власного виготовлення. Евлія Челебі ще у XVII ст. писав, що у Кафі мешкали майстри 167 ремесел, у Гезльові налічувалося 670 крамничок, у Карасу-базарі – 1140, а у Бахчисараї – 1100 [8, с. 57, 107, 149, 186]. Отже, дрібні виробники-ремісники самостійно збували власну продукцію, тож дрібнотоварне виробництво не було остаточно відділене від торгівлі. В умовах простого товарного виробництва міські ремісники споживали частку власної продукції у своїх господарствах [4, с. 420]. Ремісники становили більшість населення кримськотатарського міста. Заняття ремеслом набувало більшої соціальної престижності, тому ремісниками ставали і самі татари, а не лише представники інших етноконфесійних груп населення міст. Кількісне зростання страти не могло не позначитися на появі у XVII–XVIII ст. різного роду корпорацій ремісників.

На нашу думку, певну роль в еволюції суспільного статусу ремісників поліетнічного та поліконфесійного Кримського ханства відіграв вплив соціальних, правових і виробничих традицій інших народів, що здавна населяли півострів і накопичили чималий досвід у сфері організації багатьох сторін соціального життя. Середньовічні кримські міста були населені греками, вірменами, євреями, караїмами, генуезцями та іншими народами, які мали різні традиції організації ремесла, що склалися історично. Так, грецькі ремісники Херсонесу у VIII – IX ст. не знали цехової організації (у цей час вона ще не склалася і у містах Західної Європи), хоча археологічні дані свідчать, що принаймні гончари та виробники черепиці об'єднувалися у невеликі за кількістю членів професійні корпорації-артілі, причому користувалися спільною піччю, що належала членам корпорації на правах спільної сумісної власності. Ремісники позначали свої вироби власними монограмами, а знайдені у гончарній майстерні Херсонесу черепиці позначені одночасно декількома монограмами, тож, очевидно, що ремісники виробляли їх колективно. Пізніше, у XII–XIII ст., на черепиці разом із монограмами ставили зображення птахів, собаки, вершника зі списом; ці знаки, ймовірно, були символами корпоративних об'єднань [1, с. 92]. Практика утворення ремісничих артилей у Херсонесі походила ще з античних часів, зберігалася у Візантії, розповсюдилася у містах Малої Азії, а звідти була перенесена на херсонеський ґрунт. Членство в артилі полегшувало для ремісника ведення виробничої діяльності, але не надавало соціального захисту.

У деяких народів, що населяли середньовічні кримські міста, існувала обштинна модель ремісничої організації. Така модель була характерною для етноконфесійних груп, що компактно проживали у місцевостях з переважно мусульманським або християнським населенням. Так, у Мангупі у XIV – XV ст. мешкала чисельна єврейська община, яка в основному складалася з ремісників-кушнірів. Поселення було розташоване

поза міськими стінами, оскільки земля там була значно дешевшою. Община облаштувала систему водогону з мережею труб [1, с. 127], необхідних для виробництва, тож очевидно, що такі трудомісткі роботи неможливо було проводити без наявної організації ремісників. Серед караїмського населення Чуфут-Кале налічувалося 1200 ремісників, які торгували своїми виробами [10, с. 228]. Єврейські, караїмські, вірменські, грецькі общини Гезльова, Карасубазара, Ак-Мечеті, Бахчисарая та інших кримськотатарських міст селилися окремими кварталами, в межах яких ремісники однієї спеціальності проживали компактно; при їхніх житлових будинках були майстерні та крамнички, в яких реалізовувалися вироби. Приналежність до общини надавала реміснику певного соціального захисту з боку його спільноти.

У генуезьких містах-колоніях, що існували в Криму в XIII–XV ст., ремісники становили помітну кількість населення. Тож закономірним було перенесення у ці міста моделі ремісничої організації, що склалася на той час в італійських комунах. У Кафі, Чембало, Солдаї та інших містах ремісники були об'єднані у цехи. Нормативні правові та правозастосовні акти свідчать, що в Кафі існували цехи конопатників, ковалів, виробників вітрил, каменярів, кушнірів, чоботарів та ін. [11, с. 196–197, 200]. Цехи очолювалися майстрами-старшинами, які мали вести облік членів цеху і стежити за правильністю сплати встановлених податків і мит. Всередині цеху існувала ієрархія: акти згадують про майстрів і учнів [11, с. 200]. Крім того, цех мав право наймати робітників (*laboratories*), які стояли поза цехом і становили найбільш соціальну страту міських ремісників. Така будова була притаманна й італійським цехам. Однак ремісничі об'єднання генуезьких міст-колоній у Криму мали власну специфіку, зумовлену місцевими соціальними реаліями: на відміну від «материнської» моделі, в цехах, наприклад, Кафи використовувалася праця невольників. Документи дають підстави для висновків щодо джерел рабства; ними були полон і боргова кабала [11, с. 201–202]. Якщо полонених постачали кочовики-«людолови», то кабальними рабами ставали збіднілі ремісники. Тож цехова організація генуезьких колоній мала ще одну принципову відмінність від європейської моделі: цех не захищав своїх членів і не надавав їм необхідної економічної та соціальної підтримки, тобто не виконував тих найважливіших соціально-економічних функцій, які поклалися на цехи європейських міст. Можна припустити, що така практика була індикатором відверто колонізаторської політики Генуезької республіки стосовно неіталійського населення Криму, яке не сприймалося італійцями як рівне. На доказ зауважимо, що згаданий в акті раб був «кавказцем», а кабальний боржник – місцевим греком [11, с. 201].

Цехи генуезьких міст-колоній Криму не забезпечували своїм членам навіть відносної автономії від міської адміністрації. Так, виданий у 1449 р. для управління Кафою Статут для генуезьких колоній встановив, що *laboratorie* під загрозою штрафу заборонялося залишати місто без особливого дозволу консула; відповідальність за такий вчинок робітника покладалася на очільника цеху [12, с. 815]. Тож така модель цехової організації не забезпечувала ремісникам соціального та економічного захисту, а створювалася адміністрацією в основному для полегшення податкового та іншого контролю над ними.

Культурна асиміляція ординців-кочовиків місцевим населенням Криму, яка стала помітною вже у XIII ст. [3, с. 140] і тривала впродовж наступних століть, призвела у тому числі

до запозичення наявних форм організації ремісників. Отже, у містах Кримського ханства у XVII–XVIII ст. функціонували общинна, артільна та цехова моделі організації. Общинна організація ремісників існувала, наприклад, у Бахчисарайі. Місто поділялося на мікрорайони-квартили – махалле. Деякі махалле отримували назви за професією (Базиргянлар-ічі-махалле, Саатчі-махалле, Табанджаджи-махалле – відповідно квартали мануфактурників, годинників, зброярів [13, с. 177, 181], а також квартали слюсарів, мідників, виробників повсякденного одягу та ножів [1, с. 140]) або за етнічним складом мешканців кварталу (Черкез-махалле, Чингене-махалле, Ермені-махалле – відповідно Черкеський, Циганський, Вірменський квартали) [13, с. 181]. Збереглися свідчення, що в середині XVIII ст. у Бахчисарайі функціонували 100 майстерень з вироблення ножів [2, с. 328]. Майстерні належали татарам, вірменам, грекам. Тож є логічним припустити, що принаймні частина ремісників була об'єднана у корпорації общинної або артільної моделі.

У XVIII ст. у кримськотатарських містах сформувалася цехова організація. Ремісники 32 професій об'єдналися у цехи, очільниками яких були виборні старші майстри (уста-баші) [1, с. 140]. Уста-баші призначали по двоє помічників, наділених широкими повноваженнями у сфері організації виробництва, встановлення цін, формування складу цеху тощо; помічники старших майстрів могли представляти цех у відносинах з міською адміністрацією. Цехові корпорації склалися з майстрів та учнів. Термін учнівства тривав до восьми років; посвята учнів, що закінчили навчання та пройшли кваліфікаційне професійне випробування, у майстри була урочистою публічною подією та передбачала виконання релігійних обрядів [1, с. 140]. Тож зовнішній бік цехової організації має подібність до європейської моделі. Дослідники вважають, що на формування татарської цехової організації вплинув цеховий лад країн Малої Азії та Туреччини, з якими Кримське ханство мало тісні контакти [1, с. 140]. На нашу думку, не можна ігнорувати й досвід генуезьких міст-колоній: у порівнянні їхньої моделі організації цеху з татарською виявляється значна схожість. Однак, на відміну від ремісничих цехів у самоврядних європейських містах, кримськотатарські цехи, як і міста загалом, не відігравали політичної ролі у державі, котра повністю підпорядкувала місто державному апарату.

Страта ремісників у Кримському ханстві не отримала законодавчо закріпленого статусу, який би вирізняв її як окрему соціальну групу: шариат взагалі не передбачав наявності особливого правового статусу у жодній із соціальних груп; усі правові ролі вважалися рівними перед Аллахом членами єдиної релігійної спільноти. Проте декларована релігійною доктриною єдність не означала фактичної рівності. Соціальну структуру кримськотатарського суспільства XV – XVIII ст., як і будь-якого соціуму держави первинного цивілізаційного типу, становили привілейовані, особисто вільні та невольні верстви. Ремісники разом із купцями та селянами становили непривілейоване, але особисто вільне населення. Вище вже йшлося про відсутність чіткої диференціації між заняттями сільським господарством, ремісничим виробництвом і торгівлею у середньовічному кримськотатарському соціумі; зокрема, це виявлялося у тому, що різноманітними видами ремесел займалися і селяни, виробляючи продукцію для власного споживання, а ремісник часто був і продавцем власних виробів. Однак фактично ремісники становили страту, що мала виразну соціально-економічну

диференційованість з іншими верствами вільного населення. Купецтво відрізнялося від ремісників і родом занять (виключно торговельні операції), і рівнем прибутку та добробуту, і соціальною престижністю. Від селян, зайнятих у натуральному господарстві, ремісники відрізнялися тим, що, по-перше, їхнє виробництво було товарним, а по-друге, наявністю в них тієї чи іншої форми організації. Невільне населення, як уже вказувалося, також залучалися до ремесл. Проте, на відміну від вільних ремісників, невольники, по-перше, не мали особистої свободи, по-друге, в них не виникало право власності на вироблені ними речі; до того ж основним джерелом рабства був полон, тож раби здебільшого належали до немусульманського населення. Тому невольники, хоча і могли залучатися до заняття ремеслами, відрізнялися від ремісників за юридичним, економічним та релігійним критеріями.

Висновки. Отже, ремісники в містах Кримського ханства становили соціальну страту, яка остаточно сформувалася лише у XVII – XVIII ст., що пояснюється особливостями становлення кримськотатарської державності та специфікою економічного розвитку суспільства. На форми організації ремісників вплинув відповідний досвід народів, що мешкали на території Криму – греків, генуезців, вірмен, караїмів, євреїв тощо. Тож у містах Кримського ханства у XVII–XVIII ст. функціонували общинна, артільна та цехова моделі організації ремісників та ремісничого виробництва.

Література:

1. Якобсон А. Средневековый Крым. Очерки истории и материальной культуры. Москва–Ленинград : Наука, 1964. 183 с., ил.
2. Бахрушин С.В. Основные моменты истории Крымского ханства. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* : сб. научн. трудов. Вып. 3. Симферополь, 1993. С. 320–339.
3. Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. Москва : Мысль, 1992. 446 с.
4. История татар с древнейших времён. Т. IV. Татарские государства XV–XVIII вв. Казань : Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2014. 1080 с.
5. Фёдоров-Давыдов Г. Общественный строй Золотой Орды : монография. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1973. 180 с.
6. Плано Карпини И. История монгалов. Рубрук В. Путешествие в Восточные страны / Пер. и прим. А. Малейна. Санкт-Петербург : Изд-е А. Суворина, 1911. 224 с. URL: <https://runivers.ru/bookreader/book9693/#page/231/mode/1up>.
7. Броневский М. Описание Татари (Tartariae Descriptio) / Пер. И. Шершеневича. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. VI. 1867. С. 333–367.
8. Челеби Э. Книга путешествия. Крым и сопредельные области: Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века / Пер., вступ. ст. и коммент. Е.В. Бахревского. Симферополь : Изд-во «Доля», 2008. 272 с.
9. Тунманн И. Крымское ханство / Пер. с нем. изд. 1784 г. Н. Эрнста и С. Белявской. Симферополь : Таврия, 1991. 96 с.
10. Прохоров Д. Хозяйственная деятельность и основные занятия крымских караимов в XIII–XVIII веках: развитие ремёсел,

промыслов и торговли. *Боспорские исследования*. Вып. XXV. 2011. С. 213–241.

11. Гольдшмидт И. Некоторые данные о ремесленном производстве в Кафе в XIII–XV вв. *Средние века* : Сб. Вып. 10. Москва : Изд-во АН СССР, 1957. С. 195–205.
12. Устав для генуэзских колоний в Чёрном море, изданный в Генуе 1449 г. в последний день февраля. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. V. 1863. С. 629–837.
13. Абибуллаева Э. Махалле – территориальная единица средневекового Бахчисарая по материалам Кадияскерских тетрадей. *Золотоордынское обозрение*. 2015. № 2. С. 163–186.

Kovalova S. Artisans of the Crimean Khanate (XV – XVIII centuries): forms of social and manufacturing organization and place in the social structure

Summary. The article is devoted to establishing the directions and features of the evolution of forms of manufacturing and social organization of artisans and their place in the structure of the social system of the Crimean Khanate. It was found that because of the tribal system, nomadic way of life and tremendous scale of conquests in XIII century Golden Horde artisan occupation was considered to be not a proper one for a warrior (except the crafts related to military affairs including the manufacture of weapons). Hence it was relied on numerous slaves, who were selected from among the best artisans of the captured cities. The attitude towards weapons' manufacturing was stimulated by Muslim religious doctrine, which interpreted the struggle for Islamization as the true virtue of an orthodox Muslim. After the transition to a settled way of life there and an intensification of state-building processes (XIII century) Crimean ulus was formed, and in the XV century – Crimean Khanate. So, during the XVI – XVII centuries the sufficient number of Crimean Tatar cities were found and their administrative, economic, religious and cultural role has increased. Hence the artisans' stratum in Crimean Tatars' society as well as in other ethno-confessional groups inhabiting Crimea increased. These peoples had a long experience of organizing crafts, which was successfully borrowed by the Crimean Khanate. The forms of artisan corporations were *artels* (Greeks), professional organizations within the ethno-religious community (Jews, Karaites, Armenians), *guilds* (residents of Genoese colonies). Therefore, in the cities of the Crimean Khanate in the XVII – XVIII centuries all three models of artisans' social and professional organization functioned. Crimean Tatar artisan guilds had the hierarchical structure. They were completely subordinated to the city administration, and thus did not provide artisans with political, economic, social rights, and mostly served the purposes of financial and tax control over artisans. The artisan stratum of the Crimean Khanate did not receive a statutory status that could distinguished it as a separate social group, as the Sharia did not provide any social groups with a special legal status. All the Muslims were considered to be equal before Allah as members of the religious community. However, in fact, artisans were the stratum which had a clear socio-economic differentiation from other segments of the free population.

Key words: Crimean Khanate, social order, social stratum, guild organization, artisans.

Парасюк М. В.,*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

ПРОБЛЕМА ПРОГРЕСИВНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА Й ДЕРЖАВИ В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИХ КОНЦЕПЦІЯХ ГЕГЕЛЯ

Анотація. У статті розглянуто історико-філософські й правові концепції великого німецького мислителя Г.В. Гегеля та їх роль в аналізі прогресивного розвитку суспільства й держави.

Зосереджено увагу на глибокому і творчому підході Гегеля до історичного розвитку суспільства й держави.

Акцентовано увагу на те, що Гегель одним із перших європейських мислителів розкрив складну діалектику розвитку суспільства, яке перебуває в постійному суперечливому русі й зміні та розкрив його внутрішній зв'язок.

Установлено, що у фундаментальних працях німецький філософ глибоко проаналізував взаємозв'язок і взаємовплив об'єктивних і суб'єктивних факторів у прогресивному розвитку суспільства й держави.

З'ясовано, що він надавав великого значення ролі видатних державних, політичних, військових, громадських і релігійних діячів у прогресивному розвитку суспільства.

Акцентується увага щодо ролі держави в забезпеченні законності і правопорядку, захисту прав і свобод людини та громадянина.

Не обминув Гегель і проблему війни як складного соціально-політичного і правового явища. На історичних прикладах він переконливо доводив, що з метою збереження своєї незалежності й суверенітету народи та нації в мирний час повинні піклуватися про свою безпеку. Ті народи та їх державно-політичні діячі, які ігнорують цю об'єктивну закономірність, стають легкою здобиччю агресора. Мислитель зробив висновок щодо необхідності моральної та психологічної готовності всіх громадян захищати незалежність своєї держави.

Автор статті вказує на те, що в сучасних складних соціально-економічних умовах розбудова України надзвичайно актуальною є проблема необхідності захисту своєї свободи, незалежності й суверенітету у зв'язку з агресивним вторгненням на її територію Російської Федерації, яка веде широкомасштабну неоголошену війну проти України з метою ліквідації її як суверенної, демократичної й незалежної держави. Як відомо, стратегічним політико-державним курсом України є входження до кола найбільш прогресивно розвинених країн ЄС і НАТО, що дає можливість долучитися не тільки до високого рівня в науково-технічному прогресі, а й до духовності, культури, соціальних цінностей. У цьому аспекті значної ваги набирає творче осмислення історичного минулого в європейській історико-філософській і правовій думці, у якій величезну роль відіграла філософська спадщина Гегеля.

Ключові слова: суспільство, історія, народ, держава, прогрес, особливість, філософія, діалектика, демократія, суверенітет.

Постановка проблеми. Яскравим прикладом ролі й місця наукової спадщини Гегеля та її актуальності є той факт, що вони й у наш час постійно знаходяться в центрі уваги («численних досліджень гегелістів у всьому світі») [1, с. 5]. Вона по праву є великим завоюванням людства. У науковій діяльності Гегель прагне філософськи осмислити всю історію розвитку людства. Сенс історії, як заявляв Гегель, у розвитку людства до свободи, що в ній здійснюється – «план Бога» [2, с. 284].

Німецький мислитель доводив, що, аби глибоко й усебічно пізнати всю складну діалектику історичного розвитку, неможливо обійтися без філософії. «Якщо є науки, – заявляв він, – котрі ігнорують цю істину, то вони без неї не можуть володіти ні життям, ні духом, ні істиною» [3, с. 37].

Гегель перший із представників західноєвропейської філософсько-історичної думки піднявся на більш високий рівень розуміння історичного процесу. Філософ відкидає наявні раніше концепції щодо історії як накопичення різних випадковостей, свавілля й зіткнення людських пристрастей і прагнень. Філософ прагнув показати розвиток і внутрішній зв'язок історії й уважав, що історія існує й розвивається як закономірний процес.

«Гегель, – підкреслював Ф. Енгельс, – був одним із найосвіченіших людей усіх часів. Він перший прагнув показати розвиток, внутрішній зв'язок історії, й уся ж грандіозність основних його поглядів навіть у наш час є вражаючою» [4, с. 545].

«Велика заслуга Гегеля полягала в тому, – писав Ф. Енгельс, – що він уперше представив весь природний, історичний і духовний світ у вигляді процесу, тобто в безперервному русі змін, перетворенні й розвитку, зробив спробу розкрити внутрішній зв'язок цього руху й розвитку» [5, с. 143].

Важливе місце в історичному розвитку суспільства посідає держава. Гегель розкриває складний діалектичний взаємозв'язок держави і людини, роль і місце народу й особистості в історії.

Наукова, педагогічна та громадська діяльність Гегеля як у процесі життя, так і після смерті знаходилася в центрі уваги багатьох учених. Деякі аспекти історико-філософських концепцій Гегеля аналізували відомі німецькі вчені: В. Байер, В. Віндельбант, В. Дільтей, Г. Ноль, К. Фішер та ін. Серед російських дослідників значний інтерес до творчості Гегеля проявляли В. Асмус, А. Гулига, А. Гусейнов, Д. Керимов, С. Кечек'ян, В. Малінін, В. Нерсисянц, Т. Ойзерман, Е. Ситковський та ін. Серед вітчизняних – П. Копнін, Д. Чижевський, В. Шинкарук та ін.

На жаль, до цього часу бракує наукових розвідок історико-філософських концепцій, ролі й місця держави й особи-

стості в прогресивному розвитку суспільства. Це й спонукало автора сформулювати мету.

Мета статті – розкрити роль і місце держави та особистості в прогресивному розвитку суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Замислюючись над проблемою історичного розвитку людства, Гегель доходить висновку, що його рушійною силою є дух. «Світова історія, – говорив Гегель, – являє собою царство світового духу» [2, с. 481].

Мета світової історії – «пізнання світовим духом самого себе» [6, с. 160].

Отже, рушійною силою розвитку всесвітньої історії є діяльність світового духу, який знаходиться в постійному русі й прокладає дорогу вперед великими справами. Чим вища свідомість духу, тим вищий соціально-культурний та економічний розвиток народу. Гегель робить висновок, що кожний народ є особливим складником світового духа.

«Прогрес у всесвітній історії, – говорив Гегель, – здійснюється якимось одним народом, дух якого є носієм світового духа на цьому етапі розвитку. Інші народи або пережили себе, або ще не дійшли до необхідної стадії розвитку, а тому вони відіграють підлеглу роль» [6, с. 160].

Гегель указує на те, що суспільство, держава й людина перебувають у постійному розвитку. Він характеризує розвиток як спіралеподібний процес, що припускає відродження існуючого в минулому, його перетворення і включення в нову систему [7, с. 126–127].

На формування історико-філософського світогляду молодого Гегеля величезний вплив мали ідеї Платона й Аристотеля.

«Поглядам Платона, – зазначає В. Асмус, – на суспільство і державу належить важливе місце в його філософському світогляді» [8, с. 123].

У «Лекціях з історії філософії» Гегель прямо вказує на те, що Аристотель приділяв велику увагу державі, визнаючи державу за своєю сутністю «вищою, ніж окрема людина» [9, с. 302–308]. Держава, заявляв Аристотель, «повинна слугувати інтересам і благу людей» [10, с. 11].

Центральною категорією в історико-філософській концепції Гегеля є держава. «Історія починається лише з появою держави й «завершується» встановленням ідеального «істинного державного будівництва» [6, с. 161].

«Народ без державного будівництва, – зауважує Гегель, – не має, власне, ніякої історії, подібно народам, які існували ще до утворення держав і ще й понині існують як дикі нації» [11, с. 368].

Німецький мислитель переконаний, що держава є важливим чинником на шляху прогресивного розвитку суспільства. «Держава, – заявляє Гегель, – захищає й забезпечує життя і власність індивідів ...» [2, с. 148].

Вона, на глибоке переконання філософа, є носієм моралі, свободи й розуму. «Гегель, – зазначає Т. Ойзерман, – розглядає державу як організацію ... сутність якої визначається як право, справедливість, свобода» [12, с. 333].

Гегель, прославляючи державу як витвір світового духу (світового розуму), бачить передусім у ній «божественну волю», «Рух Бога у світ» [2, с. 296].

Підносячи і прославляючи державу як ідею, як царство світового духу, Гегель як великий діалектик бачить у ній наявні суперечності. «Держава, – говорив він, – не є витвором мистецтва, вона знаходиться у світі, тим самим у сфері свавілля

випадковості й помилок, дурна поведінки може внести викривлення в безліч її сторін» [2, с. 285].

Цей висновок мислителя ґрунтується на глибокому вивченні історії та аналізі наявної соціально-правової дійсності.

Так, Гегель піддає різкій, гострій критиці ті держави та чинні в ній політико-правові системи, у яких існує деспотичне свавілля й беззаконня.

Гегель із великим інтересом слідкує за розвитком Великої французької революції. На молодого Гегеля величезне враження справили ідеї «Декларації прав людини і громадянина ... в яких проголошувались священні права особистості – свобода й рівність перед законом» [6, с. 14].

Але з часом німецький мислитель розчарувався в системі державного правління Франції. Він піддає її гострій критиці.

«Яка ж це була держава! Безконтрольне панування міністрів і їхніх дівок, жінок, камердинерів, так що величезна армія маленьких тиранів і пустих дармоїдів розглядала своє божественне право на грабіж доходів держави й використання поту народу» [13, с. 385].

Він був глибоко переконаний, що ця революція разом із прогресом несе й регрес. І це особливо було характерним для якобінської диктатури.

«Це правда, – говорив видатний німецький мислитель Гете, – я не міг бути другом Французької революції, так як її жах здійснювався дуже близько й обурював мене щоденно і щогодинно» [14, с. 150].

На думку філософа, у так званих «хворих» і «дурних» державах, де існує відкрите беззаконня й деспотизм, більше за все існує суперечностей, що, зрештою, призводить до конфліктів, революцій і війни. «Тільки в розумній державі, – заявляє Гегель, – у діяльності органів державної влади реалізується розум всезагальна воля й моральна ідея, така держава відповідає інтересам і волі кожного індивіда» [2, с. 462].

Гегель був переконаний, що прогресивний розвиток суспільства є неможливим, якщо в ньому відсутні права і свободи громадян.

«Людство, розвиваючись, поступово доходить глибокого розуміння свободи» [6, с. 160].

«Тільки в державі людину визнають розумною істотою, особистістю. У державі громадянин отримує належну йому честь завдяки посаді, на яку він поставлений, завдяки професії, якою він займається в трудовій діяльності» [11, с. 243].

У такій державі, на глибоке переконання Гегеля, свобода і право стоять на захисті громадянина.

«Гегель, – пише В. Нерсисянц, – славить, звеличує державу як ідею (тобто дійсність) права. Як правову державу, як таку організацію свободи, у якій механізм насильства й апарат політичного панування обмежені правом, уведений в правове русло, функціонують лише в державно-правових формах».

Тільки в державі існують «свобода, право і справедливість», заявляє Гегель [16, с. 24].

Так, аналізуючи роль і місце кожної історичної епохи в розвитку прогресу й цивілізації, Гегель сприймає феодалізм як «похмуру ніч» в історії людства. Філософ заявляє, що це суспільство «кричущих суперечностей, там існують тільки пани і холопи» [11, с. 385].

«Там, де розкіш на одній стороні досягає своєї вищої точки, – писав Гегель, – там злидні й розбещеність на другій стороні» [2, с. 238].

У такому суспільстві простий народ позбавлений прав і свобод. Тільки там, неодноразово наголошує філософ, де «панує право і закон, витікає реальна свобода» [2, с. 385].

Це положення Гегель особливо акцентує в «Лекціях з історії філософії», тісно пов'язуючи ідеї існування й розвиток держави з «об'єктивною реальністю права» [9, с. 201].

Гегель був переконаний, пише А. Гулига, що тільки «німецькі народи дійшли в християнстві до свідомості, що людина як така є вільною і що свобода духу становить основну властивість його природи» [6, с. 160–161].

Яка держава і яка форма правління є найбільш демократичною і прогресивною, ставить питання Гегель. На його глибоке переконання, це *Конституційна монархія*.

Ідея свободи, за Гегелем, досягає своєї повної реалізації лише в тих державах, у яких існує Конституція.

Акцентуючи увагу на ролі й місці конституційної монархії, у центр уваги філософ ставить особистість монарха.

«Народ, узятий без свого монарха, тісно пов'язаного з ним ... це безформна маса, яка вже не є державою й не володіє суверенітетом, урядом, судами» [2, с. 321].

Гегель дотримується точки зору, що монарх несе велику відповідальність і його рішення є обов'язковими для всіх членів суспільства. «Монарх, – говорить Гегель, – повинен бути достоїнним свого високого становища» [2, с. 322].

«Довгий час в історії філософії існувала думка, – зазначає В. Рибальченко, – що Гегель узагалі залишався байдужим до питань, пов'язаних з історичною долею конкретної людської особистості, нібито він віддав людину у владу всезагального, підпорядкував її поліцейській державі» [15, с. 102].

Варто зазначити, що Гегель не створив спеціальної філософії людини, але в усіх його працях наголошується на проблемах людини та її ролі й місці в суспільстві й державі. Про це, зокрема, ішлося на Х Міжнародному гегелівському конгресі (Москва, 1974 р.), де підкреслювалося, що особистість, яку описує Гегель, надзвичайно «багатогранна, у ній, як у дзеркалі, відображаються всі аспекти життя: природний світ, мораль, держава, історія, мистецтво, релігія, наука – усе те, що становить форму людської сутності» [15, с. 103].

В існуванні й розвитку суспільства й держави як позитивну, так і негативну роль можуть відігравати державні, політичні, військові та релігійні діячі.

Так, Гегель указує, що діяльність сіракузького тирана Діонісія була спрямована на створення атмосфери беззаконня, страху та приниження особистості, навпаки, такі державні правителі, як Юстиціан, «стали великими благодійниками народів, із вдячністю прославлялися ними, здійснили цим великий акт справедливості» [2, с. 252–253].

Цікавий приклад наводить Гегель, який торкається передусім уведення нормативно-правових актів. Єгипетський цар Амасис (569–526 до н. е) видав постанову, що кожен єгиптянин повинен був щорічно оголошувати правителю округу про свій прибуток. «А хто цього не виконає і не зможе вказати ніяких законних доходів, тому загрожувала смертна кара. Афінянин Солон перейняв із Єгипту цей закон і ввів його в Афінах» [2, с. 496]. Гегель був переконаний, що це чудовий закон [2, с. 496].

У «Філософії історії» Гегель високо оцінював реформаторську діяльність Мартіна Лютера й роль протестантизму

в процесі «утвердження принципу свободи, що нарешті християнська мораль і справедливість у державі реалізуються» [2, с. 393].

Гегель був переконаний, що об'єктивно, якщо в суспільстві виникає необхідність у вирішенні назрілих кардинальних проблем, то об'єктивно проявляються такі особистості.

Надзвичайно високу оцінку дає Гегель державній і військовій діяльності Пруського короля Фрідріха II. Він називає його «великим королем-філософом» [2, с. 410]. Війни, які вів Фрідріх II, були «справедливими війнами» [2, с. 481], робить висновок Гегель.

Він уводив такі закони й державні порядки, говорив Гегель у «Лекціях з історії філософії», у яких історично виникла потреба: віротерпимість, законодавство, справедливе виконання правосуддя та економію витрачання державних грошей. Від жалюгідного німецького права в його державі не залишилося навіть сліду. Він висунув принцип державної користі й тим самим викинув геть у своїй державі всі привілеї [2, с. 391].

Отже, Гегель доходить висновку, що Пруська монархія – це вищий етап розвитку світового духу. На цьому історичному етапі й завершується всесвітня історія.

У сфері інтересів мислителя була державно-політична та військова діяльність французького імператора Наполеона. У листі до свого друга Нітхаммера 13 жовтня 1806 р. Гегель писав: «Я бачив Наполеона, цю світову душу, тоді, коли він проїжджав містом на рекогносцировку. Істинно відчуваш дивовижне почуття, споглядаючи таку особистість, котра, перебуваючи тут, у цьому місці, сидючи на коні, охоплює весь світ і володарює над ним» [17, с. 255].

Тому не випадково Гегель називає Наполеона «світовим духом на білому коні». «Жодний народ, – підкреслював філософ, – не може обійтися без таких індивідів, він породжує їх, як тільки вони стають йому потрібні» [17, с. 483].

«Якщо держава наражається на небезпеку з боку агресора, то, – на глибоке переконання Гегеля, – уповноважена вимагати від громадян активної участі в її захисті. Отже, обов'язок усіх її громадян – зі зброєю в руках захищати свою незалежність. Гарантією незалежності держав є її збройні сили» [16, с. 27].

Ці та інші положення великого філософа є особливо актуальними для України.

Висновки. Теоретико-філософський аналіз проблеми прогресивного розвитку суспільства, держави і права великого німецького мислителя базувалася на кращих досягненнях історико-філософської та політико-правової думки.

Починаючи з античності, Гегель одним із перших розкрив складну діалектику історичного розвитку, рушійною силою якого є світовий дух.

Прогресивний розвиток людства німецький мислитель тісно пов'язує з державою. Він прославляє її як гаранта, що забезпечує законні права і свободи громадян. Але тільки в правовій державі людина може реалізувати себе як особистість. Ідеалом такої держави Гегель уважав конституційну монархію.

Аналізуючи історію розвитку суспільства, Гегель був переконаний у тому, що народ без держави, без державного будівництва позбавлений власної історії.

Важливе місце в діяльності держави посідає проблема захисту незалежності, свободи й суверенітету. Мислитель переконався в тому, що ті держави та народи, які в мирний час не

підключаться про свою безпеку, оборону й суверенітет, можуть стати легкою здобиччю агресора. Це положення німецького мислителя є особливо актуальним для України.

Гегель переконливо доводив, що в прогресивному розвитку суспільства важливу роль відіграє людський фактор, видатні державні політичні й військові діячі. У наш час стрімких кардинальних змін, що відбуваються в усіх сферах суспільства, суттєвим завданням є всебічне осмислення та глибокий науковий прогноз.

У цьому аспекті аналіз історичного минулого допоможе не тільки уникати помилок, а й узяти на озброєння кращі передові ідеї видатних мислителів.

Отже, теоретико-філософські ідеї Гегеля щодо прогресивного розвитку суспільства та держави в наш час є актуальними й не втратили своєї наукової та практичної цінності.

Література:

1. Нерсесянц В.С. Гегель. Москва : Наука, 1979. 112 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия права / пер. с нем. ; ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсесянц. Москва : Мысль, 1990. 534 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Система наук. Феноменология духа / перевод Г. Шпета. Санкт-Петербург, 1999. Часть 1. 441 с.
4. Энгельс Ф. Карл Маркс «К критике политической экономии». Маркс К., Энгельс Ф. *Избранные произведения* : в 3 т. Москва : Политиздат, 1966. Т. 1. С. 539–548.
5. Энгельс Ф. Развитие социализма от утопии к науке. Маркс К., Энгельс Ф. *Избранные произведения* : в 3 т. Москва : Политиздат, 1966. Т. 3. С. 127–167.
6. Гулыга А.В. Гегель. Москва : Молодая гвардия, 1970. 272 с.
7. Ойзерман Т.И. Диалектический материализм и историко-философская теория Гегеля. *Вопросы философии*. 1989. № 10. С. 125–136.
8. Асмус В. Ф. Платон. Москва : Мысль, 1975. 220 с.
9. Гегель. Лекции по истории философии. Москва, 1932. Книга 2. 454 с.
10. Аристотель. Нікомахова етика / переклав з давньогрецької В. Ставнюк. Київ, 2002. 480 с.
11. Гегель. Энциклопедия философских наук. Философия духа / отв. ред. Е.П. Ситковский ; ред. коллегия : Б.М. Кадров и др. Москва : Мысль, 1977. Т. 3. 471 с.
12. Ойзерман Т.И. Философия как история философии (Круглый Стол в связи с книгой В.В. Соколова «Историческое введение в философию»). *Вопросы философии*. 2006. № 3. С. 3–35.
13. Гегель. Лекции по истории философии. Москва – Ленинград, 1935. Книга 3. 527 с.
14. Гулыга А.В., Субботин А.Л., Асмус В.Ф. Избранные философские труды. *Вопросы философии*. 1970. № 6. С. 149–152.
15. Рыбальченко В.Н. Проблема человека с системе объективного идеализма Гегеля. *К X Международному гегелевскому конгрессу*. Москва, 1974. С. 102–107.
16. Нерсесянц В.С. «Философия права»: история и современность. *Гегель Г.В.Ф. Философия права* / пер. с нем. ; ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсесянц ; авт. вступ. ст. и примеч. В.С. Нерсесянц. Москва : Мысль, 1990. С. 3–43.

17. Гегель. Работы разных лет : в 2 т. / сост., общая ред. А.В. Гулыги. Москва : Наука, 1971. Т. 2. 630 с.

Parasiuk M. The problems of progressive development of a state and a society in the Hegel's historical and philosophical concepts on Hegel's

Summary. The historical and philosophical and legal concepts of the great German thinker G. W. Hegel and their role in the analysis of the progressive development of a society and a state are considered.

The main focus of this article is on Hegel's deep and creative approach to historical development of the society and the state.

It is emphasized that Hegel was one of the first European philosopher who discovered the complex dialectic of the development of the society, which is on the permanent contradictory motion and changing, and discovered its internal connection.

It is established that in his fundamental works the German philosopher deeply analysed the relationship and interaction of objective and subjective factors in the progressive development of the society and the state.

It is established that he attached great importance to the role of the outstanding states, political, military, civil and religious leaders in the progressive development of the society.

The article focuses on the role of the state in ensuring law and order, protecting human and civil rights and liberties.

Also Hegel did not avoid the problem of the war as a complex socio-political and legal phenomenon. Using examples from the history, he convincingly proved that folks and nations must carry about their safety in peacetime in order to preserve their independence and sovereignty. These folks and their statesmen that ignore this objective patterns become an easy prey for aggressors. The thinker came up with a conclusion about the necessity of moral and psychological readiness of all citizens to defend the independence of their state.

The author points out that in modern difficult social-economic conditions of development of Ukraine the problem of the necessity of protecting our freedom, independence and sovereignty is very relevant in connection with the aggressive barging into Ukrainian territory by The Russian Federation, which wages the large undeclared war against Ukraine in order to eliminate it as a sovereign, democratic and independent country. As is known, the Ukrainian strategic political state vector is to entry into the circle of the most well-developed countries of EU and NATO, that gives an opportunity to gain not only the high level in scientific and technological progress, but also to join religion, culture and social values. In this aspect the creative comprehension of historical past in European historical, philosophical and law thought, in which the philosophical heritage of G. W. F. took a big part, is becoming very valuable.

Key words: society, history, folk, state, progress, feature, philosophy, dialectic, democracy, sovereignty.

*Захарчин Н. Г.,**кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри історії України, економічної теорії та права
Національного лісотехнічного університету України**Шептицька Л. Б.,**кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри історії України, економічної теорії та права
Національного лісотехнічного університету України*

СИСТЕМА ТЕРИТОРІАЛЬНОГО САМОВРЯДУВАННЯ МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СТЕПАНА БАРАНА

Анотація. Стаття присвячена висвітленню позицій відомого українського громадського діяча парламентського типу С. Барана щодо організації та зміни територіального самоврядування Другої Речі Посполитої в міжвоєнний період.

Розкривається позиція політика щодо права української громади на самоврядування та автономію Східної Галичини. На підставі виступів С. Барана у сеймі Другої Речі Посполитої встановлено, що у своїй діяльності він постійно підкреслював відмінності в історичному, культурному, економічному та національному розвитку Східної Галичини від усіх інших польських воєводств. Це, своєю чергою, вимагало окремих підходів до законодавчого врегулювання основ територіального самоврядування у міжвоєнній Польщі та права на автономію українців.

Показано ставлення депутата до запропонованого польськими соціалістами проекту територіальної автономії для українців Другої Речі Посполитої та проекту Закону «Про часткову зміну устрою територіального самоврядування». Після прийняття останнього у 1933 р. С. Баран започаткував активну широкомасштабну інформаційну кампанію серед українського населення щодо роз'яснення його основних положень. Зокрема, розкривав сутність нових повноважень солтисів, підсолтисів, вйтів, бургомістрів тощо, пояснював функції інститутів місцевого самоврядування, які впроваджувались у життя із прийняттям нового законодавства. Зазначено, що робота С. Барана у парламенті щодо реформування основ самоврядування відобразилась на сторінках української партійної преси – в часописі «Свобода» та в газеті «Діло».

Зроблено висновок про те, що діяльність С. Барана у сфері реорганізації місцевого самоврядування у міжвоєнній Польщі можна поділити на два рівнозначні напрями. Перший – парламентська діяльність у складі бюджетної та адміністративної комісії Сейму Другої Речі Посполитої. Другий – видавнич та публіцистична діяльність. Ця діяльність була продовжена під час Другої світової війни, а надалі в еміграції. Зазначено, що вивчення державницької та політико-правової позицій, дослідження еволюції поглядів С. Барана в умовах еміграції слід вважати перспективним для наступних наукових розробок.

Ключові слова: територіальне самоврядування, автономія, міжвоєнна Польща (1918–1939 рр.), Східна Галичина, Степан Баран.

Постановка проблеми. В історії держави і права України важливе місце посідає особистісний компонент, безпосереднім проявом якого виступає внесок видатних особистостей у події своєї історичної доби. Одним з акторів міжвоєнного (1918–1939 рр.) періоду на західноукраїнських землях був політик, правник і громадський діяч Степан Баран. Його діяльність у державотворчому напрямі передусім пов'язують із міністерською працею в часи Західноукраїнської республіки, захистом православних церков у Холмщині, а також з роботою на юридичній ниві. Однак у працях вітчизняних дослідників практично не розглянуто його доробок у сфері захисту прав українців на самоврядування в умовах фактичної польської анексії західноукраїнських земель. Тому запропонований матеріал сприятиме подальшим розширеним дослідженням основних напрямів та результатів діяльності цієї непересічної особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність Степана Барана фрагментарно висвітлюється у сучасній історико-правничій науці. Зокрема, О. Потіха розглядає Тернопільський період громадсько-політичної діяльності Степана Барана [1]. Окремі аспекти такої тематики перебували у полі зору авторів статті [2; 3]. Згадки про адвокатську діяльність діяча містяться у загальних роботах, присвячених історії української адвокатури [4].

Серед зарубіжних дослідників виокремимо польського науковця О. Томчика, який охарактеризував діяльність С. Барана на кожному етапі еволюції Українського національно-демократичного об'єднання [5].

Мета статті – висвітлити основні напрями роботи Степана Барана, пов'язані з реорганізацією сфери самоврядування на теренах Другої Речі Посполитої. Важливо проаналізувати позицію діяча щодо проблеми реформування органів територіального самоврядування у Східній Галичині.

Виклад основного матеріалу дослідження. Громадсько-політичний діяч, історик та журналіст передвоєнного періоду та післявоєнного в еміграції Іван Кедрин характеризував Степана Барана так: «Степан Баран – адвокат, який душею замилуванням, був радше журналістом <...> це була теж небуденна людина, також індивідуальність, після якої залишилася пуста. Ходяча енциклопедія громадсько-політичного життя ще з австрійських часів. Першорядний знавець однаково

земельних, як церковних справ, так само державник-соборник» [6 с. 192]. Незаперечним залишається внесок Барана в громадсько-політичну сферу життя Галичини у міжвоєнний період. Характеризуючи постать Степана Барана, хочемо додати ще один елемент його багатогранної та затребуваної суспільно-політичної роботи на західних українських землях.

Після поразки революційних змагань західних українців С. Баран не залишився поза суспільним життям краю. Маючи короткий, але глибокий досвід у політичному полі, був державним секретарем земельних справ в уряді ЗУНР, С. Баран вів активну роботу у різних сферах політичного та громадського життя регіону. Відбудова громадських організацій, кооперативний рух, адвокатська та нотаріальна активність, діяльність у лавах Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) – основні напрями доробку діяча у міжвоєнний період. Він був одним з тих активних діячів названого об'єднання, яке за результатами парламентських виборів двічі входило до складу Сейму Другої Речі Посполитої (у 1928 та 1930 р.).

У рамках роботи польського Сейму другого скликання у 1928–1930-х рр. С. Баран працював у бюджетній комісії та комісії з питань підготовки земельної реформи. Однак у межах комісій, окрім основної роботи, він порушував питання автономії українських земель у складі Польщі та питання територіального самоврядування.

Так, 30 березня 1928 р. він виступив на засіданні бюджетної комісії, де від імені Українського сеймового клубу заявив, що до польського уряду в українців немає ніякої довіри. На його думку, у політичній ділянці польський уряд переступив свої повноваження, ліквідує протиактивно Тимчасовий самоврядний відділ у Львові, який був останньою ознакою самоврядування в Галичині, переніс усю владу минулого самоврядування на воєвод і старост Громадських рад, вибраних на виборах 1927 р. Проти життєвих інтересів українського народу, за словами С. Барана, були спрямовані й декрети про пресу, про організацію і компетенцію адміністративної влади. На думку українського посла, вибори 1928 р. до Сейму проведено з порушеннями законодавства, одночасно проводилась обмежуюча культурна політика – ліквідувались рештки українського шкільництва, закрито «Просвіту» на Волині – «Про цілу нинішню політику треба голосно сказати: обвинувачую!» [7, с. 1].

Того ж дня у Сеймі посол стверджував, що чинний уряд суттєво гірше ставиться до українського народу та його самоврядних прав, ніж австрійський правопередник. Східна Галичина, отримавши у 1866 р. мінімальні права у сфері місцевого самоврядування, сподівалась, що хоча би у такому вимірі вони залишаться на початку ХХ століття. Однак урядовці не тільки не залишили в Східній Галичині минулих прав, але й ліквідували рештки через скасування згаданого Самоврядного відділу у Львові, ліквідацію повітового відділу тощо [8, ст. 25].

У червні 1928 р. під час дискусії щодо бюджету Міністерства внутрішніх справ С. Баран знову висловлювався про основи самоврядування як у Польщі загалом, так і на західних українських землях в її складі. На його думку, самоврядування було повністю віддане у руки політичній адміністрації, яка, як і раніше, знищувала його у Східній Галичині. Практично на всьому терені від Сяну до Збруча ліквідовано гмінні ради, регіональна влада віддана у руки гмінних урядових комісарів, які не дбають про нагальні потреби та добробут гміни, а думають тільки про забезпечення власних апетитів та про задоволення

інтересів поліції й староства [9, ст. 76]. На думку С. Барана, сотні, а то й тисячі гмін було зруйновано такою грабіжницькою та безконтрольною політикою, а активність українців під час виборів у 1927 р. до гмінних рад не дозволила переламати бажання колишніх керівників гмін залишитися при владі. «Комісари і зв'язані з ними кліки не хотіли випустити добровільно зі своїх рук владу, маючи підтримку в польських народних організаціях» [9, ст. 76–77].

Політик наголошував, що повітове самоврядування у Східній Галичині повністю ліквідоване: немає жодної повітової ради, хоча призначається владою т. зв. повітова дорадча рада (powiatowa rada przyboczna), яка цілковито підпорядковується старості. Очолює повіт староста, який отримує зарплатню – «з платню 300 злотих чи вище, з правом використання карети чи автомобіля, яке повіт мусить купити, але яким їздить хіба жінка пана старости або його родина чи знайомі, бо він сам часу немає» [9, ст. 78].

Послідовне знищення самоврядування, на думку Степана Барана, відбувалось виключно на землях, заселених переважно українцями. «Знищення самоврядування, як можна бачити з тактики, проведено в Галичині виключно з мотивів національної екстермінаційної політики» [9, ст. 79]. Таке знищення самоврядування, до якого доклався уряд та зокрема міністр внутрішніх справ Ф.С. Складковський, призвело до знищення в Галичині культурного та економічного доробка цілих поколінь [9, ст. 79].

Активно захищав українські інтереси С. Баран і поза парламентом – зустрічаючись з українською громадою для обговорення проблем самоврядування. Часопис «Свобода» влітку 1929 р. писав: «Скликано спільне віче на неділю 9 червня ц.р. Про справу міського самоврядування і про міські вибори реферував посол д-р Степан Баран» [10, с. 3].

Під час третього скликання парламенту Польщі (1930–1935 рр.) С. Баран працював в адміністративній комісії сейму. Весною 1931 р. Союз парламентських польських соціалістів висунув проєкт територіальної автономії для українців Другої Речі Посполитої. Щодо цієї ініціативи від імені Українського парламентського клубу на засіданні комісії виступив С. Баран. У декларації клубу він відзначив, що проєкт автономії є скоріше маніфестаційною акцією, орієнтованою на внутрішнє і зовнішнє сприйняття. Знаючи політику Польщі стосовно українців, немає підстав вірити таким проєктам, як теоретичним, так і практичним. Польська влада має у своїх руках чинники, які допомогли їй розв'язати українське питання шляхом пацифікації. Ті ж чинники допомогли знищити навіть ті рештки прав, які мали гмінні, повітові органи самоврядування у австрійські часи в Східній Галичині [11, с. 26–27].

У цей час у парламенті питання територіального та місцевого самоврядування розглядались переважно у межах запропонованого Закону «Про часткову зміну устрою територіального самоврядування». Проєкт закону обговорювався в адміністративній комісії, де Степан Баран та його однопартієць з Української парламентської репрезентації Степан Кузик подали низку поправок. Зміни, запропоновані українськими депутатами, стосувались усунення диктатури війтів та старост шляхом обмеження їх компетенції на користь повітових рад і відділів. Однак пропозиції послів було відхилено – 10 лютого 1933 р. адміністративна комісія упродовж 45 хвилин прийняла інші поправки. Вони були узгоджені з проурядовим Безпартійним

блоком співпраці з урядом (ББ) та передані у межах законопроекту на розгляд парламенту. Проект закону був представлений у сеймі 22 січня 1932 р. міністром внутрішніх справ Польщі Броніславом Перацьким [12, с. 1]. Закон, за пропозицією польських урядовців, мав об'єднати всі території, які входили до складу Другої Речі Посполитої у територіальному, адміністративному та самоврядному плані. Одним із завдань поданого проекту, за словами міністра, було «просування передусім ідеї однорідної організації місцевого самоврядування, ще не охопленої процесами уніфікації, об'єднуючої розрізнені землі в єдину органічну цілісність» [13, ст. 52].

Незважаючи на несприйняття польською більшістю його поправок до згаданого Закону, С. Баран продовжує відстоювати свою позицію на засіданнях сейму Польщі. Так, під час обговорення законопроекту на одному із засідань посол акцентує увагу на ущемленні права українців на самоврядування та автономію. Він пропонує виключити дію Закону «Про часткову зміну устрою територіального самоврядування» на Тернопільське, Львівське та Станіславівське воєводства [14, ст. 122] з політичних та національних причин. Адже з усіх територій Речі Посполитої саме Галичина мала найдавніші традиції самоврядування, які були окреслені австрійським статутом у лютому 1861 р. Вони виражались у створенні Галицького крайового сейму з Крайовим відділом – виконавчим та контролюючим органом для нижчих структурних підрозділів самоврядування. Інститути самоврядування, які були створені в умовах Австро-Угорської імперії в регіоні, не були досконалими. Однак, на думку С. Барана, те самоврядування було куди кращим, ніж у міжвоєнній Галичині, «коли офіційно відмінено крайове самоврядування, а фактично і повітове самоврядування, коли гмінне самоврядування віддано під управу старост» [14, ст. 122].

Виокремити названі воєводства з-під дії Закону «Про часткову зміну устрою територіального самоврядування» потрібно через відмінності у історичному, культурному, економічному та національному розвитку територій від усіх інших польських воєводств [14, ст. 125]. Зрештою, на думку посла, існуючу національну окремішність Східної Галичини та інших українських земель, які входять до складу Польщі, не можна приховати, і прийде час, коли вона знайде вираз як у державному, так і в міжнародному праві [14, ст. 125].

Інші представники Української парламентської репрезентації у польському сеймі – Дмитро Левицький, Володимир Коган, Степан Кузик, Дмитро Ладика, Юрій Чукур – також стверджували, що пропонувані польською парламентською більшістю законопроект перекреслює всі прагнення українців на розвиток у сфері самоврядування.

Незважаючи на поправки та виступи С. Барана та інших українських депутатів, 23 березня 1933 р. Закон «Про часткову зміну устрою територіального самоврядування» був прийнятий Сеймом. Сам С. Баран, характеризуючи здійснену ним роботу щодо згаданого Закону, писав: «Як член соймової адміністраційної комісії, де розглядалося проєкт, зголосив я разом з п. Кузиком кількадесятя засадничих поправок. Новий самоуправний закон поборювала вся без виїмки соймова опозиція, що на знак протесту опустила салю нарад сойму і закон ухвалено в соймі виключно голосами послів Безпартійного Блоку» [15, с. 1].

Робота депутата С. Барана у парламенті щодо реформування основ самоврядування відображалась і на сторінках

української партійної преси – в згаданому вище часописі «Свобода» та в газеті «Діло».

Так, у лютому 1933 р. виходить один з його дописів у «Ділі» із символічною назвою «Повний смерек самоуправи в Польщі». У ньому, аналізуючи історію виникнення законопроекту про самоврядні інституції в Речі Посполитій, він стверджує, що новий закон 1933 р. є гіршим за всі попередні урядові пропозиції. Законопроект проводить «визначно польську національну лінію» перш за все через те, що вимагає від усіх чиновників та урядовців знання «у слові та письмі» польської мови, що практично перекреслює можливість для більшості українців обіймати відповідні посади [16, с. 1]. Надалі на сторінках газети він стає постійним «інформатором» українців щодо нового урядового законопроекту про місцеве самоврядування [17; 18].

Поряд із висвітленням основ самоврядування та діяльності українських парламентаріїв з цього питання у тогочасних газетах у 1933 р. С. Баран видає окрему брошуру «Новий самоуправний закон». Брошура вийшла з друку напередодні офіційного видання закону про зміни у місцевому самоврядуванні, але автор зауважував, що основи його треба знати, оскільки він торкається основ «правно-публічного життя на місцях і в повітах» [19, с. 4].

Розглядаючи основні елементи нововведень – повноваження солтисів, підсолтисів, вїттів, бургомїстрів тощо, нові функції інститутів місцевого самоврядування, С. Баран не надає критичного огляду. Метою праці є надання українській громаді знань про зміни у місцевому самоврядуванні для їх ефективного використання [19, с. 72]. У 1934 р. виходить друге, перероблене видання, у якому враховані зміни до місцевого самоврядування, передбачені Законом «Про часткову зміну устрою територіального самоврядування».

У др. половині 30-х рр. С. Баран не припиняє висвітлювати проблеми місцевого самоврядування та його вплив на життя українців. Самоврядні інституції, на його думку, залишаються декларативними – «мають лише декоративне значення» [20, с. 2]. У газетних статтях висвітлює невдоволення українців новими засадами територіального самоуправління [21, с. 1].

Після німецької окупації більшості етнічних польських земель С. Баран повертається до цієї важливої теми, стверджуючи, що зміни до територіального самоврядування у міжвоєнний період мали на меті «забезпечити польській меншині на непольських областях беззастережну гегемонію» [22, с. 3]. Але така недаленовидна політика завідомо не могла забезпечити польській більшості підтримку національних меншин.

Самоврядування та закон про зміну основ самоврядування у міжвоєнній Польщі описані у спільній статті С. Барана та С. Витвицького у новому виданні Енциклопедії Українознавства уже після Другої світової війни. Зміни в системі самоврядування Галичини характеризуються через скасування права самостійних сільських громад і в «поширеному вигляді перенесення їх на збірні громади – волості, що існували досі тільки на землях, колись належних до Росії» [23, с. 561–562].

Висновки. Отже, активність Степана Барана у сфері реорганізації місцевого самоврядування у міжвоєнній Польщі можна поділити на два напрями. Перший – діяльність у стінах Сейму Другої Речі Посполитої. Другий – видавнична та публіцистична діяльність. Його суспільні ініціативи та громадська і політична робота грали важливу роль у формуванні концепту територіального самоврядування Східної Галичини та місця

у ньому української нації. Політик не обмежувався ідеалізацією місцевого самоврядування в Галичині у складі Австро-Угорщини (1869–1918 рр.), а вимагав змін у душі ХХ століття, декларованих у «17 пунктах» В. Вільсона та у рішеннях Ради послів на післявоєнних мирних конференціях 1919–1920 рр. Ця діяльність була продовжена під час Другої світової війни, а надалі в еміграції. Тому вивчення його державницької та політичної позиції, дослідження еволюції поглядів науковця в умовах еміграції вважаємо перспективним для наступних наукових розробок.

Література:

1. Потіха О.Б. Степан Баран. Тернопільський період громадсько-політичної діяльності (1921–1939 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* № 12. 2007. С. 132–136.
2. Захарчин Н. Питання територіального самоврядування у сеймовій діяльності УНДО на поч. 30-х рр. ХХ століття. *Актуальні проблеми правознавства.* Тернопіль : Тернопільський національний економічний університет. Вип. 4. 2019.
3. Шептицька Л. Перші політичні кроки Степана Барана та формування його світогляду під впливом Івана Франка. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія.* № 26. 2010. С. 86–98.
4. Макаруч В.С. Історія зарубіжної та вітчизняної адвокатури. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2018. 308 с.
5. Tomczyk R. *Ukrainie zjednoczenie narodowo-demokratyczne. 1925–1939.* Szczecin, 2006. 336 s.
6. Кедрин І. Життя–Події–Люди. *Спомини і коментарі.* Нью-Йорк : Видавничий кооператив «Червона калина». URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/14071/file.pdf>.
7. Баран С. Польська політика. Голос українського посла. *Свобода.* Ч. 16. 1928. С. 1.
8. Sprawozdanie stenograficzne z 4 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 30 marca 1928 r. Warszawa, 1928.
9. Sprawozdanie stenograficzne z 17 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 5 czerwca 1928 r. Warszawa, 1928.
10. *Свобода.* № 181. 1929. С. 3.
11. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za IV kwartał 1931 r. Warszawa, 1932. 140 s.
12. Проект закону про самоуправу в комісії ухвалений. *Діло.* Ч. 34. 1933. С. 1.
13. Sprawozdanie stenograficzne z 45 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 22 stycznia 1932 r. Warszawa, 1933.
14. Sprawozdanie stenograficzne z 87 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej w dniu 15 lutego 1933 r. Warszawa, 1933.
15. Баран С. Знате вчора і відоме завтра! *Діло.* Ч. 159. 1933. С. 1.
16. Баран С. Повний смерек самоуправи в Польщі. *Діло.* Ч. 34. 1933. С. 1.
17. Баран С. Новий самоуправний закон. *Діло.* Ч. 182–185. 15–19 липня. 1933. С. 3.
18. Баран С. Новий самоуправний закон. *Діло.* Ч. 200. 1933. С. 3.
19. Баран С. Новий самоуправний закон. Львів : «Діло», 1933. 72 с.
20. Баран С. Самоуправа у практиці. *Діло.* Ч. 220. 1937. С. 1–2.
21. Баран С. Самоуправа чи її фікція? *Діло.* Ч. 8. 1937. С. 1–2.
22. Баран С. Нагода, якої не слід прогавити. Розпорядок про повітову самоуправу. *Краківські вісті.* 2 серпня. 1940. С. 3.
23. Витвицький С., Баран С. Українські землі під Польщею. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-І),* Т. 2, Мюнхен, Нью-Йорк : В-во «Молоде Життя», 1949. С. 555–565.

Zakharchyn N., Sheptytska L. System of territorial self-government of interwar Poland in the context of Stepan Baran's activity

Summary. The article covers the position of Ukrainian public figure of parliament type, Stepan Baran, on the organization and change of territorial self-government in the Second Polish Republic in the interwar period. The article exposes the politician's position on the right of the Ukrainian community to self-government and the autonomy of the Eastern Halychyna. It was determined that, based on his speeches in the Sejm of the Second Polish Republic, he always highlighted the difference between the historical, cultural, economic, national development of the Eastern Halychyna and other Voivodeship of Poland. This, in turn, demanded different approaches to the legislative regulation of the basis of self-government in interwar Poland and the Ukrainians' right to autonomy.

The article shows the deputy's attitude to the project suggested by Polish socialists featuring the territorial autonomy for the Ukrainians of the Second Polish republic and a draft law on partial change of the constitution of territorial self-government. After the adoption of the law in 1933, S. Baran started a largely scaled informational campaign among the Ukrainian population that aimed to inform about the main features of the law. In particular, he provided insights into the new authority of such positions as soltys, pidsoltys, vojt, burgomaster. Baran also explained the functions of the institutions of the local self-government, which were established within the adoption of the new legislation. It is indicated that Stepan Baran's work on reforming the basis of self-government in parliament was reflected on the pages of the Ukrainian party press, for instance, the "Svoboda" magazine and the "Dilo" newspaper. It was concluded that Baran's activity in reorganizing the local self-government in interwar Poland could be divided into two equivalent directions. The first one is his parliamentary work at the budget and administrative committees of the Sejm of the Second Polish Republic. The second direction is his publishing activities. He pursued these activities during the Second World War and later in emigration. The article indicates that learning the political and legal position of S. Baran as well as studying the evolution of his perspective in circumstances of emigration should be considered as a prospect for future scientific researches.

Key words: territorial self-government, autonomy, interwar Poland (1918–1939), Eastern Halychyna, Stepan Baran.

КОНСТИТУЦІЙНЕ
ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

*Берченко Г. В.,**кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри конституційного права України**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

УСТАНОВЧА ВЛАДА: ЕВОЛЮЦІЯ І СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Анотація. У статті проаналізовано концепцію установчої влади, яка є реальною доктринальною передумовою для теоретичних розробок і практики нормотворчості, правозастосування й тлумачення норм права. Ця концепція використовувалася в тексті визнаного неконституційним Законом «Про всеукраїнський референдум» 2012 року в контексті можливості ухвалення нової редакції Конституції на всеукраїнському референдумі за народною ініціативою. Про установчу владу також згадується у Постанові Верховної Ради України «Про текст Конституції України в редакції 28 червня 1996 року, із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV, від 1 лютого 2011 року № 2952-VI, від 19 вересня 2013 року № 586-VII» від 22 лютого 2014 року № 750-VII.

Питання установчої влади починає формуватися паралельно із зосередженням уваги в суспільному дискурсі на ідеї конституції. Доктрина установчої влади має тривалу історію і будувалася на відповідних концептах, які завдячують своїй появі зародженню конституціоналізму у світі як такого і революційних подій, передусім у Франції XVIII ст., що пов'язувалось насамперед із процесом ухвалення конституції та внесенням до неї змін. При цьому установча влада є одночасно науковою концепцією, яка пояснює і певним чином легітимізує відповідні суспільні явища. Водночас нині концепція установчої влади переживає своєрідну кризу, пов'язану з популістськими рухами й відповідною державно-правовою практикою. Ця концепція не є безапеляційною і такою, що сприймається усіма в науці. Передусім теза про належність установчої влади виключно народу насправді не є загальновизнаною. Найавторитетнішими критиками концепції установчої влади вважаються М. Оріу і В. Орландо, з'являються – Е. Арато.

Вважаємо, що український концепт установчої влади має ґрунтуватися на фундаментальних розробках Е. Сійєса, К. Шмітта, Ж.-П. Жакке та інших учених. Йдеться про виокремлення первісної та інституційної установчої влади народу. Первісна установча влада близька концептуально до суверенної диктатури (за К. Шміттом). Широке розуміння установчої влади та її змішування з народним суверенітетом видається недостатньо обґрунтованим, натомість має йтися скоріше про прийняття конституції та внесення до неї змін.

Ключові слова: конституція, установча влада, установчі збори, революція, популізм.

Постановка проблеми. Концепція установчої влади часто є реальною доктринальною передумовою для теоретичних розробок і практики нормотворчості, правозастосування й тлумачення норм права. Ця концепція використовувалася в тексті визнаного неконституційним Законом «Про всеукраїнський референдум» 2012 року в контексті можливості ухвалення нової редакції Конституції на всеукраїнському референдумі за

народною ініціативою. Про установчу владу також згадується в Постанові Верховної Ради України «Про текст Конституції України в редакції 28 червня 1996 року, із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV, від 1 лютого 2011 року № 2952-VI, від 19 вересня 2013 року № 586-VII» від 22 лютого 2014 року № 750-VII.

До наукових досліджень, присвячених установчій владі, варто віднести праці Е. Арато [1], М. Оріу [2], В. Орландо [3], А.А. Стрижака [4], В.М. Шаповала [5; 6]. Варто відзначити, що в дослідженнях часто використовуються різні підходи до концепції установчої влади й навіть звучить її повне заперечення. Більш детальне дослідження поглядів на установчу владу є вкрай важливим для подальшого вдосконалення Конституції України.

Мета статті полягає у з'ясуванні змісту концепту «установча влада» в сучасному науковому дискурсі та його еволюції. Завданнями статті є з'ясування історичних коренів концепції установчої влади; з'ясування змісту концептуальних засад розуміння установчої влади, що панує у сучасній науці; встановлення аргументів, які використовуються для забезпечення концепції установчої влади.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання установчої влади починає формуватися паралельно із зосередженням уваги в суспільному дискурсі на ідеї конституції. Розмірковуючи про зміну конституції, швейцарець Е. де Ваттель доходить висновку про те, що повноваження видавати закони належить до законодавчої влади, проте її повноваження не йдуть далі, влада органів законодавчої влади не поширюється на зміну основних законів і конституції. Основні закони мають бути для них священними, якщо лише нація прямо не дала їм владу змінювати ці закони, оскільки конституція держави має бути стійкою; оскільки нація спочатку встановлює конституцію, а потім довіряє законодавчу владу певним особам, остільки основні закони вилучені зі сфери їх повноважень. Ніщо не дає змогу думати, що суспільство бажало підкорити конституцію волі законодавців. Зрештою, джерелом законодавчої влади є конституція. Як вони можуть її змінити, не руйнуючи джерела своїх повноважень [7, с. 54]?

Тут варто згадати про те, що тоді поширення набувала теорія природного права й суспільного договору, відповідно до якої вже існував певний суспільний договір, який фактично розуміє під конституцією Е. де Ваттель, тому питання стосувалося саме змін, а не прийняття конституції. За відповідною логікою, конституція вже є певним наявним (неписаним) суспільним договором, і можна ставити питання лише щодо його зміни, проте не в суттєвих положеннях. Питання про нову конституцію Е. де Ваттель оминає.

Ідея необмеженої установчої влади, що належить виключно сукупності суверенних громадян і здійснюється ними на свій

розсуд, отримала велике поширення завдяки теорії природного права завдяки Пуфендорфу і Вольфу, а практичне застосування отримує вперше в Сполучених Штатах, а потім у революційній Франції разом із теоретичним вираженням у вченні про “*pouvoir constituant*”, з якого виходять і в якому зливаються всі державні влади [8, с. 488–489]. Ідею про особливу юридичну природу основного закону (конституції) першими сформулювали представники школи природного права Х. Вольф і Е. де Ваттель. Їх треба вважати фундаторами основ концепції установчої влади, що набула широкого визначення з початку Великої французької революції, хоча термін «установча влада» вони ще не використовували [6, с. 295].

Установча влада від самого початку була революційною концепцією [9, с. 658]. Теорія установчої влади була досконало окреслена Е. Сійєсом, який у 1789 р. першим вжив відповідний термін. Він наголошував на тому, що державні органи, віднесені до встановлених «влад», не можуть вносити зміни до конституції як акта установчої влади. Як зазначає В.М. Шаповал, зі змісту цієї тези випливає малозмінюваність конституції [10, с. 29].

Ця установча влада є «секуляризованим варіантом божественної сили створювати певний порядок, не будучи підпорядкованою йому» (вислів Ульріха Прейса). Е. Сійєс відрізняв цю надзвичайну владу від встановленої влади, яка, на його погляд, полягала у більш рутинному здійсненні колективного суверенітету обраними представниками. Цим безповоротно визнавалася зверхність установчої влади [11, с. 152]. Тут справедливо буде згадати думку Карла Шмітта про те, що всі точні поняття сучасного вчення про державу являють собою секуляризовані теологічні поняття [12, с. 57].

Як зазначає Е.Е. Понтович, встановлення конституції держави не могли не породити уявлення про існування в народі, тобто сукупності вільних, рівних особистостей, постійної влади встановлювати та переглядати свою конституцію. Ця влада, що є вищою в державі, гарантує недоторканність прав особистості, бо нею визначається весь державний устрій. Надалі вона отримала назву установчої влади. Ця ідея точно так само не могла виникнути раніше. Встановлення конституцій нового часу, встановлення їх договором вільних, рівних індивідів значували знищення всього історичного минулого. Встановлення конституції означало заснування нового суспільства, нової держави, яка набувала характеру єдності, що складається із суми рівних індивідів, механічного або арифметичного цілого. Досить істотним у цьому питанні є те, що конституційний договір стає договором не між владою, з одного боку, та іншими громадськими силами, з іншого боку, а договором між людьми, що встановлюють державну владу [13, с. 35–36].

Результатом поширення концепції установчої влади було визнання різної юридичної природи конституції і законів: якщо конституція вважалась актом установчої влади, з чого виводили її найвищу юридичну силу, то закони – актами законодавчої влади, чим пояснювали їх відносно нижчу силу, відносну субординацію до конституції. Основний зміст концепції установчої влади, яка є складовою частиною теорії народного суверенітету, зберігає своє значення сьогодні, а ідеї, що його становлять, відображаються в більшості сучасних конституцій [6, с. 301]. На думку В.М. Шаповала, нині зміст концепції установчої влади зберігає своє значення, а ідеї, що становлять цей зміст, іноді у прямій формі зафіксовані в основних законах. Важливим є те, що зміст названої концепції безпосередньо

пов'язаний з принципом народного суверенітету, який її опосередковує [5, с. 114]. При цьому під час аналізу постулату, що установча влада належить народові, відразу впадає у вічі те, що така влада фактично належить більшості, а в рамках цієї системи координат доволі важко забезпечити легітимний механізм ухвалення рішень [4, с. 16].

Т. Маунц стверджує, що установча влада (“*pouvoir constituant*”) – це політична воля й правове повноваження ухвалювати принципи рішення про політичне існування народу. Корені вчення про установчу владу уходять в коло проблем народного суверенітету. Народ стає самостійною політичною величиною і силою [14, с. 102].

Водночас описана концепція не є безпеліційною і такою, що сприймається усіма в науці. Варто погодитися з А.А. Стрижаком у тому, що в наукових колах не існує єдиної думки про поняття, сутності та зміст установчої влади [4, с. 15]. Передусім теза про належність установчої влади виключно народу насправді не є загальновизнаною. Досить яскраво про багатозначність і різноаспектність установчої влади пише Ганс-Петер Шнайдер. Поняття установчої влади може вживатися в соціолого-емпіричному, політико-полемічному й нормативно-правовому сенсі. Якщо влада, що засновує конституцію, трактується соціолого-емпірично, то йдеться про фактичну владу або авторитет, що здатний створити певну конституцію і ввести її в дію. Якщо під час трактування проблеми установчої влади необхідно відповісти на питання про те, хто в цій політичній системі має право її створювати, тобто хто володіє повноваженням прийняти конституцію, тоді в центр уваги ставиться політико-полемічне значення цього поняття. В такому сенсі можна говорити про належність влади, яка передбачає створення конституції, безпосередньо народу (демократичний принцип) і протиставляти її владі державця (монархічний принцип) або народного представництва (парламентський принцип). Звісно, зовсім не обов'язково, щоби в умовах демократії влада, що засновує конституцію, завжди належала народу. Встановлення цієї влади завжди є значною мірою проблемою політичної культури й традиції [15, с. 203].

Наступним дискусійним моментом є питання про різновиди установчої влади, а саме її поділ на первісну й вторинну. На думку Ж.-П. Жакке, установчою владою є сукупність органів, до обов'язків яких належать розроблення й перегляд конституції [16, с. 107]. Вчений виділяє первісну та інституційну установчу владу. Первісна установча влада розробляє конституцію, коли немає іншої діючої конституції. Таке становище може скластися або в результаті утворення нової держави, або в результаті революції, що припинила дію попередньої конституції. В обох випадках первісна установча влада під час становлення нового юридичного порядку є безумовною (“*inconditionné*”). Джерелом повноважень первісної установчої влади є політичний порядок (“*ordre politique*”), оскільки установча влада – це влада факту, яка втілена в її постійності і в ідеях, що закладені в цю владу, завдяки якій конституція розробляється. Первісна установча влада, зокрема її легітимність, залежить від успіху революції. Ухвалення конституції формує цілі уряду й значенує прихід до влади певного уряду на підставі права. Ухвалення конституції означає зникнення первісної установчої влади, яка, виконавши своє завдання, звільняє місце для інституційної установчої влади. Інституційна установча влада створюється конституцією; цій владі доручається змі-

новати конституційний акт. В цій ролі вона може діяти тільки згідно з конституційним актом і має дотримуватися обмежень, що містяться в конституції, стосовно процедури перегляду її змісту [16, с. 108].

Так само А. Демішель, Ф. Демішель, М. Пікемаль стверджують, що доктрина традиційно розрізняє первісну установчу владу, що полягає в розробленні конституції, якщо її немає або вже немає (наприклад, у результаті революції), і похідну установчу владу, що полягає у зміні тексту конституції в межах, що передбачені самою конституцією. Припускається, що перша повністю вільна, а друга суворо обмежена. Відзначена відмінність може здатися простою й логічною. Фактично ж вона досить відносна [17, с. 23]. Аналогічний поділ установчої влади можна знайти у М. Гунеля (первісна і встановлена установча влада) [18, с. 210–211], а також Ж. Бюрдо, який виокремлює природну (первісну) і призначену установчу владу (тобто встановлену самою конституцією) [19]. Про первісну установчу владу писав і відомий німецький учений Карл Шмітт, розрізняючи суверенну і комісарську диктатуру [20, с. 156–158].

Висувалась ідея про виокремлення ревізійної влади. Так, на думку В. Орландо, якщо розуміється проста зміна конституційного закону, то таку владу називають ревізійною [3, с. 114–115]. Водночас важко тут побачити відмежування ревізійної влади від установчої влади, про яке пише В.М. Шаповал [6, с. 303]. Скоріш за все, йдеться лише про різновид установчої влади, коли відбувається внесення змін до чинної конституції (а не ухвалюється нова). Той же В. Орландо вживає, як видається, установчу й ревізійну владу як синоніми, насправді не надаючи цьому розмежуванню якогось суттєвого значення, більш того, заперечуючи обидві концепції та виступаючи їх противником [3, с. 115–116].

Наостанок розглянемо питання критики або ж радикального заперечення концепції установчої влади загалом. Найавторитетнішим критиком концепції установчої влади вважається М. Оріу. На його думку, французький досвід відвернув науку від теорії установчої влади. Крім того, на його думку, «сама по собі ця ідея не витримує критики, рівно як і доктрина делегації урядової влади. Нація, відокремлена від своїх урядових органів, не має більше ані установчої, ані урядової компетенції, тому створювати чи переглядати конституції повинна звичайна урядова влада. На неї можна лише покласти обов'язок дотримання особливих формальностей для надання урочистості конституційним законам» [2, с. 633]. Проте ця думка не знайшла свого належного визнання й поширення в науці, а ідея установчої влади продовжила свій розвиток.

Італійський державознавець В. Орландо, якого ми вже згадували, посилаючись на досвід Англії та Італії, заперечував необхідність виокремлення установчої влади. Він не бачив об'єктивних ознак, які відрізняли конституційний закон від звичайного. Крім того, вчений доводив, що конституційні хартії не можуть вважатися такими, що містять методичну координацію найбільш істотних принципів публічного права. Проте навіть якщо припустити гіпотезу щодо технічної досконалості конституційних хартії, слід зазначити, що вони ніколи не зможуть охопити всі істотні та життєві частини державного права. Величезна частина державного права, притому найбільш важлива, за своїм характером виникає від позитивних формул (писана конституція Англії не містить навіть юридичної ознаки існування кабінету). Можуть виникнути в житті держави надзви-

чайно важливі питання публічного права, яких законодавець не може ні передбачити, ні регламентувати. До того ж установча влада, яка, за гіпотезою, була би здатна змінити форму держави, перебувала поза державою, що є неприпустимою концепцією; так само недопустимо, щоб конституція допускала існування влади, що здатна її зруйнувати [3, с. 114–116].

Досить авторитетним сучасним критиком концепції установчої влади виступає Е. Арато. На його думку, ідея суверенної установчої влади не є першим історичним розумінням конституцієтворення. Наповнення установчої влади поняттям народу було пов'язано з чотирма поняттями, пов'язаними із сучасною епохою, а саме поняттями суспільного договору, суверенітету, розуміння народу як єдності цілого, а не частини населення, розподілу влади [1, с. 45]. Е. Арато висуває ідею створення післясуверенної конституції, яка виникла з революційної та популістської ідеї суверенної установчої влади. Вона є важливою альтернативою концепції установчої влади, що втілюється у народному суверенітеті. Проте, незважаючи на передчасні некрологи, ідея про установчу владу «народу» є ще дуже живою. Припущення про її життєздатність пов'язані з поверненням популістських та революційних форм становлення конституції спочатку в республіках Латинської Америки, а потім на Близькому Сході. Проте концептуальні основи цього традиційного поняття вже похитнулись. При цьому Е. Арато вважає серйозною помилкою просто розглядати документальну конституцію країн як єдиний об'єкт вивчення створення конституції [1, с. 1, 2].

Варто звернути увагу на те, що однією з підстав для такої радикальної критики установчої влади є проблема популізму. Дійсно, не варто недооцінювати загрози, які випливають із популістського прочитання установчої влади. Л. Коррієс висуває гіпотезу про те, що популізм містить (переважно неявно) конституційну теорію, яка складається з трьох окремих, хоча і взаємопов'язаних тверджень. Перше твердження стосується природи установчої влади, друге – сфери народного суверенітету, а третє – того, що передбачає конституційна ідентичність [21, с. 8]. З позицій установчої влади народ розуміється як такий, що вже існував до і незалежно від конституційного ладу. Найголовніше, що популісти неявно стверджують, що існує абсолютний примат установчої влади над конституцією та правилами й повноваженнями, що походять від неї. Народ як установча влада, зрештою, не пов'язаний конституційними обмеженнями, оскільки є джерелом, з якого конституція отримує свою легітимність [21, с. 9]. Коротше кажучи, популістське читання установчої влади демонструє сильну перевагу верховенства людей над верховенством права і, як наслідок, загальну недовіру до закону та процедур [21, с. 10]. Водночас, мабуть, популістське прочитання установчої влади не варто ототожнювати із самою концепцією, що фактично робить той же Е. Арато.

Висновки. Доктрина установчої влади має тривалу історію і будувалась на відповідних концептах, які завдячують своїй появі зародженню конституціоналізму у світі як такого і революційних подій, передусім у Франції XVIII ст., що пов'язувалося насамперед із процесом ухвалення конституції та внесенням до неї змін. При цьому установча влада є одночасно науковою концепцією, яка пояснює і певним чином легітимус відповідні суспільні вища. Водночас нині концепція установчої влади переживає своєрідну кризу, пов'язану з популістськими рухами і відповідною державно-правовою практикою.

Література:

1. Arato A. *The Adventures of the Constituent Power: Beyond Revolutions?* New York : Cambridge University Press, 2017. 482 p.
2. Ориу М. Основы публичного права. Москва : изд-во Ком. Акад., 1929. 783 с.
3. Орландо В. Принципы конституционного права. Москва : Т-во скоропеч. А.А. Левенсон, 1907. VIII, 297 с.
4. Стрижак А.А. Установча влада: основні критерії легітимності внесення змін до Конституції України. Київ : Логос, 2013. 132 с.
5. Джерела конституційного права України / відп. ред. Ю.С. Шемшученко, О.І. Ющик. Київ : Наукова думка, 2010. 711 с.
6. Проблеми сучасної конституціоналістики : навчальний посібник / за ред. А.Р. Крусян. Одеса : Фенікс, 2015. Вип. 3 : Сучасний український конституціоналізм. 526 с.
7. де Ваттель Э. Право народов, или принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов. Москва : Госюриздат, 1960. 719 с.
8. Еллинек Г. Общее учение о государстве. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. 752 с.
9. Ktisch N. Pouvoir constituant and pouvoir irritant in the postnational order. *International Journal of Constitutional Law*. 2016. Vol. 14. Issue 3 (1 July 2016). P. 657–679.
10. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
11. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 287 с.
12. Шмитт К. Политическая теология : сборник. Москва : КАНОН-пресс-Ц., 2000. 336 с.
13. Понтович Э.Э. Развитие конституции и учредительная власть. Петроград : Огни, 1918. 91 с.
14. Маунц Т. Государственное право Германии (ФРГ и ГДР). Москва : Издательство иностранной литературы, 1959. 596 с.
15. Государственное право Германии. Москва : Российская Академия наук ; Институт государства и права. Т. 2. 1994. 320 с.
16. Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты : учебное пособие. Москва : Юрист, 2002. 365 с.
17. Демишель А., Демишель Ф., Пикемаль М. Институты и власть во Франции. Институционные формы государственно-монополистического капитализма. Москва : Прогресс, 1977. 232 с.
18. Гунель М. Введение в публичное право: Институты – Основы – Источники. Москва : ИНТРАТЭК-Р, 1995. 285 с.
19. Бюрдо Ж. Учебник конституционного права [1947] : хрестоматия по конституционному праву. Т. 1 : История, теория и методология конституционного права. Учение о конституции / сост. Н.А. Богданова, Д.Г. Шустров. Санкт-Петербург : Алет Пресс, 2012. С. 743–747.
20. Шмитт К. Диктатура. От истоков современной идеи суверенитета до пролетарской классовой борьбы. Санкт-Петербург : Наука, 2005. 326 с.
21. Corrias L. Populism in a Constitutional Key: Constituent Power, Popular Sovereignty and Constitutional Identity. *European Constitutional Law Review*. 2016. Vol. 12. Issue 1. P. 6–26.

Berchenko H. Constituent power: evolution and modern interpretations

Summary. The article analyzes the concept of constituent power, which is a real doctrinal prerequisite for theoretical development and practice of rule-making, law enforcement and interpretation of law. This concept was used in the text of the unconstitutional Law “On the All-Ukrainian Referendum” of 2012 in the context of the possibility of adopting a new version of the Constitution in an all-Ukrainian referendum on the people’s initiative. The constituent power is also mentioned in the Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine of February 22, 2014 № 750-VII “On the Text of the Constitution of Ukraine as amended on June 28, 1996, as amended by the Laws of Ukraine of December 8, 2004 № 2222-IV, of February 1, 2011 № 2952-VI, dated September 19, 2013 № 586-VII”.

The question of constituent power begins to take shape in parallel with the focus of public discourse on the ideas of the constitution. The doctrine of constituent power has a long history and was based on relevant concepts, which owe their emergence to the emergence of constitutionalism in the world as such and revolutionary events, especially in France in the eighteenth century associated primarily with the process of adopting the constitution and amending it. In this case, the constituent power is both a scientific concept that explains and in some way legitimizes the relevant social higher. At the same time, the concept of constituent power is currently experiencing a crisis associated with populist movements and relevant state and legal practices. This concept is not non-elation and also that is perceived by all in science. First of all, the thesis that the constituent power belongs exclusively to the people is not really generally accepted. M. Oriu and V. Orlando are considered to be the most authoritative critics of the concept of constituent power, today – A. Arato.

We believe that the Ukrainian concept of constituent power should be based on the fundamental developments of E. Siyes, C. Schmitt and other scientists. It is a question of separation of the initial and institutional constituent power of the people. The original constituent power is conceptually close to a sovereign dictatorship (according to C. Schmitt). A broad understanding of the constituent power and its confusion with the people’s sovereignty seems insufficiently substantiated, but it should be more about adopting a constitution and making changes to it.

Key words: constitution, constituent power, constituent assembly, revolution, populism.

КЛАСИФІКАЦІЯ МІСТ: ДОСВІД УКРАЇНИ ТА СПОЛУЧЕНОГО КОРОЛІВСТВА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ І ПІВНІЧНОЇ ІРЛАНДІЇ

Анотація. Метою статті є аналіз українських і британських підходів до класифікації міст у контексті дослідження місцевого самоврядування в цих населених пунктах.

Зазначено, що відмінності міських населених пунктів від сільських населених пунктів актуалізують дослідження міського самоврядування. Усвідомлення структури правосуб'єктності міст, особливостей класифікацій міст і перспективних напрямів адміністративно-правової реформи в Україні роблять дослідження зарубіжного досвіду із цього питання нагальним та актуальним.

Наголошено на тому, що при відокремленні міських населених пунктів від сільських населених пунктів, а також і при класифікації міських населених пунктів варто дотримуватися кількісних критеріїв, які є більш стабільними, аніж інші критерії (наприклад, критерії, що ґрунтуються на адміністративно-територіальному поділі).

Аргументовано, що далеко не всі класифікації міст, які пропонуються українськими дослідниками, є вагомими з погляду аналізу міського самоврядування. Серед значущих із цього погляду класифікацій міст запропоновано вважати належними такі: а) залежно від чисельності населення; б) залежно від внутрішнього територіального устрою; в) залежно від характеру механізму здійснення міської влади та форм управління міськими справами (міста із системою місцевого самоврядування й міста із системою співіснування органів міського самоврядування та органів виконавчої влади).

Узагальнено, що британські вчені більш ґрунтовно й комплексно підходять до проблем класифікації міст. По-перше, вони формулюють не один, а одразу кілька критеріїв для такої класифікації, тобто пропонують складну підставу класифікації. По-друге, вони акцентують увагу не на тому, які характеристики міста з погляду об'єктивної реальності (які в нього історичні коріння, функціональне призначення, господарські функції, природні умови), а з погляду надання адміністративних, освітніх та інших послуг жителям міста.

Перспективи подальших досліджень полягають у випрацюванні аналогічних підстав для складних класифікацій для українських міст.

Ключові слова: міське самоврядування, місцеве самоврядування, місто, міська територіальна громада, територіальна громада, публічна влада.

Постановка проблеми. Муніципальна реформа, що триває в Україні, на черговому етапі передбачає необхідність оновлення адміністративно-територіального поділу країни. У зв'язку з цим увагу вчених і практиків привертають такі питання, як історія адміністративно-територіального устрою, історичні найменування адміністративно-територіальних одиниць тощо. Із цього ж погляду є дуже важливим зарубіжний досвід. Нещодавно в Сполученому Королівстві Великобританії і Північної Ірландії проведено й муніципальну реформу,

і реформу адміністративно-територіального устрою, а тому досвід цієї країни видається важливим і цікавим для ознайомлення.

Серед українських фахівців з муніципального права на монографічному рівні британський досвід досліджувала лише професор Н.В. Мішина – у дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, у дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, а також у більш нових статтях із цього питання (дивись [1; 2; 3]). Більш дослідженим є питання, пов'язане з вивченням міських населених пунктів в Україні, його аналізували А.Т. Назарко, В.М. Шкабаро, В.С. Штефан, інші українські вчені.

Метою статті є аналіз українських і британських підходів до класифікації міст у контексті дослідження місцевого самоврядування в цих населених пунктах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як влучно узагальнила В.М. Шкабаро, «видова характеристика міст має не тільки наукове, а й велике практичне значення й необхідна для розробки науково обґрунтованих напрямів перспективного розвитку міста з урахуванням їх регіональних особливостей» [4–5; 6, с. 7].

Відповідно до статистичних показників, станом на 1 січня 2020 року в Сполученому Королівстві нараховується 69 міст (сіті). Здавалося б, що доволі мала кількість міст (сіті) у Сполученому Королівстві робить недоречною їх класифікацію. Однак це далеко не так.

Одна з останніх пропозицій із цього питання належить К. Бейкер і датується 2018 роком. Авторка відмічає, що її «класифікаційна пропозиція розроблена з урахуванням різниці між населеними пунктами з різною кількістю жителів за п'ятьма критеріями:

- ціни на житло;
- вік населення та міграційні показники;
- можливості молоді щодо навчання в університеті;
- доступність ширококутвого зв'язку (якість доступу до Інтернету);
- можливості працевлаштування» [7].

На підставі цих критеріїв К. Бейкер запропонувала виокремлювати:

- 12 основних сіті: дванадцять основних економічних центрів зі значною кількістю жителів (наприклад, Лондон, Глазго, Шеффілд);
- 24 інших сіті: інші населені пункти з населенням понад 175000 мешканців (наприклад, Лестер, Портсмут, Абердін);
- 119 великих тауни: населені пункти з населенням від 60000 до 174999 мешканців (наприклад, Уоррінгтон, Хемель Хемпстед, Фарнборо);
- 270 середніх тауни: поселення з населенням від 25000 до 59999 жителів (наприклад, Грейвсенд, Джарроу, Ексмут);

- 674 малих тауни: населені пункти з населенням від 7500 до 24999 жителів (наприклад, Фалмут, Нью-Ромні, Холбіч);

- 6116 вілджів і невеликих громад: поселення з населенням менше ніж 7500 жителів (наприклад, Капела-ан-ле-Фріт, Коттенхем, Менай Брідж); детальніше дивись у роботі [8].

У Сполученому Королівстві населений пункт належить до сільських, якщо в ньому менше ніж 10000 жителів, це статистичний показник. Як можна побачити, К. Бейкер не є прихильницею такого підходу та пропонує інші цифри. Дослідження статистичної інформації на аналітичному рівні не є предметом юридичних доктринальних пошуків. Ця класифікація наводиться для того, щоб продемонструвати: у Сполученому Королівстві питання класифікації міст зокрема та міських населених пунктів загалом є актуальним і таким, яке поки що не вирішено.

Так само не вирішено питання, таун є міським населеним пунктом чи сільським. Як можна побачити з наведеної вище пропозиції угруповувати тауни, приблизно половина з них має більше ніж 10000 жителів, а отже, при проведенні статистичних узагальнень їх угруповують з урахуванням цього показника.

Станом на 1 січня 2020 року в Україні нараховується 460 міст [9].

В українській юридичній літературі існує низка пропозицій про класифікацію міст. Варто зауважити, що більшість авторів пропонує лише одну класифікацію, тільки В.М. Шкабаро, О.Д. Лазор, О.Я. Лазор та А.О. Чемериз розробили по низці пропозицій щодо класифікації українських міст.

В.С. Штефан запропонувала вважати, що «у класифікації міських населених пунктів необхідно виокремити наявні у правовому полі:

- міста зі спеціальним статусом,
- міста республіканського (в Автономній Республіці Крим) та обласного значення,
- міста районного значення,
- окреме місце нині займають і селища міського типу, які, за статистичними даними, належать до міських населених пунктів» [10, с. 36–37].

У контексті аналізу напрацювань В.С. Штефан варто підкреслити, що нею «запропоновано до міст зі спеціальним статусом (крім міст Київ і Севастополь, статус яких має визначатися окремими законами) віднести міста, які мають чисельність населення понад 1 млн. осіб, подальший економічний розвиток яких вимагає надання відповідного статусу» [11, с. 4]. У контексті організації міського самоврядування варто погодитися з таким підходом, адже при організації публічної влади в таких великих містах варто не уніфікувати, а диференціювати міське самоврядування.

Не включені до цієї класифікації, однак згадуються в дисертаційному дослідженні В.С. Штефан також і гірські населені пункти (дивись роботу [10, с. 15]), й агломерації (дивись працю [10, с. 47]). Варто зазначити, що згадок про ці населені пункти, особливо про агломерації, які завжди є містами, в українській юридичній літературі досить небагато (дивись, наприклад, роботу [12]).

Варто високо оцінити те, як ретельно В.С. Штефан дослідила чинне законодавство України. Однак варто зауважити, що її дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук успішно захищено у 2017 році, коли вже було презентовано щонайменше одну пропозицію оновлення адміністративно-територіального поділу України. А тому наряд

чи доцільним було викладати в дисертаційному дослідженні не перспективну, а таку, що, імовірно, скоро стане ретроспективною, класифікацію українських міст.

Досліджуючи міста обласного значення на монографічному рівні, В.С. Куйбіда запропонував уважати таке:

- «місто обласного значення – економічний і культурний центр з кількістю населення понад 50 тисяч жителів, розвинутою промисловістю, комунальним господарством та житловим фондом.

В окремих випадках до категорії міст обласного значення можна віднести місто з кількістю населення менш як 50 тисяч чоловік, якщо воно має важливе промислове, соціально-культурне та історичне значення, близьку перспективу економічного і соціального розвитку, зростання кількості населення» [13, с. 4].

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук захищена В.С. Куйбідою у 2001 році, коли проведення адміністративно-територіальної реформи України вже пропонувалося науковцями, але ще не знайшло істотного підтримання політиками. Але з урахуванням сучасних реалій його напрацювання також майже втратили свою актуальність.

Це надає підстави ще раз наголосити на тому, що при відокремленні міських населених пунктів від сільських населених пунктів, а також і при класифікації міських населених пунктів варто дотримуватися кількісних критеріїв, які є більш стабільними, аніж інші критерії (наприклад, критерії, що ґрунтуються на адміністративно-територіальному поділі).

І тим не менше в українській юридичній літературі ця пропозиція – пропозиція класифікувати міста з урахуванням адміністративно-територіального поділу – залишається надзвичайно популярною.

В.М. Шкабаро запропонувала уважати, що варто виокремувати «з урахуванням адміністративного і соціально-економічного значення – міста республіканського, обласного, районного значення та міста зі спеціальним статусом» [6, с. 117].

Ця класифікація не становить інтересу в контексті дослідження міського самоврядування.

Не становить інтересу у контексті дослідження міського самоврядування й запропонована О.Д. Лазор, О.Я. Лазор та А.О. Чемериз класифікація міських населених пунктів за формою розселення – на міста взаємопов'язаного розвитку та міста автономного розвитку [14, с. 140]. Очевидно, що ця ознака не впливає на систему міського самоврядування, на функціонування органів міського самоврядування тощо.

Виключно історичний інтерес становить класифікація міст, розроблена В.М. Шкабаро з урахуванням такої класифікаційної підстави, як час і причини виникнення. На цій підставі автор пропонує виділяти такі українські міста:

- міста, що виникли в античний період;
- старі міста, що виникли в княжу добу й період середньовіччя;
- міста, що з'явилися під впливом монархічного правління в Російській імперії;
- нові міста, що виникли в період новітньої історії [6, с. 117].

Варто зауважити, що в контексті дослідження сучасного міського самоврядування та шляхів його подальшого вдосконалення ця класифікація, як і вищенаведені, не має практичного та наукового значення.

До значущих із цього погляду класифікацій міст, які варто врахувати при дослідженні сучасного міського самоврядування

та шляхів його подальшого вдосконалення, належать такі розробки процитованих вище авторів.

По-перше, класифікації залежно від чисельності населення. Точки зору аналізованих авторів щодо класифікаційних груп, які виокремлюються за цією підставою, не збігаються.

В.М. Шкабаро вважає, що залежно від чисельності населення варто виокремлювати такі міста:

- малі,
- середні,
- великі,
- дуже великі,
- міста-мільйонери [6, с. 117].

Привертає увагу, що В.М. Шкабаро не наводить конкретних числових показників щодо кількості жителів у містах кожної із запропонованої нею груп (крім останньої групи, до якої вона запропонувала уважати належними міста з населенням більше ніж 1 мільйон жителів). Варто погодитися з тим, що в рамках конституційно-правового дослідження навряд чи справедливо пропонувати відповідні цифрові показники.

Однак це не означає, що в правових дослідженнях відповідні авторські розробки не наводяться. Зокрема, О.Д. Лазор, О.Я. Лазор та А.О. Чемериз пропонують за чисельністю населення в Україні виділяти:

- малі міста – до 50 тис. осіб,
- середні – від 50 до 100 тис.,
- великі – від 100 до 500 тис.,
- дуже великі – від 500 тис. до 1 млн.,
- міста-мільйонери – більше ніж 1 млн. осіб [14, с. 140].

Варто зазначити, що автори не пишуть, чому вони пропонують саме ці показники, а також не наголошують на тому, ці показники розроблені їхнім авторським колективом чи ні, не наводять джерел, із яких ці показники запозичено (якщо вони не є авторськими розробками).

Резюмуючи, зазначимо: навряд чи в когось викликати увагу зауваження доцільність урахувати кількісний склад населення міста при здійсненні подальшого вдосконалення міського самоврядування, а тому ця класифікація стане в нагоді.

По-друге, корисною при дослідженні міського самоврядування в Україні стане пропозиція В.М. Шкабаро класифікувати міста залежно від внутрішнього територіального устрою. Авторка виокремила такі класифікаційні групи:

- міста з районним поділом,
- міста без районного поділу,
- міста, які мають у своєму складі інші населені пункти [6, с. 117].

Ці класифікаційні групи варто взяти до уваги при формулюванні пропозицій щодо подальшого вдосконалення міського самоврядування в Україні.

По-третє, стане в нагоді ще одна класифікація, підстава для здійснення якої розроблена В.М. Шкабаро. Авторка запропонувала залежно від характеру механізму здійснення міської влади та форм управління міськими справами виділяти:

- міста із системою місцевого самоврядування і
- міста із системою співіснування органів міського самоврядування та органів виконавчої влади [6, с. 117].

Варто погодитися із цією пропозицією та зазначити, що вона є корисною для вчених, які розробляють проблематику міського самоврядування в Україні з конституційно-правових позицій.

Висновки. Отже, відмінності міських населених пунктів від сільських населених пунктів актуалізують дослідження міського самоврядування. Усвідомлення структури правосуб'єктності міст, особливостей класифікацій міст і перспективних напрямів адміністративно-правової реформи в Україні робить дослідження зарубіжного досвіду із цього питання нагальним та актуальним.

Варто зауважити, що британські вчені більш ґрунтовно та комплексно підходять до проблем класифікації міст.

По-перше, вони формулюють не один, а одразу кілька критеріїв для такої класифікації, тобто пропонують складну підставу класифікації.

По-друге, вони акцентують увагу не на тому, які характеристики міста з погляду об'єктивної реальності (які в нього історичні коріння, функціональне призначення, господарські функції, природні умови), а з погляду надання адміністративних, освітніх та інших послуг жителям міста.

Перспективи подальших досліджень полягають у випрацюванні аналогічних підстав для складних класифікацій для українських міст.

Література:

1. Мішина Н.В. Деякі особливості муніципального управління в Лондоні. *Актуальні проблеми держави і права* : збірник наук. праць. Вип. 22. Одеса : Юридична література, 2004. С. 229–233.
2. Мішина Н.В. Органи самоорганізації населення в Україні: типологія та класифікація. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Одеса, 2020. Том XX VI. С. 81–89.
3. Мішина Н.В. Муніципальне управління в столиці Великобританії – Лондоні. *Юридичний вісник*. 2015. № 3. С. 260–265.
4. Нестерович В.Ф. Інституційне утвердження електронних петицій в Україні у контексті зарубіжного досвіду. *Віче*. 2015. № 22. С. 18–23.
5. Нестерович В.Ф. Конституційно-правова модернізація органів державної влади у рамках утвердження демократії участі в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Юридична»*. 2016. № 1. С. 67–76.
6. Шкабаро В.М. Місто в системі адміністративно-територіального устрою України. *Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки»* : збірник наук. праць. 2002. Вип. 18. С. 115–118.
7. Baker C. Cities, towns and villages: Trends and inequalities. URL: <https://commonslibrary.parliament.uk/trends-and-inequalities-in-cities-towns-and-villages/>.
8. Baker C. City & Town Classification of Constituencies & Local Authorities. URL: <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-8322/>.
9. Кількість адміністративно-територіальних одиниць за регіонами України на 1 січня 2020 року. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/ds/ator/ator2020_u.htm.
10. Штефан В.С. Правовий статус міських населених пунктів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 206 с.
11. Штефан В.С. Правовий статус міських населених пунктів в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 21 с.
12. Кучабський О. Великі міста та агломерації в системі адміністративно-територіального устрою України. *Державне управління та місцеве самоврядування* : збірник наук. праць. Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2010. Вип. 1 (4). С. 130–139.
13. Куйбіда В.С. Конституційно-правові основи самоврядування в містах обласного значення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2001. 20 с.
14. Лазор О.Д., Лазор О.Я., Чемериз А.О. Територіальна організація влади в Україні : навчальний посібник. Київ : Дакор, 2007. 576 с.

Nestor V. Classification of the cities: Ukrainian and British experience

Summary. The aim of the article is to analyze the Ukrainian and British approaches to the classification of cities in the context of the study of local self-government in these settlements.

It is noted that the differences between urban settlements and rural settlements actualize the study of urban self-government. Awareness of the structure of legal personality of cities, the peculiarities of classifications of cities and promising areas of administrative and legal reform in Ukraine make the study of foreign experience on this issue urgent and relevant.

It is emphasized that when separating urban settlements from rural settlements, as well as when classifying urban settlements, quantitative criteria should be followed that are more stable than other criteria (for example, criteria based on administrative-territorial division).

It is argued that not all classifications of cities proposed by Ukrainian researchers are important from the point of view of the analysis of urban self-government. Among the significant

classifications of cities from this point of view, it is proposed to consider the following as appropriate: a) depending on the population; b) depending on the internal territorial organization; c) depending on the nature of the mechanism of exercising city power and forms of management of city affairs (cities with a system of local self-government and cities with a system of coexistence of city self-government bodies and executive bodies).

It is generalized that British scientists approach the problems of city classification more thoroughly and comprehensively. First, they formulate not one, but several criteria for such a classification, i.e. they offer a complex basis for classification. Secondly, they focus not on the characteristics of the city in terms of objective reality (what are its historical roots, functional purpose, economic functions, natural conditions), but in terms of providing administrative, educational and other services to cities' residents.

Prospects for further research are to develop similar grounds for complex classifications for Ukrainian cities.

Key words: city government, local government, city, city territorial community, territorial community, public authority.

АДМІНІСТРАТИВНЕ,
ФІНАНСОВЕ, ПОДАТКОВЕ ПРАВО

Маслова Я. І.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного та фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Сандул Я. М.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного та фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ПРО ОКРЕМІ ЗАХОДИ, ЯКІ СПРЯМОВАНО НА ПРОТИДІЮ ПОШИРЕННЮ COVID-19

Анотація. Стаття присвячена дослідженню теоретико-правових засад окремих заходів, які спрямовано на протидію поширення COVID-19: установлення адміністративної відповідальності за порушення карантинних вимог, режимів самоізоляції та обсервації. З'ясовано сутнісно-змістові складники та доцільність установлених окремих обмежень щодо свободи пересування, а саме: самоізоляції та обсервації. Досліджено нормативно-правові підстави обмеження конституційного права на свободу пересування й виявлено прогалини їх обґрунтування. Запропоновано вироблення гнучких механізмів реалізації режимів самоізоляції та обсервації під час протидії поширення пандемії COVID-19.

Установлено, що підставою притягнення до адміністративної відповідальності за порушення карантину є вчинення адміністративного проступку з відповідним складом ознак, за наявності яких суспільно небезпечно діяння вважається адміністративним правопорушенням. Звернуто увагу на те, що обов'язковою ознакою складу адміністративного проступку у вигляді порушення карантину є час (термін, на який карантин запроваджено) та місце його скоєння (карантин може бути встановлено як на усій території України, так і на території окремої адміністративно-територіальної одиниці).

Визначено, що виконавчо-розпорядчу діяльність у сфері забезпечення режиму самоізоляції здійснюють суб'єкти, яких уповноважено на первинну верифікацію осіб, що потребують самоізоляції; суб'єкти, які здійснюють контроль за дотриманням режиму самоізоляції; суб'єкти, що забезпечують функціонування режиму самоізоляції.

Виокремлено та проаналізовано стадії процедури самоізоляції: призначення зобов'язання щодо самоізоляції, проходження самоізоляції, припинення зобов'язання щодо самоізоляції. При цьому в будь-якому разі дані, що ідентифікують особу, уносяться до електронного сервісу, проте подальший контроль за дотриманням режиму самоізоляції може здійснюватися й в інший спосіб. Доведено, що недоліком, який спотворює режим самоізоляції, є відсутність відстеження переміщення й контактів особи з моменту, як нею здійснено переміщення через державний кордон до місця самоізоляції.

Установлено, що особа повинна дотримуватися режиму обсервації внаслідок наявності таких підстав: подання заяви про добровільну обсервацію у зв'язку з неможливістю дотримання вимог самоізоляції; доведеного факту дворазового порушення умов самоізоляції; відмови особи,

яка мала контакт із хворими або має ознаки інфікування COVID-19, від медичного обстеження за направленням сімейного лікаря; перетинання державного кордону особою, яка прибула з держави або є громадянином (підданим) держави зі значним поширенням COVID-19.

Ключові слова: карантин, адміністративна відповідальність, самоізоляція, обсервація, адміністративно-правове забезпечення.

Постановка проблеми. В умовах протидії пандемії, яка виникла внаслідок коронавірусної інфекції 2019 року (далі – COVID-19), в Україні впроваджено карантин шляхом установлення сукупності обмежувальних заходів. Це пов'язано з наявністю підвищеного ризику для здоров'я та життя громадян. Сфера суспільних відносин, яких детерміновано обмежувальними заходами, як об'єкт адміністративно-правового регулювання в умовах боротьби з пандемією COVID-19 потребує переосмислення механізмів карантинного режиму, що підтверджується рекомендаціями міжнародної спільноти. Проблема визначення особливостей притягнення до адміністративної відповідальності за порушення вимог карантин, окреслення специфіки застосування самоізоляції та обсервації відображає зміст якості публічного адміністрування загалом. При цьому вона є надзвичайно актуальною, з огляду на докорінні зміни, які відбуваються в усіх сферах суспільного життя. Концептуальних засад карантинного режиму не вироблено, що пов'язано з порівняно недавнім його втіленням, тому основою цього дослідження є аналіз сукупності нормативно-правових актів, якими врегульовано застосування окремих заходів, що спрямовані на протидію поширення COVID-19.

Метою статті є характеристика й дослідження окремих заходів, які спрямовано на протидію поширення COVID-19 (установлення адміністративної відповідальності за порушення карантинних вимог, режимів самоізоляції та обсервації).

Виклад основного матеріалу дослідження. Специфіка введення карантину в державі як різновиду екстремальної ситуації полягає в тому, що передумовою введення карантину є підтвердження центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я, необхідності запобігання поширенню особливо небезпечних інфекційних хвороб. Карантин спрямовано на забезпечення конституційного права громадян на охорону здоров'я

[1]. В Україні підставою впровадження карантину є Рішення Кабінету Міністрів України від 11 березня 2020 року [2], яким передбачено встановлення необхідних профілактичних, протиепідемічних та інших адміністративних заходів, їх виконавців і терміни проведення, тимчасові обмеження прав фізичних і юридичних осіб і додаткові обов'язки, що покладаються на них, підстави та порядок обов'язкової самоізоляції, перебування особи в обсерваторії (обсервації), госпіталізації до тимчасових закладів охорони здоров'я (спеціалізованих шпиталів) [3].

Серед засобів карантину, що впроваджені для запобігання поширенню пандемії COVID-19, можна виділити такі: заборону відвідування закладів освіти її здобувачами, заборону проведення масових заходів та обмеження щодо можливості їх проведення; зобов'язання перебувати в обсервації та самоізоляції особам, які підпадають під критерії, визначені в рішенні про встановлення карантину; зобов'язання до обов'язкового тестування на COVID-19 відповідно до стандартів Міністерства охорони здоров'я пацієнтів, яким надається медична допомога у зв'язку з проведенням планових заходів з госпіталізації [4], тощо.

Одним із заходів, що спрямовано для підвищення рівня усвідомлення серйозності прийнятих державою заходів, є встановлення адміністративної відповідальності за порушення правил і заборон, установлених карантинном. Ця діяльність держави нормативно відображена в унесенні змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, а саме в ст. 44-3 «Порушення правил щодо карантину людей» [5]. Стаття має відсильний характер, тобто відсилає до кола інших нормативно-правових актів, які встановлюють порядок карантину, санітарно-гігієнічні, санітарно-протиепідемічні правила та норми.

Загалом підставою притягнення до адміністративної відповідальності за порушення карантину є вчинення адміністративного проступку з відповідним складом ознак, за наявності яких суспільно небезпечне діяння вважається адміністративним правопорушенням. Адміністративний проступок, який полягає в порушенні вимог карантину, є протиправним діянням, яке може бути вчинено у формі дії чи бездіяльності. Обов'язковою ознакою складу розглядуваного адміністративного проступку є час його скоєння – термін, на який карантин запроваджено. Відповідно до ст. 29 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб», карантин устаноується на період, необхідний для ліквідації епідемії чи спалаху особливо небезпечної інфекційної хвороби, про що зазначається в рішенні про встановленні карантину [3]. Щодо просторової дії карантинного режиму, то його може бути встановлено як на всій території України, так і на території окремої адміністративно-територіальної одиниці, що має бути відображено у відповідному рішенні Кабінету Міністрів України.

Варто зазначити, що з моменту запровадження карантину правоохоронці склали більше ніж 6 тисяч адміністративних протоколів про порушення правил карантину. Частину з них повернено правоохоронцям для належного оформлення, частину розглянуто судом. Судова практика з розгляду справ щодо порушень правил карантину свідчить, що штраф застосовується нечасто, переважно порушники обмежуються усним зауваженням. Проте є приклади накладення штрафу. Наприклад, у справі № 188/365/20 Петропавлівським районним судом Дніпропетровської області визначено, що 19.03.2020 громадянка порушила п. 3 Постанови Кабінету Міністрів від 11.03.2020 № 211. Як наслідок, суд постановив

притягнути громадянку до адміністративної відповідальності та накласти адміністративне стягнення у вигляді штрафу в розмірі 17 000 (сімнадцять тисяч) грн. 00 коп. [6].

Проаналізувавши міжнародний досвід установавання відповідальності щодо порушення правил карантину, варто звернути увагу, що Україна приєдналася до усталеної практики міжнародної спільноти. Так, в Ізраїлі, Італії, Чехії, Сінгапурі та інших країнах також передбачена адміністративна та кримінальна відповідальність за порушення вимог карантину [7]. Отже, важливість дотримання карантинних заходів в умовах поширення на території України пандемії COVID-19 є безсумнівною.

Щодо самоізоляції, то це протиепідемічний засіб запобігання поширенню пандемії COVID-19, який полягає в перебуванні особи, стосовно якої є обґрунтовані підстави щодо ризику інфікування або поширення нею інфекційної хвороби, у визначеному нею місці (приміщенні) з метою дотримання протиепідемічних заходів на основі зобов'язання особи [3]. При цьому такими обґрунтованими підставами можуть бути контакт із пацієнтом з підтвердженим випадком COVID-19 (крім випадків, коли цей контакт відбувся внаслідок виконання службових обов'язків і з використанням засобів індивідуального захисту відповідно до рекомендацій щодо їх застосування); наявність підозри на інфікування або підтверджений діагноз COVID-19 у легкій формі за умови відсутності потреби в госпіталізації; надання згоди на самоізоляцію з використанням електронного сервісу «Дій вдома» Єдиного державного веб-порталу електронних послуг до перетину державного кордону або контрольних пунктів в'їзду на тимчасово окуповані території в Донецькій і Луганській областях, Автономної Республіки Крим і м. Севастополя та виїзду з них [2].

Виконавчо-розпорядчу діяльність у сфері забезпечення режиму самоізоляції, що застосовується для запобігання поширенню пандемії COVID-19, здійснюють суб'єкти, яких уповноважено на первинну верифікацію осіб, що потребують самоізоляції, до яких належать сімейний лікар, працівники закладів системи екстреної медичної допомоги, працівники державних установ Міністерства охорони здоров'я України епідеміологічного профілю; суб'єкти, які здійснюють контроль за дотриманням режиму самоізоляції, до яких належать працівники Національної поліції, Національної гвардії, державних установ Міністерства охорони здоров'я України епідеміологічного профілю та посадові або уповноважені органами місцевого самоврядування особи; суб'єкти, що забезпечують функціонування режиму самоізоляції, до яких належать Міністерство цифрової трансформації України, Служба безпеки України через адміністрування електронного сервісу «Дій вдома» Єдиного державного веб-порталу електронних послуг і, зокрема, інформаційної системи епідеміологічного контролю за поширенням COVID-19; органи соціального захисту населення через надання соціального супроводу осіб, хворих на COVID-19; обласні та Київська міська державні адміністрації через надання додаткових заходів до виявлення й обслуговування самотніх осіб та осіб, які самотньо проживають, серед громадян похилого віку, осіб з інвалідністю, осіб, які перебувають на самоізоляції [8].

Процедурна характеристика режиму самоізоляції дає змогу виявити такі стадії її проходження: призначення зобов'язання щодо самоізоляції, проходження самоізоляції та припинення зобов'язання щодо самоізоляції. На першій стадії відбувається ідентифікація суб'єктами, які здійснюють первинну верифіка-

цію осіб, що потребують самоізоляції громадян, до яких буде застосуватися вказаний захід карантинного механізму. У будь-якому разі дані, що ідентифікують особу (наприклад, прізвище, ім'я по батькові особи, стать, дата народження, визначене особою місце самоізоляції, засоби зв'язку (номер телефону), місце роботи, навчання, дитячий заклад і їхні адреси тощо), уносяться до електронного сервісу «Дій вдома» Єдиного державного веб-порталу електронних послуг, проте подальший контроль за дотриманням режиму самоізоляції може здійснюватися й в інший спосіб.

Недоліком, який спотворює режим самоізоляції, є відсутність відстеження переміщення та контактів особи з моменту, як нею здійснено переміщення через державний кордон до місця самоізоляції. Наприклад, у разі пересікання державного кордону особа може активувати систему «Дій вдома» через 24 години, хоча фактично прибуде до місця самоізоляції через три години. Отже, нормативно не порушуючи режим самоізоляції, особа його фактично порушує. Убачається доцільним унесення змін до порядку проходження самоізоляції шляхом юридизації етапу визначення особи як такої, що потребує самоізоляції до поміщення її в місце, де вона проходитиме самоізоляцію.

На стадії безпосереднього проходження самоізоляції особа, стосовно якої застосовано вказаний захід, набуває особливого правового становища, яке характеризується сукупність спеціальних прав та обов'язків, а саме: обов'язок постійно перебувати у визначеному місці самоізоляції; обов'язок утримуватися від контакту з іншими особами, крім тих, із якими спільно проживають; право обрати спосіб здійснення поточного контролю через мобільний додаток або через уповноважених суб'єктів; право на забезпечення піклування в разі потреби тощо. З іншого боку, уповноважені суб'єкти зобов'язані здійснювати контроль за дотриманням режиму самоізоляції протягом установленого періоду: установчого строку, який становить 14 днів, або спеціально продовженого строку. Припинення зобов'язання щодо самоізоляції є завершальною стадією, що настає автоматично після закінчення строку самоізоляції [8].

Щодо обсервації, то це протиепідемічний засіб запобігання поширенню пандемії COVID-19, який полягає в безкоштовному перебуванні особи, стосовно якої є ризик поширення інфекційної хвороби, в обсерваторії з метою її обстеження та здійснення медичного нагляду за нею. Особа, якій обмежено свободу пересування у зв'язку із застосуванням до неї обсервації, набуває відповідного статусу внаслідок наявності таких підстав: подання заяви про добровільну обсервацію у зв'язку з неможливістю дотримання вимог самоізоляції; доведеного факту дворазового порушення умов самоізоляції; відмови особи, яка мала контакт із хворими або має ознаки інфікування COVID-19, від медичного обстеження за направленням сімейного лікаря; перетинання державного кордону особою, яка прибула з держави або є громадянином (підданим) держави зі значним поширенням COVID-19 (крім установлених законом винятків) [2].

Виконавчо-розпорядчу діяльність у сфері забезпечення режиму обсервації, що застосовується для запобігання поширенню пандемії COVID-19, здійснюють суб'єкти, яких уповноважено на управління місцем обсерватором, до яких зараховано керівників обласних і Київської міської державної адміністрацій у частині визначення переліку спеціалізованих закладів для організації обсервації, забезпечення чергування біля пунктів

пропуску через державний кордон бригад екстреної (швидкої) медичної допомоги під час направлення осіб на обсервацію, визначення обсягів витрат, необхідних для забезпечення транспортування осіб до місць обсервації тощо; керівників робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації відповідної адміністративно-територіальної одиниці в частині визначення уповноважених осіб, відповідальних за організацію процесу обсервації осіб після того, як вони залишили територію пункту пропуску через державний кордон; адміністрацію місця обсервації в частині облаштування місця обсервації до прийому осіб і створення належних умов для їх перебування; суб'єктів, що забезпечують дотримання режиму обсервації, до яких належать Міністерство внутрішніх справ України, Національна поліція, Національна гвардія через наявність у них повноважень щодо охорони публічної безпеки та порядку під час направлення осіб у місце обсервації після того, як вони залишили територію пункту пропуску через державний кордон, супроводу транспортних засобів, а також аварійно-рятувальної та іншої спеціальної техніки під час транспортування організованих груп людей (більше ніж 40 осіб) до обсерваторій, охорони публічної безпеки та порядку по зовнішньому периметру території місця обсервації; суб'єктів, що сприяють функціонуванню режиму обсервації, до яких належать Міністерство закордонних справ України, Міністерство інфраструктури України щодо визначення кількості осіб, які потребуватимуть застосування до них режиму обсервації [9].

Висновки. Примітно, що режим самоізоляції та режим обсервації є різновидами протиепідеміологічних засобів, що впроваджені внаслідок карантину. Проте для Української держави характерною є недосконалість адміністративно-правового забезпечення режимів самоізоляції та обсервації. Передусім це стосується відсутності Єдиного реєстру осіб, які перебувають на самоізоляції та обсервації. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що внаслідок упровадження карантину в Україні реалізовано низку заходів, яких спрямовано на запобігання поширенню COVID-19, і введено адміністративну відповідальність за порушення умов карантину. Важливість і широке коло суспільних відносин, у межах яких на громадян покладено зобов'язання діяти відповідним чином, і розвиток елементів механізму забезпечення права на охорону здоров'я опосередковують потребу здійснення подальших досліджень цієї проблематики.

Література:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2 : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.03.2020 № 211. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-%D0%BF> (дата звернення: 20.10.2020).
3. Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 06.04.2000 № 1645-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14> (дата звернення: 20.10.2020).
4. Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.05.2020 № 392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392-2020-%D0%BF> (дата звернення: 20.10.2020).

5. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 20.10.2020).
6. Постанова Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області у справі № 188/365/20 (Провадження № 3/188/260/2020). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/88326216> (дата звернення: 20.10.2020).
7. Оперативна інформація щодо заходів, які вживаються іноземними країнами з протидії розповсюдженню COVID-19 станом на 21.06.2020. URL: <https://mfa.gov.ua/news/operativna-informaciya-shchodo-zahodiv-yaki-vzhivayutsya-inozemnimi-krayinami-z-protidii-rozpovsyudzhennyu-covid-19> (дата звернення: 20.10.2020).
8. Порядок здійснення протиепідемічних заходів, пов'язаних із самоізоляцією : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.05.2020 № 392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392-2020-%D0%BF#n119> (дата звернення: 20.10.2020).
9. Порядок проведення обов'язкової обсервації осіб, які здійснюють перетин державного кордону : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.05.2020 № 392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392-2020-%D0%BF#n119> (дата звернення: 20.10.2020).

Maslova Ya., Sandul Ya. About the certain measures aimed at counteracting the spread of COVID-19

Summary. The article is devoted to the study of the theoretical and legal basis of certain measures aimed at counteracting the spread of COVID-19: the establishment of administrative liability for violations of quarantine requirements, self-isolation and observation. Particular attention is paid to the substantive component and the expediency of certain restrictions on freedom of movement, namely: self-isolation and observation. The normative-legal bases of restriction of the constitutional right to freedom of movement are investigated and gaps of their substantiation are revealed. It is proposed the need to develop flexible mechanisms for the implementation of self-isolation and observation regimes in counteracting the spread of the COVID-19 pandemic.

It is established that the basis for bringing to administrative responsibility for violation of quarantine is the commission of an administrative offense with the appropriate composition of signs, in the presence of which a socially dangerous act is considered an administrative offense. Attention is drawn to the fact that the obligatory feature of an administrative misdemeanor in the form of a quarantine violation is the time (term for which quarantine is introduced) and the place of its commission (quarantine can be established both throughout Ukraine and in a separate administrative-territorial units).

It is determined that the executive and administrative activities in the field of self-isolation are carried out by: entities authorized for the initial verification of persons in need of self-isolation; entities that monitor compliance with the regime of self-isolation; entities that ensure the functioning of the self-isolation regime. The stages of the self-isolation procedure are singled out and analyzed: appointment of a self-isolation obligation, self-isolation, termination of the self-isolation obligation. At the same time, in any case, the data identifying the person are entered into the electronic service, but further control over compliance with the regime of self-isolation may be carried out in another way. The disadvantage that distorts the regime of self-isolation is the lack of tracking of movement and contacts of a person from the moment when he moved across the state border to the place of self-isolation.

It is established that a person must comply with the observation regime due to the following grounds: submission of an application for voluntary observation due to the impossibility of complying with the requirements of self-isolation; proven fact of double violation of self-isolation conditions; refusal of a person who has had contact with patients or has signs of COVID-19 infection from a medical examination under the direction of a physician; crossing the state border by a person who came from the state or is a citizen (subject) of the state with a significant spread of COVID-19.

Key words: quarantine, administrative responsibility, self-isolation, observation, administrative and legal support.

Калімбет А. Л.,

кандидат юридичних наук,

*доцент кафедри адміністративного та фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Білокур Є. І.,

кандидат юридичних наук,

*доцент кафедри адміністративного та фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ЗАХИСТУ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню адміністративно-правового забезпечення державного захисту працівників правоохоронних органів. Встановлено, що до правоохоронних органів, які наділено правом на державний захист, може бути віднесено, з одного боку, ті, які прямо зазначені у спеціальному законодавстві, та, з іншого боку, ті органи, які виконують правозастосовну або правоохоронну функції, що закріплені на нормативному рівні.

Визначено, що адміністративно-правове забезпечення державного захисту працівників правоохоронних органів можна визначити як спосіб погодженого впливу суб'єктів публічного адміністрування на суспільні відносини, що пов'язано зі створенням надійних умов для функціонування правоохоронних органів та гарантування їх охорони від небезпеки. Погоджений вплив реалізується за допомогою сукупності інструментів публічного адміністрування з метою забезпечення публічного інтересу.

Встановлено, що адміністративно-правове забезпечення державного захисту працівників правоохоронних органів складається з окремих елементів: суб'єктів, щодо яких може бути застосовано державний захист; суспільних відносин, які складаються у сфері захисту працівників правоохоронних органів; системи органів публічної адміністрації, які забезпечують застосування заходів державного захисту; правових норм, за допомогою яких забезпечується безпосереднє застосування владного впливу в процесі державного захисту.

Звернуто увагу на те, що адміністративно-правове забезпечення державного захисту працівників правоохоронних органів спрямовано на захист особливої групи публічних службовців, діяльність яких пов'язана з підвищеним ризиком та потребує відмінних засобів адміністративно-правового впливу, виокремлення єдиних принципів адміністративно-правового регулювання.

Виокремлено систему суб'єктів адміністративно-правового забезпечення державного захисту в Україні, до якої віднесено: а) суб'єктів публічної адміністрації, які визначають основні напрями державної політики у сфері державного захисту, забезпечують розробку і прийняття законів, розподіляють функції між органами виконавчої влади, координують їх діяльність, здійснюють і забезпечують ефективну реалізацію державної політики; б) суб'єктів, які приймають рішення про вжиття спеціальних заходів забезпечення безпеки; в) суб'єктів, які здійснюють заходи забезпечення безпеки. Особливістю системи суб'єктів адміністративно-правового забезпечення державного

захисту працівників правоохоронних органів є те, що один і той самий суб'єкт є одночасно тим, який забезпечує можливість здійснення державного захисту та суб'єктом, який має право на державний захист.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення, державний захист, право на державний захист, суб'єкт публічної адміністрації, працівник правоохоронного органу.

Актуальність дослідження. В умовах становлення України як правової держави особливого значення набуває проблематика забезпечення захисту публічних службовців. Не винятком є забезпечення захисту працівників правоохоронних органів. Загалом, визначення особливостей адміністративно-правового механізму державного захисту працівників правоохоронних органів та виокремлення системи органів, які уповноважені забезпечувати державний захист працівників правоохоронних органів, відобразить якість та ефективність публічного адміністрування. З іншого боку, недетермінованим є перелік правоохоронних органів, що призводить до неоднакового застосування профільного законодавства. Таким чином, діяльність щодо адміністративно-правового забезпечення державного захисту працівників правоохоронних органів є малоефективною.

Стан наукового дослідження питання. Незважаючи на те, що це питання є надзвичайно важливим та актуальним, у теорії адміністративного права йому не приділялося належної уваги. Основу дослідження становили висновки, які зроблені провідними вченими у сфері адміністративного права, зокрема, такими як: В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, М.Н. Берідзе, І.В. Бойко, Ю.П. Битяк, І.П. Голосніченко, С.В. Ківалов, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко та ін. Водночас значна кількість проблемних питань адміністративно-правового забезпечення державного захисту працівників правоохоронних органів залишається невирішеною, що свідчить про актуальність вибраної теми дослідження.

Метою статті є характеристика адміністративно-правового забезпечення державного захисту працівників правоохоронних органів.

Результати дослідження. Загальноприйнятим є розуміння адміністративно-правового забезпечення як сукупності адміністративно-правових засобів, за допомогою яких здійснюється вплив на відносини, що виникають у процесі реалізації дер-

жавної виконавчої влади [1, с. 14]. У широкому сенсі механізм адміністративно-правового забезпечення є сукупністю елементів і правових засобів, взаємопов'язаних і взаємозалежних, які утворюють інформаційно-правову єдність з метою здійснення впорядковуючого впливу і стабільного розвитку управлінських відносин у сфері діяльності органів виконавчої влади, державного управління, органів місцевого самоврядування, уповноважених посадових осіб та інших суб'єктів, урегульованих адміністративними правовими нормами управлінських відносин, що виникають у державі та суспільстві [2, с. 41].

При цьому специфіка адміністративно-правового забезпечення тісно переплітається із зовнішньою формою вираження державної виконавчої влади – здійсненням публічного адміністрування та має вираження через поєднання методів, форм, стимулів, інструментів, технологій, що використовує суб'єкт публічної адміністрації у конкретних правовідносинах [3, с. 260].

Що стосується терміна «державний захист», то під ним слід розуміти створення надійних умов для здійснення чого-небудь; гарантування чого-небудь; захист, охорону кого-небудь або чого-небудь від небезпеки; надання (постачання) чогось кимось у достатній кількості, створення всіх необхідних умов для здійснення чогось, гарантування чогось [4, с. 85].

Адміністративно-правове забезпечення державного захисту працівників правоохоронних органів складається з окремих елементів: суб'єктів щодо яких може бути застосовано державний захист; суспільних відносин, які складаються у сфері захисту працівників правоохоронних органів; системи органів публічної адміністрації, які забезпечують застосування заходів державного захисту; правових норм, за допомогою яких забезпечується безпосереднє застосування владного впливу в процесі державного захисту.

Право на державний захист є правомочністю, якою наділено визначених законом суб'єктів, що забезпечується сукупністю встановлених заходів. Видається можливим розглядати право на державний захист працівників правоохоронних органів у широкому та вузькому значенні. З позиції широкого підходу воно виражене у таких правомочностях, як: право на медичне обслуговування та санаторно-курортне лікування; право на обов'язкове державне страхування життя і здоров'я; право на пенсійне забезпечення; право на застосування заходів державного захисту (безпеки). Вузький підхід до трактування державного захисту працівників правоохоронних органів засновано на положеннях Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», яким до заходів державного захисту віднесено:

1) заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і зброю з метою забезпечення виконання правомірних наказів і усних вимог, що добровільно не виконуються, для захисту особистої безпеки, безпеки близьких родичів, а також безпеки житла і майна;

2) одержання допомоги у виконанні покладених обов'язків, а в разі необхідності – для особистого захисту, а також свого житла і майна з боку відповідних правоохоронних та інших державних органів;

3) спеціальні заходи забезпечення безпеки;

4) отримання матеріальної компенсації в разі загибелі працівника, каліцтва або іншого ушкодження здоров'я, знищення чи пошкодження його житла і майна у зв'язку з виконанням службових обов'язків.

При цьому до спеціальних заходів належать: особиста охорона, охорона житла і майна; видача зброї, засобів індивідуального захисту і сповіщення про небезпеку; встановлення телефону за місцем проживання; використання технічних засобів контролю і прослуховування телефонних та інших переговорів, візуальне спостереження; тимчасове розміщення у місцях, що забезпечують безпеку; забезпечення конфіденційності даних про об'єкти захисту; переведення на іншу роботу, направлення на навчання, заміна документів, зміна зовнішності, переселення в інше місце проживання [5]. У рамках цього дослідження використано вузький підхід до визначення сутності права на державний захист працівників правоохоронних органів.

Правомочністю щодо отримання державного захисту відповідно до ст. 1 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» наділено такі групи суб'єктів, як: 1) судді Конституційного Суду України, судді та працівники апаратів судів; 2) працівники правоохоронних органів; 3) суб'єкти, які за певних умов мають право на отримання державного захисту; 4) близькі родичі осіб, які відповідають ознакам суб'єктів, яких віднесено до 1–3 групи [5].

Статус працівника правоохоронного органу станом на тепер не має єдиного трактування, позаяк поняття «правоохоронний орган» відсутнє у законодавстві. Законом України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» визначено невичерпний перелік правоохоронних органів на підставі наявності у них такої детермінуючої ознаки, як здійснення правозастосовної або правоохоронної функції [5]. Термін «функція» означає роль та цільове призначення діяльності окремого суб'єкта і застосовується для окреслення особливостей будь-яких соціальних, технічних, біологічних, правових явищ. У цілях цього дослідження правозастосовна або правоохоронна функція може бути визначена як елемент правового статусу суб'єкта публічної адміністрації, що відображає зміст та цільове призначення публічного адміністрування, яке забезпечується методами управлінського впливу та має на меті протидію злочинності та забезпечення публічного інтересу.

Можливим є застосування підходу до визначення системи правоохоронних органів через нормативне закріплення за ними статусу правоохоронного. Відповідно, статус правоохоронного органу закріплено за Національною поліцією [6], прокуратурою [7], Державним бюро розслідувань [8], Службою безпеки України [9], Державною прикордонною службою України [10], Державною кримінально-виконавчою службою України [11], Національним антикорупційним бюро України [12] тощо.

Таким чином, доходимо висновку, що до правоохоронних органів, які наділені правом на державний захист, може бути віднесено, з одного боку, ті, які прямо зазначені у спеціальному законодавстві, та, з іншого боку, ті органи, які виконують правозастосовну або правоохоронну функції, що закріплені на нормативному рівні.

Таким чином, адміністративно-правове забезпечення державного захисту працівників правоохоронних органів можна визначити як спосіб погодженого впливу суб'єктів публічного адміністрування на суспільні відносини, які пов'язані зі створенням надійних умов для функціонування правоохоронних органів та гарантування їх охорони від небезпеки. Погоджений вплив реалізується за допомогою сукупності інструментів публічного адміністрування з метою забезпечення публічного інтересу. Для оптимізації адміністративно-правового забезпечення держав-

ного захисту працівників правоохоронних органів необхідним є застосування відмінних засобів адміністративно-правового впливу та виокремлення єдиних принципів такої діяльності.

Діяльність щодо забезпечення державного захисту працівників правоохоронних органів є невід'ємним елементом превентивного механізму забезпечення законності у публічному секторі. При цьому загальноприйнятним є виокремлення системи суб'єктів адміністративно-правового забезпечення державного захисту в Україні, елементами якої є:

а) суб'єкти публічної адміністрації, які визначають основні напрями державної політики у сфері державного захисту, забезпечують розробку і прийняття законів, розподіляють функції між органами виконавчої влади, координують їх діяльність, здійснюють і забезпечують ефективну реалізацію державної політики (до них віднесено: Президента України, Прем'єр-міністра, уряд, органи державної виконавчої влади й органи місцевого самоврядування, судові органи, правоохоронні органи всіх рівнів);

б) суб'єкти, які приймають рішення про вжиття спеціальних заходів забезпечення безпеки (до них віднесено: керівників органів внутрішніх справ, керівників органів служби безпеки, керівників органів прокуратури, голову суду, Голову Конституційного Суду України; керівників органів охорони державного кордону України, керівників розвідувальних органів України, керівників органів управління Військової служби правопорядку у Збройних силах України, Директора Національного антикорупційного бюро України, директорів його територіальних управлінь, Директора Державного бюро розслідувань та його заступників, Голову Служби судової охорони та його заступників);

в) суб'єкти, які здійснюють заходи забезпечення безпеки (до них віднесено: органи служби безпеки, органи охорони державного кордону України, відповідні розвідувальні органи України, підрозділи Служби судової охорони, органи управління Військової служби правопорядку у Збройних силах України, відповідний підрозділ Національної поліції України, відповідні підрозділи Національного антикорупційного бюро України, органи Державного бюро розслідувань, відповідні підрозділи Служби судової охорони, поліцію) [5].

Виходячи з того, що державний захист працівників правоохоронних органів є функцією держави, що належить до механізму забезпечення законності та нормального функціонування правоохоронних органів, особливістю системи суб'єктів адміністративно-правового забезпечення державного захисту є те, що один і той самий суб'єкт може бути одночасно тим, що забезпечує можливість здійснення державного захисту та суб'єктом, який має право на державний захист.

Висновки. Таким чином, одним із важливих напрямів подальшого вдосконалення функціонування правоохоронних органів є створення належних адміністративно-правових засад забезпечення державного захисту працівників цих органів. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що адміністративно-правове забезпечення державного захисту працівників правоохоронних органів складається з окремих елементів: суб'єктів, щодо яких може бути застосовано державний захист; суспільних відносин, які складаються у сфері захисту працівників правоохоронних органів; системи органів публічної адміністрації, які забезпечують застосування заходів державного захисту; правових норм, за допомогою яких забезпечується безпосереднє застосування владного впливу в процесі державного захисту.

Література:

1. Голосніченко І.П. Адміністративне право України (основні категорії і поняття) : навчальний посібник. Ірпінь : Укр. фін.-екон. ін-т ДПА України, 1998. С. 14.
2. Безпалова О.І. Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави : монографія. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2014. 544 с.
3. Корецький М.Х. Державне управління аграрної сфери у ринковій економіці. Київ : Вид-во УАДУ, 2002. 260 с.
4. Чуйко З.Д. Конституційно-правовий механізм забезпечення національної безпеки України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 8. С. 85.
5. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 р. № 3781-XII. URL: (дата звернення: 10.11.2020).
6. Про Національну поліцію : Закон України від 2.07.2015 р. № 580-VIII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 10.11.2020).
7. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII (із змінами та доповненнями). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 10.11.2020).
8. Про державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 р. № 794. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/794-19> (дата звернення: 10.11.2020).
9. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 р. № 2229-XII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2229-12> (дата звернення: 10.11.2020).
10. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 3.04.2003 р. № 661-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/661-15> (дата звернення: 10.09.2020).
11. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23 червня 2005 р. № 2713-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2713-15> (дата звернення: 10.11.2020).
12. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2014 р. № 1698-VII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1698-18> (дата звернення: 10.11.2020).

Kalimbet A., Bilokur E. Administrative and legal support of state protection of law enforcement officers

Summary. The article is devoted to the study of administrative and legal support of state protection of law enforcement officers. It's established that law enforcement agencies endowed with the right to state protection may include, on the one hand, those that directly specified in special legislation and, on the other hand, those that perform law enforcement functions, which are enshrined at the regulatory level.

It is determined that the administrative and legal support of state protection of law enforcement officers can be defined as a way of coordinated influence of public administration entities on public relations, which are associated with creating reliable conditions for law enforcement agencies and guaranteeing their protection from danger.

It is established that the administrative and legal support of state protection of law enforcement officers consists of certain elements: subjects in respect of which state protection can be applied; public relations in the field of protection of law enforcement officers; systems of public administration bodies that ensure the application of state protection measures; legal norms, which ensure the direct application of power in the process of state protection.

The concerted influence of realized through a set of tools of public administration in order to ensure the public interest. Attention were paid to the fact that the administrative and legal support of state protection of law enforcement officers is aimed

at protecting a special group of public servants, whose activities are associated with increased risk and require excellent means of administrative and legal influence, highlighting common principles of administrative and legal regulation.

It is established system of subjects of administrative and legal support of state protection in Ukraine: 1) subjects of public administration, which determine the main directions of state policy in the field of state protection, ensure the development and adoption of laws, distribute functions among executive bodies; coordinate their activities, implement and ensure

the effective implementation of public policy; 2) subjects that make decisions on taking special security measures; 3) subjects that implement security measures. The peculiarity of the system of subjects of administrative and legal support of state protection of law enforcement officers is that the same subject will be both the one that provides the possibility of state protection and the subject that has the right to state protection.

Key words: administrative and legal support, state protection, right to state protection, subject of public administration, law enforcement officer.

*Стець О. М.,**кандидат юридичних наук,**завідувач кафедри конституційного, міжнародного та приватного права**Криворізького факультету**Національного університету «Одеська юридична академія»*

МЕХАНІЗМ АНТИКОРУПЦІЙНОГО ДЕКЛАРУВАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню механізму антикорупційного декларування в діяльності державних службовців крізь призму сутнісних ознак обов'язку державного службовця подавати декларацію осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Визначено, що механізм антикорупційного декларування в діяльності державних службовців є способом перевірки дотримання антикорупційного законодавства й умов добросовісності державного службовця, що має на меті протидію корупції та унеможливлення існування чинників, які її опосередковують, сприяння виявленню корупційних діянь у поведінці державного службовця. Установлено, що обов'язок з подання декларації є заходом необхідної поведінки державного службовця, виконання якого не залежить від його волі та забезпечується можливістю застосування державного примусу. Доведено, що обов'язок з подання антикорупційної декларації має прояв у зобов'язанні щодо своєчасного подання декларації шляхом заповнення електронної форми на офіційному веб-сайті Національного агентства з питань запобігання корупції із зазначенням виключно достовірних відомостей незалежно від типу декларації.

Звернуто увагу на те, що за своїм змістом механізм антикорупційного декларування в діяльності державних службовців складається з таких елементів: 1) суб'єкти процедури антикорупційного декларування; 2) об'єкт антикорупційного декларування; 3) вимоги до змісту антикорупційної декларації; 4) процедура подання й перевірки антикорупційної декларації.

З'ясовано, що ознаками антикорупційного декларування в діяльності державних службовців є чітке регламентування процедури антикорупційного декларування нормами публічного права (конституційного, адміністративного, службового); суб'єктом подання антикорупційної декларації є державний службовець; участь обов'язкового уповноваженого суб'єкта щодо розгляду та перевірки антикорупційних декларацій – Національного агентства з питань запобігання корупції, уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції, підрозділу внутрішнього контролю Національного агентства з питань запобігання корупції; об'єктом антикорупційного декларування є незаконне збагачення, яке має прояв у відомостях про фінансовий стан державного службовця та членів його сім'ї.

Виокремлено суб'єктів процедури антикорупційного декларування державних службовців: 1) суб'єктів, які зобов'язані подавати антикорупційну декларацію відповідно до вимог законодавства про державну службу; 2) суб'єктів, яких уповноважено здійснювати збір, контроль і перевірку антикорупційних декларацій на держав-

ній службі; 3) суб'єктів, які сприяють здійсненню антикорупційного декларування на державній службі.

Ключові слова: державний службовець, вимоги антикорупційного законодавства, механізм, декларування, антикорупційна декларація.

Постановка проблеми. Євроінтеграційні процеси, що відбуваються в Україні, адаптація чинного законодавства до міжнародних стандартів, формування громадянського суспільства сприяють удосконаленню механізму антикорупційного декларування. Більше того, упровадження інформаційно-телекомунікаційних технологій у практику функціонування державної служби зумовлює те, що державні службовці зобов'язані подавати декларацію осіб, яких уповноважено на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, електронним способом. Як видається, декларація державного службовця є свідченням і джерелом інформації про стан дотримання вимог антикорупційного законодавства на державній службі, яке обумовлює рівень довіри громадян до публічної влади. При цьому особливості суб'єкта декларування поряд зі змістом декларації впливають на зміст антикорупційного механізму загалом. Проблематика встановлення специфіки застосування заходів антикорупційного фінансового контролю до державних службовців є надзвичайно актуальною, з огляду на докорінні зміни, які відбуваються в усіх сферах суспільного життя й насамперед у сфері державно-службових відносин.

Теоретичною основою статті є висновки щодо концептуальних засад дотримання антикорупційного законодавства державними службовцями, зроблені такими вченими, як В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, Ю.П. Битяк, Л.Р. Біла-Тіунова, В.В. Васильківська, В.М. Гарашук, Ю.С. Даниленко, І.І. Задоя, С.В. Ківалов, Т.О. Коломоєць та ін. Водночас значна кількість питань, пов'язаних із визначенням сутності механізму антикорупційного декларування в діяльності державних службовців, залишається невирішеною, особливо в контексті нормативно-правових змін до регулювання державної служби, що свідчить про актуальність обраної теми дослідження.

Метою статті є дослідження механізму антикорупційного декларування в діяльності державних службовців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Порядок подання декларацій осіб, яких уповноважено на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (далі – антикорупційні декларації), державними службовцями встановлюється та регулюється значною кількістю нормативно-правових актів, до яких належать Конституція України (очевидним є те, що Конституція не може безпосередньо регулювати діяльність

щодо застосування заходів антикорупційного фінансового контролю, проте вона закріплює загальні засади такої діяльності, насамперед мова йде про дотримання принципу верховенства права (ст. 8) і принципу законності (ст. 19) особами, на яких покладено виконання функцій держави [1]), Конвенція ООН проти корупції 2003 р. [2], Закони України «Про державну службу» [3], «Про запобігання корупції» [4], Рішення Національного агентства з питань запобігання корупції «Форма декларації осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» [5], «Порядок проведення контролю та повної перевірки декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» [6] тощо. Окремо варто зазначити, що в разі порушення вимог антикорупційного декларування державного службовця може бути притягнуто до кримінальної, адміністративної, дисциплінарної чи цивільно-правової відповідальності, що врегульовано відповідними нормативно-правовими актами.

Дослідження сутності механізму антикорупційного декларування в діяльності державних службовців першочергово необхідно розпочати з визначення змісту окремих категорій, які його становлять.

Так, у загальному розумінні антикорупційна декларація державного службовця – це документ, який містить відомості, що подаються відповідно до затвердженої форми й характеризують дотримання вимог антикорупційного законодавства державним службовцем. Отже, ознаками антикорупційного декларування в діяльності державних службовців є:

по-перше, чітке регламентування процедури антикорупційного декларування нормами публічного права (конституційного, адміністративного, службового);

по-друге, суб'єктом подання антикорупційної декларації є державний службовець (особа, яка характеризується такими ознаками: громадянство України; здійснення публічної, професійної, політично неупередженої діяльності в державних органах, яку пов'язано з практичним виконанням завдань і функцій держави; заміщення посади державної служби в органі державної влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті); наділення певним обсягом державно-владних/державних повноважень; здійснення професійної діяльності від імені держави для забезпечення державного інтересу; отримання заробітної плати за рахунок коштів державного бюджету);

по-третє, участь обов'язкового уповноваженого суб'єкта щодо розгляду та перевірки антикорупційних декларацій – Національного агентства з питань запобігання корупції, уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції, підрозділу внутрішнього контролю Національного агентства з питань запобігання корупції;

по-четверте, об'єктом антикорупційного декларування є незаконне збагачення, яке має прояв у відомостях про фінансовий стан державного службовця та членів його сім'ї.

Механізм антикорупційного декларування в діяльності державних службовців є способом перевірки дотримання антикорупційного законодавства й умов доброчесності державного службовця, що має на меті протидію корупції та унеможливлення існування чинників, які її опосередковують, сприяння виявленню корупційних діянь у поведінці державного службовця. За своїм змістом механізм антикорупційного декларування в діяльності державних службовців складається з таких елементів: 1) суб'єкти процедури антикорупційного деклару-

вання; 2) об'єкт антикорупційного декларування; 3) вимоги до змісту антикорупційної декларації; 4) процедура перевірки антикорупційної декларації.

До суб'єктів процедури антикорупційного декларування державних службовців можна зарахувати:

1) суб'єктів, які зобов'язані подавати антикорупційну декларацію відповідно до вимог законодавства про державну службу. У разі проходження державної служби суб'єктом, на якого покладається обов'язок подання антикорупційної декларації, є особа, яку уповноважено на виконання функцій держави, або яка претендує на зайняття посади державної служби, або яка припиняє та припинила виконувати функції держави протягом установленого терміну, або яка реалізує свою правосуб'єктність шляхом створення, заповнення та подання декларації. При цьому державним службовцем є професійний працівник органів державної влади, який займає посаду державної служби. На законодавчому рівні визначення поняття «державний службовець» закріплено в ч. 2 ст. 1 Закону України «Про державну службу»: державний службовець – це громадянин України, який займає посаду державної служби в органі державної влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті), одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з виконанням завдань і функцій такого державного органу, а також дотримується принципів державної служби [3];

2) суб'єктів, яких уповноважено здійснювати збір, контроль і перевірку антикорупційних декларацій. Станом на тепер указаними повноваженнями наділено Національне агентство з питань запобігання корупції, уповноважені підрозділи (уповноважені особи) з питань запобігання та виявлення корупції, підрозділ внутрішнього контролю Національного агентства з питань запобігання корупції. Так, Національне агентство з питань запобігання корупції у визначеному порядку може здійснювати контроль і перевірку декларацій суб'єктів декларування, зберігання та оприлюднення таких декларацій, проведення моніторингу способу життя суб'єктів декларування, забезпечення ведення Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення, а також забезпечувати координацію в межах компетенції, методичне забезпечення та здійснення аналізу ефективності діяльності уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) із питань запобігання та виявлення корупції тощо [4];

3) суб'єктів, які сприяють здійсненню антикорупційного декларування на державній службі. До цієї групи можна зарахувати, наприклад, комерційні та некомерційні організації з різними формами власності, підприємства й установи, громадські, міжвідомчі та місцеві комісії, асоціації й фонди; політичні партії й масові громадські організації, що діють на основі статутів і положень, мають вертикальну й горизонтальну структури на різних рівнях; засоби масової інформації тощо.

Важливим елементом механізму антикорупційного декларування в діяльності державних службовців є виокремлення вимог до змісту антикорупційної декларації, що мають прояв у сукупності нормативно визначених у встановленій формі елементів зовнішнього вираження й закріплення відомостей, якими детерміновано факт дотримання антикорупційного

законодавства державним службовцем. Так, антикорупційна декларація державного службовця складається з відомостей щодо типу декларації та звітного періоду, а також відомостей щодо фінансового становища суб'єкта декларування та членів його сім'ї [5]. При цьому антикорупційна декларація має бути подана державним службовцем у межах установлених Законом України «Про запобігання корупції» строків:

1) для щорічних декларацій встановлено строк з 00 годин 00 хвилин 1 січня до 00 годин 00 хвилин 1 квітня року, наступного за звітним роком. Така декларація охоплює звітний рік (період з 1 січня до 31 грудня включно), що передує року, у якому подається декларація;

2) для декларацій суб'єкта декларування, який припиняє відповідну діяльність (декларація перед звільненням), встановлено строк не пізніше двадцяти робочих днів з дня припинення діяльності;

3) для декларацій після звільнення встановлено строк, відповідно до абзацу 2 частини 2 статті 45 Закону України «Про запобігання корупції», з 00 годин 00 хвилин 1 січня до 00 годин 00 хвилин 1 квітня року, наступного за звітним роком, у якому припинено діяльність, пов'язану з виконанням функцій держави;

4) для декларацій кандидата на посаду встановлено строк, відповідно до абзацу 1 частини 3 статті 45 Закону України «Про запобігання корупції», до призначення або обрання особи на посаду [7].

Найбільш містким елементом механізму антикорупційного декларування державних службовців є процедура подання антикорупційної декларації та процедура перевірки виконання обов'язку з антикорупційного декларування державним службовцем. Загалом факт подання антикорупційної декларації підтверджується шляхом надсилання повідомлення суб'єкта декларування на адресу його електронної пошти, указаній під час реєстрації, а також до його персонального електронного кабінету [8].

Щодо процедури перевірки виконання обов'язку з антикорупційного декларування державним службовцем, то її можна визначити як нормативно визначений порядок діяльності спеціально уповноважених суб'єктів (Національного агентства з питань запобігання корупції, уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції, підрозділу внутрішнього контролю Національного агентства з питань запобігання корупції) щодо розгляду своєчасності подання антикорупційної декларації та повноти її змісту. Метою здійснення перевірки виконання обов'язку з антикорупційного декларування державним службовцем є набуття об'єктивної інформації про стан дотримання законності у сфері державної служби; дослідження набутої інформації на предмет виявлення й припинення фактів порушення чинного антикорупційного законодавства, встановлення причин та умов, що сприяють їх учиненню; порівняння досягнутих результатів функціонування Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, з попередніми й очікуваними; недопущення нових порушень і шкідливих наслідків у сфері запобігання корупції; виявлення осіб, винних у порушенні належного стану функціонування державної служби, тощо

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, доходимо висновку, що механізм антикорупційного декларування в діяльності державних службовців є способом перевірки дотримання

антикорупційного законодавства й умов доброчесності державного службовця, що має на меті протидію корупції та унеможливлення існування чинників, які її опосередковують, сприяння виявленню корупційних діянь у поведінці державного службовця. Визначено, що процедура перевірки виконання обов'язку з антикорупційного декларування державним службовцем – це нормативно визначений порядок діяльності спеціально уповноважених суб'єктів (Національного агентства з питань запобігання корупції, уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції, підрозділу внутрішнього контролю Національного агентства з питань запобігання корупції) щодо розгляду своєчасності подання антикорупційної декларації та повноти її змісту. Важливість і широке коло суспільних відносин, у межах яких на державних службовців покладено обов'язок із дотримання вимог антикорупційного законодавства та розвиток засобів запобігання та протидії корупції, опосередковують потребу здійснення подальших досліджень цієї проблеми.

Література:

1. Конституція України зі змінами, унесені Законом України від 08.12.2004 № 2222-IV. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 15.10.2020).
2. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції : міжнародний документ від 31.10.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16 (дата звернення: 01.10.2020).
3. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. Дата оновлення: 29.05.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 17.10.2020).
4. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. *Офіційний вісник України*. 2014. № 87. Ст. 156.
5. Форма декларації осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування : Рішення Національного агентства з питань запобігання корупції від 2016 р. № 3. *Офіційний вісник України*. 2016. № 55. Ст. 144.
6. Порядок проведення контролю та повної перевірки декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування : Рішення Національного агентства з питань запобігання корупції від 2016 р. № 3. *Офіційний вісник України*. 2017. № 14. Ст. 891.
7. Роз'яснення Національного агентства з питань запобігання корупції щодо заповнення декларацій. URL: <https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/02/3.SHNodo-chleniv-sim-yi-sub-yektiv-deklaruvannya.pdf> (дата звернення: 17.10.2020).
8. Про функціонування Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування : Рішення Національного агентства з питань запобігання корупції від 10.06.2016 № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0959-16> (дата звернення: 17.10.2020).

Stets O. The mechanism of anti-corruption declaration in the activities of public servants

Summary. The article is devoted to the research into the mechanism of anti-corruption declaration in the activities of public servants by the essential features of the duty of a state servant to submit a declaration of persons authorized to perform the functions of state or local self-government. It is determined that the mechanism of anti-corruption declaration in the activities of public servants is a way to verify compliance with anti-corruption legislation and conditions of integrity of public servants, which aims to combat corruption and prevent the existence of factors that mediate it, to promote corruption

in public servants. It is established that the obligation to submit a declaration is a measure of the necessary behavior of a state servant, the implementation of which does not depend on his will and is ensured by the possibility of using state coercion. It has been proven that the obligation to file an anti-corruption declaration is reflected in the obligation to file a declaration in a timely manner by filling out an electronic form on the official website of the National Agency for Prevention of Corruption with only reliable information, regardless of the type of declaration.

Attention is drawn to the fact that the mechanism of anti-corruption declaration in the activities of public servants consists of such elements as: 1) the subjects of the anti-corruption declaration procedure; 2) the object of anti-corruption declaration; 3) requirements for the content of the anti-corruption declaration; 4) the procedure for submitting and verifying the anti-corruption declaration.

It is established that the signs of anti-corruption declaration in the activities of public servants are: clear regulation of the procedure of anti-corruption declaration by the norms of public law (constitutional, administrative, official); the subject

of filing an anti-corruption declaration is a public servant; participation of the obligatory authorized entity for consideration and verification of anti-corruption declarations – the National Agency for Prevention of Corruption, authorized units (authorized persons) for prevention and detection of corruption, the internal control unit of the National Agency for Prevention of Corruption; the object of anti-corruption declaration is illicit enrichment, which is manifested in information about the financial condition of the public servant and members of his family.

The subjects of the procedure of anti-corruption declaration of public servants are singled out: 1) subjects who are obliged to submit an anti-corruption declaration in accordance with the requirements of the legislation on public service; 2) entities authorized to collect, control and verify anti-corruption declarations in the public service; 3) entities that promote the implementation of anti-corruption declaration in the public service.

Key words: public servant, requirements of anti-corruption legislation, mechanism, declaration, anti-corruption declaration.

Скорик В. О.,*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри публічного адміністрування та управління
Національної академії внутрішніх справ***Стрельченко О. Г.,***доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри публічного адміністрування та управління
Національної академії внутрішніх справ*

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНТЕРАКТИВНОГО НАВЧАННЯ В ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Анотація. У статті авторами висвітлено сутність і характеристику механізму інтерактивного навчання в підготовці працівників Національної поліції України. Вони зробили спробу дослідити та проаналізувати такі складові детермінанти механізму інтерактивного навчання у підготовці працівників Національної поліції України, як «механізм», «адаптація», «соціальна адаптація», «інтерактивне навчання» й «інтерактивне навчання працівників Національної поліції України». Дослідниками доведено, що інтерактивне навчання підготовки працівників Національної поліції України має бути зосередженим на викладанні фахових дисциплін, а також інших загальнотеоретичних дисциплінах. Кожен курсант, який навчається в закладах, які готують фахівців для професійної діяльності в Національній поліції України, зобов'язаний розуміти, наскільки відповідальним і визначальним є інтерактивне навчання, які значущі завдання перед ним ставить такий різновид дистанційного навчання. Основою властивістю інтерактивного навчання під час підготовки працівників Національної поліції України має бути власне бажання, власна організація, власне управління курсантів під час процесу інтерактивного навчання. Авторами також обґрунтовано, що діяльність викладачів під час інтерактивного навчання в процесі підготовки працівників Національної поліції України має бути взаємозагальною та спільною роботою курсанта з викладачем, при якій має відбуватися власний аналіз своєї діяльності, саморозвиток, власна реалізація, самооцінювання та власна адаптація в цьому процесі.

Сформульовано авторами сучасне визначення «інтерактивного навчання під час підготовки працівників Національної поліції України» як організаційно-підготовчий процес навчання працівників Національної поліції України, який спрямовується на взаємозагальною контакт викладача та курсанта, котрий відбувається із застосуванням інформаційно-методичних матеріалів з метою досягнення якісного результату їх підготовки. Доведено, що під категорією «механізм» необхідно розуміти наявність системи взаємопов'язаних інструментів, за допомогою яких відбувається реалізація встановлених цілей і завдань. Відзначено, що інтерактивне навчання відбувається в процесі освітньої адаптації за допомогою адаптивного навчання, яке також використовується під час підготовки працівників Національної поліції України. Саме інтерактивне навчання в навчальному процесі під час підготовки працівників

Національної поліції України забезпечує та маніфестує новітні можливості підвищення якості освітньої діяльності, визначає відповідний темп процесу навчання й засвоєння наданого матеріалу та професійних навиків.

Ключові слова: механізм, механізм адміністративно-правового регулювання, адміністративно-правове регулювання, адаптація, освітня адаптація, навчальна адаптація, інтерактивне навчання, курсанти, працівники, Національна поліція України.

Постановка проблеми. Адміністративно-правова характеристика сутності інтерактивного навчання під час підготовки працівників Національної поліції України в умовах сьогодення є вкрай доцільною та назрілою. Доцільно звернути увагу на те, що значна кількість дослідників вивчала інтерактивне навчання під час підготовки фахівців різних сфер публічного адміністрування. Проте відсутні комплексні дослідження, які б розкривали природу інтерактивного навчання під час підготовки працівників Національної поліції України. Відповідно, постала закономірність у вивченні безпосередньо механізму інтерактивного навчання в підготовці працівників Національної поліції України, котре в таких важких карантинних умовах виходить на перший план фахової підготовки в будь-якій сфері.

Відповідно, саме інтерактивне навчання в навчальному процесі під час підготовки працівників Національної поліції України забезпечує та маніфестує новітні можливості підвищення якості освітньої діяльності, визначає відповідний темп процесу навчання й засвоєння наданого матеріалу та професійних навиків.

Досліджувану тематику інтерактивного навчання загалом вивчали такі дослідники, як Р. Акофф [1], В. Биков [2], В. Борогев [3], М. Воронцова [4], О. Гагарін [5], Т. Гергей [6], Б. Гершунський [7], Р. Гуревич [8], С. Гончаренко [9], М. Жалдако [10], І. Зазюн [11], В. Кремень [12], С. Рубинштейн [13], Ю. Машбіц [14], Н. Морзе [15], О. Огієнко [16], Л. Петухова [17], А. Спірін [18], А. Співаковський [19] та інші.

Мета статті полягає в адміністративно-правовій характеристиці інтерактивного навчання під час підготовки працівників Національної поліції України. Під час дослідження цієї проблеми авторами сформульовано власну детермінанту «інтерактивного навчання під час підготовки працівників Національної поліції України».

Виклад основного матеріалу дослідження. У сьогоденних умовах і викликах суспільства в період карантинних заходів інтерактивне навчання заповнює та заміняє звичайне очне навчання в школах, коледжах і вищих навчальних закладах. Саме тому повинна приділятися належна увага такому роду навчання.

Суспільству потрібно передбачати фінансування на забезпечення учнів, студентів і курсантів комп'ютерною технікою та швидкісним інтернет-з'єднанням, у тому числі й під час навчання працівників Національної поліції України. Необхідно звернути увагу на те, що якісне застосування інтерактивного навчання під час підготовки працівників Національної поліції України, а також використання інтерактивних комп'ютерних технологій допомагає індивідуалізувати будь-який навчальний процес і забезпечити ефективну та якісну підготовку курсантів відповідно до їхніх особистих потреб. Позитивним моментом при цьому є те, що викладач у змозі чітко провести контроль рівня знань курсантів. Під час застосування в освітньому процесі інтерактивного навчання відбувається чітка адаптація навчальних планів, завдань та індивідуальних особистостей курсантів кожного курсанта.

Водночас упровадження інтерактивного навчання в процес підготовки працівників Національної поліції України, як і будь-який інший процес, має відбуватися за допомогою безпосереднього механізму. Саме тому доцільно розглянути таку правову категорію, як «механізм».

Отже, досліджувана детермінанта використовується в різних процесах під час публічного адміністрування. Саме тому це трактування інтерпретується в різних сферах неоднаково за допомогою різноманіття наукових підходів.

Сформулюємо поняття «механізм» за допомогою енциклопедичних словників.

Так, Тлумачний словник економіста визначає «механізм» як пристрій, прилад, що здійснює низку певних виробничих операцій, а також як сукупність процесів, прийомів, методів, підходів або здійснення певних дій задля досягнення мети [20, с. 185].

Словник іншомовних слів наголошує на грецькому походженні терміна «механізм» і визначає його як сукупність проміжних станів або процесів будь-яких явищ [21, с. 431].

В економічному словнику економіки та права механізм трактується як сукупність організаційних структур, конкретних форм і методів управління, а також правових норм, за допомогою яких реалізуються чинні в конкретних умовах економічні закони [22].

Як помічаємо, навіть словникові джерела не дають однозначних трактувань поняття «механізм». Саме тому необхідно розглянути наукові погляди та узагальнити їх.

Р. Квасницька та С. Джерелейко характеризують механізм як систему, що визначає послідовність здійснення певних процесів або порядок виконання відповідних робіт [23, с. 67].

Визначення терміна «механізм» в економічному розумінні означає систему (сукупність) заходів, чинників, які функціонують у взаємозв'язку з метою підвищення ефективності, задоволення потреб суспільства, збільшення грошових потоків до бюджету тощо [24, с. 148].

Необхідно зауважити на тому, що кожен дослідник характеризує досить уособлено, але дослідження має зосереджуватися лише на адмініструванні освітнього процесу підготовки працівників Національної поліції України.

Разом із тим необхідно звернути увагу на те, що існує велика кількість категорійних трактувань «механізму» з різних точок зору, але дослідження зосереджено лише на аспекті адміністрування.

Так, А. Кульман визначав, що існує велика кількість механізмів, які є системою елементів та об'єктів управління, у якій відбувається перетворення впливу елементів управління на необхідний стан або їх реакцію, що має вхідні посилки й результуючу реакцію. Усередині кожного механізму лежить певний набір елементів, які пов'язані й тісно взаємодіють між собою заради вирішення спільних завдань і досягнення загальної мети існування всього механізму [25, с. 13]. Отже, механізм являє собою систему процесів, прийомів і методів, які стають важливим інструментом для досягнення як коротко-, так і довгострокових цілей через прийняття правильних і своєчасних рішень [26].

Із вищезазначеного ми бачимо, що не існує єдиного підходу до трактування правової категорії «механізм», у результаті чого назріла необхідність у трактуванні власної правової категорії «механізм», під якою, на наш погляд, необхідно розуміти наявність системи взаємопов'язаних інструментів, за допомогою яких відбувається реалізація встановлених цілей і завдань.

Педагогічні аспекти інтерактивного навчання під час підготовки працівників в органах Національної поліції України в літературних першоджерелах розглядають у контексті освітнього, педагогічного складника, під яким Д. Ловцов розумів цілеспрямований процес погодженої взаємодії суб'єктів навчання з урахуванням їхніх можливостей і дидактичного середовища, регульованого за допомогою спеціальних дидактичних засобів і методів [27, с. 24]. Однозначної позиції дотримуються Н. Ржецький і Т. Шамова, відповідно до якої вони розглядають досліджуване явище як підхід до навчання в контексті практичних вимог до освітнього процесу [28, с. 15; 29, с. 30], В. Борогев, В. Сорочинська, В. Штифурак визначають його як процес пристосування до умов професійного становлення [31, с. 13; 32, с. 384; 33, с. 7], О. Плотнікова, В. Перев'яцько формулюють його як пристосування студентів до інноваційних форм подачі навчального матеріалу в контексті дидактичної адаптації [34, с. 21; 35, с. 225], В. Беспалько, А. Іванов, І. Зінченко визначають його як складник адаптивних систем в освіті [36, с. 134; 37; 38, с. 108], Г. Полякова – як підхід до управління освітою [39, с. 8], О. Солодухова, Н. Чайкіна – як процес входження у викладацьку діяльність [40, с. 35; 41, с. 175], як реалізацію адаптивної технології навчання [42, с. 750]. Інтерактивне навчання в науково-педагогічній літературі також висвітлено як складник адаптивних платформ навчання, зокрема віртуального характеру [43, с. 56].

Безпосереднє дослідження спрямовується на педагогічний складник інтерактивного навчання, що є джерелом освітнього процесу сьогодення під час підготовки працівників Національної поліції України.

Так, В. Шарко під поняттям «інтерактивне навчання» розуміє зміну структури якостей тих, хто навчається, їхньої інтелектуальної, емоційної, комунікаційної й практичної сфери активності відповідно до того педагогічного середовища, до якого вони потрапляють [44, с. 136]. Відзначимо, що В. Шарко зосереджує свою увагу на педагогічному аспекті інтерактивного навчання як невід'ємного елемента освітнього процесу, у нашому випадку це стосується підготовки працівників Національної поліції України.

Доцільно також відзначити, що інтерактивне навчання відбувається в процесі освітньої адаптації за допомогою адаптивного навчання, яке також використовується під час підготовки працівників Національної поліції України.

Саме тому доцільно, на наш погляд, розглянути таку категорію, як «адаптивне навчання».

Так, В. Бондарь та І. Шапошнікова «адаптивне навчання» розуміють як явище із широким спектром впливу особистості на оточуюче її освітнє, соціальне, морально-етичне середовище або, навпаки, впливу зовнішніх і внутрішніх чинників на особистість [45, с. 37].

Адаптивне навчання в закладах профільної середньої освіти трактують як діалектичну єдність двох процесів: адаптації дитини до навчання й адаптації навчання до індивідуальних особливостей дитини, що вбачає пристосування до сучасних вимог часу всіх елементів педагогічної системи: цілей, змісту, методів, способів, засобів навчання, форм організації пізнавальної діяльності, діагностики результатів [46, с. 109].

Розглядаючи адаптивне навчання в контексті управління освітньою системою в закладах вищої освіти, у педагогічних дослідженнях визначають його основні функції. До них зараховано полегшення й стимулювання діяльності студентів у процесі фахової підготовки, максимально наближеної до професійної; створення інтелектуальної та емоційної атмосфери в процесі навчання через досвід; надання педагогічної допомоги та психологічної підтримки в розв'язанні проблемних, професійно значимих ситуацій інтерактивними, фахово-доцільними методами безпосередньої взаємодії учасників освітнього процесу [45, с. 37].

З одного боку, дослідники визначають адаптивне навчання як процеси, з іншого – як управління, а також як вплив зовнішніх і внутрішніх чинників на особистість.

Аналіз науково-педагогічної літератури з проблеми адаптивного навчання засвідчив наявність ґрунтовних досліджень, у яких наведена характеристика освітньої адаптації як бінарної системи. Керуючись цим положенням, поняття «адаптаційного» та «адаптивного» навчання розмежовують. Під першим поняттям розуміють пристосування студента до навчання у виші, під другим – підлаштування всієї освітньої системи під тих, хто навчається [47, с. 123].

А. Калашнікова до поняття «освітня адаптація» зараховує адаптацію до навчально-пізнавальної діяльності студентів і дидактичну адаптацію. На думку науковця, ці два взаємопов'язані процеси здійснюються крізь взаємний вплив зовнішніх і внутрішніх складників. При цьому дидактична адаптація передбачає домінування зовнішніх складників як особливостей дидактичної системи вищої освіти. Домінування внутрішніх складників притаманне адаптації навчально-пізнавальної діяльності курсантів-першокурсників до умов професійного становлення [48].

З вищезазначеного ми бачимо, що деякі дослідники розмежовують такі правові категорії, як «освітня адаптація» та «адаптивне навчання». На наш погляд, їх розмежування є не зовсім зрозумілим, так як освітня адаптація визначається безпосередньо в навчальному процесі та середовищі, вона є складником адаптивного навчання, частиною якого є інтерактивне навчання.

А. Іванов розуміє адаптивне навчання як технологічну, педагогічну систему форм і методів, що сприяє ефективному індивідуальному навчанню [34].

Із проведеного ґрунтовного дослідження адаптивного навчання працівників Національної поліції України ми помітили, що формулювання цієї правової категорії відсутнє серед трактувань науковців різноманітних сфер. Саме тому нарізла необхідність у наданні власного визначення інтерактивного навчання під час підготовки працівників Національної поліції України як *організаційно-підготовчого процесу навчання працівників Національної поліції України, який спрямовується на взаємозагладжений контакт викладача та курсанта, котрий відбувається із застосуванням інформаційно-методичних матеріалів з метою досягнення якісного результату їх підготовки.*

Висновки. Під час проведеного дослідження сутності інтерактивного навчання в підготовку працівників Національної поліції України авторами запропонована власна категорія «інтерактивне навчання під час підготовки працівників Національної поліції України» як організаційно-підготовчий процес навчання працівників Національної поліції України, який спрямовується на взаємозагладжений контакт викладача та курсанта, котрий відбувається із застосуванням інформаційно-методичних матеріалів з метою досягнення якісного результату їх підготовки.

Разом із тим доведено, що «механізм» – це система взаємопов'язаних інструментів, за допомогою яких відбувається реалізація встановлених цілей і завдань.

Література:

1. Акоф Р., Эмери Ф. О целеустремленных системах. Москва : Книга по Требованию, 2012. 270 с.
2. Биков В.Ю. Модели организационных систем открытой освіти : монографія. Київ : Атіка, 2008. 684 с.
3. Борогев В.В. Психолого-педагогические основы системы адаптивного обучения. *Наука и школа*. 2001. № 2. С. 12–15.
4. Воронцова М.В. Адаптивные технологии обучения. Альманах современной науки и образования. Тамбов : Грамота, 2008. № 4 (11). С. 49–51.
5. Гагарин О.О., Титенко С. В. Дослідження і аналіз методів та моделей інтелектуальних систем безперервного навчання. *Наукові вісті НТУУ «КПІ»*. 2007. № 6 (56). С. 37–48.
6. Гергей Т., Машбиц Е. Психолого-педагогические проблемы эффективного применения компьютера в учебном процессе. *Вопросы психологии*. 1985. № 3. С. 41–49.
7. Гершунский Б.С. Готово ли современное образование ответить на вызовы XXI века? *Педагогика*. 2001. № 10. С. 3–12.
8. Гуревич Р.С. Інформаційно-телекомунікаційні технології в освіті. *Енциклопедія освіти*. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 364–365.
9. Гончаренко С.У. Методика як наука. Хмельницький : Вид-во ХГПК, 2000. 30 с.
10. Жалдак М.І. Педагогічний потенціал інформатизації навчального процесу. *Наукові записки Тернопільського державного пед. університету імені В. Гнатюка. Серія «Педагогіка»*. 2002. № 6. С. 143–154.
11. Зязюн І.А. Філософія виховання особистості в контексті розбудови Української держави. Краса педагогічної дії. Київ, 1997. С. 44–51.
12. Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття : у 3 кн. / В. Огнев'юк, В. Литвин, А. Андрущенко, В. Кремень, А. Толстоухов. Київ : Навчальна книга, 2004. Кн. 1 : *Приоритет інтелекту*. 638 с.
13. Рубинштейн С.І. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 720 с.
14. Машбиц Е.И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения: Наука – реформа школы. Москва : Педагогика, 1988. 192 с.

15. Морзе Н.В., Глазунова О.Г. Моделі ефективного використання інформаційно-комунікаційних та дистанційних технологій навчання у вищому навчальному закладі. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2008. № 2. С. 6.
16. Огієнко О.І. Інформаційні технології як засіб адаптивного навчання дорослих. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2010. № 6. (20). URL: <http://www.ime.edu-ua.net/em.html>.
17. Петухова Л.С. Особливості імплементації ІКТ у навчально-навчальний процес вищої школи. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2008. № 4 (8). URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/ITZN/em8/content/08pljsho.htm>.
18. Спирін О.М., Шишкіна М.П., Запорожченко Ю.Г. Проблеми інформатизації освіти України в контексті розвитку досліджень оцінювання якості засобів ІКТ. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2012. № 1 (27). URL: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itl/article/view/632/483>.
19. Співаковський О.В. Інформаційні технології в управлінні вищими навчальними закладами : методичний посібник. Херсон : Айлайт, 2005. 152 с.
20. Гончаров С.М., Кушнір Н.Б. Тлумачний словник економіста. Київ : Центр учб. літ., 2009. 264 с.
21. Словник іншомовних слів / за заг. ред. О.С. Мельничука. Київ, 1974. 776 с.
22. Словари и энциклопедии на Академике. Энциклопедический словарь экономики и права. URL: http://dic.academic.ru/contents.nsf/dic_economic_law?f=0JzQldCW0JQ=&t=0JzQmNCd0Jg=&nt=232&p=5.
23. Квасницька Р.С., Джерелейко С.О. Організаційно-економічний механізм забезпечення бюджетування діяльності промислових підприємств України. *Вісник ХмНУ*. 2012. № 5. Т. 1. С. 66–70.
24. Маєвська О.О. Економічний зміст механізму стимулювання інноваційної активності підприємств легкої промисловості. *Вісник ПолтНТУ «Економіка і регіон»*. 2001. № 3 (30). С. 147–151.
25. Кульман А. Экономические механизмы / под ред. Н.И. Хрустальной. Москва : Прогресс, 1993. 192с.
26. Андрійчук Ю.А. Теоретична сутність та зміст поняття «механізм» URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/28900/1/005_010_010.pdf.
27. Диагностика успешности учителя : сборник методический материалов для директоров и заместителей директоров учебных заведений. 2-е издание, исправленное и дополненное. Москва : Центр «Педагогический поиск», 2001. 160 с.
28. Мороз О.Г. Адаптація молодого вчителя до виховної роботи. *Радянська школа*. 1990. № 8. С. 64–72.
29. Опалюк Т. Адаптивне навчання студентів та його структура. *Наукові записки. Серія «Педагогіка»*. 2014. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNP ped_2014_2_12.
30. Семиченко В.А. Психологічна структура педагогічної діяльності: навчальний посібник. Київ : Видав.-поліграф. центр «Київський університет», 2001. Ч. I. 217 с.
31. Філіпенко А.С. Основи наукових досліджень. Київ : Академвидав, 2005. С. 20.
32. Лукашевич Н.П., Солодков В.Т. Социология образования : конспект лекций. Киев : МАУП, 1997. 224 с.
33. Ловцов Д.А., Богорев В.В. Адаптивная система индивидуализации обучения. *Педагогика*. 2007. № 6. С. 24–27.
34. Плотнікова О.Б. Дидактична адаптація студентів першого курсу вищого педагогічного закладу (на матеріалі вивчення іноземної мови) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2001. 152 с.
35. Перетягко В.В. Рівень інтелектуального розвитку як складова дидактичної адаптації студента-першокурсника університету. *Вісник Запорізького національного університету*. 2010. № 2 (13). С. 223–226.
36. Беспалько В.П. Образование и обучение с участием компьютеров (педагогика третьего тысячелетия). Москва : Московский психолого-социальный институт, НПО МОДЭК, 2002. 352 с.
37. Иванов А.В. Адаптивные системы обучения. *Информационные технологии в образовании* : материалы Международной конференции. Москва, 2010. URL: <http://msk.ito.edu.ru/2010/section/64/2289/index.html> (дата звернення: 10.05.2019).
38. Зіненко І.М. Використання адаптивної системи навчання для формування математичної компетентності учнів старших класів гуманітарного профілю. *Збірник наукових праць*. Херсон, 2011. Вип. 57. С. 107–112.
39. Полякова Г.А. Адаптивне управління навчальним процесом в умовах загальноосвітнього комплексу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2003. 20 с.
40. Солодухова О.Г. Становлення особистості вчителя у процесі професійної адаптації : монографія. Донецьк : ТОВ «Лебідь», 1996. 176 с.
41. Чайкіна Н.О. Специфіка професійної адаптації практичних психологів. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*. Харків, 2010. Вип. 44. С. 174–177.
42. Денисова И.Ю., Баканова М.В. Реализация адаптивной технологии обучения в информационной обучающей системе. *Известия ПГПУ им. В.Г. Беллинского*. 2012. № 28. С. 749–752.
43. Федорук П.І. Адаптивна система дистанційного навчання та контролю знань на базі інтелектуальних інтернет-технологій : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. унт ім. В. Стефаника, 2008. 326 с.
44. Шарко В.Д. Методична підготовка вчителя фізики в умовах неперервної освіти : монографія. Херсон : ХДУ, 2006. 400 с.
45. Бондар В., Шапошнікова І. Адаптивне навчання студентів як передумова реалізації компетентнісного підходу до професійної підготовки вчителя. *Рідна школа*. 2013. № 11. С. 36–41.
46. Зіненко І.М. Використання адаптивної системи навчання для формування математичної компетентності учнів старших класів гуманітарного профілю. *Збірник наукових праць*. Херсон, 2011. Вип. 57. С. 107–112.
47. Літвінова М.Б. Методична система адаптивного навчання фізики у закладах вищої технічної освіти : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.02 / Центральноукраїнський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка. Кропивницький, 2018. 517 с.
48. Калашнікова А. Адаптація до навчально-пізнавальної діяльності студентів як наукова проблема. *Наукові записки. Серія «Педагогічні науки»*. 2012. Вип. 107 (1). С. 202–208.

Skoryk V., Strelchenko O. Administrative and legal characteristics of interactive training in the process of training of National Police officers of Ukraine

Summary. The authors cover in the article the essence and characteristics of the mechanism of interactive training in the training of employees of the National Police of Ukraine. They attempted to explore and analyze such components of the interactive learning mechanism in the training of the National Police of Ukraine as “mechanism”, “adaptation”, “social adaptation”, “interactive learning” and “interactive training of the National Police of Ukraine”. Researchers have proven that interactive training of the National Police of Ukraine should focus on teaching professional disciplines, as well as other general theoretical disciplines. Every cadet who studies in institutions that train specialists for professional activities in the National Police of Ukraine is obliged to understand how responsible and decisive interactive learning is, what important tasks this type of distance learning poses to him. The basic feature of interactive learning during the training of employees of the National Police of Ukraine should be one's own desire, one's own organization, one's own management of cadets

during the process of interactive learning. The authors also substantiate that the activities of teachers during interactive training during the training of the National Police of Ukraine should be coordinated and joint work of the cadet with the teacher, which should be their own analysis of their activities, self-development, self-realization, self-assessment and adaptation in this process.

The authors formulate a modern definition of “interactive training during the training of the National Police of Ukraine” as an organizational and preparatory process of training of the National Police of Ukraine, which is aimed at mutually coordinated contact between teacher and cadet, which takes place using informational materials to achieve quality results. training. It is proved that the category “mechanism” should be understood as the existence of a system of interconnected

tools through which the implementation of established goals and objectives. It is noted that interactive learning takes place in the process of educational adaptation through adaptive learning, which is also used during the training of employees of the National Police of Ukraine. It is interactive learning in the educational process during the training of the National Police of Ukraine provides and manifests the latest opportunities to improve the quality of educational activities, determines the appropriate pace of learning and learning the material and professional skills.

Key words: mechanism, mechanism of administrative and legal regulation, administrative and legal regulation, adaptation, educational adaptation, educational adaptation, interactive training, cadets, employees, National Police of Ukraine.

*Пундор Ю. О.,**кандидат юридичних наук,**доцент кафедри права**Луцького національного технічного університету*

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ МИТНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ («НОВОЇ МИТНИЦІ»)

Анотація. Станом на сьогодні українська митниця перебуває на етапі реалізації Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, що вимагає виважених і науково обґрунтованих підходів. Концепція модернізації митної служби в Україні повинна базуватися на рекомендаціях Всесвітньої митної організації та кращих практиках європейських митних адміністрацій.

Метою реформування митних органів України є максимальне наближення організації їх діяльності до визнаних світових стандартів, а пріоритетом має стати концептуально новий порядок взаємодії митниць з суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності. Такий підхід дає змогу поліпшити якість, забезпечити прозорість і підвищити ефективність роботи митниць.

Стаття присвячена дослідженню кроків реформування «Нової митниці». Очільники останньої вважають, що успіху можна досягти шляхом максимальної електронізації митних процесів, обладнавши інноваційні пости, переглянувши кадрове забезпечення.

Одним із ключових завдань для успішного перетворення української митниці є імплементація митного законодавства Європейського Союзу в законодавство України з одночасним упровадженням сучасних процедур і гаджетів, що функціонують у міжнародній митній спільноті, наприклад, авторизованих економічних операторів, камер із дистанційним керуванням, сканерів, автоматичного вагового контролю та розпізнавання номерів автомобілів.

Надалі необхідно вирішити проблему з контрабандою, контрафактом, сірим імпортом, піратством. Принцип «єдиного вікна» є одним із успішних прикладів упровадження антикорупційних заходів на митниці. Він зменшує людський фактор і підстави для втручання під час проведення митних процедур, що сприяє створенню умов для розвитку бізнесу в країні.

Реформування української митниці потребує не лише зміни назви й очільників, а й професійно підготовлених, компетентних та ініціативних кадрів на всіх рівнях, котрі зможуть викоринити махінації, у яких задіяні й самі митники, і представники Служби безпеки України, податкової, прокуратури, судді, місцеві органи влади.

Трансформування митних органів України, що відбувається впродовж останніх років, поки що не приносить очікуваних результатів. Відбуваються певні зміни в організації митної діяльності згідно з рекомендаціями Всесвітньої митної організації та Ради Європи. Не хочеться вдаватися до суцільної критики, але більшою мірою на практиці реформування виглядає як механічна передача функцій, зміна підпорядкування або перейменування центрального органу чи його структурних підрозділів, відтермінування нововведень. Сподіваємося, що новому очільнику чи наступному вдасться досягти якісних змін у роботі митної служби, на які очікують громадяни та бізнес спільнота.

Ключові слова: митна служба, нова митниця, реформування, трансформація, імплементація митного законодавства, антикорупційні заходи.

Постановка проблеми. У 2019 році в ході адміністративної реформи створена Державна митна служба України («Нова митниця»). Державну фіскальну службу реорганізували шляхом поділу на Державну податкову службу та Державну митну службу. Правове регулювання діяльності останньої відбувається відповідно до Положення про Державну митну службу, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 227 (далі – Положення про Держмитслужбу) [1].

Мета статті – дослідити кроки реформування «Нової митниці».

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до статті 1 Положення про Держмитслужбу, Державна митна служба України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через міністра фінансів.

Держмитслужба реалізує державну митну політику, державну політику у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування законодавства з питань державної митної справи.

Основними завданнями Держмитслужби є:

- 1) забезпечення реалізації державної митної політики, зокрема забезпечення митної безпеки та захисту митних інтересів України і створення сприятливих умов для розвитку зовнішньоекономічної діяльності, збереження належного балансу між митним контролем і спрощенням законної торгівлі;
- 2) забезпечення реалізації державної політики у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування законодавства з питань державної митної справи, запобігання та протидії контрабанді, боротьби з порушеннями митних правил;
- 3) унесення пропозицій щодо забезпечення формування державної митної політики на розгляд міністра фінансів.

Розпорядженням Уряду від 5 липня 2019 р. № 512-р Максима Нефьодова призначено Головою Державної митної служби України з 15 липня 2019 р. строком на п'ять років [2].

Після призначення на посаду в одному з інтерв'ю М. Нефьодов зазначив: «Митниця – це проблема, і з неї треба «створити щось гарне». Щось таке, що не асоціюватиметься з корупцією, поборами, затримками вантажів, контрабандою, порушеннями, чергами, «піджаками», «скрутками».

Разом із тим тогочасний новий очільник Держмитслужби назвав п'ять основних речей, які, на його думку, потрібно реалізувати. 1. Електронізація як основний метод боротьби з корупцією й неефективністю. 2. Кадрова реформа. Потрібно зрозуміти, хто співробітники митниці, як наймати нових, як їх

навчити і як потім оцінювати, кого підвищувати, а кого звільняти. Загалом Максим Нефьодов розраховував, що за півтора-два роки вдасться суттєво збільшити зарплату митників, аби рядовий інспектор отримував не менше ніж 20 тисяч гривень на місяць [3]. 3. Митна інфраструктура. Ідеться про горезвісні сканери, автоматичні ваги, автоматичне сканування номерів, поворотні камери. 4. Інтеграція в європейську митну спільноту. Синхронізація українського законодавства з європейським – надважливе завдання. 5. Оновлений Митний кодекс. «Актуального Митного кодексу сьогодні нема, його треба писати», – резюмував М. Нефьодов. М. Нефьодов назвав п'ять завдань, які хоче реалізувати в митниці [4].

Поволі розпочалося «трансформування» Нової митниці. Поміж кроків, які передували реформі Державної митної служби, – ухвалення законів щодо створення інституту авторизованих економічних операторів і про режим спільного транзиту, зменшення кількості регіональних митниць із 26 до 16, започаткування роботи порталу й колцентру для скарг громадян, створення калькулятора розрахунку платежів при митному оформленні автомобілів. Серед важливих технологічних завдань – перекомутування системи реєстрації митних операцій по всій країні й перевипуск кількох тисяч електронних цифрових підписів для співробітників. Митна (р)еволуція 8 грудня: від зміни назви – до оновлення по суті [3].

15 квітня 2020 року відбувся діалог бізнес-спільноти з Головою Держмитслужби Максимом Нефьодовим на платформі Європейської бізнес асоціації. Розмова здебільшого була сфокусована на змінах у проведенні митних процедур у зв'язку з карантинними заходами, статусі важливих для бізнесу ініціатив і проєктів, планах щодо вдосконалення роботи Держмитслужби [5].

Очільник Держмитслужби повідомив, що введення обмежувальних заходів на території України та сусідніх держав, безперечно, унесло свої корективи в роботу та плани митниці. Товарообіг за перший квартал 2020 року впав на 5% порівняно з відповідним показником минулого року, тоді як на цей період було заплановано 11,3% зростання. Відповідно, у квітні динаміка буде ще гіршою. Цьому є декілька причин – закриття кордонів, падіння цін на основні імпортовані товари (бензин, дизель тощо), промислового та споживчого попиту.

На переконання пана Нефьодова, унесення змін до бюджету, яке передбачає деяке скорочення фінансування Держмитслужби, не має зачепити плани щодо запланованої реформи, зокрема підвищення заробітних плат працівникам митниці, що пройдуть переатестацію. Такі програми переатестації почнуться після завершення карантину та мають оновити кадровий склад служби. Водночас видатки на розвиток будуть обмежені, частково перенесені в новий стабілізаційний фонд.

Представники Держмитслужби також запевнили бізнес, що впровадження карантину не має відчутно вплинути на терміни впровадження інституту авторизованого економічного оператора (далі – АЕО) та режиму спільного транзиту. Концептуально митниця рухається за раніше затвердженим графіком. Для режиму спільного транзиту вже відбувається тестування програмного забезпечення, а проєкт Постанови щодо АЕО нині винесений Міністерством фінансів на публічне обговорення.

Щодо запровадження електронного документообігу та нових е-сервісів голова Держмитслужби повідомив, що осучаснення ІТ процесів – один із найважливіших компонентів

реформи митниці. Нині функціонує інтерактивний портал bi.customs.gov.ua про роботу митниці. Упровадження електронного документообігу вже фіналізоване для запровадження в центральному апараті та поступово розповсюджуватиметься на регіони. Для цього необхідно провести навчання співробітників і модернізувати технічну базу, що дещо уповільнюється через карантин. Хоча водночас надзвичайні умови, у яких ми зараз опинилися, можуть стати поштовхом до діджиталізації для інертних державних органів [5].

Розпорядженням Уряду від 24 квітня 2020 р. № 447-р Максима Нефьодова звільнено з посади Голови Державної митної служби України. Також звільнено і його заступників [6].

Міністр фінансів Сергій Марченко пояснив причини звільнення голови Державної митної служби Максима Нефьодова й голови Державної податкової служби Сергія Верланова як такі, що в суспільстві давно існує критична маса нереалізованих сподівань щодо діяльності митниці й податкової. С. Марченко домігся звільнення М. Нефьодова та С. Верланова через «утрату довіри людей» [7].

30 червня 2020 року розпочала роботу Національна рада реформ в Україні, перше засідання було присвячене реформі митної служби. За словами колишнього міністра фінансів, а нині радника голови Офісу президента України Ігоря Уманського, тіньові схеми в митній і податковій службах приносять їхнім творцям \$ 12–15 млрд на місяць. Прем'єр-міністри змінюються, а люди, які керують тіньовими доходами на митниці, залишаються, наголосив І. Уманський [8].

Директор Інституту соціально-економічної трансформації Ілля Несходовський наголосив, що на митниці найбільші тіньові потоки. Через схеми, які застосовуються на митниці (контрабанда, контрафакт, заниження мита тощо), бюджет утрачає на рік три-чотири мільярди доларів США. У махінаціях задіяні й самі митники, і представники Служби безпеки України, податкової, прокуратури. Певну частку часто-густо мають судді, місцеві органи влади. Дещо часом перепадає й МВС. Також задіяні мешканці прилеглих до кордону територій.

Керівник Виконавчого комітету Національної ради реформ Михайл Саакашвілі вважає, що в Україні варто провести реформу митниці, котру проведено в Грузії. Остання вчинила саме так: повністю спростила всі процедури на митниці, перевела все в електронну форму. Огляди залишилися мінімальними й лише тих вантажів, на які спрацював комп'ютер, умовно, якщо за документами йде пінопласт, а важить він 20 тонн [8].

6 серпня 2020 року відбулася зустріч Європейської бізнес асоціації з Ігорем Муратовим, т.в.о Голови Державної митної служби України. Головними темами обговорення були поточний статус упровадження АЕО статусу в Україні, зокрема нещодавно затверджена Урядом Постанова від 29 липня 2020 року № 665, концепція реформування митниці, запропонована Офісом простих рішень і результатів, а також уже традиційне питання відпрацювання ризиків контролю митної вартості. Перші авторизовані економічні оператори з'являться в Україні тільки у 2021 році.

Станом на 6 серпня 2020 року Держмитслужба ще не отримувала запитів від компаній щодо проходження авторизації економічних операторів. Тож навіть якщо перша заявка надійде найближчими днями, через тривалий термін процедури оцінювання відповідності підприємства критеріям АЕО на появу перших авторизованих економічних операторів в Україні можна розраховувати тільки із січня 2021 року.

Друге питання розмови стосувалося концепції реформування митних органів, запропонованої Офісом простих рішень і результатів. Так, експерти Офісу запропонували радикальний підхід, а саме ліквідувати інститут митних брокерів. Керівництво Держмитслужби, як здебільшого й бізнес спільнота, не є прихильниками таких радикальних рішень, а натомість підтримують шлях реформування митниці через спрощення процедур та автоматизацію процесів [9].

Розпорядженням Уряду від 22 жовтня 2020 року № 1293-р на Євгенія Єнтіса, заступника Голови Державної митної служби України з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації, тимчасово покладено виконання обов'язків Голови Державної митної служби України [10].

Зважаючи на значимість Державної митної служби для функціонування економіки країни, перед нами стоїть дуже амбітне завдання: забезпечити найвищий рівень ефективності й унеможливити будь-які зловживання. Корупція, контрабанда, схеми мінімізації митних платежів – це тимчасові залишки застарілих процесів управління. З погляду цифрових технологій вони є лише помилками, які неминуче будуть попереджені або виправлені, прокоментував Євгеній Єнтіс [11].

Висновки. Ураховуючи, що призначення в.о. Голови Держмитслужби є тимчасовим, сподіваємося на своєчасні успішні реформи в Державній митній службі. Очільнику останньої варто працювати над забезпеченням законності переміщення товарів і/чи транспортних засобів через митний кордон України, протидіяти митним правопорушенням, контрафакту, сірому імпорту, піратству, контрабанді.

Література:

1. Про затвердження положень про Державну податкову службу України та Державну митну службу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 № 227. *Офіційний вісник України*. 2019. № 26. С. 10.
2. Про призначення Нефьодова М.С. Головою Державної митної служби України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.07.2019 № 512-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-priznachennya-nefodova-m-ye-golovoyu-derzhavnoyi-mitnoyi-sluzhbi-ukrayini> (дата звернення: 06.11.2020).
3. Митна революція 8 грудня: від зміни назви до оновлення суті. *Мультимедійна платформа іномовлення України Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2834348-mitna-revolucia-8-grudna-vid-zmini-nazvi-do-onovlenna-suti.html> (дата звернення: 06.11.2020).
4. Нефьодов назвав п'ять завдань, які хоче реалізувати в митниці. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2019/07/3/649298/> (дата звернення: 06.11.2020).
5. Зустріч бізнесу з Максимом Нефьодовим, Головою Держмитслужби. *Сайт Європейської бізнес асоціації*. URL: <https://eba.com.ua/zustrich-biznesu-z-maksymom-nefodovym-golovoyu-derzhmytsluzhby/> (дата звернення: 06.11.2020).
6. Про звільнення Нефьодова М.С. з посади Голови Державної митної служби України : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.04.2020 № 447-р URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zvinnennya-nefodova-m-ye-z-pos-a447r> (дата звернення: 06.11.2020).
7. Марченко домігся звільнення Нефьодова і Верланова через «втрату довіри людей». *Сайт Financial Club*. URL: <https://finclub.net/ua/news/marchenko-domihsia-zvinnennia-nefodova-i-verlanova-cherez-vtratu-doviry-liudei.html> (дата звернення: 06.11.2020).
8. Перше засідання оновленої Національної ради реформ було присвячено податкам та втратам держбюджету від корупції на кордоні. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/pryncyp-kolektyvnoi-bezvidpovidalnosti> (дата звернення: 06.11.2020).
9. Перші авторизовані економічні оператори з'являться в Україні тільки у 2021 році. *Сайт Європейської бізнес асоціації*. URL: <https://eba.com.ua/pershi-avtoryzovani-ekonomichni-operatory-z-yavlyatsya-v-ukrayini-tilky-u-2021-rotsi/> (дата звернення: 06.11.2020).
10. Про тимчасове покладення виконання обов'язків Голови Державної митної служби України на Єнтіса Є. : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.10.2020 № 1293-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-timchasove-pokladennya-vikonannya-obovyazkiv-golovi-derzhavnoyi-mitnoyi-sluzhbi-ukrayini-na-yentisa-ye-f-i221020-1293> (дата звернення: 06.11.2020).
11. Євгеній Єнтіс призначений в.о. Голови Державної митної служби України. *Сайт Державної митної служби України*. URL: <https://customs.gov.ua/news/zagalne-20/post/ievgenii-ientis-priznachenii-v-o-golovi-derzhavnoyi-mitnoyi-sluzhbi-ukrayini-208> (дата звернення: 06.11.2020).

Pundor Yu. About the work of the State customs service (“New customs”)

Nowadays Ukrainian customs is at the stage of implementing the Association Agreement with the European Union, which requires balanced and scientifically sound approaches. The concept of modernization of the customs service in Ukraine should be based on the recommendations of the World Customs Organization and the best practices of European customs administrations.

The purpose of reforming the customs authorities of Ukraine is to bring the organization of their activities as close as possible to recognized world standards, and the priority should be a conceptually new order of interaction of customs with foreign economic entities. This approach makes it possible to improve the quality, ensure transparency and increase the efficiency of customs operations.

The article is devoted to the study of the steps of reforming the “New customs”. The leaders of the latter believe that success can be achieved by maximizing the electrification of customs processes, equipping innovative posts, reviewing staffing. One of the key tasks for the successful transformation of Ukrainian customs is the implementation of European Union customs legislation into Ukrainian legislation with the simultaneous introduction of modern procedures and gadgets operating in the international customs community, such as authorized economic operators, remote control cameras, scanners, automatic weighing and weight control, car number recognition.

In the future it is necessary to solve the problem of smuggling, counterfeiting, gray imports, piracy. The “single window” principle is one of the successful examples of the implementation of anti-corruption measures at customs. It reduces the human factor and the grounds for interference in customs procedures, which helps to create conditions for business development in the country.

Reforming Ukrainian customs requires not only a change of name and leaders, but also professionally trained, competent and proactive staff at all levels who can eradicate fraud involving customs officers themselves and representatives of the World Customs Organization and the Council of Europe. In practice the reform of Customs service looks like a mechanical transfer of functions, change of subordination or renaming of the central body or its structural units, the postponement of innovations. We hope that the new leader or the next one will be able to achieve the qualitative changes in the work of the customs service that citizens and the business community expect.

Key words: customs service, New customs, reform, transformation, implementation of customs legislation, anti-corruption measures.

*Черній В. Д.,**здобувач кафедри адміністративного та господарського права
Запорізького національного університету*

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ: СТАН ДОСЛІДЖЕНОСТІ

Анотація. При дослідженні адміністративно-правового регулювання функціонування системи органів місцевого самоврядування в Україні стануть у нагоді дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: а) Я.В. Журавля на тему «Адміністративно-правовий статус органів місцевого самоврядування»; б) А.А. Манжули на тему «Державне управління на місцевому рівні: адміністративно-правовий аспект»; в) І.І. Литвина на тему «Адміністративно-правове регулювання взаємодії місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування»; г) Т.О. Карабін на тему «Співвідношення повноважень місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування: теоретичні та практичні питання».

Щодо монографічної праці Я.В. Журавля варто відмітити, що низка висновків і пропозицій автора є інноваційними і становить неабиякий науковий інтерес. Наприклад, важливим внеском у юридичну науку варто визнати сформульовані Я.В. Журавлем пропозиції щодо уточнення поняття делегованих повноважень, важливою є пропозиція щодо впровадження нормативної дефініції поняття «орган місцевого самоврядування». Мають найвищий ступінь наукової новизни міркування Я.В. Журавля щодо того, що необхідно якомога швидше впорядкувати назви виконавчих органів місцевого самоврядування. Для науки адміністративного права вагомими є пропозиції автора привести у відповідність положення Кодексу про адміністративні правопорушення та Закону «Про місцеве самоврядування в Україні», а також пропозиції щодо подальшого вдосконалення регламентації адміністративної відповідальності органів місцевого самоврядування в Україні. Становить дослідницький інтерес і сформульоване Я.В. Журавлем визначення поняття «адміністративно-правовий статус органу місцевого самоврядування».

Щодо одноособового монографічного дослідження А.А. Манжули варто підкреслити, що компетенцію органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій і досі остаточно чітко не розмежовано, а проблема делегованих повноважень завжди посідає чільне місце в концептуальних документах органів державної влади про адміністративну реформу, напрями її реалізації, плани її здійснення. Тому варто рекомендувати цю монографічну працю при дослідженні згаданих питань.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання місцевого самоврядування, місцеве самоврядування, територіальна громада, місцева виконавча влада, публічна влада.

Постановка проблеми. Адміністративна реформа в Україні, яка передбачає в тому числі децентралізацію публічної влади, на сучасному етапі перебуває в активній фазі. Простежуються зміни до основного джерела адміністративного

права – до Конституції України 1996 року; ці зміни передбачають оновлення адміністративно-територіального устрою країни, оновлення парадигми місцевого самоврядування, у т. ч. взаємовідносин органів місцевого самоврядування з органами публічної влади. Вагоме значення в правовому забезпеченні цих та інших процесів, пов'язаних із удосконаленням місцевого самоврядування, належить науці адміністративного права. Отже, важливим доктринальним завданням є забезпечення подальшого ходу адміністративної реформи, а важливим практичним завданням – забезпечення належної реалізації приписів, висновків і рекомендацій учених.

Метою статті є аналіз стану дослідженості адміністративно-правового регулювання функціонування системи органів місцевого самоврядування в Україні.

Стан дослідженості вказаного питання можна охарактеризувати за двома напрямками. По-перше, це праці фахівців з конституційного та муніципального права, які аналізують питання сутності й природи місцевого самоврядування (професори М.О. Баймуратов, О.В. Батанов, Б.В. Калиновський, П.М. Любченко, Н.В. Мішина та інші [1–3]). По-друге, це праці фахівців з адміністративного права, які аналізують питання адміністративної регламентації місцевого самоврядування в Україні. До насамперед варто зарахувати монографічні праці Я.В. Журавля, А.А. Манжули, І.І. Литвина, Т.О. Карабін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Я.В. Журавель на монографічному рівні досліджував питання адміністративно-правового статусу органів місцевого самоврядування. Його дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук успішно захищена у 2008 році.

Я.В. Журавель визначив, що метою його дисертаційного дослідження є «вивчення та ґрунтовний аналіз засад адміністративно-правового статусу органів місцевого самоврядування та розробка на цій основі практичних рекомендацій і наукових пропозицій щодо організаційно-правового забезпечення ефективності управлінської діяльності зазначених органів» [4, с. 2]. Предметом дослідження автор обрав «теоретичні та практичні аспекти реалізації організаційно-правових форм і методів діяльності органів місцевого самоврядування, їх адміністративно-правовий статус та систему нормативно-правових актів, які регулюють цю сферу» [4, с. 2–3].

Низка висновків і пропозицій автора є інноваційною і становить неабиякий науковий інтерес. Наприклад, важливим внеском у юридичну науку варто визнати сформульовані Я.В. Журавлем пропозиції щодо уточнення поняття делегованих повноважень (стаття 1 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні»), важливою є пропозиція щодо впровадження

нормативної дефініції поняття «орган місцевого самоврядування». Мають найвищий ступінь наукової новизни міркування Я.В. Журавля щодо того, що необхідно якомога швидше впорядкувати назви виконавчих органів місцевого самоврядування. Для науки адміністративного права вагомими є пропозиції автора привести у відповідність положення Кодексу про адміністративні правопорушення України та Закону «Про місцеве самоврядування в Україні», а також пропозиції щодо подальшого вдосконалення регламентації адміністративної відповідальності органів місцевого самоврядування в Україні.

Становить дослідницький інтерес і сформульоване Я.В. Журавлем «визначення поняття адміністративно-правового статусу органу місцевого самоврядування – «правове становище цих органів, що впливає з їх компетенції у сфері управління – завдань, функцій, предметів відання, територіальних меж діяльності кожного окремого органу, повноважень щодо управління справами місцевого значення під свою відповідальність в інтересах та від імені відповідних територіальних громад в межах Конституції та законів України» [4, с. 7].

Варто зазначити, що автор обрав підхід до формулювання дефініції шляхом перерахування складників явища: так, у визначенні зазначається, що до адміністративно-правового статусу органу місцевого самоврядування включаються завдання, функції тощо цих органів. Цей підхід не є найбільш вдалим, однак саме його застосування надає можливість ёмно та лаконічно презентувати авторські розробки. Так, в одному реченні уміщується й дефініція аналізованого поняття, і його складники.

Водночас деякі висновки та пропозиції Я.В. Журавля варто визнати такими, яким бракує переконливості. Вони можуть слугувати підґрунтям для подальших наукових дискусій.

По-перше, це його пропозиція щодо «уточнення законодавчого визначення поняття «місцеве самоврядування». На підставі аналізу понятійного апарату інституту місцевого самоврядування робляться пропозиції щодо коригування наявного визначення поняття місцевого самоврядування в положеннях різних законодавчих актів [4, с. 4]. Муніципальне право є інститутом конституційного права України. Комплексне дослідження поняття, сутності, основних рис місцевого самоврядування належить усе ж до предмета цієї галузі права, а не до предмета галузі адміністративного права. Хоча предмет галузі адміністративного права дотичний до місцевого самоврядування, однак не настільки тісно, як предмет галузі конституційного права. А тому навряд чи в межах адміністративно-правового дослідження має сенс пропонувати таке визначення. Більш коректним у разі наявності відповідних напрацювань було б вести мову про те, що визначення поняття «місцеве самоврядування» пропонується для адміністративно-правових досліджень цього інституту.

По-друге, це позиція автора щодо природи місцевого самоврядування в Україні. В авторефераті дисертації Я.В. Журавель зазначив, що «у підрозділі 1.1. «Сучасний стан наукової розробки проблематики адміністративно-правового статусу органів місцевого самоврядування» аналізується подвійна природа органів місцевого самоврядування – як елемента громадянського суспільства та як елемента механізму державного управління. На підставі дослідження законодавства України про місцеве самоврядування аргументовано віднесення органів місцевого самоврядування до числа суб'єктів адміністративного права та суб'єктів державного управління в Україні» [4, с. 6–7].

Привертає увагу те, що автор вважає місцеве самоврядування елементом механізму державного управління. Це твердження потребує уточнення з огляду на такі міркування.

В українській юридичній літературі поки що не склалося одностайної думки щодо того, як саме варто визначати як «державне управління» загалом, так і «механізм державного управління зокрема». Існують пропозиції розглядати його і з широкою точки зору, і з вузької точки зору. В умовах такої невизначеності в авторефераті доцільно було б навести авторську позицію.

Відповідно до Конституції України 1996 року, публічна влада в Україні представлена органами державної влади й органами місцевого самоврядування. Якщо розглядати поняття «державне управління» з вузької точки зору – як таке, що здійснюється органами державної влади, навряд чи органи місцевого самоврядування можуть входити до механізму державного управління як один із його елементів.

Аналогічна неточність допущена автором і в подальшому тексті автореферату аналізованого дисертаційного дослідження. Я.В. Журавлем встановлено, що «суспільні відносини, які виникають з метою реалізації та захисту прав громадян на участь у здійсненні управління державними справами під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування, поряд з іншими правовідносинами становлять предмет адміністративного права. Такі суспільні відносини пов'язані з:

- 1) внутрішньо-організаційною діяльністю органів місцевого самоврядування;
- 2) управлінською діяльністю органів місцевого самоврядування;
- 3) здійсненням органами місцевого самоврядування в порядку, встановленому законом, проваджень у справах про адміністративні правопорушення» [4, с. 7].

Цей фрагмент свідчить на користь сформульованого вище зауваження. А отже, Я.В. Журавель, здійснюючи своє дослідження, інколи займає абсолютно правильну методологічну позицію, а інколи – відхиляється від неї.

По-третє, Я.В. Журавель «пропонує проведення періодизації процесу становлення і розвитку управлінської діяльності органів місцевого самоврядування в Україні на основі його поділу на різні етапи – періоди дії на українських землях різних історичних правових актів щодо місцевого самоврядування. Так, виділено наступні шість етапів:

перший етап – розроблення і введення в дію Руської Правди, яка закріплювала статус прототипу сучасного місцевого самоврядування – віча;

другий етап – поширення дії Литовського статуту 1588 р. на українські землі та запровадження Магдебурзького права;

третій етап – прийняття 5 квітня 1710 р. Конституції Пилипа Орлика;

четвертий етап – прийняття Універсалів Української Центральної Ради (1917-1918 рр.) та Конституції Української Народної Республіки від 28 квітня 1918 р.;

п'ятий етап – прийняття Резолюції Першого Всеукраїнського з'їзду Рад від 11 грудня 1917 р. «Про організацію влади в Україні»;

шостий етап – прийняття Закону СРСР «Про загальні принципи місцевого самоврядування та місцевого господарства» від 9 квітня 1990 р. та Закону Української РСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» 7 грудня 1990 р.» [4, с. 8–9].

Варто всіляко вітати звернення сучасних дослідників до історії держави і права України. Однак викликає подив факт включення до роботи настільки давніх історичних фактів. На сучасному етапі адміністративної реформи навряд чи може стати в нагоді досвід Київської Русі в частині віча (у якому брали участь лише особи з урахуванням статевого, майнового іншого цenzів, що зараз розглядаються як дискримінаційні). Так само нерелевантним є досвід усіх інших виокремлених автором історичних періодів. Наприклад, протягом шостого згаданого вище історичного періоду місцеве самоврядування вважалося проявом державної влади, органи місцевого самоврядування включалися до «вертикалі» органів державної влади, тому що уважалися належними саме до цих органів. А отже, відповідні авторські напрацювання навряд чи становлять інтерес для сучасної юридичної науки загалом і сучасної науки адміністративного права зокрема.

Загалом монографічне дослідження Я.В. Журавля на тему «Адміністративно-правовий статус органів місцевого самоврядування» варто рекомендувати дослідникам адміністративно-правового регулювання функціонування системи органів місцевого самоврядування в Україні. Варто враховувати лише той факт, що дисертацію завершено у 2007 році й успішно захищено у 2008 році.

Ще одною дисертацією на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, яка стане у нагоді при аналізі адміністративно-правового регулювання функціонування системи органів місцевого самоврядування в Україні, є праця А.А. Манжули на тему «Державне управління на місцевому рівні: адміністративно-правовий аспект».

А.А. Манжула визначив, що «метою даної роботи є комплексне, системне дослідження проблемних питань організації управління з боку місцевих державних адміністрацій та відповідних територіальних структурних підрозділів центральних органів виконавчої влади як суб'єктів управлінської вертикалі» [5, с. 2]. А отже, у дисертаційному дослідженні майже не приділяється увага питанням створення та функціонування органів місцевого самоврядування самих по собі. Автор звертається до них лише в контексті їхньої взаємодії з органами державного управління на місцевому рівні (тобто в контексті їхньої взаємодії з місцевими державними адміністраціями та з територіальними структурними підрозділами центральних органів виконавчої влади). Такий підхід варто визнати методологічно обґрунтованим і науково правильним, адже А.А. Манжула веде мову про розгляд «взаємовідносин двох центрів публічної влади на місцях – органів місцевої виконавчої влади та органів місцевого самоврядування» [5, с. 3]. Варто погодитися з його точкою зору на це питання.

Робота А.А. Манжули становить інтерес для дослідників адміністративно-правового регулювання функціонування системи органів місцевого самоврядування в Україні у тих частинах, у яких у ній:

- «дістало подальшого розвитку дослідження проблем взаємодії місцевих органів виконавчої влади з органами місцевого самоврядування;

- дістав подальшого розвитку аналіз співвідношення компетенції і сфери впливу органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування» [5, с. 4].

Компетенцію органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій і досі остаточно чітко не роз-

межовано, а проблематика делегованих повноважень завжди посідає чільне місце в концептуальних документах органів державної влади про адміністративну реформу, напрями її реалізації, плани її здійснення. Тому варто рекомендувати цю монографічну працю при дослідженні згаданих питань.

Наступною працею, яка стане в нагоді при вивченні адміністративно-правового регулювання функціонування системи органів місцевого самоврядування в Україні, є дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук І.І. Литвина на тему «Адміністративно-правове регулювання взаємодії місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування», успішно захищена у 2009 році.

Загалом варто погодитися з тим, як І.І. Литвин визначив актуальність теми дослідження. Зокрема, він зазначив, що «у Конституції України офіційно закріплено дві системи влади на місцевому рівні: місцеві органи виконавчої влади та місцеве самоврядування. Дослідження проблеми організації і структури публічної влади на місцевому рівні є одним з основних напрямів юридичної науки. Важлива увага при цьому приділяється вивченню співвідношення державного управління й місцевого самоврядування, принципам, механізму та забезпеченню спільної діяльності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування» [6, с. 1]. Варто всіляко вітати подібні праці.

Мету роботи І.І. Литвин визначив як «виявлення найбільш оптимальної моделі взаємодії місцевих органів державної виконавчої влади й органів місцевого самоврядування в процесі здійснення управління; визначення змісту, основних напрямів і організаційно-правових форм їх спільної діяльності» [6, с. 2]. Відповідно до поставленої мети, він сформулював дослідницькі завдання, які успішно вирішив при проведенні роботи над дисертацією на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.

У роботі І.І. Литвина привертає увагу пропозиція «як інструментальну категорію використовувати «місцеве управління», що включає «місцеве самоврядування» і «місцеве (державне) управління», здійснюване місцевими органами виконавчої влади, якими є місцеві державні адміністрації та територіальні підрозділи центральних органів виконавчої влади» [6, с. 4]. Із цією пропозицією варто погодитися, можемо підкреслити, що вона є надзвичайно важливою. Це пояснюється тим, що на нормативному рівні в Україні поки що існує визначення лише поняття «місцеве самоврядування». Як згадано вище, поняття «місцеве управління», «місцеве державне управління» поки що не відображено в нормативно-правових актах, а спиратися на визначення вчених загалом неможливо, адже поки що не випрацьована єдина позиція із цього питання. А тому варто погодитися з розробкою І.І. Литвина за сутністю, водночас підкресливши, що наведення авторської позиції із цього питання в авторефераті до його дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук значно полегшує сприйняття праці І.І. Литвина.

При опрацюванні поставленої перед собою мети І.І. Литвин охопив широке коло питань. Найбільш повно сукупність цих питань може бути охарактеризована при ознайомленні з архітектонікою його дослідження. Робота складається з трьох розділів, кожен із яких поділено на підрозділи.

У процесі дослідження І.І. Литвин доходить низки важливих висновків, які стануть у нагоді при аналізі адміністратив-

но-правового регулювання функціонування системи органів місцевого самоврядування в Україні.

Так, І.І. Литвин запропонував уважати, що «взаємний зв'язок місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування очевидний, насамперед, тому, що в сукупності вони є органами публічної влади, які виконують загальну, єдину функцію – управління на місцевому рівні. Для ефективного здійснення цієї функції необхідна взаємна підтримка цих органів, узгодженість і єдина спрямованість їхніх дій. Отже, взаємодія, в аспекті досліджуваної проблеми, – це необхідний, об'єктивно зумовлений, законодавчо визначений взаємний зв'язок самостійних органів публічної влади; їхня взаємна підтримка; кооперація управлінських зусиль з метою здійснення узгодженого, дієвого й ефективного управління справами (питаннями) місцевого значення» [6, с. 15]. Це твердження є важливою вихідною позицією для дослідження аналізованого нами проблемного питання.

Ще одною дисертацією на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, яка стане в нагоді при аналізі адміністративно-правового регулювання функціонування системи органів місцевого самоврядування в Україні, є праця Т.О. Карабін на тему «Співвідношення повноважень місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування: теоретичні та практичні питання», 2007 рік.

Метою дисертаційного дослідження авторка визначила «поглиблення теоретичних засад і обґрунтування засобів нормативно-правового опосередкування співвідношення повноважень місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування <...>, що відповідатиме вимогам державотворчих процесів сучасної України» [7, с. 1]. Відповідно до цієї мети, сформульовані наукові завдання дослідження, при вирішенні кожного з яких Т.О. Карабін сформулювала висновок чи пропозицію, яким притаманна наукова новизна.

Серед найбільш важливих висновків та узагальнень автори, які можна рекомендувати застосовувати як методологічне підґрунтя при дослідженні адміністративно-правового регулювання функціонування системи органів місцевого самоврядування в Україні, варто назвати такі.

По-перше, Т.О. Карабін аргументувала «доцільність запровадження в науковому та нормативному обігу поняття орган публічної влади як родового (узагальнюючого) стосовно понять органів державної влади та органів місцевого самоврядування, уточнено співвідношення цих понять з виокремленням їх спільних і відмінних рис» [7, с. 4]. Варто повністю погодитися з релевантністю такого підходу та його доцільністю.

По-друге, варто наголосити на тому, як методологічно грамотно авторка підійшла до дослідження компетенційних питань місцевих органів публічної влади. Вона спочатку продемонструвала термінологічний арсенал, надавши визначення кожному з понять, які застосовуються, потім окреслила принципи, на основі яких повинен здійснюватися процес розмежування повноважень досліджуваних органів. Лише після цього Т.О. Карабін перейшла до більш практичних проблем. Варто додати, що «принципами, на основі яких повинен здійснюватися процес розмежування повноважень досліджуваних органів, є забезпечення верховенства права, раціонального поєднання загальнодержавних, регіональних і місцевих інтересів, економічно та соціально необхідного і достатнього рівня децентралізації в умовах унітарної дер-

жави, ефективність здійснення повноважень, визначення меж делегування повноважень на засадах субсидіарності, раціонального поєднання галузевих та функціональних засад управління» [7, с. 9–10]. Варто погодитися із цим переліком, наведеним Т.О. Карабін.

Висновки. При дослідженні адміністративно-правового регулювання функціонування системи органів місцевого самоврядування в Україні стануть у нагоді дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: а) Я.В. Журавля на тему «Адміністративно-правовий статус органів місцевого самоврядування»; б) А.А. Манжули на тему «Державне управління на місцевому рівні: адміністративно-правовий аспект»; в) І.І. Литвина на тему «Адміністративно-правове регулювання взаємодії місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування»; г) Т.О. Карабін на тему «Співвідношення повноважень місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування: теоретичні та практичні питання».

Перспективи подальших досліджень полягають у розгляді й інших монографічних праць із цього питання.

Література:

1. Мішина Н.В. Сучасні процеси децентралізації виконавчої влади та реформування місцевого самоврядування в Україні. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Одеса, 2014. Т. 14. С. 228–233.
2. Мішина Н.В. Органи самоорганізації населення в Україні: типологія та класифікація. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Одеса, 2020. Том XX VI. С. 81–89.
3. Mishyna N.V. Doctrine of separation of powers at the local government level: the Ukrainian experience. *Молодий вчений*. 2015. № 12.1. С. 97–101.
4. Журавель Я.В. Адміністративно-правовий статус органів місцевого самоврядування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. 20 с.
5. Манжула А.А. Державне управління на місцевому рівні: адміністративно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 20 с.
6. Литвин І.І. Адміністративно-правове регулювання взаємодії місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2009. 22 с.
7. Карабін Т.О. Співвідношення повноважень місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування: теоретичні та практичні питання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 24 с.

Chernii V. Administrative regulation of local government's system: Ukrainian studies

Summary. In the study of administrative regulation of the functioning of the system of local self-government in Ukraine will be useful dissertations for the degree of Candidate of Law: a) Ya.V. Juravel on the topic "Administrative status of local government"; b) A.A. Manjula on the topic "Public administration at the local level: administrative aspect"; c) I.I. Lytvyn on the topic "Administrative regulation of interaction between local executive bodies and local governments"; d) T.O. Carbin on the topic "Correlation of powers of local executive authorities and local government bodies: theoretical and practical issues".

Regarding the monographic work of Ya.V. Juravel should be noted that a number of conclusions and proposals of the author are innovative and of great scientific interest. For example, an important contribution to legal science was

formulated by the author. Amongst the most interesting are: the proposal to clarify the concept of delegated powers, the proposal to introduce a normative definition of the concept of “local government” is also important. The following proposal has the highest degree of scientific novelty: reasoning of Ya.V. Juravel that it is necessary to organize the names of executive bodies of local self-government as soon as possible. For the science of administrative law, the author's proposals to bring the provisions of the Code of Administrative Offenses and the Law “On Local Self-Government in Ukraine”, as well as proposals to further improve the regulation of administrative liability of local governments in Ukraine are important. Of research interest

and formulated by Ya.V. Juravel defines the concept of “administrative status of local government bodies”.

Regarding the study of A.A. Manjula it is worth emphasizing that the competence of local governments and local state administrations is still not clearly defined, and the issue of delegated powers always occupies a prominent place in the conceptual documents of public authorities on administrative reform, its implementation, and plans for its implementation. Therefore, this monographic work should be recommended in the study of these issues.

Key words: administrative regulation of local self-government, local self-government, territorial community, local executive power, public power.

*Мороз В. П.,**здобувач**Національного авіаційного університету,**керуючий партнер**Адвокатського об'єднання «Супрема Лекс»*

ПЕРСПЕКТИВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОДАТКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ В АСПЕКТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ НАЛЕЖНОЇ ОБАЧНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена питанням розвитку податкового законодавства та місця в ньому принципу належної обачності. У статті досліджено поняття податкового адміністрування, складові елементи системи податкового адміністрування, проблематику податкового адміністрування в Україні, систему податкового законодавства, визначено сутність принципу належної обачності, проаналізовано його походження, встановлено місце принципу належної обачності в системі податкового адміністрування, його співвідношення з іншими елементами цієї системи та місце в податковому законодавстві України, проаналізовано проблеми застосування принципу належної обачності й перспективи розвитку вітчизняного законодавства з метою уникнення наявних ризиків застосування принципу належної обачності. Установлено, що сутність принципу (доктрини) належної обачності полягає в тому, що платник податку – покупець – не несе відповідальності у вигляді позбавлення права на податковий кредит або витрати за податкові зловживання свого постачальника або його контрагентів тільки у випадку, якщо він проявив належну обачність та обережність і йому не було відомо про зловживання своїх контрагентів. При цьому проаналізовано законодавчу новелу, якою закріплено, що особа вважається винною в скоєнні правопорушення, якщо в установленому законом порядку буде встановлено, що така особа мала можливість для дотримання правил і норм, за порушення яких Кодексом передбачена відповідальність, але не вжито достатніх заходів для їх дотримання. Також досліджено критерії відповідальності платника податків за порушення принципу належної обачності, згідно з яким є умисними в разі, якщо існують підтверджені контролюючим органом обставини, які свідчать, що платник удавано, цілеспрямовано створив умови, які не можуть мати іншої мети, крім як невиконання або неналежне виконання вимог, установлених Податковим Кодексом та іншим законодавством, контроль за яким покладено на контролюючі органи. Більше того, обґрунтовано висновок, що основною проблемою застосування принципу належної обачності в податкових відносинах є «розмитість» критеріїв належної обачності й обережності та ризики, що впливають із цього для платників податків, зокрема ризик надмірного податкового обтяження платника податків, якому будуть донараховані податкові зобов'язання, що не сприяє підвищенню ефективності системи податкового адміністрування та зростанню надходжень доходів від сплати податків і зборів до державного бюджету, а отже, питання регламентації принципу належної обачності з визначенням чітких критеріїв його застосування на законодавчому рівні є досить важливим аспектом побудови дійсно ефек-

тивної податкової системи та підвищення рівня привабливості ведення бізнесу в Україні.

Ключові слова: принцип належної обачності, податкове адміністрування, податкова система, ефективність адміністрування, видатки, податкові спори, судова практика, судові доктрини, податкове законодавство.

Постановка проблеми. Актуальність теми зумовлена об'єктивними процесами розвитку економічних відносин на національному й міжнародному рівнях, податкової системи як її складника та, відповідно, трансформації податкового законодавства як основи функціонування податкової системи.

Так, підвищення рівня життя й соціальних стандартів зумовлює збільшення обсягу бюджетних витрат, основним джерелом формування яких є податки. З огляду на те що ефективність виконання державою своїх бюджетних зобов'язань прямо обумовлена результативністю податкової політики, нагального значення набуває питання побудови релевантної системи податкового адміністрування.

З огляду ж на те що одним із основних принципів податкового адміністрування є принцип належної обачності, убагацьється доцільним дослідження місця цього принципу в системі податкового права загалом і податкового адміністрування зокрема, його співвідношення з іншими елементами системи податкового адміністрування та перспективи трансформації податкового законодавства України в аспекті застосування принципу належної обачності. Це питання має свою актуальність, з огляду на необхідність поглиблення теорії, методології й методичного забезпечення побудови системи податкового адміністрування та вдосконалення інституту податкового права, а також з огляду на практичну необхідність удосконалення податкового законодавства.

Інститут податкового права являє собою відмежований комплекс юридичних норм, що забезпечують цільне регулювання різновиду відносин, пов'язаних із надходженням до бюджетів податків і зборів.

Система податкового права представляє собою об'єктивну сукупність фінансово-правових норм, які обумовлюють внутрішню будову податкового права, зміст та особливості розташування його інститутів.

У свою чергу, податкове законодавство являє собою форму реалізації податково-правових норм, закріплених у нормативних актах, що встановлюють основні права й обов'язки учасників податкових відносин, правовий механізм справляння окремих податків і зборів.

Ключове місце в системі податкового права посідає податкове адміністрування, яке загалом становить процедуру реалізації прав та обов'язків суб'єктів податкового права щодо узгодження й погашення податкових зобов'язань. Податкове адміністрування являє собою складну ієрархічну структуру, яка складається з багатьох процесів. Не вдаючись до дискусії щодо сутнісного визначення дефініції «адміністрування», зокрема увагу на вислові П. Мельника: «Зміст адміністрування податків ширший за зміст податкового контролю та є органічною частиною управління податковою системою, внутрішнім чинником її ефективного розвитку» [1].

Побудова й функціонування ефективної системи податкового адміністрування та розвитку податкового законодавства є предметом наукових досліджень широкого кола вітчизняних і зарубіжних учених. Так, питання ефективності управління податками та гармонізації податкового законодавства відображено в працях Р. Блажко, Є. Усенко, Л. Воронової, М. Кучерявенко, Р. Ханової, В. Андрущенко, І. Лук'яненко, П. Мельника, І. Желтобрюх, І. Войтенко, І. Львової та інших. Однак, попри велику кількість публікацій, що стосуються проблематики податкового адміністрування, дослідженню місця принципу належної обачності в системі податкового адміністрування, його закріпленню в податковому законодавстві та його співвідношення з іншими елементами цієї системи значної уваги в науці податкового права не приділялося.

Метою статті є дослідження перспектив трансформації податкового законодавства й пошук шляхів підвищення ефективності системи податкового адміністрування з урахуванням особливостей застосування принципу належної обачності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як зазначав у статті, присвяченій питанням ефективності системи податкового адміністрування в Україні, О. Бойко [2], адміністрування процесів оподаткування – це комплекс заходів, спрямованих на забезпечення законодавчих і нормативно-правових актів. У свою чергу, об'єктом адміністрування є процес узгодження й погашення податкових зобов'язань платників податків. Метою адміністрування є забезпечення погашення податкових зобов'язань платників податків шляхом оптимального втручання в їхню господарську діяльність через застосування законодавчо встановлених механізмів і процедур. Податкове адміністрування являє собою систему правових, економічних і фінансових заходів держави для формування системи оподаткування, забезпечення своєчасної й повної сплати податків і зборів з метою задоволення потреб суспільства загалом, а також розвитку економіки держави шляхом перерозподілу фінансових ресурсів.

У свою чергу, І. Ясько в дисертаційному дослідженні на тему «Теоретико-правові засади податкового адміністрування в Україні» визначає податкове адміністрування як комплекс спеціальних організаційно-правових процедур, спрямованих на організацію податкового процесу та здійснення контролю за дотриманням податкового законодавства, правильністю обчислення, повнотою та своєчасністю сплати до бюджету податків, зборів та інших обов'язкових платежів [3].

Згідно зі статтею 3 Податкового кодексу України, податкове законодавство України складається з Конституції України, Податкового кодексу України, Митного кодексу України та інших законів з питань митної справи в частині регулювання правовідносин, що виникають у зв'язку з оподаткуванням

митом операцій з переміщення товарів через митний кордон України (законів з питань митної справи); чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України та якими регулюються питання оподаткування; нормативно-правових актів, прийнятих на підставі та на виконання Податкового кодексу України й законів з питань митної справи; рішень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування з питань місцевих податків і зборів, прийнятих за правилами, установленими Податковим кодексом України.

З-поміж основних проблем податкового адміністрування в Україні варто виділити: 1) недосконалість податкового законодавства при здійсненні основних форм податкового контролю; 2) дисбаланс інтересів податкових органів і платників податків.

З урахуванням зазначених проблем системи податкового адміністрування в Україні актуальності набуває дослідження місця принципу належної обачності, який часто застосовується українськими фіскальними органами при проведенні податкових перевірок діяльності суб'єктів господарювання, у системі податкового адміністрування та перспективи трансформації податкового законодавства з урахуванням цього принципу.

Сутність принципу (доктрини) належної обачності полягає в тому, що платник податку – покупець – не несе відповідальності у вигляді позбавлення права на податковий кредит або витрати за податкові зловживання свого постачальника або його контрагентів тільки у випадку, якщо він проявив належну обачність та обережність і йому не було відомо про зловживання своїх контрагентів. Як бачимо, ця доктрина стосується випадків формування платником податку – покупцем товарів (робіт, послуг), податкового кредиту або витрат за операціями з проблемами з погляду оподаткування постачальниками, включаючи контрагентів постачальників за ланцюгом поставки товару.

При цьому як докази того, що платнику податків-покупцю було відомо про зловживання контрагентів, можуть бути використані такі обставини, як, наприклад:

- спрямованість діяльності платника податку – покупця – або його афілійованих осіб на здійснення операцій переважно з контрагентами, які не виконують своїх податкових зобов'язань, зокрема, у випадках здійснення операцій через посередників при наявності прямих контактів виробників;

- робота платника податку-покупця й постачальника в одному сегменті ринку, у якому існують стабільні зв'язки й учасники якого обізнані щодо характеру діяльності та дійсних намірів один одного при здійсненні господарських операцій [4].

В Україні принцип належної обачності застосовується до податкових відносин із 2008 року, коли Судова палата в адміністративних справах Верховного Суду України у справі № 08/28 за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «Метпромсервіс» до ДПП в Шевченківському районі м. Запоріжжя про визнання недійсним податкового повідомлення-рішення ухвалила постанову від 12 лютого 2008 року, якою скасовано прийняту на користь платника податків ухвалу Вищого адміністративного суду України й направлено справу на новий розгляд до суду першої інстанції.

Скасовуючи ухвалу Вищого адміністративного суду України, Верховний Суд України зробив такі цікаві висновки:

- «... факт порушення контрагентами-постачальниками продавця своїх податкових зобов'язань може бути підставою для висновку про необґрунтованість заявлених платником

податку вимог про надання податкової вигоди – відікодування ПДВ з державного бюджету, якщо податковий орган доведе, що платник податку діяв без належної обачності й обережності і йому мало бути відомо про порушення, які допускали його контрагенти ...»;

- «Задовольняючи позов, суди виходили тільки з наявності у позивача податкових накладних продавців. Вони не взяли до уваги того, що позивач протягом тривалого часу набував через посередників сировину, зокрема металобрухт, у осіб, які систематично не сплачували податки, діяльність яких мала ознаки фіктивного підприємництва, за юридичною адресою не знаходилися, не звітували про свою діяльність або подавали податкові декларації про відсутність такої, зареєстровані власники та посадові особи яких не визнають своєї причетності до їхньої діяльності, а також, що позивач, продавці та їхні постачальники працювали в одному сегменті ринку, у якому існують налагоджені стабільні зв'язки й учасники якого обізнані стосовно один одного».

Сучасна судова практика в Україні з питання необхідності застосування принципу належної обачності є різноманітною та подекуди суперечливою. Так, наприклад, у Постанові Верховного Суду від 25 вересня 2019 року у справі № 823/530/15 Верховний Суд наполягає, що платник податків при виборі контрагента й укладенні з ним договорів має керуватися належною обачністю. Саме від цього залежить подальше фактичне виконання таких договорів, отримання прибутку та права на отримання певних преференцій, зокрема формування податкового кредиту з податку на додану вартість. У зазначеному судовому рішенні суд касаційної інстанції погодився з доводами платника податків, що чинне податкове законодавство не ставить у залежність право платника податків на податковий кредит від виконання податкового обов'язку іншими платниками – постачальниками товарів (послуг). Однак у разі встановлення в судовому процесі обставин, які свідчать, що платник податків був чи міг бути обізнаний щодо протиправної діяльності його контрагента, яка полягає в незаконній мінімізації податкових зобов'язань, зокрема у створенні штучних підстав для збільшення валових витрат і/чи податкового кредиту, або коли платник податків діяв без належної обачності чи обережності при виборі контрагента, який не виконує податкового обов'язку, при встановлених обставинах, які спростовують реальність господарських операцій, отримана таким платником податків податкова вигода у вигляді права на податковий кредит є безпідставною.

З іншого боку, існує численна судова практика, яка стоїть на захисті платників податків, виходячи з обов'язку органу податкового контролю довести умисел платника податків на ухилення від сплати податків та обізнаність із недобросовісністю контрагента. Так, у Постанові Верховного Суду від 31 липня 2018 року у справі № 808/1507/16 Верховний Суд зазначив, що правові наслідки у вигляді виникнення права платника податку на формування витрат і податкового кредиту настають лише в разі реального (фактичного) вчинення господарських операцій з придбання товарів (робіт, послуг) з метою їх використання в господарській діяльності, що пов'язані з рухом активів, зміною зобов'язань чи власного капіталу платника, і відповідають економічному змісту, відображеному в укладених платником податку договорах, що має підтверджуватися належним чином оформленими первинними документами. Норми податкового законодавства не ставлять у залежність достовірність даних

податкового обліку платника податків від дотримання податкової дисципліни його контрагентами, якщо цей платник (покупець) мав реальні витрати у зв'язку з придбанням товарів (робіт, послуг), призначених для використання в його господарській діяльності. Порушення певними постачальниками товару (робіт, послуг) у ланцюгу постачання вимог податкового законодавства чи правил ведення господарської діяльності не може бути підставою для висновку про порушення покупцем товару (робіт, послуг) вимог закону щодо формування витрат і податкового кредиту, тому платник податків (покупець товарів (робіт, послуг)) не повинен зазнавати негативних наслідків, зокрема у вигляді позбавлення права на формування витрат чи податкового кредиту, за можливу неправомірну діяльність його контрагента за умови, якщо судом не встановлено фактів, які свідчать про обізнаність платника податків щодо такої поведінки контрагента та згадженість дій між ними.

Крім того, у Постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 26 червня 2018 року у справі № 808/2360/17 зазначено, що суд вважає неприйнятними доводи відповідача, що сам факт того, що деякі контрагенти позивача фігурують у досудових розслідуваннях, порушених за ознаками кримінального правопорушення, є доказом протиправного формування податкового кредиту, з огляду на необґрунтованість належності цього конкретного доказу для підтвердження заперечень у розумінні частини 3 статті 73 Кодексу адміністративного судочинства України. Отже, посилення контролюючого органу на кримінальні провадження, відкриті за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого частиною 1 статті 205-1 Кримінального кодексу України, стосовно контрагентів позивача, обґрунтовано відхилені судом апеляційної інстанції, оскільки не містять установлених обставин, які б свідчили про невиконання контрагентами своїх договірних зобов'язань саме по господарських відносинах із позивачем або обставин, які б свідчили про фіктивність (нереальність) господарських операцій між указаними суб'єктами господарської діяльності.

Більше того, питання відповідальності платника податків-покупця за податкові зловживання своїх контрагентів знаходить своє вирішення й у практиці Європейського суду з прав людини, яка є обов'язковою для застосування в Україні. Так, у справі «Булвес» АД проти Болгарії (пункт 71 рішення, датованого 22 січня 2009 року) Європейський суд з прав людини висловив позицію, яка в принципі узгоджується з доктриною належної обачності й обережності: платник ПДВ не має нести відповідальність за зловживання, скоєні його постачальниками, якщо платник ПДВ не знав про такі зловживання та не міг про них знати.

При цьому варто зазначити, що початково принцип або, як зазначають деякі науковці в галузі податкового права, доктрина належної обачності не отримала законодавчого закріплення на рівні Податкового кодексу України, незважаючи на те що статтею 4 Податкового кодексу України закріплено презумпцію правомірності рішень платника податку, яка фактично є основою принципу належної обачності.

Тим не менше 16 січня 2020 року прийнято загалом Законопроект «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо удосконалення адміністрування податків, усунення технічних і логічних неузгодженостей в податковому законодавстві» № 1210, підписаний Президентом України 21 травня

2020 року, який серед іншого переніс у законодавчу площину судову доктрину сумлінності платника податків (належної обачності). Згідно із зазначеним Законом, особа вважається винною в скоєнні правопорушення, якщо в установленому законом порядку буде встановлено, що така особа мала можливість для дотримання правил і норм, за порушення яких Кодексом передбачена відповідальність, але не вжито достатніх заходів для їх дотримання. Заходи вважаються достатніми, якщо контролюючий орган не доведе, що платник діяв нерозумно, недобросовісно й без належної обачності.

Так, законодавець визначив, що дії вважаються умисними, якщо існують підтвержені контролюючим органом обставини, які свідчать, що платник удавано, цілеспрямовано створив умови, які не можуть мати іншої мети, крім як невиконання або неналежне виконання вимог, установлених Податковим кодексом України та іншим законодавством, контроль за яким покладено на контролюючі органи.

Законом передбачається, що для того, щоб установити факт умисного вчинення податкового правопорушення, контролюючий орган повинен довести наявність таких обставин:

– платник податків діяв нерозумно, недобросовісно й без належної обачності. Припускаємо, що йдеться загалом про те, що необхідно довести той факт, що особа знала чи за всіма обставинами, проявивши розумну обачність, мала знати про порушення нею норм Податкового кодексу України;

– створені платником податків умови мають тільки одну мету – невиконання або неналежне виконання норм Податкового кодексу України та/або іншого законодавства, контроль за виконанням якого покладено на податкові органи;

– платник податків «удавано» й цілеспрямовано створив такі умови.

Основною проблемою сьогодні є «розмитість» критеріїв належної обачності й обережності та ризики, що впливають із цього для платників податків, зокрема ризик надмірного податкового обтяження платника податків, якому будуть донараховані податкові зобов'язання.

Безумовно, такі негативні наслідки від застосування принципу належної обачності не сприяють підвищенню ефективності системи податкового адміністрування та зростанню надходжень доходів від сплати податків і зборів до державного бюджету, а отже, питання регламентації принципу належної обачності з визначенням чітких критеріїв його застосування на законодавчому рівні є досить важливим аспектом побудови дійсно ефективною податковою системою та підвищення рівня привабливості ведення бізнесу в Україні.

Висновки. Головним принципом сучасної податкової політики повинна стати орієнтація на добровільну сплату податків суб'єктами господарювання та забезпечення рівних умов ведення бізнесу. Відносини між податківцями та платниками податків повинні бути коректними й мати двосторонній характер, як це поширено в усьому світі. Така діяльність буде ґрунтуватися на усвідомленні добровільності сплати податків і докорінній зміні філософії спілкування. Діяльність із надання адміністративних послуг органами ДПС України регулюється адміністративним правом, яке є обов'язковим інструментом здійснення виконавчої влади. Метою адміністративно-правового регулювання має стати встановлення й регламентація таких взаємовідносин, якими кожній людині має бути гарантовано реальне додержання й охорона у сфері виконавчої влади

належних їй прав і свобод, а також ефективний захист цих прав у разі їх порушення. Такий процес буде сприяти стабільності в забезпеченні надходжень до державного бюджету, підвищенню добровільності сплати податків і зменшенню ухилень від податкових зобов'язань.

Убачаємо за необхідне в подальшому вдосконалити податкове законодавство України шляхом закріплення в ньому чітких критеріїв і правил для застосування принципу належної обачності, критеріїв оцінювання ступеня участі кожного з контрагентів у правопорушенні та відповідальності кожної відокремленої особи за порушення податкового законодавства, індивідуалізації такої відповідальності відповідно до вимог ст. 61 Конституції України.

Література:

1. Мельник П.В. Розвиток податкової системи в перехідній економіці : монографія. Ірпінь : Академія державної податкової служби України, 2001. 362 с.
2. Бойко О. Ефективність системи податкового адміністрування в Україні. *Демократичне врядування* : Науковий вісник. 2017. Вип. 20.
3. Ясько І.В. Теоретико-правові засади податкового адміністрування в Україні : дис. ... канд. екон. наук : 12.00.07 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2019. 196 с.
4. Блажко Р. Доктрина належної обачності і обережності. URL: <https://taxua.blogspot.com/2012/03/nalezchna-obachnist-i-oberezhnist.html>.
5. Бандурка О.М., Понікаров В.Д., Попова С.М. Податкове право : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 312 с.
6. Мельник М.І., Лещух І.В. Податковий контроль в Україні: проблеми та пріоритети підвищення ефективності : монографія. Львів : ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долишнього НАН України», 2015. 330 с.
7. Львова І. Принцип презумпції правомірності рішень платника податків. *Бухгалтерія*. 2012. № 35. С. 27.
8. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13–14, 15–16. Ст. 112.

Moroz V. Prospects for the transformation of tax legislation of Ukraine in terms of application of the principle of due diligence

Summary. The article is devoted to the development of tax legislation and the place of the principle of due diligence in it. The article examines the concept of tax administration, components of the tax administration system, issues of tax administration in Ukraine, researches the system of tax legislation, defines the essence of the principle of due diligence, analyzes its origin, establishes the place of the principle of due diligence in the tax administration, this system and its place in the tax legislation of Ukraine, the problems of application of the principle of due diligence and prospects of development of the domestic legislation for the purpose of avoidance of existing risks of application of the principle of due diligence are analyzed. The article states that the essence of the principle (doctrine) of due diligence is that the taxpayer – the buyer is not liable in the form of deprivation of the right to a tax credit or the cost of tax abuse of its supplier or its counterparties only if he has shown due caution and he was not aware of the abuse of his counterparties. At the same time, a legislative novella was analyzed, which stipulates that a person is considered guilty of an offense if it is established in the manner prescribed by law that such a person had the opportunity to comply with the rules for which the Code provides liability, but did not take sufficient measures compliance. The criteria of the taxpayer's

liability for breach of the principle of due diligence were also researched, according to which intentional, if there are circumstances confirmed by controlling body, which indicate that the taxpayer pretended to have purposefully created conditions that can have no purpose other than non-compliance or improper compliance establishes by the Tax Code and other legislation, the control of which is entrusted to the supervisory authorities. Moreover, the conclusion is substantiated that the main problem of applying the principle of due diligence in tax relations is the “blurring” of the criteria of due diligence and caution and the risks arising from this for taxpayers, in

particular the risk of excessive tax burden on taxpayers who will be charged that does not contribute to improving the efficiency of the tax administration system and the growth of the revenues from taxes and fees to the state budget, and therefore the issue of regulating the principle of due diligence with clear criteria for its application at the legislative level is the very important aspect of building a truly effective tax system and increasing the attractiveness of doing business in Ukraine.

Key words: the principle of due diligence, tax administration, tax system, efficiency of administration, costs, tax disputes, case law, court doctrines, tax legislation.

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ
ПРАВО І ПРОЦЕС

*Бурлака О. С.,**доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ*

ПРАВОВА ПРИРОДА ДОГОВОРУ НА БУДІВНИЦТВО ТА ЕКСПЛУАТАЦІЮ АВТОМОБІЛЬНИХ ДОРІГ

Анотація. Актуальність статті полягає в тому, що питання залучення інвестицій шляхом укладання концесійних договорів, зокрема на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг, є дієвим та ефективним способом покращення транспортної інфраструктури в Україні з мінімальними затратами власне державних коштів. У статті розглянуто питання належності договору на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг до категорії цивільно-правових договорів. Наголошено на тому, що створення належної транспортної інфраструктури є важливим завданням сучасного етапу державотворення та вимагає, крім використання державних коштів, залучення фінансових ресурсів приватного сектору. Однією з форм залучення приватних інвестицій в об'єкти транспортної інфраструктури виступає договір на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг. Авторка наголошує на тому, що концесії (концесійні договори) давно й успішно застосовуються у багатьох зарубіжних країнах, та доходить висновку, що така практика має бути використана в Україні. Вагомим чинником, який суттєво впливає на виконання концесійних договорів, зокрема договору на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг, є те, що стороною договору виступає держава. В ході наукової розвідки доводиться, що договір на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг має яскраво виражену цивільно-правову природу та має змішаний характер, оскільки містить елементи інших цивільно-правових конструкцій, а саме найму (оренди), підряду, надання послуг. Водночас у статті підкреслено, що з огляду на особливу мету, комплексність та специфіку договірної взаємодії сторін договір на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг є самостійним видом договору. Зроблено висновок, що одним із найважливіших питань у галузі транспорту було й залишається підвищення ефективності використання державного та комунального майна, а також забезпечення потреб широкого кола споживачів у транспортних послугах. Задля цього в нашій державі було розроблено та запроваджено значну кількість різноманітних правових механізмів, серед яких слід назвати транспортні концесії. Завдяки існуванню та практичній реалізації договору концесії на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг можна досягнути загальної мети, якою є підвищення ефективності транспортної інфраструктури та надання якісних послуг споживачам.

Ключові слова: концесія, концесійний договір, договір на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг, концедент, концесіонер.

Постановка проблеми. В Україні більшість таких об'єктів транспортної інфраструктури, як морські торговельні порти, залізничні та автомобільні дороги, перебувають у державній власності. За деякими даними, їх технічний стан, зокрема зношеність основних фондів, сягає 97–98%. Питання залучення

приватного капіталу, відновлення та розвиток цих важливих для життєдіяльності суспільства об'єктів, до того ж в умовах кризи державних фінансів, є актуальним, але водночас складним для вирішення. Крім того, однією з найважливіших проблем сьогодення, яка широко обговорюється на всіх рівнях, є безпечність українських доріг.

Г. Пузанова, досліджуючи деякі питання правового регулювання концесійної діяльності будівництва та експлуатації автомобільних доріг в Україні, зазначає, що 97% українських доріг перебувають у незадовільному стані, що вкрай негативно відображається на економіці держави. За висновками експертів, як зазначає автор, тільки через погані дороги держава щорічно втрачає близько 300 млрд. грн. внутрішнього валового продукту [1, с. 54]. Ю. Коваль вважає, що складність ситуації полягає в тому, що безвідповідальне ставлення до державного майна, яким є автомобільні дороги загального користування, призвело до того, що деякі з них уже безглуздо ремонтувати [2].

Очевидно, можна стверджувати, що в умовах катастрофічної нестачі державних коштів, яких нині вже не вистачає навіть на ямковий ремонт, виділення коштів на «велике будівництво» за рахунок фонду боротьби з COVID-19 не вирішує проблему. Для будівництва доріг необхідні інші джерела фінансування, одним із яких може стати концесія на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг.

Зуважимо, що у світі вже багато років існує велике різноманіття моделей залучення приватних інвестицій у галузі інфраструктури, які в нашій країні майже не використовуються. У зв'язку з цим слід підтримати пропозицію Л. Ярошенка, який вважає, що концесія є однією з таких моделей [3, с. 1041].

Як бачимо, сучасний стан транспортної системи України свідчить про неспроможність лише однієї держави виправити ситуацію, що склалася. Необхідність залучення фінансових ресурсів приватного сектору в суспільно важливі проєкти, якими, безперечно, є об'єкти інфраструктури, давно на часі. Єдино можливим та ефективним способом залучення приватних інвестицій є концесійна форма інвестування в транспортну галузь. У цьому сенсі не можемо не погодитись із О. Цімошинською, яка наголошує на тому, що запорукою успіху в інвестування дорожньої галузі є створення реальних умов залучення приватних інвестицій до розбудови дорожньої інфраструктури в Україні та практичного застосування механізму концесії на будівництво й експлуатацію автомобільних доріг [4, с. 5].

Отже, питання залучення інвестицій шляхом укладання концесійних договорів, зокрема на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг, є дієвим та ефективним способом покращення транспортної інфраструктури в Україні з мінімальними затратами власне державних коштів.

Питання концесійних відносин, зокрема в транспортній галузі, були предметом наукових доробок низки фахівців. Серед них необхідно назвати Л. Бортницьку, І. Богдана, О. Вікарчука, Ю. Вдовенко, О. Головінова, І. Іголкіна, О. Жуліна, В. Котелянець, І. Надолішнього, О. Ольшанського, К. Павлюк, Ю. Слобдчикова, А. Сай, С. Сосну, Л. Ярошенка.

Мета статті полягає у виокремленні основних етапів становлення та розвитку концесії як правового інституту та однієї з моделей договірної регулювання транспортних відносин; дослідженні правової природи концесійного договору; формулювання пропозицій, спрямованих на вдосконалення чинного законодавства в окресленій сфері, з урахуванням досвіду зарубіжних країн.

Виклад основного матеріалу дослідження. У світовій практиці концесійна угода (договір) кваліфікується як закупівельний контракт, предметом якого є закупка (набуття) публічною владою відповідних послуг концесіонера, який у цьому випадку виступає «постачальником» послуг [5, с. 9]. Також у багатьох зарубіжних країнах поширена кваліфікація концесійної угоди як виду урядових контрактів завдяки особливому владному суб'єкту цих відносин, який виступає в ролі концедента. За даними Міжнародного банку реконструкції та розвитку, концесійна угода разом із сервісними, управлінськими та лізинговими контрактами є однією з форм участі приватного сектору в інфраструктурних проєктах. Характерною рисою концесійних угод є максимальний ступінь ризику, який покладається на партнера держави, а саме концесіонера, в такій формі участі приватного сектору в інфраструктурних проєктах, як концесійна угода (договір).

Аналіз спеціальної літератури дає змогу говорити про те, що концесійний договір включає деякі положення договорів оренди (найму), підяду й надання послуг, тобто концесійний договір можна вважати змішаним договором. Водночас з огляду на те, що цей інститут має особливу мету, а також з урахуванням комплексності його правової природи та специфіки договірної взаємодії сторін концесійний договір все ж таки слід визнати самостійним видом договору.

В первісному вигляді концесія була відомою як механізм так званого відкупу, що є переданням державою за певну плату і на певних умовах права стягувати податки та інші державні доходи. Такий механізм відкупу був поширеним у стародавньому Ірані (VI ст.) та стародавній Греції (IV ст.).

Варто також звернути увагу на той факт, що суспільний інтерес в основу концесії було закладено не відразу. До різних буржуазних революцій (XIX – XX ст.), які прокотилися в різних країнах, не розрізнялась діяльність держави задля задоволення суспільного інтересу та збагачення казни. Насамперед майно, право користування яким могло бути передано в концесію, розглядалось як приватна власність суверенна, а не як суспільне надбання. Лише під тиском народних мас у низці країн Європи на державному рівні були прийняті рішення розвивати підприємства, життєво необхідні населенню, навіть якщо вони не приносять прибутку. Саме в цей період закладається фундамент концесійних домовленостей, особливо у сфері інфраструктури.

Згодом подібна система концесійних домовленостей з'явилася в Англії та Франції. Характерною рисою концесійних схем того часу був високий рівень самостійності концесіонера під час створення та експлуатації об'єкта концесії. За загальним правилом, до відносин сторін концесійного договору застосо-

увались принципи приватного (контрактного) права. Водночас публічна влада регулювала верхній щабель тарифів, за якими концесіонер надавав послуги населенню, а також у межах, установлених законом, контролювала виконання концесіонером його обов'язків за концесійним договором. Таку модель розвитку концесійних відносин запозичили багато країн, зокрема Німеччина, Бельгія, Швейцарія, Іспанія, Португалія, Італія.

На теренах нашої державності концесійні відносини виникли на межі XIX – XX ст., а на їх формування істотно вплинула зміна політичних режимів, а також відсутність сталої практики застосування концесійних договорів. Фактично концесії були відомі лише на залізниці. Зокрема, під час регламентації залізничних концесій були закріплені положення про граничний тариф, що встановлювався державою, про заборону концесіонеру віддавати перевагу одним користувачам перед іншими, про право держави викупити залізницю через визначений період експлуатації залізничних доріг. До цього періоду розвитку концесій (1918–1937 рр.) правова природа концесії дійсно мала змішаний характер: присутність адміністративного акта, з одного боку, й договору, заснованого на рівності майнових інтересів владного органу та концесіонера, з іншого боку. Водночас на практиці права концесіонера неодноразово порушувались концедентом, а саме державою, яка допускала односторонню зміну договору без виплати компенсації або взагалі конфіскацію чи націоналізацію майна. З 1937 р. концесії були скасовані.

Отже, концесія є не новим поняттям і має багатовікову історію становлення та розвитку як щодо своєї правової форми (акт публічної влади, певний дозвіл, договір), так і стосовно предмета концесійних правовідносин (природні ресурси, зокрема надра, об'єкти інфраструктури державної та комунальної форми власності).

Історико-правовий аналіз розвитку концесійної діяльності дає змогу виділити такі періоди формування концесій.

Період Середньовіччя, для якого характерним є те, що концесії надавалися виключно у сфері надрокористування, які отримали назву гірничих концесій. У цей період концесії мали односторонній (недоговірний) характер та були результатом виявлення волі лише монарха, мали силу закону й надавалися за актами публічної влади (зокрема, жалуваними грамотами), тому відносини концесіонера і концесієдавця будувались на засадах чіткої субординації (підпорядкування). Концесіонер мав право виявити свою волю лише в рамках згоди чи незгоди із запропонованими умовами гірничої концесії, тобто прийняти концесію, як благо загалом чи відмовитись від неї.

Дореволюційний період (середина XIX ст. – 1917 р.), який характеризується тим, що реалізація концесій відбувалась як на загальнодержавному, регіональному, так і на муніципальному рівнях. Поширеними були природоресурсні концесії, лише згодом концесії починають застосовуватися щодо об'єктів інфраструктури. Концесійна діяльність здійснювалася на договірній основі.

Радянський період (1917–1937 рр.). Цей період характеризувався існуванням переважно загальнодержавних концесій, оскільки, з одного боку, рішення про надання концесії приймав Головний концесійний комітет при РНК СРСР, а з іншого боку, метою концесії тоді було подолання економічної кризи та нарощування виробництва в різних галузях економіки країни. У цей період концесіонерів допускали до тих сфер господарювання,

які складала виключну монополію держави. При цьому концесіонерами виступали переважно іноземні інвестори. Втім, у період НЕПу (нової економічної політики, 30-ті рр. минулого століття) не виключалась можливість надання концесій вітчизняним суб'єктам господарювання. Здійснення концесійної діяльності у цей період показало, що метою залучення іноземного капіталу в економіку держави були інтереси її економічного розвитку, подолання економічної і технічної відсталості. Крім того, це сприяло залученню твердої валюти, зростанню доходів до бюджету у формі часткових відрахувань від обігу та інших доходів, додатковому насиченню внутрішнього ринку, зменшенню безробіття, поліпшенню платіжного балансу тощо.

Сучасний період (1992 р. – сьогодні). Саме у 1992 р. було прийнято Закон України «Про іноземні інвестиції», який передбачав можливість залучення іноземних інвестицій на концесійній основі. Переважно об'єктом концесії тоді виступали природні ресурси. Ключові зміни у правовому регулюванні концесійних відносин були ознаменовані 1999 р. та 2003 р., коли були прийняті Закон України «Про концесії» та Господарський кодекс України [3, с. 1041–1042].

У період становлення нового економіко-правового механізму господарювання в Україні відбуваються істотні зміни, пов'язані з відмовою від соціалістичного укладу та вибором нашою державою ринкової форми розвитку економічних відносин. У зв'язку з цим перед владою України постало завдання пошуку альтернативних способів підвищення ефективності використання державного та комунального майна, які б стимулювали розвиток інвестиційної, виробничої, наукової, інноваційної та соціальної інфраструктури в країні, тому набуває значної актуальності вивчення наявних форм співробітництва між державою та суб'єктами підприємницької діяльності у вигляді укладання між ними інвестиційних договорів, зокрема у сфері надання транспортних концесій.

В сучасній цивілістичній доктрині виділяють декілька підходів до визначення правової природи концесій. За одним із них концесію розглядають як адміністративний (публічно-правовий) договір. За іншим концесія – це договір, який об'єднує приватноправові та публічно-правові інтереси сторін Третій підхід визначає концесію як цивільно-правовий договір. Четвертий підхід розглядає концесію як міжнародно-правовий договір [6, с. 326].

Існує думка про те, що регулювання концесійних угод (договорів) має здійснюватися переважно нормами цивільного права. На користь такого висновку можна навести такі міркування. По-перше, характер цих відносин є майновим, тобто еквівалентно-оплатним. По-друге, національному праву невідомий такий інститут, як інститут адміністративного договору. Зрештою, саме норми цивільного права містять гарантованість прав концесіонера [7, с. 46].

Водночас ці обставини не визначають правову природу концесійного договору і не відносять його до категорії традиційних цивільно-правових конструкцій, адже є такі ознаки концесії, які, окрім приватноправових засад, вказують на наявність у ній засад публічно-правових. Це стосується такого: владний (адміністративний чи законодавчий) акт (рішення про укладання концесійного договору) як передумова виникнення договірних правовідносин; особливий статус об'єктів державної чи комунальної власності, що обумовлює їх використання лише в концесійному порядку; монопольний характер окремих

видів діяльності, що складає прерогативу держави чи іншого публічно-правового утворення; факт делегування права на здійснення такої діяльності приватній особі; імунітет держави у відносинах з іноземним інвестором; суспільний інтерес в основі концесії та підпорядкування концесіонера його імперативам, зокрема заборона припинення надання послуг населенню без згоди концедента [8, с. 401].

Таким чином, майнові оплатно-еквівалентні відносини в основі концесії, з одного боку, та наведені вище публічно-правові ознаки концесії, з іншого боку, дають змогу говорити про комплексну правову природу концесійної угоди (договору).

Додатковим підтвердженням можливості регулювання цивільним правом відносин з елементами формальної нерівності сторін (стороною концесійного договору є держава) є доктрина нетипових інститутів цивільного права, яка висвітлена в роботах таких відомих цивілістів, як М. Агарков та В. Ойгензіхт [9, с. 207]. Прибічники цієї доктрини визначають нетипові інститути як інститути, в основу яких покладено поєднання елементів цивільного та адміністративного права. Згідно з цією доктриною, такі інститути мають регулюватися тією галуззю права, до якої вони більшою мірою належать. З огляду на те, що відносини між концесіонером та концедентом мають майновий еквівалентно-оплатний характер, регулюватися концесійний договір має нормами цивільного права з можливістю застосування до відносин сторін положень інших галузей права, які виходять за межі цивільного права і які ставлять за мету забезпечення суспільного інтересу, що складає основу концесії.

Висновки. Одним із найважливіших питань у галузі транспорту було й залишається підвищення ефективності використання державного та комунального майна, а також забезпечення потреб широкого кола споживачів у транспортних послугах. Задля цього в нашій державі було розроблено та запроваджено значну кількість різноманітних правових механізмів, серед яких слід назвати транспортні концесії. Завдяки існуванню та практичній реалізації договору концесії на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг може бути досягнута загальна мета, якою є підвищення ефективності транспортної інфраструктури та надання якісних послуг споживачам.

Література:

1. Пузанова Г. Деякі питання правового регулювання концесійної діяльності будівництва та експлуатація автомобільних доріг в Україні й зарубіжних країнах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2018. Вип. 50. Т. 2. С. 54–57.
2. Коваль Ю. Перспективи будівництва концесійних доріг в Україні. *Юридична газета.* 2016. 27 грудня.
3. Ярошенко Л. Концесія як спосіб розвитку транспортно-логістичної інфраструктури в Україні. *Молодий вчений.* 2016. № 12.1 (40). С. 1041–1044.
4. Цімошинська О. Турбулентність інвестиційних проєктів з будівництва та ремонту автомобільних доріг загального користування. *Інвестиції: практика та досвід.* 2018. № 21. С. 5–10.
5. Багдасарова А. Концессионное соглашение в гражданском праве России и зарубежных стран : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» ; Московский государственный университет международных отношений. Москва, 2009. 33 с.
6. Бичкова С., Бірюков І., Бобрик В. Цивільне право України. Договірні та недоговірні зобов'язання : підручник. 3-тє вид., змін. і доп. Київ : Алерта, 2014. 496 с.

7. Царицынский В. Концессионные соглашения на железнодорожном транспорте как способ долгосрочного государственно-частного партнерства. *Проблемы современной экономики* : материалы VI Международной научной конференции. Казань : Молодой ученый, 2017. С. 45–48.
8. Шелухін М., Антонюк О., Вишневецька В. та ін. Транспортне право України : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2008. 896 с.
9. Агарков М. Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. Т. 1 : Социальная ценность частного права и отдельных институтов общей части гражданского права. Москва : Статут, 2012. 428 с.

Burlaka O. Legal nature of the contract on construction and maintenance of roads

Summary. The relevance of the articles in this regard, concerning the solution of investment issues through the conclusion of concession agreements, including during the construction and operation of roads, is an effective and efficient way to improve transport infrastructure in Ukraine with minimal costs for state-owned enterprises. The articles consider the existence of contracts for the construction and maintenance of roads in the category of civil law contracts. It is agreed that creating its own transport infrastructure is a necessary task of the current stage of public administration and needs, the use of public services, the solution of financial resources of the private sector. One of the forms of attracting private investment in the object of transport infrastructure is a contract for the construction and operation of roads. The author

emphasizes that concessions (concession agreements) have long been successfully used in many foreign countries and conclude that the practice can be applied in Ukraine. An important factor that significantly affects the implementation of concession agreements, and, in addition, the contract for the construction and maintenance of roads, is that the quality of the parties to the agreement is the state. In the course of scientific research it is proved that the agreement on the construction and operation of highways has a clear expression of civil nature and reduction of a variable nature, which contains elements of other civil law structures – rent (lease), during the provision of services. However, the article emphasizes that when reviewing the specific purpose, complexity and specificity of the contractual interaction of the page, the contract for the construction and maintenance of roads – an independent type of contract. It is concluded that one of the most important issues in the field of transport was to increase the efficiency of state and municipal property, as well as to meet the needs of a wide range of consumers in transport services. With this proposal, a significant number of different legal mechanisms have been developed and proposed in our country, each of which should include transport concessions. Due to the existence and practical implementation of concession agreements for the construction and operation of roads, the overall goal can be achieved – to increase the efficiency of transport infrastructure and provide quality services to consumers.

Key words: concession, concession agreement, agreement on construction and operation of highways, contract, concessionaire.

*Короед С. О.,**доктор юридичних наук, доцент,**професор кафедри права**ПВНЗ «Університет Короля Данила»*

ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ: НОВЕЛИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Анотація. У статті аналізується судова практика в справах про відшкодування моральної шкоди, завданої порушенням прав споживачів, яка існувала в Україні тривалий час. Досліджуються окремі судові рішення нового Верховного Суду, у яких змінено правову позицію стосовно відшкодування моральної шкоди внаслідок порушення прав споживачів. Наводиться досвід окремих країн СНД, законодавство в яких не обмежує відшкодування моральної шкоди лише заподіянням небезпечною для життя і здоров'я людей продукцією, а пов'язує таку можливість лише із самим фактом порушення прав споживачів. Проводиться диференціація підстав для відшкодування моральної шкоди – моральна шкода, яка завдається при безпосередньому користуванні товарами, і моральна шкода у зв'язку з подальшими неправомірними діями продавця або державних органів, які не вживають заходів для захисту прав споживача. Звертається увага, що цивільне законодавство передбачає відшкодування моральної шкоди в тих випадках, якщо шкода завдана майну споживача або завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я чи смертю. Обґрунтовується, що така шкода повинна завдаватися (як самому споживачу, так і третім особам) при безпосередньому користуванні товарами або отриманні послуг. При цьому під ушкодження здоров'я підпадають не лише фізичні розлади, а й порушення психічного стану людини, адже закон визначає здоров'я як стан повного фізичного, психічного й соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних вад. Робиться висновок, що в усіх інших випадках вести мову про відшкодування моральної шкоди можна лише у зв'язку з неправомірними діями продавця (виробника), що порушують права споживача, які він намагається реалізувати або захистити відповідно до закону, або державних органів, які за зверненнями споживача не вживають заходів реагування щодо продавців – порушників прав споживачів.

Ключові слова: споживач, права споживачів, порушення прав, захист прав, спосіб захисту, моральна шкода, судова практика.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що продаж суб'єктами господарювання неякісних товарів або надання неякісних послуг завдає майнової та немайнової шкоди споживачам, може створювати загрозу їхньому життю і здоров'ю, пошкодити їхнє майно тощо. У всіх випадках негативних наслідків зазнає саме споживач – фізична особа, якій як людині властиві душевні страждання та переживання. Отже, поряд із можливими майновими втратами через неправомірні дії або бездіяльність продавця (виробника) споживач може зазнавати фізичних і (або) душевних страждань або інших негативних наслідків, тобто втрат немайнового характеру, що охоплюються поняттям моральної шкоди (у розумінні п. 3 Постанови Пленуму Верхов-

ного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.1995 № 4 [1]). Компенсувати споживачу зазначені негативні наслідки покликаний інститут відшкодування моральної шкоди.

Мета статті – проаналізувати судову практику в справах про відшкодування моральної шкоди, завданої порушенням прав споживачів, яка існувала в Україні тривалий час.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Україні тривалий час існувала усталена судова практика в справах про відшкодування моральної шкоди, завданої порушенням прав споживачів. Ще в Постанові Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 4 роз'яснено, що спори про відшкодування заподіяної фізичній чи юридичній особі моральної (немайнової) шкоди розглядаються, зокрема, при порушенні зобов'язань, які підпадають під дію Закону України «Про захист прав споживачів» чи інших законів, що регулюють такі зобов'язання й передбачають відшкодування моральної (немайнової) шкоди. У подальшому Верховний Суд України в узагальненнях судової практики звертав увагу на те, що при застосуванні такого способу захисту права, як відшкодування моральної шкоди (п. 9 ч. 2 ст. 16 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України), помилки судів в основному полягали в поширенні його на випадки, для яких законом відшкодування моральної шкоди не передбачене (на договори оренди, інвестиції, позики, кредиту, банківського вкладу) [2].

Навіть ще минулого року Велика Палата Верховного Суду дотримувалася висновку про відсутність підстав для задоволення вимоги про стягнення моральної шкоди (у спорі за позовом фізичної особи про повернення банківського вкладу та відсотків), оскільки відшкодування моральної шкоди в разі порушення зобов'язання (стаття 611 ЦК України) може здійснюватися виключно у випадках, що прямо передбачені законом, а також якщо умови про відшкодування передбачені укладеним договором. При цьому Велика Палата зазначала, що, відповідно до положень статей 4, 22 Закону України «Про захист прав споживачів», споживачі мають право на відшкодування моральної шкоди тільки в разі її заподіяння небезпечною для життя і здоров'я людей продукцією у випадках, передбачених законом [3].

Проте 1 вересня 2020 року Велика Палата Верховного Суду відступила від висновку щодо застосування статей 4 та 22 Закону про захист прав споживачів, викладеного у вищевказаній Постанові Великої Палати Верховного Суду від 20.03.2019 у справі № 761/26293/16-ц в частині застосування норм права при вирішенні питання про відшкодування моральної шкоди за порушення договору банківського вкладу. Так, Велика Палата Верховного Суду вказала, що у спорах

про захист прав споживачів відшкодування моральної шкоди прямо встановлено спеціальним законом, який регулює відносини у сфері захисту прав споживачів. Пункт 5 частини першої статті 4 Закону про захист прав споживачів передбачає, що споживачі під час укладення, зміни, виконання та припинення договорів щодо отримання (придбання, замовлення тощо) продукції, а також при використанні продукції, яка реалізується на території України, для задоволення своїх особистих потреб мають право на відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), відповідно до закону. Законом України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» від 19.05.2011 № 3390-VI пункт 5 частини першої статті 4 Закону про захист прав споживачів викладений у чинній редакції, яка не обмежує відшкодування моральної шкоди лише заподіянням небезпечною для життя і здоров'я людей продукцією у випадках, передбачених законодавством. Відповідно до пункту 19 частини першої статті 1 Закону про захист прав споживачів, термін «продукція» в цьому Законі вживається в значенні – будь-які виріб (товар), робота чи послуга, що виготовляються, виконуються чи надаються для задоволення суспільних потреб. За змістом частини 2 статті 22 Закону про захист прав споживачів, при задоволенні вимог споживача суд водночас вирішує питання щодо відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Виходячи з аналізу наведених правових норм, Велика Палата Верховного Суду вказує, що порушення банком зобов'язання з повернення вкладу, незважаючи на умови укладеного договору, є недоліком продукції (неналежним наданням фінансової послуги) у розумінні законодавства про захист прав споживачів і, відповідно до статей 4 та 22 Закону про захист прав споживачів, має наслідком відшкодування моральної шкоди, завданої вкладникові таким неналежним наданням фінансової послуги. На думку Великої Палати, Закон про захист прав споживачів (як у чинній редакції, так і в редакції, чинній станом на дату укладення договору) не містить застережень про те, що моральна шкода споживачу відшкодовується лише в разі завдання шкоди його життю чи здоров'ю. Виходячи з положень статей 16 і 23 ЦК України та змісту права на відшкодування моральної шкоди загалом як способу захисту суб'єктивного цивільного права, компенсація моральної шкоди повинна відбуватися в будь-якому випадку її спричинення: право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди виникає внаслідок порушення права особи незалежно від наявності спеціальних норм цивільного законодавства. Статті 4 та 22 Закону про захист прав споживачів у чинній редакції прямо передбачають право споживача на відшкодування моральної шкоди в правовідносинах між споживачами та виробниками й продавцями товарів, виконавцями робіт і надавачами послуг. Вирішуючи спір щодо відшкодування моральної шкоди за порушення споживчого договору, зокрема, у справі про порушення банком зобов'язання з повернення вкладу, суди мають враховувати, що моральна шкода за порушення цивільно-правового договору як спосіб захисту суб'єктивного цивільного права може бути компенсована й у тому разі, якщо це прямо не передбачено законом або тим чи іншим договором, і підлягає стягненню на підставі статей 16 та 23 ЦК України і статей 4 та 22 Закону про захист прав споживачів навіть у тих випадках, коли умовами договору право на компенсацію моральної шкоди не передбачено [4].

Пізніше Верховний Суд застосував вищезазначену правову позицію Великої Палати в іншій справі, зазначивши, що висновки судів попередніх інстанцій, що Закон України «Про захист прав споживачів» не регулює правовідносини, які виникли між сторонами договору купівлі-продажу майнових прав щодо об'єкта нерухомого майна – житлове будівництво, і про те, що вказаним договором не передбачено відшкодування моральної шкоди, а отже, відсутні підстави для її відшкодування, є помилковими [5].

Подібне тлумачення й застосування пункту 5 частини 1 статті 4 Закону України «Про захист прав споживачів» можна спостерігати в одному з рішень Верховного Суду, ухваленому раніше за зміни Великою Палатою правової позиції. Так, в одній зі справ, пославшись на пункт 5 частини й статті 4 та статтю 22 Закону України «Про захист прав споживачів» і статтю 23 ЦК України, ураховуючи те, що судами встановлено, що саме з вини ПАТ «Укрзалізниця» позивачу надано неякісні послуги з перевезення, у зв'язку з чим задоволено позовні вимоги пасажирки про стягнення вартості проїзду, колегія суддів Верховного Суду дійшла висновку, про наявність правових підстав для відшкодування позивачу завданої моральної шкоди. При цьому Верховний Суд зазначив, що пасажирка зазнала певних незручностей як під час переїзду, так і після через нерозв'язання спірної ситуації позасудовим способом, витрачанням особистого часу на звернення до суду у зв'язку з неможливістю захистити порушене право споживача, що негативно позначилося на її психологічному та фізичному стані та призвело до моральних страждань, керуючись установленими законом принципами розумності, виваженості й справедливості, ураховавши характер і тривалість страждань, суд вважає за можливе стягнути з відповідача на користь позивача 1500 грн. на відшкодування моральної шкоди [6].

Ще в одній зі справ Верховний Суд зазначив, що відносини щодо відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), регулюються Законом України «Про захист прав споживачів». Захист прав споживачів, передбачених законодавством, здійснюється судом. При задоволенні вимог споживача суд водночас вирішує питання щодо відшкодування моральної (немайнової) шкоди (частини 1, 2 статті 22 Закону України «Про захист прав споживачів»). Указаний висновок також викладений у Постанові Верховного Суду в складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 10.04.2019 у справі № 360/723/16-ц (провадження № 61-22702сво18). Звертаючись до суду із цим позовом, позивач указував на те, що протиправними діями відповідача шляхом припинення газопостачання в його будинок йому завдано моральну шкоду. Вирішуючи питання про покладення на відповідача – газопостачальне підприємство – обов'язку відшкодувати позивачу моральну шкоду, суд апеляційної інстанції дійшов неправильного висновку, що Закон України «Про захист прав споживачів» не поширюється на спірні правовідносини. Суд першої інстанції, задовольняючи частково позовні вимоги споживача, обґрунтовано виходив із того, що діями відповідача щодо відключення будинку позивача від газопостачання, які визнані судом протиправними, і тим, що позивач не міг з 11 квітня 2017 року по 12 грудня 2017 року користуватися газом із вини відповідача, і, будучи особою похилого віку, інвалідом першої групи, був вимушений перелаштовувати свій спосіб життя, знаходити альтернативні засоби опа-

лювання житла, приготування їжі, позивачу завдано моральну шкоду, яка полягала в душевних стражданнях, які суд оцінив в 10000 грн. При цьому колегія суддів зазначає, що газові прилади і пристрої (плити, котли, водонагрівачі, регулятори тиску тощо) використовуються споживачем з метою задоволення власних побутових потреб у газі, а тому безпідставне припинення газопостачання споживачу вказує на суттєве порушення й обмеження його побутових потреб, вимагає від нього додаткових зусиль для організації свого життя. До аналогічних висновків дійшов Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду в Постанові від 23.10.2019 у справі № 210/4735/15-ц [7].

Як убачається зі змісту вищенаведеної Постанови Великої Палати Верховного Суду від 20.03.2019 у справі № 761/26293/16-ц, нова правова позиція щодо відшкодування моральної шкоди як способу захисту прав споживачів ґрунтується на положеннях Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» від 19.05.2011 № 3390-VI, яким пункт 5 частини 1 статті 4 Закону України «Про захист прав споживачів» викладено в іншій редакції, що, на думку Великої Палати, не обмежує відшкодування моральної шкоди лише заподіянням небезпечною для життя і здоров'я людей продукцією. До речі, подібний підхід спостерігається й у законодавстві Білорусії, де Закон про захист прав споживачів дозволяє споживачам звернутися за захистом своїх прав при будь-якому їх порушенні [8, с. 471]. А в РФ, наприклад, із 2012 року підхід судів до питання компенсації моральної шкоди змінено: достатньою умовою для задоволення позову про компенсацію моральної шкоди є факт порушення прав споживачів [9, с. 52]. За змістом Закону РФ про захист прав споживачів, сам по собі факт порушення прав споживача презюмує обов'язок відповідача компенсувати моральну шкоду [10]. Необхідність відшкодування моральної шкоди в будь-якому випадку порушення прав та інтересів споживачів обґрунтовувалася науковцями й в Україні [11].

В Україні пункт 5 частини 1 статті 4 Закону України «Про захист прав споживачів» (у редакції до внесення змін Законом від 19.05.2011 № 3390-VI) передбачав право споживачів на відшкодування майнової та моральної (немайнової) шкоди, заподіяної небезпечною для життя і здоров'я людей продукцією у випадках, передбачених законодавством. Нова редакція пункту 5 частини 1 статті 4 Закону України «Про захист прав споживачів» (у редакції згідно із Законом від 19.05.2011 № 3390-VI) стала передбачати право споживача на відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), відповідно до закону.

Проте наведене Великою Палатою Верховного Суду в Постанові від 20.03.2019 у справі № 761/26293/16-ц тлумачення нової редакції пункту 5 частини 1 статті 4 Закону України «Про захист прав споживачів» не відповідає тлумаченню, яке раніше висловлював Верховний Суд України, який свого часу, узагальнюючи судову практику з розгляду цивільних справ про захист прав споживачів (2009–2012 рр.), давав інше тлумачення новій редакції п. 5 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про захист прав споживачів» у редакції Закону України від 19.05.2011 № 3390-VI. Зокрема, Верховний Суд України зазначав, що за пунктом 5 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про захист прав споживачів» (у редакції до внесення змін Законом України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції»

від 19.05.2011 № 3390-VI) розділено підстави відшкодування матеріальної та моральної шкоди. Так, у разі заподіяння споживачу шкоди (збитків) дефектною чи фальсифікованою продукцією або продукцією неналежної якості він мав право лише на відшкодування майнової шкоди (збитків), а в разі заподіяння шкоди небезпечною для життя і здоров'я людей продукцією споживач мав право на відшкодування як майнової, так і моральної (немайнової) шкоди у випадках, передбачених законодавством. Згідно з чинною редакцією п. 5 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про захист прав споживачів», споживачі мають право на відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), відповідно до закону. У статті 1 Закону України № 3390-VI поняття шкоди визначено як завдані внаслідок дефекту в продукції каліцтво, інше ушкодження здоров'я або смерть особи, пошкодження або знищення будь-якого об'єкта права власності, за винятком самої продукції, що має дефект. Відповідно до ст. 711 ЦК України (у редакції Закону № 3390-VI), шкода, завдана майну покупця, і шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю у зв'язку з придбанням товару, що має недоліки, відшкодовується відповідно до положень гл. 82 цього Кодексу. Підстави відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг), передбачені § 3 гл. 82 ЦК України. Аналіз зазначених норм, на думку Верховного Суду України, давав підстави для висновку, що у спорах про захист прав споживачів чинне цивільне законодавство передбачає відшкодування моральної шкоди в тих випадках, якщо шкода завдана майну споживача або завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю [12].

Проте, на нашу думку, таке обмежувальне тлумачення пункту 5 частини 1 статті 4 Закону України «Про захист прав споживачів» не охоплює всі можливі випадки заподіяння споживачу моральної шкоди. Так, аналіз «нової» судової практики Верховного Суду свідчить, що вимоги про відшкодування моральної шкоди задовольнялися в одних випадках у зв'язку із самим фактом порушення прав споживачів внаслідок недоліків продукції (неналежного надання послуг або надання неякісних послуг), а в інших – у зв'язку з незручностями (що негативно позначалося на їхньому психологічному та фізичному стані й призвело до моральних страждань), яких споживачі зазнавали як під час користування товарами (отримання послуг) або внаслідок неможливості користування товаром (послугою), так і після (через нерозв'язання спірної ситуації позасудовим способом, витрачанням особистого часу на звернення до суду, у зв'язку з неможливістю тривалий час захистити порушене право споживача, необхідністю вжиття додаткових зусиль для організації свого життя тощо).

Отже, у більшості випадків моральна шкода завдається споживачу саме неправомірними діями (бездіяльністю) продавця (виробника), які не задовольняють вимоги споживача або перешкоджають останньому в реалізації його прав споживача. Моральної шкоди споживач може зазнавати й через бездіяльність державних органів, які не вживають заходів реагування щодо продавців – порушників прав споживачів. У цьому випадку якраз актуальним є приклад із судової практики, коли Верховний Суд задовольнив позов про відшкодування моральної шкоди на користь фізичної особи – споживача з Головного управління Держспоживслужби України в Одеській області – у зв'язку з протиправністю невчинення жодних

належних дій за його зверненням (позивач вважає, що відповідач безпідставно не прийняв жодного рішення за його заявою), за яким рішення про життя чи навіть нежиття заходів із проведення державного нагляду (контролю) не прийнято, адже звернення позивача відповідач повертав. Окрім того, тривала боротьба за свої законні права як споживача якісних послуг виснажує його, завдає душевних страждань, що викликало в нього знервованість, дискомфорт, почуття безперспективності витрачених зусиль і часу, зневіру в законності дій відповідача, який є державним органом. Позивач залишився без взуття взимку, яке придбав за 1400 грн. При цьому пенсія є єдиним його джерелом доходу [13].

У юридичній літературі також допускається можливість, якщо контрагент споживача об'єктивно не винен у порушенні прав споживача або з моменту виникнення спору сприяв його вирішенню в добровільному порядку, то «символічний розмір» компенсації – цілком розумний засіб для запобігання порушенню балансу інтересів споживачів і підприємців [14, с. 53].

Проаналізовані приклади із судової практики яскраво свідчать, що в законодавчому регулюванні відносин із відшкодування моральної шкоди, завданої порушенням прав споживачів, має місце диференціація в підставах для відшкодування. Так, ми погоджуємося з тлумаченням положень п. 5 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про захист прав споживачів», які надавав Верховний Суд України (в узагальненні Судової практики з розгляду цивільних справ про захист прав споживачів (2009–2012 рр.) стосовно того, що цивільне законодавство передбачає відшкодування моральної шкоди в тих випадках, якщо шкода завдана майну споживача або завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю. Причому, на нашу думку, така шкода повинна завдатися (як самому споживачу, так і третім особам) при безпосередньому користуванні товарами або отриманні послуг. При цьому таке тлумачення положень п. 5 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про захист прав споживачів», на нашу думку, не суперечить новій правовій позиції Великої Палати Верховного Суду, адже під поняття «інше ушкодження здоров'я» підпадають не лише фізичні розлади, а й порушення психічного стану, адже закон визначає здоров'я як стан повного фізичного, психічного та соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних вад (абз. 2 ч. 1 ст. 3 Основ законодавства України про охорону здоров'я), що узгоджується з положеннями ст. 23 ЦК України.

Висновки. У всіх інших випадках вважаємо, що вести мову про відшкодування моральної шкоди можна лише у зв'язку з неправомірними діями продавця (виробника), що порушують права споживача, які він намагається реалізувати або захистити відповідно до закону (наприклад, якщо продавець не сприяв споживачу в урегулюванні конфлікту в добровільному порядку), або державних органів, які за зверненнями споживача не вживають заходів реагування щодо продавців – порушників прав споживачів.

Література:

1. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text>.
2. Аналіз Верховним Судом України практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України : Лист Верховного Суду України від 01.04.2014. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS00073>.
3. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20.03.2019 у справі № 761/26293/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81574008>.
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 01.09.2020 у справі № 216/3521/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91644731>.
5. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 07.10.2020 у справі № 755/3509/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92458135>.
6. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 26.09.2018 в справі №490/8831/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76859575>.
7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 11.12.2019 у справі № 275/1052/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86505332>.
8. Ярохович А.В. К вопросу о компенсации морального вреда потребителям в международном частном праве. *Сборник работ 73-й научной конференции студентов и аспирантов Белорусского государственного университета* : в 3 ч. / БГУ, Гл. управление науки ; отв. за выпуск С.Г. Берлинская. Минск : БГУ, 2016. Ч. 2. С. 471–473.
9. Богдан В.В. Компенсация морального вреда как способ защиты прав потребителей: проблема эффективности. *Бизнес в законе*. 2014. № 1. С. 50–53.
10. Обзор практики рассмотрения судами дел по спорам о защите прав потребителей, связанным с реализацией товаров и услуг (утвержден Президиумом Верховного Суда РФ 17 октября 2018 г.). URL: <https://legal.report/vs-narushenie-prav-potrebitelya-prezidiumu-obyazannost-kompensirovat-moralnyj-vred/>.
11. Бойко В.Б. Особливості відшкодування моральної шкоди споживачам: теорія і практика. *Правова позиція*. 2019. № 2 (23). С. 96–105.
12. Судова практика з розгляду цивільних справ про захист прав споживачів (2009–2012 рр.) : Лист Верховного Суду України від 01.02.2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0006700-13#Text>.
13. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 30.09.2020 у справі № 815/2707/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91919429>.
14. Богдан В.В. Компенсация морального вреда как способ защиты прав потребителей: проблема эффективности. *Бизнес в законе*. 2014. № 1. С. 50–53.

Koroied S. Compensation for moral damage as a way to protect consumer rights: novelties of case law

Summary. The case law in cases on compensation for moral damage caused by the violation of consumer rights, which existed in Ukraine for a long time, is analyzed. Some court judgments of the new Supreme Court, which changed the legal position regarding compensation for moral damage due to violation of consumer rights, are being investigated. The experience of some CIS countries is presented, in which the legislation does not limit the compensation for moral damage only to the causing by goods, dangerous to human life and health, but connects this possibility only with the very fact of violation of consumer rights. It is conducted differentiation of grounds for compensation for moral damage – moral damage caused by the direct use of goods and moral damage in connection with further illegal actions of the seller or government agencies that do not take measures to protect consumer rights. It is noted that civil law provides for compensation for moral damage in cases where the damage is caused to the property of the consumer or caused by injury, other damage to health or death. It is substantiated that such damage should be caused (both to the consumer and to third parties) in the direct use of goods or services. Whereas damage to health can be subject

to not only physical disorders but also mental disorders, as the law defines health as a state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or physical disability. It is concluded that in all other cases it is possible to talk about compensation for moral damage only in connection with illegal actions of the seller (manufacturer),

that are violating the rights of the consumer, that he tries to implement or protect in accordance with law, or governmental agencies which at the request of the consumer do not take response measures to sellers – violators of consumer rights.

Key words: consumer, consumer rights, violation of rights, protection of rights, method of protection, moral damage, case law.

Нагнибіда В. І.,

кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітникНауково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака

Національної академії правових наук України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ІМПЕРАТИВНИХ НОРМ ПІД ЧАС ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У ПОРЯДКУ МІЖНАРОДНОГО КОМЕРЦІЙНОГО АРБІТРАЖУ

Анотація. Стаття присвячена аналізу поняття, змісту та ключових особливостей застосування імперативних норм у процесі правозастосування, розгляду й вирішення спорів у міжнародному комерційному арбітражі. Установлено, що сутність і мета застосування імперативних норм як самостійного інституту та функціонального механізму регулювання приватноправових відносин, ускладнених іноземним елементом, є взаємопов'язаними. Автор досліджує правову природу колізійного методу регулювання приватноправових відносин, ускладнених іноземним елементом, і місце імперативних норм у відповідному механізмі. У цьому зв'язку наголошується, що звернення до імперативних норм як застосовного права не вступає в протиріччя із засадами колізійного методу регулювання приватноправових відносин, ускладнених іноземним елементом, а лише у виключних, установлених законом випадках, коригує приписи колізійного права.

Стосовно розмежування категорій імперативних норм і публічного порядку в статті стверджується, що імперативні норми застосовуються точково у визначених випадках і до конкретних правовідносин або навіть їх аспектів, а застереження про публічний порядок стосується наперед невизначеного кола ситуацій, що вже виникали (з чого складається відповідна судова та арбітражна практика) або можуть виникнути в майбутньому. Тому можна говорити про те, що застереження про публічний порядок є більш широким поняттям, має запобіжну та пасивну роль у механізмі правового регулювання приватноправових відносин, ускладнених іноземним елементом, тоді як імперативні норми є конкретно визначеними та наділені законодавцем активною роллю.

Резюмується, що поняття імперативних норм, що застосовуються під час вирішення спорів складом арбітражу, охоплює імперативні норми матеріального права, застосовного до суті спору, правові положення, що регулюють окремі аспекти дійсності арбітражного розгляду (чинність і виконуваність арбітражної угоди, здатність сторін до її укладення, арбітрабельність предмета спору), та основоположні процесуальні приписи, дотримання яких як вимагається *lex arbitri*, так і входить до усталеного в розвинених країнах обсягу транснаціонального публічного порядку. При цьому імперативні норми як матеріального, так і процесуального права відповідного правопорядку повністю не замінюють собою застосовного права, обраного сторонами в силу дії принципу автономії волі, а лише коригують або доповнюють положення останнього в окремих, конкретно визначених питаннях.

Ключові слова: імперативні норми, міжнародний комерційний арбітраж, застосовне право, арбітражний розгляд, колізійне право, *lex arbitri*, публічний порядок.

Постановка проблеми. Імперативні або надімперативні норми, інколи норми безпосередньої дії (*mandatory rules of law, lois de police*), є інститутом міжнародного приватного права (далі – МПРП), застосування якого, утім, у контексті арбітражу вже давно вийшло за межі виключно колізійного регулювання МПРП. Концепція імперативних норм справляє значний вплив на процес правозастосування, розгляду й вирішення спорів у міжнародному комерційному арбітражі, порядок визнання та виконання арбітражних рішень. Попри те що класичним підходом до наукового аналізу цього питання варто вважати розгляд імперативних норм як надімперативних положень національного матеріального права, що переважають над установленими міжнародним приватним правом колізійними прив'язками [1, с. 105] і визначеним на їх основі правопорядком чи його окремими правовими нормами, у світлі потреб теорії та практики арбітражного розгляду доречним убагацьється ширший підхід, який буде обґрунтовано нами далі. Зауважимо, що в тексті статті використовуватимемо поняття імперативних і надімперативних норм як синонімічні.

Окремих питань застосування надімперативних норм у міжнародному комерційному арбітражі торкалася низка українських і зарубіжних учених, зокрема В.В. Балдинюк, Є.Д. Боярський, С.Ю. Гришко, Б.Р. Карабельников, К. Лібшер, Л. Містеліс, Т. Нідермайер, Я. Паульсон, О.С. Перепелинська, Х. Фазілатфар та інші. При цьому цілісного дослідження загального механізму впливу імперативних норм на процес розгляду й вирішення спорів у порядку міжнародного комерційного арбітражу досі не проведено.

Отже, **метою статті** є дослідження поняття та загальних рис інституту імперативних норм МПРП крізь призму його впливу на процес правозастосування в міжнародному комерційному арбітражі, визнання і приведення до виконання арбітражних рішень, а також аналіз випадків, коли склад арбітражу зобов'язаний застосовувати й/або враховувати імперативні норми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найчастіше поняття імперативних норм розкривається дослідниками через ключову рису останніх – їх обов'язковий характер, указуючи, що ними є норми права, які повинні застосовуватися до угоди, яка включає іноземний елемент, незалежно від права, що регулює таку угоду. Отже, імперативні норми не можуть бути виключені або від них не може бути відступлено за згодою сторін [2, с. 1], що в теорії колізійного права трансформується в механізм заміни норм права, обраних сторонами або

визначених судом (арбітражем), відповідними імперативними нормами. Іншими словами, імперативні норми права повинні застосовуватися до міжнародного правовідношення незалежно від права, що регулює таке правовідношення [3, с. 275]. Є.Д. Боярський до основних ознак надімперативних норм у МПРП зараховує: 1) безпосередність застосування до правовідносин, усупереч приписам як колізійних норм, так і норм компетентного права, визначеного на їх підставі; 2) особливо важливий характер цих норм. У зв'язку з цим, як підкреслює вчений, мета, на реалізацію якої спрямована надімперативна норма, в очах законодавця є настільки важливою, що він ставить її вище за мету, на реалізацію якої спрямоване колізійне право взагалі [4, с. 104–105].

Проте звернення до імперативних норм як застосовного права не вступає в протиріччя із засадами колізійного методу регулювання приватноправових відносин, ускладнених іноземним елементом, а лише у виключних, установлених законом випадках, коригує приписи колізійного права. Правова природа колізійних норм розкривається через їх призначення для розв'язання юридичних колізій або запобігання юридичним колізіям між законами різних держав і визначення, право якої держави підлягає застосуванню до конкретного правовідношення [5, с. 13]. Натомість надімперативні норми міжнародного приватного права, на думку дослідників, варто розуміти як засіб матеріально-правового методу міжнародного приватного права, що спрямований на забезпечення особливо важливих інтересів держави, тому наділений здатністю застосовуватися всупереч колізійно-правовому методу та/або автономії волі сторін [6, с. 237]. Подібно до застереження про публічний порядок, механізм застосування імперативних норм у рамках міжнародного приватного права не підриває основ колізійного регулювання, а лише окреслює його межі. При цьому, на відміну від концепції публічного порядку, надімперативні норми застосовуються за іншим принципом: тоді як застереження про публічний порядок спрямовано на недопущення настання несумісних із публічним порядком форуму наслідків застосування іноземної правової норми або виконання арбітражного рішення, імперативні норми застосовуються безпосередньо в силу нормативної вказівки, без аналізу й звернення до норм права, визначеного згідно з автономією волі сторін або на основі інших колізійних прив'язок. Імперативні норми застосовуються точково у визначених ними випадках і до конкретних правовідносин або навіть їх аспектів, а застереження про публічний порядок стосується наперед невизначеного кола ситуацій, що вже виникали (з чого складається відповідна судова й арбітражна практика) або можуть виникнути в майбутньому. Тому можна говорити про те, що застереження про публічний порядок є більш широким поняттям, відіграє запобіжну та пасивну роль у механізмі правового регулювання приватноправових відносин, ускладнених іноземним елементом, тоді як імперативні норми є конкретно визначеними та наділені законодавцем активною роллю.

Зі сказаного випливає застосування імперативних норм за принципом прямої дії, що означає безпосереднє звернення правозастосовного органу (суду або арбітражу) до положень, що визначені відповідним правопорядком як імперативні. Так, відповідно до ст. 14 Закону України «Про міжнародне приватне право» [7], правила цього Закону не обмежують дії імперативних норм права України, що регулюють відповідні

відносини, незалежно від права, яке підлягає застосуванню. Суд незалежно від права, що підлягає застосуванню, відповідно до цього Закону, може застосовувати імперативні норми права іншої держави, які мають тісний зв'язок з відповідними правовідносинами, за винятком, установленим частиною 1 цієї статті. При цьому суд повинен брати до уваги призначення та характер таких норм, а також наслідки їх застосування або незастосування. Прикладом посилання на пряме застосування імперативних норм права України є абз. 2 п. 6 ч. 1 Кодексу торговельного мореплавства України [8], згідно з яким межі відповідальності судновласника й оператора ядерного судна, що плаває під прапором іноземної держави, регулюються законом держави, під прапором якої плаває судно. Якщо ці межі нижчі від установлених цим Кодексом, то під час розгляду спору про відповідальність у суді або господарському суді України застосовуються положення цього Кодексу.

У контексті міжнародного комерційного арбітражу імперативні норми розглядаються як одне з важливих обмежень автономії волі сторін і меж розсуду складу арбітражу в частині визначення застосовного матеріального та процесуального права при підпорядкуванні договору й суті спору певному правопорядку [9, с. 606–617] чи не прив'язаним до останнього джерелам транснаціонального права, як-то *lex mercatoria*. Такі обмеження автономії волі є проявом ідей національного суверенітету та спрямовані на захист публічних інтересів, що проявляються в обов'язковості застосування певних імперативних норм на території, де здійснюються юридично значимі дії [10, с. 63]. На увагу заслуговує й проблема обов'язку складу арбітражу застосовувати та/або враховувати під час розгляду справи й постановлення арбітражного рішення імперативні норми країни місця арбітражу, правопорядку, з яким пов'язаний договір чи питання правосуб'єктності сторони спору, приписи країни місця (місць) потенційного виконання арбітражного рішення, що корелює з обов'язком арбітрів постановити виконане рішення.

Установлені вище ознаки імперативних норм закладено й у дефініцію переважаючих імперативних норм, яка подається в ч. 1 ст. 9 Регламенту (ЄС) Європейського Парламенту та Ради «Про право, яке підлягає до застосування щодо договірних зобов'язань» № 593/2008 (Регламент «Рим І») [11]: переважаючими імперативними положеннями є положення, дотримання яких визнано країною як таке, що має принципове значення для охорони її публічних інтересів, таких як політичний, соціальний чи економічний устрій, такою мірою, що вони підлягають застосуванню до будь-якої ситуації, яка підпадає під їх дію, незалежно від того, яке право в іншому випадку підлягало б застосуванню до договору згідно із цим Регламентом. Також, згідно з ч. 3 цієї ж статті Регламенту «Рим І», також може надаватися дія переважаючим імперативним положенням права країни, де зобов'язання, що виникають на підставі договору, повинні бути або були виконані, тією мірою, якою ці положення роблять виконання договору незаконним. Під час вирішення питання про надання чинності цим положенням повинні враховуватися їх характер і мета, а також наслідки їх застосування або незастосування.

Отже, сутність і мета застосування імперативних норм як самостійного інституту й функціонального механізму регулювання приватноправових відносин, ускладнених іноземним елементом, є взаємопов'язаними: безпосередність та обов'яз-

ковість застосування імперативних норм, незалежно від права, обраного сторонами або визначеного юрисдикційним органом (судом, арбітражем), пов'язана з їх обов'язковим характером, прямо визначеним у нормативних актах чи встановлювана на основі тлумачення їх положень. Тому погоджуємося з позицією, що лише особлива законодавча політика, яка виражається чітко сформульованою нормою матеріального права, у поєднанні з наявністю тісного зв'язку ситуації з відповідною правовою системою є підставою для відходу від загального колізійного принципу, згідно з яким зобов'язальне правовідношення, ускладнене іноземним елементом, регулюється правом, обраним сторонами договору або встановленим внаслідок колізійного відсилання [12, с. 387].

Імперативні норми можуть мати національний, міжнародний або наднаціональний характер, слугувати положеннями матеріального або процесуального права за предметом регулювання та правовою природою. Національні або внутрішні імперативні норми приймаються законодавчим органом відповідної держави й можуть стосуватися широкого переліку питань: установлювати та захищати принципи функціонування вільного ринку, бути частиною конкурентного, антимонопольного законодавства, нормативної бази захисту прав споживачів, валютного контролю, охорони навколишнього природного середовища при здійсненні господарської діяльності, регулювати особливості агентських договорів [3, с. 275], установлювати додаткові вимоги до інших видів договорів, правила ліцензування окремих видів підприємницької діяльності, передбачати недійсність тих чи інших договірних штрафних санкцій [13] тощо. Натомість джерелами імперативних норм міжнародного та наднаціонального характеру є міжнародні договори, або загальне публічне міжнародне право, або ж акти, прийняті наднаціональними організаціями (наприклад, конкурентне право Європейського Союзу) [13].

До імперативних норм національного характеру можливо зарахувати ч. 2 та ч. 3 ст. 17 Закону України «Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання» [14], згідно з якими суб'єкту господарювання України забороняється укладати зовнішньоекономічні договори (контракти) стосовно міжнародних передавати будь-які товари або брати участь у їх виконанні в будь-який інший спосіб, ніж це передбачено цим Законом, якщо їм стало відомо, що такі товари можуть бути використані іноземною державою або іноземним суб'єктом господарської діяльності з метою створення зброї масового знищення чи засобів її доставки. Суб'єкт господарювання, державний замовник у сфері оборони зобов'язаний відмовитися від виконання зовнішньоекономічного договору (контракту) стосовно здійснення міжнародної передачі будь-якого товару, якщо йому стало відомо, що товар буде використано в інших цілях або іншим кінцевим споживачем, ніж це визначено в такому договорі (контракті) чи пов'язаних із ним документах, на підставі яких отримано дозвіл, висновок або міжнародний імпортерний сертифікат. Також варто згадати положення ст. 2 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» [15], відповідно до якої цей Закон застосовується до відносин, у яких беруть участь суб'єкти господарювання у зв'язку з недобросовісною конкуренцією, у тому числі в разі вчинення ними дій за межами України, якщо ці дії мають чи можуть мати негативний вплив на конкурен-

цію на її території, якщо інше не встановлено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Варто погодитися і з позицією, що до надімперативних норм національного права належить норма ч. 5 ст. 13 Цивільного кодексу України [16], згідно з якою не допускаються використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку, а також недобросовісна конкуренція [17, с. 91].

За цілями нормативного регулювання імперативні норми також розподіляють на ті, що: 1) спрямовані на захист публічного порядку (інтересів), до яких зараховують експортно-імпортерні обмеження, торговельні ембарго, антимонопольне законодавство, законодавство про боротьбу з корупцією, у сфері валютного регулювання тощо; 2) захищають слабку сторону угоди, зокрема законодавство про захист прав споживачів, норми щодо захисту інвестицій, законодавство, що регулює відповідальність перевізників, тощо [18, с. 161].

Для міжнародного комерційного арбітражу більшою чи меншою мірою значення мають усі означені класифікації імперативних норм, особливо інтеграція в арбітражну процедуру та взаємодія матеріальних і процесуальних імперативних норм. Можна виокремити декілька ситуацій впливу імперативних норм певного форуму на арбітражний розгляд і постановлене за його результатами арбітражне рішення:

1) необхідність застосування імперативних норм матеріального права до договору та/або сутності спору, що зумовлюється зазвичай безпосередньо приписами застосовного матеріального права, обраного сторонами або визначеного складом арбітражу;

2) здійснення впливу на матеріально-правове регулювання договірних відносин, що є предметом спору, імперативних норм права іншого, ніж обране сторонами або визначене складом арбітражу, зокрема, за наявності юридичного зв'язку між стороною або відповідним договором (його елементами, місцем виконання тощо) з відповідним правопорядком. При цьому в обох з окреслених вище випадків мова йде саме про застосування окремих імперативних норм форуму, а не всієї правової системи останнього, що зумовлює співіснування таких норм із відмінним *lex contractus*. Тому склад арбітражу, за справедливим твердженням Б.Р. Карабельнікова, *поряд з обраним сторонами договірним статутом* (виділення наше – *В. Н.*) повинен вивчати й питання про наявність і доцільність застосування надімперативних норм цивільного права [12, с. 387];

3) необхідність урахування та дотримання імперативних норм *lex arbitri*, тобто обов'язковості виконання вимог стосовно процедури арбітражного розгляду, що встановлюються правом місця арбітражу;

4) необхідність виконання приписів застосовного права, що визначає дійсність арбітражу як такого – чинність і виконувальність арбітражної угоди, здатність сторін до її укладення, можливість об'єкта спору бути предметом арбітражного розгляду тощо. Визначення конкретного правопорядку, що регулює ці питання, є складним з отриманням відмінних результатів на різних стадіях арбітражного розгляду: від застосування права місця арбітражу або іншого права, якому сторони могли підпорядкувати питання дійсності арбітражної угоди чи арбітрабільності на стадії ініціювання арбітражного розгляду, до

звернення до права місця визнання й виконання арбітражного рішення, імперативні норми якого й можуть становити частину публічного порядку форуму або виключати відповідний спір з категорії арбітрабельних згідно з положеннями Нью-Йоркської конвенції 1958 р.

Розвиваючи сказане, заслугоує на увагу позиція К. Лібшера, який пропонує можливими прив'язками для застосування надімперативних норм складом арбітражу такі випадки: 1) надімперативна норма є частиною застосовного до договору права; 2) надімперативна норма є частиною публічного порядку права, що діє в місці проведення арбітражного розгляду; 3) надімперативна норма є частиною права, що діє в місці проведення до виконання арбітражного рішення [19, с. 78].

Останні два випадки, на нашу думку, потребують уточнення. Так, обсяг застосування імперативних норм як частини *lex arbitri* складом арбітражу охоплює не лише ті з них, що є частиною публічного порядку, а й ті імперативні норми права місця арбітражу, що встановлюють процесуальні вимоги до проведення арбітражного розгляду, від яких сторони не можуть відступити, і визначають легітимність арбітражу як такого – дійсність і виконувальність арбітражної угоди, суб'єктивну та об'єктивну арбітрабельність тощо. Необхідність урахування як матеріальних (якщо право місця арбітражу та застосовне матеріальне право є одним і тим ж правопорядком), так і процесуальних імперативних норм *lex arbitri*, окрім безпосередніх указівок на це у відповідних національних актах, зумовлена й можливістю скасування арбітражного рішення судом держави місця арбітражу у випадку їх порушення. Наприклад, ч. 2 ст. 34 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» [20] поряд із суперечністю арбітражного рішення публічному порядку України до підстав скасування арбітражного рішення судом зараховує й серед іншого невідповідність складу третейського суду чи арбітражної процедури угоди сторін, якщо тільки така угода не суперечить будь-якому положенню цього Закону, від якого сторони не можуть відступити, або за відсутності такої угоди невідповідність цьому Закону; а також визначення судом *ex officio*, що об'єкт спору не може бути предметом арбітражного розгляду за законодавством України.

Стосовно ж застосування імперативних норм як частини права місця визнання та приведення до виконання арбітражного рішення Нью-Йоркська конвенція 1958 р. (ст. V (2) (a) (b)) та національне законодавство держав-членів цієї Конвенції передбачають вужчий перелік випадків, до яких належать: 1) звернення до національного законодавства (а саме до його імперативних норм) для визначення судом питання об'єктивної арбітрабельності, *i.e.* можливості об'єкта спору бути предметом арбітражного розгляду згідно з відповідними імперативними нормами; 2) суперечності визнання та приведення до виконання арбітражного рішення публічному порядку країни місця виконання.

У світлі другої з підстав варто підкреслити, що, отже, застосування імперативних норм країни місця визнання й виконання арбітражного рішення та відмова в такому визнанні й виконанні на підставі суперечності арбітражного рішення цим нормам можливі лише за умови належності останніх до тих правових положень, що конституюють публічний порядок відповідної держави. У рекомендаціях Асоціації міжнародного права (*International Law Association – ILA*),

викладених 2002 року у фінальному звіті стосовно публічного порядку як бар'єру для виконання міжнародних арбітражних рішень [21], із цього приводу наголошується на тому, що порушення простої «імперативної норми» (тобто норми, яка є обов'язковою, але не є частиною міжнародного публічного порядку держави, щоб зумовлювало б її застосування в розглянутій справі), не має перешкоджати визнанню або виконанню арбітражного рішення, навіть коли зазначене правило є частиною права місця виконання рішення, права, що регулює договір, права місця виконання договору або права місця арбітражу (рекомендація 3 (a)). На пояснення цієї рекомендації далі зазначається, що «імперативна норма» означає імперативну норму права, яку неможливо виключити за домовленістю сторін, тоді як невідповідність імперативній нормі не повинна сама по собі бути підставою для відмови у виконанні арбітражного рішення. Тільки порушення тих обов'язкових правил, які водночас є частиною публічного порядку, може бути підставою для відмови у виконанні. Із цього приводу Б.Р. Карабельніков підкреслює, що не можна будь-яку невідповідність арбітражного рішення (або наслідків його виконання) національному законодавству вважати порушенням публічного порядку: тільки порушення в результаті виконання арбітражного рішення норм публічного права, що становлять основи правопорядку, або надімперативних норм цивільного права може дати привід послатися на порушення публічного порядку [12, с. 384].

Висновки. Отже, поняття імперативних норм, що застосовуються під час вирішення спорів складом арбітражу, охоплює імперативні норми матеріального права, застосовного до суті спору, правові положення, що регулюють окремі аспекти дійсності арбітражного розгляду (чинність і виконувальність арбітражної угоди, здатність сторін до її укладення, арбітрабельність предмета спору) та основоположні процесуальні приписи, дотримання яких як вимагається *lex arbitri*, так і входить до усталеного в розвинених країнах обсягу транснаціонального публічного порядку. При цьому імперативні норми як матеріального, так і процесуального права відповідного правопорядку повністю не замінюють собою застосовного права, обраного сторонами в силу дії принципу автономії волі, а лише коригують або доповнюють положення останнього в окремих, конкретно визначених питаннях.

Література:

1. Балдинюк В. Положення про обхід закону та дія імперативних (надімперативних) норм. *Український часопис міжнародного права*. 2005. № 1. С. 101–106.
2. Fazilatfar H. *Overriding Mandatory Rules in International Commercial Arbitration*. Edward Elgar Publishing Limited, 2019. 224 p.
3. Mayer P. *Mandatory Rules of Law in International Arbitration*. *Arbitration International*. 1986. № 2. P. 274–293.
4. Боярьський С.Д. Обмеження застосування колізійних норм у міжнародному приватному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2015. 219 с.
5. Стрельцова С.Д. До дискусії щодо змістовних положень колізійного права. *Правова держава*. 2011. № 13. С. 13–16.
6. Боярьський С.Д. Інститут надімперативних норм у міжнародному приватному праві України: характер дії та методологічна приналежність. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2013. Том 26 (65). № 2-1. Ч. 1. С. 232–239.

7. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15>.
8. Кодекс торговельного мореплавства України від 23.05.1995 № 176/95-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
9. Poudret J.-F., Besson S. *Comparative Law of International Arbitration*. Sweet & Maxwell, 2007. 952 p.
10. Baniassadi M.R. Do Mandatory Rules of Public Law Limit Choice of Law in International Commercial Arbitration. *Berkeley Journal of International Law*. 1992. Vol. 10. Issue 1. P. 59–84.
11. Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32008R0593>.
12. Карабельников Б.Р. *Международный коммерческий арбитраж : учебник*. Москва : Инфотропик Медиа, 2012. 576 с.
13. UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts 2016. URL: <https://www.unidroit.org/instruments/commercial-contracts/unidroit-principles-2016>.
14. Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання : Закон України від 20.02.2003 № 549-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-15#Text>.
15. Про захист від недобросовісної конкуренції : Закон України від 07.06.1996 № 236/96-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
16. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *Офіційний вісник України*. 2003. № 11. Ст. 461.
17. Ребриш Б.Ю. Застосування судами України надімперативних норм при розгляді справ, що виникають із транскордонної недобросовісної конкуренції. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 136. С. 89–105.
18. Крохмаль В. Применение императивных норм в арбитраже. *Материалы III Международных арбитражных чтений памяти академика Побирченко И.Г. : сборник докладов*. Киев : МКАС при ТПП Украины, 2016. С. 160–166.
19. Либшер К. Императивные нормы в международном коммерческом арбитраже. *Третейский суд*. 2005. № 1. С. 69–80.
20. Про міжнародний комерційний арбітраж : Закон України від 24.02.1994 № 4002-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 25. Ст. 198.
21. Mayer P., Sheppard A. Final ILA Report on Public Policy as a Bar to Enforcement of International Arbitral Awards. *Arbitration International*. 2003. 19 (2). P. 249–263.

Nahnybida V. General characteristics and cases of application of mandatory rules of law in resolving disputes by international commercial arbitration

Summary. The article is devoted to the analysis of the concept, content and key features of the application of mandatory rules of law in the process of enforcement of law, consideration and settlement of disputes in international commercial arbitration. It is established that the essence and purpose of the application of mandatory rules as an independent institution and a functional mechanism for regulating private law relations complicated by a foreign element are interrelated. The author explores the legal nature of the conflict method of regulating private law relations complicated by a foreign element, and the place of mandatory rules of law in the relevant mechanism. In this regard, it is emphasized that recourse to mandatory rules of law as applicable law does not contradict with the principles of the conflict method of regulating private law relations complicated by a foreign element, but only applies in exceptional cases established by law, correcting the provisions of conflict law.

With regard to the distinction between the categories of mandatory rules and public policy, the article argues that mandatory rules apply in certain cases and to specific legal relationships or even their aspects, and the public policy clause applies to a predetermined range of situations that have already arisen (in judicial or arbitration case law) or may arise in the future. Therefore, we can say that the reservation to public order is a broader concept, has a preventive and passive role in the mechanism of legal regulation of private law relations complicated by a foreign element, while the mandatory rules are specifically defined and given an active role by the legislator.

It is summarized that the concept of mandatory rules used in resolving disputes by the arbitration covers the mandatory rules of substantive law applicable to the substance of the dispute, legal provisions governing certain aspects of the validity of the arbitration (validity and enforceability of the arbitration agreement, the ability of the parties to conclude it, arbitrability of dispute's subject matter) and fundamental procedural requirements, compliance with which is required both by the *lex arbitri* and is part of the established in developed countries the scope of transnational public order. At the same time, the mandatory rules of both substantive and procedural law of the relevant legal order do not completely replace the applicable law chosen by the parties by virtue of the principle of party autonomy, but only correct or supplement the latter in certain specific issues.

Key words: mandatory rules of law, international commercial arbitration, applicable law, arbitration process, conflict of laws, *lex arbitri*, public policy.

*Гуйван П. Д.,**кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,**професор**Полтавського інституту бізнесу**Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Юрія Бугая*

ПОЗИЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ ЩОДО СВОБОДИ ВИРАЖЕННЯ ТА ЇЇ СПІВВІДНОШЕННЯ З ОХОРОНОЮ ПРАВА ОСОБИ НА ПРИВАТНІСТЬ

Анотація. Стаття присвячено дослідженню актуального питання про правову організацію в Україні реального виконання конституційного припису стосовно свободи вираження особистих поглядів, думок та ідей кожної особою. Підкреслено, що визначальною для правильного розуміння вираженості відповідного юридичного інструментарію на національному рівні є напрацьована Європейським судом з прав людини прецедентна практика застосування приписів Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Така практика є взірцем для українських судів, зокрема у питаннях здійснення необхідного контролю за балансом між суспільною потребою бути поінформованим приватними правами конкретних осіб та інтересами соціуму. При цьому окрему увагу приділено факторам, котрі забезпечують виконання відповідних позитивних обов'язків держави для задоволення суспільного інтересу, спрямованих на те, щоб засіб чи особа, що публічно поширює інформацію, належно дбав про те, щоб суспільний розголос не порушив конституційні права громадян. На конкретних прикладах із міжнародних правозастосовних рішень проілюстровано порядок подолання проблем можливого зловживання свободою слова та необхідності встановлення чітких загальних критеріїв її обмеження. Це стосується встановлення належних та припустимих з моральної точки зору окремих повідомлень, механізмів визначення чинників, що відмежують особисту образу від оціночних суджень, гарантують пошук балансу між інтересами, які захищаються статтями 8 та 10 Конвенції. Встановлено, що головною засадою під час розгляду справи щодо правової охорони права на вільне вираження поглядів та співвідношення його з правом на приватність є необхідність з'ясування, чи потребує ситуація втручання у вигляді обмеження свободи слова, чи було втручання держави у здійснення визначених цією статтею свобод встановлено законом, наскільки воно відповідало законній меті та чи було воно необхідним у демократичному суспільстві. Наведено та досліджено низку факторів, які повинен зважити суд, коли відбувається перегляд пропорційності заходу, на який скаржаться.

Ключові слова: свобода слова, право на приватність, баланс інтересів.

Постановка проблеми. Поступальний рух суспільства в напрямі демократичних цінностей значною мірою пов'язаний із забезпеченням інформаційної свободи кожної людини. Цьому питанню особлива увага приділяється на рівні законодавчої роботи та правозастосовної діяльності Європейського Співтовариства. Конвенція про захист прав людини та осново-

положних свобод гарантує право на вільне вираження поглядів та свободу інформації. Це право включає можливість дотримуватися своїх поглядів, одержувати й передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Воно передбачає, що кожна особа самостійно визначає для себе систему моральних, духовних та інших цінностей та вільно без будь-якого ідеологічного контролю оприлюднювати свої думки шляхом використання будь-яких засобів їх вираження, зокрема через поширення інформації у вигляді поглядів і переконань з питань політичного, економічного, культурного, духовного життя суспільства й держави [1, с. 673].

Право людини вільно виражати свої погляди закладено в самій людській природі як її складова частина. Втім, воно може підлягати певним обмеженням, які мають встановлюватися законом і бути необхідними для поважання прав і репутації інших осіб, охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення. Правило про вільне поширення публічно значимої інформації відіграє суттєву роль у демократичному суспільстві. Однак при цьому важливо, щоб не були перейдені так звані червоні лінії, певні межі, зокрема, щодо репутації, прав інших осіб та необхідності запобігання розголошенню конфіденційної інформації. Інакше кажучи, має існувати певний контроль за балансом між суспільною потребою бути поінформованим і приватними правами конкретних осіб та інтересами соціуму. Також необхідно, щоби інформація поширювалась у спосіб, сумісний з обов'язками та відповідальністю держави, адекватними для задоволення суспільного інтересу. Засіб чи особа, що публічно поширює інформацію, має дбати про те, щоб суспільний розголос не порушив конституційні права громадян.

У науковій літературі вивченню цих аспектів цивілізаційного розвитку держави присвячені праці таких учених, як І. Грищенко, Т. Кашаніна, С. Гріффен, А. Огороднік, Л. Лідскі, В. Жеребкін, М. Муратов, О. Чефранова, Т. Коломоєць, О. Марценюк, О. Кохановська, Р. Нігмадтінов, Е. Тітко, Ю. Шемшученко. Водночас регулювання свободи слова потребує подальшого дослідження. Насамперед актуальною є проблематика можливого зловживання свободою слова та необхідності встановлення чітких загальних критеріїв її обмеження. Це стосується встановлення належних та припустимих з моральної точки зору окремих повідомлень, механізмів визначення чинників, що відмежують особисту образу від оціночних суджень. Мають більш детально розглядатися сучасні соціальні та технічні можливості користування свободою вираження

поглядів. Окремо підлягає вивченню роль, яку у здійсненні права на вільне вираження поглядів відіграє виправдане державне втручання шляхом обмеження цієї свободи.

Мета статті полягає у необхідності аналізу актуального питання стосовно належної організації правового механізму реалізації конституційного права на свободу вираження поглядів. У статті зроблено висновки про необхідність напрацювання правового балансу під час співставлення приватних та публічних інтересів в ході поширення інформації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання вільного вираження думок, ідей та поглядів є чи не найважливішим у практиці Європейського суду з прав людини. Практична реалізація приписів ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод дає змогу саме у такий спосіб забезпечувати усталений та єдиний правовий підхід до вирішення наявних проблем. Частина 2 коментованої статті 10 наголошує на тому, що обмеження свободи слова може бути здійснене, зокрема, у разі порушення приватного права особи, у тому числі її честі та гідності. Задля цього конвенційна стаття 8 гарантує захист людини від свавільного втручання інших суб'єктів, зокрема поширювачів публічно інформації, у сферу особистого життя. В цьому контексті невід'ємною частиною ефективного забезпечення недоторканості приватного й сімейного життя можуть бути позитивні зобов'язання, покладені на державу, задля вжиття загальних заходів, призначених для забезпечення недоторканості приватності, навіть щодо взаємин приватних осіб. Наприклад, держава має позитивний обов'язок щодо встановлення ефективного стримуючого засобу проти серйозних посягань на особисті дані особи, іноді за допомогою застосування ефективних кримінально-правових положень [2]. Отже, за позицією Європейського суду з прав людини, захист даних особистого характеру має найбільше значення для можливості особи здійснювати право на недоторканість приватного й сімейного життя [3]. Приватне життя включає таємницю передачі інформації, що охоплює безпеку і секретність поштової, телефонної, електронної та інших форм передачі інформації; а також інформаційну таємницю, яка може включати таємницю доступу до Інтернету.

Головним принципом під час розгляду справи за конвенційною статтею 10 щодо правової охорони права на вільне вираження поглядів та співвідношення його з правом на приватність, що охороняється статтею 8 Конвенції, за усталеною позицією Суду є необхідність з'ясування, чи потребує ситуація втручання у вигляді обмеження свободи слова, чи було втручання держави у здійснення визначених цією статтею свобод встановлено законом, наскільки воно відповідало законній меті та чи було воно необхідним у демократичному суспільстві. Як бачимо, першим чинником, який відіграє істотну роль у визначеності обґрунтованості втручання, є існування законодавчого акта, що дає змогу існування такого обмеження. Норма має бути чіткою та однозначною, її формулювання не має залежати від сфери застосування, персоналій, кількості та статусу осіб, на яких він спрямований. Такі норми повинні мати характер закону у розумінні статті 10 Конвенції. Крім того, важливою є очікування правила як одного з темпоральних його проявів. Акт має бути сформульований з достатньою точністю, щоб громадянин міг регулювати свою поведінку; він має вміти (за необхідності з відповідною порадою) передбачити, наскільки це обґрунтовано, наслідки, які може спричинити певна дія. Інакше

кажучи, передбачуваність норм є основним елементом під час розгляду того, чи є втручання встановленим законом [4].

Другим суттєвим чинником, наявність якого визначає обґрунтованість обмежень, є легітимність мети втручання з боку держави у реалізацію свободи вираження поглядів. Частина 2 статті 10 Конвенції встановлює виключний перелік подібних легітимних інтересів, які підлягають захисту, а саме національна безпека, територіальна цілісність, громадська безпека, охорона порядку або запобігання злочинам, охорона здоров'я, репутації інших осіб. При цьому необхідно розуміти, що оскільки у цьому переліку відсутні такі чесноти, як імідж, честь, гідність держави, авторитет державних органів, то їхній захист не може бути легітимною метою втручання. Також не слід застосовувати обмеження стосовно осіб, які публічно критикують уряд, адже за правилом, викладеним у прецедентних рішеннях ЄСПЛ, рівень прийнятної критики є найвищим для політичних діячів. При цьому особа, що публічно поширює відомості, має право на використання перебільшень і навіть провокацій, бо Конвенція захищає не лише зміст ідей чи інформації, що висловлюються, але й форму, у якій вони передаються [5].

Нарешті, втручання має бути необхідним у демократичному суспільстві. Цей критерій, по-перше, є найбільш оціночним, а по-друге, максимально важливим, він надає загального мотивування доцільності та законності втручання у свободу слова, адже навіть за наявності чіткої норми закону про обмеження та легітимність захисту встановленого нормативного інтересу втручання буде неправомірним, коли воно не є пропорційним, адекватним та необхідним у цивілізованому громадянському суспільстві, тому надзвичайно важливими є ті критерії, що для певності зазначених чинників напрацював ЄСПЛ. В контексті необхідності втручання в демократичному суспільстві базовим є принцип пропорційності. Втручання має бути пропорційне легітимній меті, а підстави рішень національних судів повинні мати пряме відношення до легітимної мети й бути релевантними. Для цього рішення, що приймаються, мають ґрунтуватися на всебічній та прийнятній оцінці відповідних фактів. Цей принцип вимагає оцінювання того, чи було втручання пропорційне його меті, іншими словами, чи втручання з боку держави є виправданим з цієї точки зору. Аналізуючи пропорційність, Суд розглядає такі аспекти (стандарти), як обговорення суспільно важливих питань; рівень прийнятної критики; свобода преси; якість норм закону. Саме національна практика застосування відповідних норм та її відповідність усталеній позиції Суду кваліфікують таку підставу, як необхідність втручання в демократичному суспільстві. Практика Суду свідчить про те, що пункт 2 статті 10 передбачає надзвичайно вузький простір для обмеження політичних висловлювань та обговорень питань, що становлять громадський інтерес.

Суд має зважити низку факторів, що балансують різні інтереси, коли відбувається перегляд пропорційності заходу, на який скаржаться. В демократичному суспільстві навіть невеликі та неформальні агітаційні групи повинні мати можливість ефективно здійснювати свою діяльність, отже, існує сильний суспільний інтерес у забезпеченні можливостей таких груп і конкретних осіб поза межами масового кола, брати участь у публічних дебатах щодо поширення інформації та ідей з питань, що становлять загальний суспільний інтерес, таких як здоров'я та навколишнє середовище. Звісно, преса «не повинна переступати певних меж, зокрема щодо репутації та прав

інших осіб та необхідності запобігати розголошенню конфіденційної інформації». В цьому аспекті захист, передбачений статтею 10 стосовно висвітлення питань загального інтересу, підпорядковується умові, що поширювачі мають діяти добросовісно в порядку надання точної та надійної інформації відповідно до етики журналістики, той же принцип має застосовуватися до інших осіб, які беруть участь у публічних дебатах. З урахуванням цих та інших обставин справи національний орган може прийняти рішення про те, що втручання є необхідним (оцінивши таку необхідність) лише у виняткових випадках. Зокрема, свобода оцінки того, чи існує необхідність втручання у демократичному суспільстві, є значно вужчою, коли висловлювання бере участь у публічному обговоренні питань, що становлять загальний інтерес (наприклад, охорона здоров'я) [6].

У будь-якому разі суду належить розглянути оскаржуване втручання у зв'язку зі справою загалом і визначити, чи є підстави, висунуті національними властями в його виправдання, відповідними і достатніми, чи було вжито заходів, співрозмірних з поставленою законною метою [7]. Наприклад, для оцінювання того, чи були висловлювання дифамаційними, необхідно здійснити аналіз того, що виразні висловлювання склалися з фактичних тверджень, а не з оціночних суджень [8], вони, можливо, не виходили із самої газети, але ґрунтувались або цитувались безпосередньо з доповіді автора, яку газета не перевірила незалежними дослідженнями [9], тому під час розгляду справи слід перевірити, чи були в ній якісь особливі підстави для звільнення газети від її звичайного зобов'язання перевіряти фактичні твердження, що викликають наклеп на приватних осіб. На думку Суду, це залежить, зокрема, від характеру та ступеня дискредитації, а також від того, наскільки газета могла б обґрунтовано вважати доповідь надійною щодо заявлених тверджень. Під час розгляду питання слід зробити чітке розмежування між констатацією фактів та оціночними судженнями. Тоді як наявність фактів може бути продемонстровано, достовірність оціночних суджень не піддається доведенню. Вимогу доводити достовірність оціночних суджень неможливо виконати, вона порушує свободу думки як таку, що є базовою частиною права, гарантованого статтею [10].

Також до меж належної оцінки необхідності державного втручання в свободу слова в демократичному суспільстві входить визначеність правозастосовного органу щодо суворості покарання, що обов'язково є фактором, який слід брати до уваги під час установа пропорційності втручання [11]. Більш того, домінуюча позиція, яку займає уряд, змушує його більш зважено вдаватися до кримінальних проваджень, зокрема тоді, коли є змога вдаватися до інших засобів у відповідь на невиправдані нападки чи критику його противників або ЗМІ. Однак вжиття на власний розсуд заходів, навіть кримінальних за природою, що покликані належним чином (але не надмірно) реагувати на дифамаційні звинувачення, що позбавлені підстав чи недобросовісно сформульовані, залишається правом органів влади відповідної держави як гарантів громадського порядку [12].

Зазначені принципи особливо наочно проглядаються у питаннях, коли локальна влада обмежує право людини на висловлювання особистих думок під приводом захисту суспільної безпеки та моралі. При цьому такі заходи часто використовуються не лише до учасників публічних дебатів, але й художніх творів. Отже, ЄСПЛ змушений застосовувати свою практику також у цій царині. Наприклад, в галузі літературної

творчості Суд застосував статтю 10 Конвенції до поезії в справі «Караташ проти Туреччини» [13]. За фабулою ситуації, що склалася, заявник оскаржує своє засудження державним Судом безпеки за те, що він має антологію своїх віршів під назвою «Дерсім – Big isyanin Türküsü» (Дерсім – Народна пісня про повстання). В обвинувальному висновку прокурор цитував певні уривки з поезії автора, звинувачуючи його у висловлюванні у його поезії позиції проти неподільності держави. Вірші, за публікацію яких заявник був засуджений до двох років тюрми, у поетичній формі прославляли курдський опір турецьким поневолювачам та мученицьку смерть тих курдів, яких було вбито під час бою. У своєму рішенні Суд державної безпеки спирався на певні витяги з цих віршів. Він, окрім іншого, вважав, що такі уривки становили пропаганду проти неподільності держави: «відпустимо! діти тих, хто не поступається, ми чули, є повстання в горах, хто б затримався чуючи це?», «нехай гармати говорять вільно», «я запрошую вас померти, в цих горах, за свободу благословенною смертю».

Розглянувши справу по суті, ЄСПЛ визначає таке. Судимість заявника базувалась на приписах статті 8 Антитерористичного закону, тому втручання було передбачено законом. Щодо цілей втручання зазначається, що засудження заявника було частиною зусиль влади для боротьби з незаконною терористичною діяльністю для утримання національної безпеки та громадської безпеки, що є законними цілями. Залишається питання, чи було втручання «необхідним у демократичному суспільстві». У зв'язку з цим Суд нагадує, що він дотримується принципів, проголошених ним у попередніх подібних справах. За його прецедентною практикою свобода вираження поглядів, закріплена в пункті 1 статті 10 Конвенції, становить одну з найважливіших основ демократичного суспільства та одну з основних умов його прогресу. Вона застосовується не лише до інформації чи ідей, які прихильно сприйняті або розцінені як необразливі, чи питань, що є байдужими для слухачів, але й до тих, які ображають, шокують та заважають. Вони є вимогами плюралізму, толерантності та широкомасштабності, без чого немає «демократичного суспільства» (п. 51, 53). Навіть там, де, як у цій справі, йдеться про втручання у свободу вираження, що засноване на міркуваннях національної безпеки і є частиною боротьби держави з тероризмом, втручання можна вважати необхідним лише за умови, що воно пропорційне до переслідуваних цілей.

Щодо цієї справи, то розглянута робота містила вірші, які внаслідок частого вживання надихаючих виразів і метафор закликали до самопожертви в ім'я «Курдистану», і включала кілька особливо агресивних уривків, спрямованих проти турецької влади. У буквальному сенсі ці вірші можна тлумачити як підбурювання читачів до ненависті, заколоту й застосування насильства. Проте свобода висловлювання має включати право відкрито обговорювати такі важкі проблеми, як проблеми, з якими стикається Туреччина у зв'язку з чистими заворушеннями на частині її території, щоб, наприклад, проаналізувати основні причини ситуації або висловити думки щодо вирішення цих проблем. Також під час визначення того, чи були злочинні дії заявника вчинені насправді, необхідно враховувати, що засобом, використаним заявником, була поезія – форма художнього вираження, звернена до невеликого числа читачів. Добре відомо, що подібна форма вираження, за якої літературні засоби часто використовуються для відображення

емоцій, настроїв та думок, має спеціальних художній ефект, тому вірші не можна оцінювати відповідно до тих самих стандартів, як, наприклад, інші твердження, що описують факти або висловлюють думки. Отже, в контексті статті 10 Конвенції Суд зазначив, що особи, які створюють, виконують, поширюють або представляють для огляду твори мистецтва, сприяють обміну ідеями та думками, що є невід'ємною частиною демократичного суспільства. Таким чином, обов'язок Держави – не посягати незаконно на свободу вираження їх думки. На закінчення Суд зазначив таке: «Щодо стилю віршів у цій справі, щодо якої Суд не висловлював свого схвалення, необхідно пам'ятати, що стаття 10 захищає не тільки сутність виражених ідей та інформації, але й форму, в якій вони подаються» (п. 49).

Висновки. З викладеного у роботі можна дійти певних висновків. Свобода слова є одним з головних явищ, яке лежить в основі формування активного громадянського суспільства. Для практичної реалізації цієї свободи потрібно задіяти механізми вільного вираження особистих ідей та думок, включаючи, зокрема, критику посадових осіб чи їх політики, в такий спосіб формувати суспільні погляди й громадську думку. Однак при цьому важливо не припуститися порушень приватних прав інших осіб чи інтересів держави. Питання, пов'язані з колізією зазначених суспільних інтересів, найбільш повно та всебічно проаналізовані у судовій практиці ЄСПЛ. В кожному випадку потребують ретельного з'ясування аспекти співмірності права на свободу слова з державними обмеженнями, що можуть застосовуватися. При цьому мають використовуватися критерії, розроблені та широко застосовувані міжнародною спільнотою: обмеження має бути передбачено законом, відповідати принципам передбачуваності та прозорості, переслідувати одну з легітимних цілей, бути прийнятним і необхідним у суспільстві. З належним урахуванням до обставин кожної справи має бути з'ясовано, чи досягнуто справедливого балансу між основним правом особи на свободу слова та законним правом демократичного суспільства на приватність, захист від протизаконних, антиморальних діянь. В цьому контексті важливим положенням вважається конвенційне правило про необхідність обтяження держави обов'язками, які забезпечують реальне здійснення свободи вираження.

Література:

1. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. Шемшученка. Київ : Юридична думка, 2007. 992 с.
2. Рішення ЄСПЛ від 4 грудня 2003 року, остаточне від 4 березня 2004 року у справі «М.С. проти Болгарії» (MC v. Bulgaria), скарга № 39272/98, URL: https://www.coe.int/t/dg2/equality/domesticviolencecampaign/resources/M.C.v.BULGARIA_en.asp.
3. Рішення ЄСПЛ від 4 грудня 2008 року у справі «С. і Марпер проти Сполученого Королівства» (S. And Marper v. The United Kingdom), скарги № 30562/04 і 30566/04. URL: <https://rm.coe.int/168067d216>.
4. Рішення ЄСПЛ від 25 серпня 1998 року у справі «Ертель проти Швейцарії» (Hertel v. Switzerland), заява № 59/1997/843/1049. URL: https://www.ippt.eu/files/1998/IPPT19980825_ECHR_Hertel_v_Switzerland.pdf.
5. Рішення ЄСПЛ від 20 травня 1999 року у справі «Bladet Tromso and Stensaas v. Norway», заява № 21980/93. URL: <https://www.informea.org/en/court-decision/bladet-tromso-and-stensaas-v-norway>.
6. Рішення ЄСПЛ від 15 лютого 2005 року, остаточне від 15 травня 2005 року у справі «Стіл і Морріс проти Сполученого Королівства» (Steel and Morris v. UK), заява № 68416/01. URL: <https://www.5rb.com/case/steel-morris-v-united-kingdom>.

7. Рішення ЄСПЛ від 26 листопада 1991 року у справі «Обсервер і Гардіан проти Сполученого Королівства» (The Observer and Guardian v. UK), заява № 13585/88. URL: <https://swarb.co.uk/observer-and-guardian-v-the-united-kingdom-echr-26-nov-1991>.
8. Рішення ЄСПЛ від 8 липня 1986 року у справі «Лінгенс проти Австрії» (Lingens v. Austria), заява № 9815/82. URL: <https://cedem.org.ua/library/sprava-lingens-proty-avstriyi>.
9. Рішення ЄСПЛ від 23 вересня 1994 року у справі «Джерсільд проти Данії» (Jersild v. Denmark), заява № 15890/89. URL: <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/jersild-v-denmark>.
10. Рішення ЄСПЛ від 6 лютого 2001 року у справі «Таммер проти Естонії» (Tammer v. Estonia), заява № 41205/98. URL: <https://swarb.co.uk/tammer-v-estonia-echr-6-feb-2001>.
11. Рішення ЄСПЛ від 8 липня 1999 року у справі «Гейлан проти Туреччини» (Ceylan v. Turkey), заява № 23556/94. URL: <https://brill.com/view/journals/hudi/10/7-9/article-p133.xml?language=en>.
12. Рішення ЄСПЛ від 23 квітня 1992 року у справі «Кастелл проти Іспанії» (Castells v. Spain), заява № 11798/85. URL: <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/castells-v-spain>.
13. Рішення ЄСПЛ від у справі «Караташ проти Туреччини» (Karatas v. Turkey), заява № 23168/94. URL: <https://futurefreepress.com/karatas-v-turkey>.

Guyvan P. The position of the European Court of Justice on freedom of expression and its relationship with the protection of the individual's right to privacy

Summary. The article is devoted to the study of the topical issue of the legal organization in Ukraine of the actual implementation of the constitutional provision on the freedom of expression of personal views, opinions and ideas by each individual. It is emphasized that the case law of the European Court of Human Rights on the application of the provisions of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms is of great importance for the correct understanding of the balance of the relevant legal instruments at the national level. This practice is a model for Ukrainian courts, in particular in exercising the necessary control over the balance between the public need to be informed and the private rights of individuals and the interests of society. At the same time, special attention is paid to the factors that ensure the fulfillment of the relevant positive obligations of the state to meet the public interest and aimed at ensuring that the means or person disseminating information properly ensure that publicity does not violate the constitutional rights of citizens. Specific examples from international law enforcement decisions illustrate the procedure for overcoming the problems of possible abuse of freedom of speech and the need to establish clear general criteria for its restriction. This concerns the establishment of appropriate and morally acceptable, separate communications, mechanisms for determining the factors that distinguish personal insult from evaluative judgments, ensure a balance between the interests protected by Articles 8 and 10 of the Convention. It is established that the main principle in considering the legal protection of the right to freedom of expression and its relationship with the right to privacy is the need to determine whether the situation requires intervention in the form of restriction of freedom of speech, whether the state intervened in this article established by law to what extent it served a legitimate purpose and whether it was necessary in a democratic society. A number of factors that the court must consider when reviewing the proportionality of the measure complained of are presented and investigated.

Key words: freedom of speech, right to privacy, balance of interests.

*Швец В. О.,
кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
професор кафедри господарського і трудового права
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»*

РЕЙДЕРСТВО ЯК ФАКТОР ДЕСТАБІЛІЗАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. Актуальність статті полягає в тому, що, відповідно до ст. 13 Конституції України, держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності й господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності визнаються рівними перед законом. Отже, держава на законодавчому рівні взяла на себе зобов'язання щодо охорони та створення надійних умов для реалізації прав і свобод суб'єктів господарювання. Крім того, Конституція України визначає, що кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Указане має особливе значення, з огляду на той факт що належна стабільність економіко-правового становища роботодавця безпосереднім чином відображається на фактичному становищі найманих ним працівників, а також їхніх сімей. Поряд із тим у сьогочасних умовах ринкової економіки (а особливо під час її становлення) суб'єкти господарювання стикаються з низкою ризиків економічної діяльності, що тією чи іншою мірою позначаються на стабільності трудової діяльності найманих працівників цих підприємств. Стаття присвячена дослідженню впливу рейдерства на забезпечення дотримання засади стабільності діяльності підприємства в сучасній Україні. Автором обґрунтовується, що рейдерство в нашій державі в практичній дійсності є особливою формою агресивної конкуренції, котра опосередковано чи безпосередньо суперечить засаді гармонійної стабільності трудових правовідносин. З огляду на завдання рейдерства, окреслюється взаємозв'язок здійснення рейдерських атак на підприємство та забезпечення засади стабільності трудових правовідносин на підприємстві – цілі відповідної рейдерської атаки. Доведено, що рейдерство становить загрозу для життя та здоров'я працівників (зокрема для охоронців підприємства, бухгалтерів, юристів і топ-менеджерів); належного перебігу трудових правовідносин із топ-менеджерами підприємства, а також може шкодити забезпеченню засади гармонійної стабільності трудових правовідносин інших працівників; забезпечення гідної праці працівників, незабезпечення якої є підставою, з огляду на яку працівники втрачають інтерес до перебування в конкретних трудових правовідносинах.

Ключові слова: правове регулювання, рейдерство, рейдерська атака, стабільність господарських правовідносин, господарське право, господарські правовідносини.

Постановка проблеми. Проголошення України як правової, демократичної, соціальної та незалежної держави сприяло розвитку соціально орієнтованої ринкової економіки і створенню необхідних умов для захисту прав і законних інтересів усіх суб'єктів господарювання. Відповідно до ст. 13 Конституції України, держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності й господарювання, соціальну спрямованість

економіки. Усі суб'єкти права власності визнаються рівними перед законом. Отже, держава на законодавчому рівні взяла на себе зобов'язання щодо охорони і створення надійних умов для реалізації прав і свобод суб'єктів господарювання. Крім того, у продовження наведеного конституційного положення ч. 5 ст. 55 Основного Закону України визначає, що кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Указане має особливе значення, з огляду на той факт що належна стабільність економіко-правового становища роботодавця безпосереднім чином відображається на фактичному становищі найманих ним працівників, а також їхніх сімей.

Поряд із тим у сьогочасних умовах ринкової економіки (а особливо під час її становлення) суб'єкти господарювання стикаються з низкою ризиків економічної діяльності, що тією чи іншою мірою позначаються на стабільності трудової діяльності найманих працівників цих підприємств. Щонайперше, це стосується проблематики рейдерства та банкрутства, яке досить часто є особливим інструментом рейдерства. Ускладнює цю проблему той факт, що вплив рейдерства на стан забезпечення стабільності трудових правовідносин по сьогодні ще комплексним чином не досліджувався.

Варто констатувати, що окремі питання, пов'язані із забезпеченням стабільності господарських правовідносин під час здійснення окремих організаційно-правових господарських процедур у діяльності підприємств, досліджувалися В.М. Андрійвим, Л.В. Вакарюк, О.В. Валецькою, В.С. Венедиктовим, С.В. Венедиктовим, В.В. Волинцем, Т.А. Занфіровою, В.М. Зеленським, С.І. Ілларіоною, М.І. Іншином, О.В. Карпушовою, Т.В. Колеснік, В.Я. Мацюком, К.Ю. Мельником, М.В. Панченком, С.В. Поповим, О.Г. Середою, Д.І. Сірохою, Я.В. Сімутіною, Д.А. Чижовим, В.Р. Шишлюк, В.І. Щербіною, Ю.М. Щотовою, О.А. Яковлевим, О.М. Ярошенком та іншими науковцями. Наукові напрацювання цих та інших вітчизняних і зарубіжних юристів-трудоваків становитимуть теоретичне підґрунтя для дослідження впливу рейдерства на забезпечення засади гармонійної стабільності трудових правовідносин.

Метою статті є становлення наукової думки про вплив рейдерства як особливої проблеми забезпечення стабільності господарських правовідносин в сучасній Україні. Ця мета може бути досягнута шляхом виконання таких завдань:

1) з'ясування сутності рейдерства як особливого феномена, що існує в Україні;

2) окреслення взаємозв'язку здійснення рейдерських атак на підприємство й забезпечення засади стабільності господарських правовідносин на підприємстві – цілі відповідної рейдерської атаки;

3) узагальнення отриманих результатів дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема захисту охоронюваних прав та інтересів господарюючих суб'єктів сьогодні набуває все більшої актуальності, зокрема перше з огляду на існування такого суспільно небезпечного явища, як рейдерство, котре спостерігається не лише в Україні, а й в інших зарубіжних державах [1; 2]. При цьому, як нами раніше вже неодноразово зазначалося [3], проблема рейдерства в Україні набуває все більшої актуальності у зв'язку зі стрімким поширенням цього явища та загрозою, яку «воно несе в собі вітчизняному підприємству, стабільній роботі суб'єктів господарювання, негативним чином відбивається на інвестиційному кліматі, порушує стабільність економіки держави в цілому» [4, с. 599], адже рейдерство в Україні спричиняє руйнування інформаційної безпеки країни й національної безпеки загалом; монополізм; протистояння державним економічним програмам; перешкоду розвитку реального сектору економіки; формування несприятливого інвестиційного клімату й міжнародного іміджу країни загалом тощо; порушення основоположних прав і свобод людини та громадянина; руйнацію трудових колективів і створення соціальних конфліктів.

Отже, сьогодні рейдерство в Україні є особливою формою агресивної конкуренції (міра агресивності такої діяльності загострюється недостатністю наявних заходів захисту роботодавця-мішені від рейдерства), що за своєю сутністю являє собою інструмент перерозподілу власності й задоволення особистих інтересів зацікавлених осіб, які мають відповідні важелі впливу (економічний, інтелектуальний, технічний, інформаційний, адміністративний ресурс), який реалізується шляхом внутрішньо узгодженої системи дій (процедури) щодо заволодіння майном, активами та/або корпоративними правами суб'єкта господарювання всупереч бажанню й волі його власника (власників) з використанням як правових, так і неправових і незаконних методів.

Саме тому рейдерство («чорне», «сіре», «біле» рейдерство, гринмейл) є не лише економічною, а й правовою, соціальною та політичною проблемою, що безпосереднім чином позначається на ринку праці. Отже, рейдерство тією чи іншою мірою загрожує засаді стабільності трудових правовідносин, що більш детально обґрунтовується в процесі критичного аналізу завдань і способів здійснення рейдерства.

Зазначимо, що рейдерство спрямоване на досягнення конкретної мети (для рейдерів-посередників, для яких рейдерство є прибутковим бізнесом, основою такого специфічного бізнесу, такою метою є отримання прибутку) шляхом виконання різних завдань, які в контексті питання, що нами досліджуються, можуть бути поділені на такі дві групи завдань:

1) завдання рейдерства, котрі опосередковано суперечать засаді гармонійної стабільності трудових правовідносин, а саме: (а) поглинання підприємств (і всього його майна), які виробляють ліквідну продукцію; (б) звільнення активів підприємств від накопиченої кредиторської заборгованості; (в) приватизація підприємств, які не були приватизовані раніше, але становлять реальний інтерес для потенційних інвесторів;

2) завдання рейдерства, що безпосередньо суперечать засаді гармонійної стабільності трудових правовідносин, а саме: (а) усунення конкурентів; (б) створення загрози для злісних неплатників обов'язкових платежів; (в) «розчищення» економічного простору.

При цьому варто зазначити, що вказане розмежування завдань рейдерства є суто умовним, адже рейдерство як таке в способах об'єктивації шкодить засади гармонійної стабільності трудових правовідносин, адже задля досягнення поставлених цілей рейдерське захоплення здійснюється шляхом:

1) блокування рахунків підприємства-цілі з метою унеможливлення використання фінансових ресурсів для протистояння захопленню (також часто блокуються й виявлені рейдерами «кишенькової» фірми, завчасно створенні для зберігання на її розрахунковому рахунку резерву коштів на випадок рейдерського захоплення). Ускладнює вказане таке: (а) «захоплення суб'єкта господарювання – завжди тривалий, прихований та ретельно підготовлений процес, що складається з кількох етапів, включаючи вивчення діяльності підприємства та здобуття про нього будь-якої інформації, розроблення плану атаки і створення передумов для протиправного захоплення»; (б) захист господарюючих суб'єктів у період відкритого конфлікту ускладнюється тривалим розглядом справ у суді, що є перешкодою для здійснення антирейдерського захисту. Як наслідок, роботодавець-мішень виявляється неспроможним виконувати свої фінансові та інші зобов'язання перед працівниками, серед іншого: (а) виплачувати заробітну плату; (б) забезпечувати працівників уніформою, засобами захисту тощо;

2) неправомірного заволодіння власністю (майновими правами на власність) підприємства: частинами інвесторів (захоплення акцій чи/та зменшення частки); коштами; технікою; продукцією підприємства; зайнятими підприємством територіями; будинками й спорудами; засобами виробництва; бізнесом у цілому тощо. Отже, працівники: (а) позбавляються можливості виконувати власні трудові завдання чи належним чином виконувати трудові функції й тому вимушені перебувати в «простой», точно не знаючи, чи буде їм виплачена заробітна плата за цей простій; (б) знаходяться в реальній загрозі незабезпечення належної безпеки (протиправного збирання, зберігання, поширення) їхньої приватної інформації, що знаходиться в роботодавця-мішені тощо;

3) зміни менеджменту компанії-жертви є обов'язковим результатом процедури агресивного поглинання підприємства. Отже, рейдерство за своєю економіко-правовою сутністю вибудоване на суперечності зі стандартами, котрі проголошені в засаді гармонійної стабільності трудових правовідносин. Це пояснюється тим, що рейдерство в практичному сенсі виявляється в тому, що в процесі (чи в результаті) рейдерської атаки зокрема топ-менеджмент підприємства-цілі буде звільнено всупереч волі самих працівників, котрі займають відповідні керівні посади, а також усупереч волі самого роботодавця-мішені;

4) силової атаки на підприємство. Звісно, коли на підприємство здійснюється напад, працівники не спроможні належним чином виконувати свої трудові завдання, а умови їхньої трудової діяльності не можуть уважатися гідними навіть тоді, коли до цього на підприємстві були впроваджені високі стандарти гідної праці. Більше того, під час здійснення такої атаки можуть постраждати наймані працівники (може бути завдана шкода їхньому здоров'ю), відповідна агресія може спричинити насильницьку смерть працівника (особливо коли працівником є охоронник, бухгалтер, юрист), пошкодити майно найманих працівників, що на законних підставах перебувають на території роботодавця-мішені. Тобто трудова діяльність в умовах агресивного захоплення підприємства відбиває в працівників

бажання продовжувати працювати на цьому підприємстві, а отже, ці кримінально карні дії безпосереднім чином шкодять засаді гармонійної стабільності трудових правовідносин;

5) повного зупинення діяльності підприємства, результатом чого є те, що працівник не може виконувати свої трудові обов'язки, не отримує заробітної плати й не може звільнитися, щоб належною мірою продовжити своє трудове життя.

Отже, як впливає з викладеного, роботодавці за сучасних умов повинні забезпечувати законні інтереси працівників, зокрема й захищаючи власну безпеку, а саме створюючи умови для недопущення рейдерської атаки, а також звертаючись до ефективних заходів антирейдерського захисту, тобто комплексу різноманітних заходів (судових і позасудових, публічних і непублічних, щодо акцій (часток) і щодо майна) та різної природи (правової, організаційної, економічної тощо), спрямованих на запобігання (превентивні заходи) та протидію рейдерським захопленням (контрзаходи). У цьому контексті до здійснення антирейдерського захисту повинні завжди бути готові відповідні суб'єктами такого захисту, а саме: (1) саме підприємство-ціль; (2) спеціальні суб'єкти, що є фахівцями в галузі протистояння рейдерським нападам (комерційні організації, що надають послуги в цій сфері); (3) органи публічної служби, створені спеціально задля розробки та впровадження програм і заходів запобігання і протидії рейдерству (варто мати на увазі, що в сучасних умовах «позитивний ефект від державного втручання в господарську діяльність суб'єктів господарювання через спеціальні антирейдерські органи державної влади з метою подолання негативних наслідків від рейдерських нападів буде залежати саме від осіб, які здійснюють безпосереднє керівництво цими органами» [5, с. 38]); (4) органи публічної служби, що здійснюють протидію рейдерству в межах своїх загальних повноважень.

Поряд із тим варто мати на увазі, що сьогочасна практика переконливо свідчить про те, що проблема рейдерського нападу може торкнутися будь-якого підприємства незалежно від його фінансового стану та прибутковості, оскільки рейдерів у більшості випадків цікавлять активи підприємства, його майно та нерухомість. Безумовно, прозоре ведення господарської діяльності, статутні документи, оформлені належним чином, знижують ефективність рейдерського захоплення, однак не виключають його. Зазначене вимагає від суб'єктів господарювання вжиття заходів щодо забезпечення економічної безпеки власного бізнесу як складника цілісної системи антирейдерського захисту.

Крім того, варто також мати на увазі, що роботодавці, які не спромоглися належним чином захиститися від рейдерів, додатково можуть ускладнити належний перебіг трудових правовідносин із найманими працівниками неналежним проясненням ситуації, що склалася у зв'язку з рейдерством, а також подальших перспектив взаємодії з працівником. У цих обставинах працівники не завжди є поінформованими про стан перебігу трудових правовідносин за їхньою участю, а вже через певний час дізнаються, що вони звільнені з роботи за прогул через нез'явлення на роботі за зміненою адресою, про яку їм не було відомо, тощо.

Висновки. Підводячи підсумок викладеного, варто зауважити, що рейдерство в Україні, з одного боку, є формою агресивної конкуренції, що за своєю сутністю являє собою інструмент перерозподілу власності й задоволення особистих інтересів зацікавлених осіб, які мають відповідні важелі впливу

(економічний, інтелектуальний, технічний, інформаційний, адміністративний ресурс), що реалізується шляхом внутрішньо узгодженої системи дій (процедури) щодо заволодіння майном, активами та/або корпоративними правами суб'єкта господарювання всупереч бажанню й волі його власника (власників) з використанням як правових, так і неправових і незаконних методів. З іншого ж боку, рейдерство становить загрозу для:

1) життя та здоров'я працівників (як охоронців підприємства, бухгалтерів, юристів і топ-менеджерів, так і для інших працівників);

2) належного перебігу трудових правовідносин із топ-менеджерами підприємства, а також може шкодити забезпеченню засади гармонійної стабільності трудових відносин інших працівників;

3) забезпечення гідної праці працівників, незабезпечення якої є підставою, з огляду на яку працівники втрачають інтерес до перебування в конкретних трудових правовідносинах.

При цьому в контексті належного функціонування правового механізму забезпечення стабільності трудових правовідносин рейдерство становить серйозну загрозу для цього механізму з огляду на те, що воно:

1) призводить до того, що роботодавці, як правило, неспроможні виконати належною мірою свої трудові обов'язки, а наймані працівники втрачають інтерес до виконання роботи за таких обставин (щонайперше тоді, коли рейдерство становить загрозу для життя та здоров'я працівників). Зокрема, у процесі блокування рахунків підприємства-цілі роботодавець не завжди може виплачувати заробітну плату, забезпечувати працівників уніформою, засобами захисту тощо. Під час неправомірного заволодіння власністю підприємства-цілі, як наслідок, працівники позбавляються можливості виконувати власні трудові завдання; не мають упевненості, що отримають заробітну плату; перебувають у реальній загрозі незабезпечення належної безпеки їхньої приватної інформації, що знаходиться в роботодавця-мішені, тощо;

2) передбачає усунення від виконання трудових обов'язків і звільнення окремих категорій працівників (топ-менеджерів підприємства, юристів і бухгалтерів, охоронців), а також усіх, хто протидіє рейдерству;

3) може тривати протягом тривалого періоду часу та передбачати повне зупинення виробничих відносин, блокування доступу працівників до робочих місць;

4) може виявлятися в знищенні підприємства.

З огляду на викладене, можемо дійти висновку, що роботодавець: 1) повинен розробляти й упроваджувати ефективні антирейдерські заходи, котрі також є заходами забезпечення гармонійної стабільності трудових правовідносин; 2) не повинен самоусуватися під час рейдерської атаки (чи після такої атаки) як роботодавець, а до завершення трудових правовідносин виконувати трудові обов'язки роботодавця.

Література:

1. Rochlitz M. Corporate raiding and the role of the state in Russia. *Post-Soviet Affairs*. 2014. Vol. 30 (3). P. 89–114.
2. Швець В.А. Особенности судебной защиты субъектов хозяйствования от рейдерских нападений: опыт США. *Leges et Vita*. 2014. № 3/2 (267). P. 230–232.
3. Швець В.О. Фактори, що сприяють рейдерському переділу власності в Україні. *Європейські перспективи*. 2011. № 4. Ч. 2. С. 75–79.

4. Швець В.О. Реалізація права на судовий захист суб'єктів господарювання від рейдерських нападів. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2013. № 27. С. 598–604.
5. Швець В.О. Діяльність органів виконавчої влади, які входять до умовної групи спеціальних антирейдерських органів влади. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2014. Вип. 9-2, Т. 2. С. 36–38.

Shvets V. Raiding as a factor of destabilization of economic activity

Summary. The relevance of the article is that in accordance with Art. 13 of the Constitution of Ukraine, the state ensures the protection of the rights of all subjects of property rights and management, the social orientation of the economy. All property rights are recognized as equal before the law. Thus, the state at the legislative level has undertaken to protect and create reliable conditions for the realization of the rights and freedoms of economic entities. In addition, the Constitution of Ukraine stipulates that everyone has the right to protect their rights and freedoms from violations and unlawful encroachments by any means not prohibited by law. This is of particular importance given the fact that the proper stability of the economic and legal situation of the employer is directly reflected in the actual situation of its employees, as well as their families. At the same time,

in the current conditions of a market economy (and especially during its formation), businesses face a number of risks of economic activity, which to some extent affect the stability of employment of employees of these enterprises. The article is devoted to the study of the impact of raiding on ensuring compliance with the principle of stability of the enterprise in modern Ukraine. The author substantiates that raiding in our country in practice is a special form of aggressive competition, which: directly or indirectly contradicts the principle of harmonious stability of labor relations. In view of the task of raiding, the relationship between the implementation of raider attacks on the company and ensuring the principle of stability of labor relations in the company, the purpose of the raider attack. It has been proven that raiding poses a threat to: the lives and health of employees (in particular, for security guards, accountants, lawyers and top managers); proper course of labor relations with top managers of the enterprise, as well as may harm the principle of harmonious stability of labor relations of other employees; ensuring decent work of employees, non-provision of which is the basis for which employees lose interest in being in a specific employment relationship.

Key words: legal regulation, raiding, raider attack, stability of economic legal relations, economic law, economic legal relations.

*Горбачова В. С.,**аспірантка кафедри цивільного права № 2**Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ДОГОВІР ПРО ЗАДОВОЛЕННЯ ВИМОГ ІПОТЕКОДЕРЖАТЕЛЯ В КОНТЕКСТІ ПОДІЛУ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ НА ОСНОВНІ ТА ДОДАТКОВІ

Анотація. Стаття присвячена розгляду договору про задоволення вимог іпотекодержателя в контексті однієї з варіацій наукового поділу цивільно-правових договорів на основні та додаткові.

Автор звертає увагу на те, що, відповідно до одного з наукових підходів, такий поділ пов'язується з відповідним поділом зобов'язань, а його прихильники відносять до основних договорів, зокрема, договір кредиту, а до додаткових (вторинних, акцесорних) – зокрема, договір застави.

Проте поглиблення розгляду цієї концепції привело автора до висновку, що між акцесорністю правовідносин та акцесорністю договорів існують значні відмінності, які проявляються у зв'язку між відповідними правовідносинами й договорами. Особливо чітко такі відмінності проявляються саме в підставах виникнення відповідних правовідносин. Зокрема, основне зобов'язання, яке забезпечується іпотекою, може виникати на підставі, відмінній від договору, однак виникнення додаткового (акцесорного) зобов'язання є неможливим без основного. Проте умовою укладення договору про задоволення вимог іпотекодержателя є існування іпотечних правовідносин, які можуть виникати також на підставі рішення суду або закону. У зв'язку з цим у такому разі досліджуваній договір не вважатиметься додатковим до іпотечного договору з огляду на відсутність останнього.

Враховуючи дискусійні моменти аналізованої концепції, автор пропонує розмежовувати широке й вузьке розуміння додатковості (акцесорності) цивільно-правового договору, зокрема договору про задоволення вимог іпотекодержателя. Додатковими у широкому розумінні договорами слід вважати домовленості, що спрямовані на конкретизацію, розвиток або припинення наявних відносних цивільних правовідносин (зобов'язань), що, як правило, виникають на підставі цивільно-правових договорів. Це додаткові за призначенням договори, до яких належать домовленості, що встановлюють поруку, заставу, іпотеку тощо.

Додатковими у вузькому розумінні є договори, якими змінюються, доповнюються або припиняються умови (пункти) наявних цивільно-правових домовленостей. Це додаткові за правовою природою договори, предметом яких є текст наявних домовленостей і які мають технічний характер. Укладення таких договорів вимагає існування «основного» договору, зміст якого конкретизується, змінюється або припиняється, адже, як правило, вони не містять усіх необхідних істотних умов, що висуваються законом до договорів, на підставі яких виникають цивільні правовідносин. В практиці такі договори називаються додатковими договорами або договорами про внесення змін до певного договору.

Ключові слова: договір, домовленість, додатковий договір, договір про задоволення вимог іпотекодержателя, іпотека.

Постановка проблеми. Теоретичні положення про поділ цивільно-правових договорів на основні та додаткові (акцесорні) можна зустріти в сучасних наукових дослідженнях, а також підручниках з цивільного права. Водночас у рамках одного з наукових підходів до відповідної диференціації такий поділ пов'язується з аналогічним поділом зобов'язань, а його прихильники, зокрема, вказують на те, що розмежування таких видів договорів є наслідком забезпечення виконання договірних зобов'язань іншим зобов'язанням, у зв'язку з чим самостійне існування останніх виключається, тому договори, що укладаються задля виконання первинного договору, мають вторинний характер. З цього випливає, що первинним буде, наприклад, договір кредиту, а вторинним (акцесорним) – договір застави [1, с. 148].

Водночас, незважаючи на, здавалося би, повну зрозумілість окресленої концепції, вона потребує більш ретельного пояснення.

З викладеного вище випливає, що доктринальну основу окресленого поділу цивільно-правових договорів складають наукові положення, які умовно можна виокремити в теорію додаткових, або акцесорних, зобов'язань. Отже, доктринальною основою для відповідного наукового підходу є положення, які стосуються переважно не договору, а зобов'язання як відносного цивільного правовідношення. Проте ототожнення зобов'язання як правовідношення й договору як підстави його виникнення породжує низку ризиків для наукового дослідження. Особливо яскраво це демонструється випадками, коли саме зобов'язання виникає не на підставі договору. Це обумовлює необхідність внесення зрозумілості у це питання.

Питання договору як регулятора цивільних відносин загалом та відносин, що складаються у зв'язку із заставою нерухомості, зокрема ставали предметом розгляду таких учених-юристів, як С.С. Алексєєв, І.В. Венедіктова, Є. Годєме, Н.М. Дихта, І.В. Жилінкова, О.С. Іоффе, А.В. Коструба, О.О. Кот, Н.С. Кузнєцова, Р.А. Майданик, В.В. Надьон, О.О. Отраднова, Я.М. Романюк, І.В. Спасибо-Фатєєва, Р.О. Халфіна, Ю.Є. Ходико, Я.М. Шевченко, Р.Б. Шишка, О.Я. Явор, В.Л. Яроцький.

Мета статті полягає у визначенні сутності цивільно-правового договору про задоволення вимог іпотекодержателя в контексті поділу цивільно-правових договорів на основні та додаткові (акцесорні).

Виклад основного матеріалу дослідження. Розмежування основних та додаткових (акцесорних) зобов'язань, а також співвідношення між ними демонструється системою причинно-наслідкових зв'язків, в рамках чого розвиток та припинення

основного цивільного правовідношення можуть забезпечуватись ланцюгом договорів.

У зв'язку зі значним поширенням такого виду забезпечення зобов'язань, як іпотека у сфері кредитування, як модель основного зобов'язання слід взяти кредитне правовідношення, що має відносний характер, тобто являє собою зобов'язання.

Якщо сторони звертаються до укладення попереднього договору, саме він стає відправною ланкою відповідного ланцюга. За ним слідує основний договір, на підставі якого виникає боргове зобов'язання, що забезпечується іпотекою, тобто кредитний договір. Наступною ланкою у відповідній системі договорів виступатиме іпотечний договір, що слугує підставою виникнення забезпечувальних цивільних правовідносин, тобто на його підставі виникає зобов'язання іпотеки, яке вже має акцесорний характер, адже іпотечне правовідношення не може існувати без основного зобов'язання. У зв'язку з цим з огляду на окреслену вище концепцію іпотечний договір також набуває додаткового (акцесорного) характеру. Сам же ланцюг складається з трьох договорів, таких як попередній, основний, додатковий (акцесорний). При цьому кожен наступний базується на попередньому.

У зв'язку з цим у межах аналізованої наукової концепції договір про задоволення вимог іпотекодержателя може бути укладений за наявності правовідносин іпотеки, адже інакше в ньому немає жодного сенсу. Проте якщо іпотечні правовідносини виникли на підставі акцесорного договору, то договір про задоволення вимог іпотекодержателя виступає акцесорним договором по відношенню до акцесорного договору, тобто є додатковим (акцесорним) договором другого порядку. У зазначеній ланці він посідатиме четверте місце.

Проте в аспекті окресленого необхідно зважати на те, що досліджувана концепція будується на зв'язку саме відносних цивільних правовідносин (зобов'язань). Додаткове (акцесорне) зобов'язання не може існувати без основного. В цьому сенсі право іпотекодержателя задовольнити свої вимоги за рахунок предмета іпотеки за невиконання боржником забезпеченого іпотекою зобов'язання [2, с. 147] входить до змісту правовідношення іпотеки, яке може існувати лише за наявності зобов'язання, що забезпечується, тобто основного зобов'язання.

Водночас підстави виникнення основного та додаткового зобов'язань можуть мати різний характер. Зокрема, недоговорне відносне цивільне правовідношення, наприклад правовідношення з відшкодування шкоди, завданої деліктом, може забезпечуватись договорним цивільним правовідношенням, наприклад заставним. При цьому все одно йдеться про додатковий характер одного правовідношення по відношенню до іншого.

Однак у цивілістичній літературі не прийнято називати додатковим (акцесорним) зобов'язання, умовою виникнення якого виступає абсолютне цивільне правовідношення. Наприклад, для виникнення відносного цивільного правовідношення купівлі-продажу необхідно, щоби продавець перебував в абсолютних цивільних правовідносинах власності в ролі власника. З цього випливає, що відносне правовідношення купівлі-продажу є додатковим (акцесорним) до абсолютного правовідношення власності.

Проте в такому разі теорія додатковості (акцесорності) максимально наближається до теорії детермінації, за якої кожен перехід права власності забезпечується відносним цивільним правовідношенням, що необхідно розглядати як таке, що має додатковий характер до абсолютного правовідношення. З цього

мало би слідувати те, що кожен наступний договір, який укладається щодо, наприклад, певного предмета матеріального світу, є додатковим до попереднього.

Однак найбільша відмінність між акцесорністю зобов'язань та договорів проявляється саме в підставах виникнення відповідних правовідносин. Зокрема, якщо правовідношення з відшкодування недоговорної шкоди з'явилося на підставі факту її завдання, то потерпілий і порушник можуть укласти, наприклад, договір про припинення такого зобов'язання шляхом передачі відступного. Хоча умовою укладення такого договору є наявність зобов'язання, сам договір не базується на якомусь іншому договорі, адже відповідне правовідношення з'явилося на недоговорній підставі.

З іншого боку, якщо не виконується боргове зобов'язання, що з'явилося, наприклад, на підставі кредитного договору, а сторони при цьому укладають договір про припинення зобов'язання шляхом передачі відступного, то постає питання про те, яким є зв'язок між кредитним договором і договором про припинення зобов'язання шляхом передачі відступного. Фактично другий укладається для припинення першого, а також правовідношення, що з'явилося на його підставі, проте договір про припинення зобов'язання шляхом передачі відступного також може бути укладений для припинення недоговорного цивільного правовідношення, тобто за відсутності договору як підстави виникнення правовідношення, що припиняється. З цього випливає автономність відповідних договорів по відношенню один до одного.

Повертаючись до договору про задоволення вимог іпотекодержателя, вбачаємо, що за «класичного» розвитку подій, що включає використання такої домовленості в умовах практики, виникнення, розвиток та припинення основних і додаткових зобов'язань забезпечуються таким «ланцюгом» договорів:

- 1) основний договір, на підставі якого виникає зобов'язання, що забезпечується іпотекою;
- 2) іпотечний договір;
- 3) договір про задоволення вимог іпотекодержателя.

У зв'язку з цим крайній договір виглядає як логічне продовження договірного регулювання відповідних відносин. Однак іпотекою може забезпечуватись не лише договорне, але й недоговорне зобов'язання. Крім того, ст. 3 Закону України «Про іпотеку» зазначає, що іпотека може встановлюватись на підставі договору, закону або рішення суду [3].

Зазначені обставини конкретизують досліджуваний ланцюг юридичних фактів, адже з викладеного випливає, що основне зобов'язання, яке забезпечується іпотекою, може виникати на підставі, відмінній від договору. При цьому іпотечне правовідношення може виникати на підставі закону або рішення суду. Водночас це не становить перешкоди для використання учасниками відповідних правовідносин договору про задоволення вимог іпотекодержателя, адже ч. 1 ст. 3 Закону України «Про іпотеку» також передбачає, що до іпотеки, яка виникає на підставі закону або рішення суду, застосовуються правила щодо іпотеки, яка виникає на підставі договору, якщо інше не встановлено законом [3]. У зв'язку з цим в описаній ситуації договір про задоволення вимог іпотекодержателя укладатиметься за відсутності договору як підстави виникнення основного зобов'язання, а також іпотечного договору, що унеможливило його розгляд як додаткового (акцесорного) договору до відповідних цивільно-правових договорів.

З викладеного вище випливає, що в сучасній доктрині цивільного права в рамках досліджуваного наукового підходу додатковість (акцесорність) цивільно-правових договорів визначається через умови їх укладення й характер породжуваних ними правовідносин. Додатковим (акцесорним) у такому розумінні вважається договір, умовою укладення якого є існування певного договірної цивільного правовідношення (зобов'язання) і який, як правило, однак не обов'язково укладається за наявності договору як підстави виникнення та/або розвитку відповідних правовідносин. У зв'язку з цим до додаткових (акцесорних) у такому розумінні належать договори застави, іпотеки, поруки тощо.

Зв'язок між цими договорами й домовленостями, що стали підставою виникнення основних зобов'язань, є очевидним, однак не має безпосереднього детермінуючого характеру. При цьому відповідний зв'язок переважно забезпечується залежністю додаткового (акцесорного) зобов'язання від основного, однак не взаємозалежністю відповідних договорів.

Зокрема, в судовій практиці знайшов підтримку підхід, у рамках якого спростовується можливість іпотеки мати абстрактний характер, тобто бути «автономною» від основного зобов'язання. Суб'єктний склад обох правовідносин є взаємозалежним. Зокрема, як зазначає Касаційний цивільний суд України у складі Верховного Суду у своїй Постанові від 12 грудня 2018 року у справі № 758/3453/16-ц, іпотекодержателем може бути тільки особа, яка є кредитором за основним зобов'язанням [4]. При цьому ще раніше Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду у Постанові від 14 лютого 2018 року у справі № 910/16461/16 зазначив, що у зв'язку з припиненням шляхом виконання основного зобов'язання товариства перед банком за кредитним договором припинилося похідне зобов'язання у вигляді іпотеки за іпотечним договором [5].

У зв'язку з цим договір про задоволення вимог іпотекодержателя може безпосередньо впливати на правовідносини, що виникли з інших правових підстав, зокрема на підставі, наприклад, кредитного та іпотечного договорів, розвивати та припинити ці правовідносини. Проте наявність зазначених договорів не є обов'язковою умовою його укладення.

Водночас у зв'язку з положеннями аналізованої наукової концепції слід звернути увагу на інше розуміння додаткових договорів, яке знаходить підтримку, зокрема у Р.Б. Шишки. Як зазначає вчений, додаткові договори доповнюють чи змінюють умови основного договору [6, с. 378], уточнюють або пролонгують його. Вони залежать від основних договорів, слідує їм юридичній долі [7, с. 122], отже, мають службове призначення [6, с. 378]. Очевидно, що в цьому разі йдеться, зокрема, про додаткові договори, якими вносяться зміни до умов наявних договорів, зокрема до асортименту товарів, що закупляються, характеру та обсягу послуг і робіт.

Зокрема, в ході розвитку відповідних правовідносин вже після укладення певного договору покупець, замовник послуг або робіт може забажати змінити, доповнити чи конкретизувати характер чи обсяг благ, які бажає отримати, або інші пункти домовленості, тому для того, щоб не укласти новий договір, сторони, як правило, укладають додатковий договір до вже наявного. Отже, укладення таких договорів вимагає існування «основного» договору, який конкретизується, змінюється або припиняється, адже, як правило, вони не містять усіх необ-

хідних істотних умов, що висувуються законом до договорів, на підставі яких виникають цивільні правовідносини.

Висновки. Проведений аналіз показує, що в рамках аналізованої наукової концепції, в межах якої до додаткових (акцесорних) договорів відносять, зокрема, договори поруки, застави, іпотеки, додатковість (акцесорність) договору розглядається як його характеристика, що позначає укладення відповідного договору для забезпечення виконання, розвитку або припинення наявного цивільного правовідношення, що, як правило, має відносний характер, а також за наявності договору, що виступив підставою виникнення та/або розвитку відповідних правовідносин.

Однак з огляду на те, що як основне зобов'язання, так і іпотечне можуть виникати на підставі, відмінній від цивільно-правового договору, договір про задоволення вимог іпотекодержателя в окресленому розумінні може бути самостійним цивільно-правовим договором, а його зв'язок з кредитним та іпотечним договорами за їх наявності є досить умовним. Причина полягає в тому, що в основу поділу договорів на основні та додаткові в рамках аналізованої концепції покладається відповідний поділ правовідносин. Однак, на відміну від правовідносин, між якими існує безпосередній зв'язок, між договорами такого зв'язку немає, що підкреслюється, зокрема, можливістю виникнення основного зобов'язання, а також іпотеки на підставах, відмінних від договору.

Дійсно додатковими до основних виступають так звані технічні договори, якими є договори про внесення змін до чинного договору або договори, які конкретизують чи змінюють умови чинних договорів. Як правило, вони так і називаються: «Договір про внесення змін до договору...», «Додатковий договір до договору...».

Водночас з огляду на те, що договір про задоволення вимог іпотекодержателя все ж таки, як правило, укладається за наявності кредитного (або іншого договору, на підставі якого виникає основне зобов'язання) та іпотечного договору, при цьому завжди безпосередньо впливає на зміст основного та акцесорного зобов'язань, існує можливість теоретичного розмежування додаткових договорів у широкому та у вузькому розуміннях. Такий підхід має змогу зробити чітким досліджуваній поділ та обґрунтувати життєздатність досліджуваної концепції.

В рамках такого погляду додатковими у широкому розумінні договорами слід вважати домовленості, що спрямовані на конкретизацію, розвиток або припинення наявних відносин цивільних правовідносин (зобов'язань), що, як правило, виникають на підставі цивільно-правових договорів. Це додаткові за призначенням договори, до яких належать домовленості, що встановлюють поруку, заставу, іпотеку тощо.

Додатковими у вузькому розумінні є договори, якими змінюються, доповнюються або припиняються умови (пункти) наявних цивільно-правових домовленостей. Це додаткові за правовою природою договори, предметом яких є текст наявних домовленостей.

З огляду на окреслені в ході аналізу дискусійні моменти вважаємо, що лише така концепція здатна пояснити віднесення до додаткових договорів тих, що можуть бути укладені за наявності основних та акцесорних зобов'язань, і за одночасної відсутності договорів як підстав їх виникнення з урахуванням формування таких правовідносин на недоговірних підставах.

Література:

1. Борисова В.І., Баранова Л.М., Бегова Т.І. та ін. Цивільне право : підручник : у 2 т. / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 2. 816 с.
2. Мирославський С.В., Ковтун О.О. Звернення стягнення на предмет іпотеки: сучасні правові реалії в Україні. *Форум права*. 2017. № 4. С. 147–151. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2017_4_25 (дата звернення: 20.09.2020).
3. Про іпотеку : Закон України від 5 червня 2003 р. № 898-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 38. Ст. 313 (зі змінами).
4. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 12 грудня 2018 року, судова справа № 758/3453/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78750621> (дата звернення: 20.09.2020).
5. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 14 лютого 2018 року, судова справа № 910/16461/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72245150> (дата звернення: 20.09.2020).
6. Шишка Р.Б. Характеристика, типи та види договорів. *Право та управління*. 2011. № 3. С. 369–380.
7. Шишка Р.Б. Характеристика договорів. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2013. № 4. С. 119–125.

Horbachova V. The mortgagee's claims satisfaction contract in context of division of civil contracts into main and additional

Summary. The article is devoted to consideration the mortgagee's claims satisfaction contract in context of one of variations of scientific division of contracts into main and additional.

The author focuses on the theoretical provision according to which mentioned division of contracts is based on appropriate differentiation of obligations and its supporters classifies as main contract particularly credit agreement and as additional (derivative, accessory) for example pledge agreement.

At the same time deeper analyzes of theoretical provisions within appropriate concept allowed the author to conclude that there is significant difference between accessorially of relationships and accessorially of the contracts. And such difference lays in causes of appropriate relationships emergence. Particularly, the main obligation that is guaranteed by mortgage can be established by the cause that is different from contract but at the same time the emergence of additional (accessory) obligation without the main obligation is impossible. But one of the grounds for concluding the mortgagee's claims satisfaction contract is mortgage relationships that can be established not only by appropriate agreement but also by judgment or by law. So this demonstrates that in appropriate situation the analyzed contract cannot be classified as additional to mortgage contract because of its absence.

In consideration of debatable moments of analyzed scientific concept the author proposes to divide the wide and the narrow sense of additionality (accessorially) of civil contracts including mortgagee's claims satisfaction contract. In this context additional in wide sense is an agreement that aimed on concretization, development or termination of existing civil relationships (obligations) that as a rule has been established by civil contract. This is an additional by their purpose contracts such as surety contract, pledge contract, mortgage contract etc.

At the same time additional in narrow sense are the contracts which change, complement or terminate terms (clauses) of already concluded agreements. There are additional by their nature contracts which aimed on the texts of existing contracts and play technical role. Such contracts can be concluded only when main contract which content is concretizing, changing or termination is in power. As a rule additional in this sense contract has no necessary essential conditions to establish independent legal relationships. In practice such contracts as usually called additional or contract on amendments for the contract.

Key words: contract, agreement, additional contract, mortgagee's claims satisfaction contract, mortgage.

**ТРУДОВЕ ПРАВО;
ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

*Яковлев О. А.,
доктор юридичних наук,
доцент кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

АТЕСТАЦІЯ РОБОЧИХ МІСЦЬ ЯК ДІЄВИЙ ЗАХІД ГАРАНТУВАННЯ ДЛЯ ПРАЦІВНИКІВ НАЛЕЖНИХ, БЕЗПЕЧНИХ І ЗДОРОВИХ УМОВ ПРАЦІ

Анотація. У статті, урахувавши позитивні здобутки наукових праць науковців з досліджуваної проблематики, розглянуто атестацію робочих місць за умовами праці як дієвий захід гарантування для працівників належних, безпечних і здорових умов праці, на підставі чого зроблено певні висновки.

Констатовано, що нині поступово розширюються межі розуміння сутності й соціально-правового значення атестації робочих місць за умовами праці для визначення рівнів шкідливих і небезпечних чинників під час трудової діяльності, що сприятиме поліпшенню умов праці для забезпечення виконання трудовими працівниками обов'язків.

Запропоновано атестацію робочих місць за умовами праці розглядати як систему комплексних дій щодо постійного виявлення, оцінювання, аналізу й управління професійними ризиками, які можуть впливати на працівників під час їхньої трудової діяльності, що здійснюються з метою забезпечення безпечних і здорових умов праці шляхом усунення цих ризиків або їх максимальної мінімізації, а також з метою створення умов для ефективного виконання працюючими трудових обов'язків; ці дії повинні реалізовуватися всіма роботодавцями, які використовують найману працю, причому разом із працівниками й за допомогою інших суб'єктів.

Зроблено висновок, що атестація робочих місць за умовами праці має дві взаємозумовлені та взаємозалежні мети: (а) захистити працівника, зберегти його здоров'я, життя, працездатність і (б) завдяки тому, що особа працюватиме в здорових і безпечних умовах праці, підвищуватимуться якості покладених на нього функцій і завдань, ефективність виробництва й рівень працездатності. Якщо ж умови праці неможливо повністю привести до рівня здорових і безпечних, уживатимуться заходи з мінімізації негативного впливу на працівника негативних чинників, а саме: (а) застосовуватимуться заходи індивідуального й колективного захисту, (б) здійснюватиметься нормування праці з урахуванням шкідливого й небезпечного впливу, (в) відбудуватиметься грошова компенсація працівникові, (г) надаватиметься можливість відвідувати лікувально-профілактичні санаторії тощо, (г) насамкінець, реалізовуватиметься його право на більш ранній вихід на пенсію.

Ключові слова: працівник, роботодавець, безпечні та здорові умови праці, робоче місце, атестація, здоров'я, гарантії.

Постановка проблеми. В умовах ринкових відносин сьогодні Українська держава, що проголосила життя і здоров'я людини найвищою соціальною цінністю, має бути гарантом реалізації цього права, забезпечувати адекватну сучасним умовам нормативно-правову базу регулювання охорони праці. І хоча питання умов праці стосуються головним чином пра-

цівників і роботодавців, воно є чи не основним також для державної влади й суспільства загалом, оскільки життя, здоров'я людини й безпека праці є цінностями, передбаченими Конституцією [1]. Наявність в Україні тіньової економіки й економічна криза є тими перепонами для впровадження у виробничо-трудо-вий процес основних елементів інституту охорони життя і здоров'я працюючих, що гальмують створення безпечних і належних умов праці для них на підприємствах, в установах та організаціях.

Сьогодні на міжнародному рівні визнається право кожної людини та громадянина на сприятливі умови праці, які повинні відповідати вимогам правових норм, що гарантують працівникові відповідну безпеку й гігієну. Так, Загальною декларацією прав людини закріплюється вимога, за якої будь-яка людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливий і сприятливі умови праці. За Міжнародним пактом про економічні, соціальні й культурні права, держави, які беруть участь у цьому пакті, мають визнати право кожного на справедливі та сприятливі умови праці, що відповідають вимогам безпеки й гігієни. Україна також визнала й задекларувала право на здорові й безпечні умови праці, закріпивши його як одне з конституційних прав людини та громадянина. Кодекс законів про працю України також серед основних трудових прав працівників називає право на здорові й безпечні умови праці. Дієвим заходом гарантування для працівників належних, безпечних і здорових умов праці є атестація робочих місць.

Атестація робочих місць за умовами праці була предметом дослідження багатьох науковців, як українських, так і зарубіжних (переважно з країн колишнього СРСР, оскільки такої процедури не передбачено ні в державах ЄС, ні в Канаді, США та Японії). Це питання розглядали Л.П. Амелічева, Г.С. Гончарова, А.В. Катковський, Л.І. Лазор, В.М. Мінько, В.А. Полінкевич, М.В. Ранцев, О.Г. Середа, О.А. Теличко, О.Г. Федорєць, І.І. Шамшина, М.В. Щеколдіна; на окремі його аспекти звертали увагу в публікаціях О.С. Бурлака, Н.П. Попова, С.М. Прилипко, А.О. Соколова, Г.І. Чанишева, М.М. Юрина, О.М. Ярошенко.

Мета статті – з урахуванням позитивних здобутків наукових праць названих науковців дослідити атестацію робочих місць за умовами праці як дієвий захід гарантування для працівників належних, безпечних і здорових умов праці, на підставі чого зробити певні висновки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чинне вітчизняне законодавство щодо категорії «атестація робочих місць» уживає два підходи: (а) атестація робочих місць за умовами

праці й (б) атестація робочих місць на відповідність нормативно-правовим актам з охорони праці. Як зазначає Г.В. Лесенко, атестацію робочих місць за умовами праці разом із заходами щодо оцінювання технічного стану будівель і споруд, устаткування, безпеки технологічних процесів, дотримання норм технологічного розміщення обладнання варто включати до більш загальної конструкції – «атестація робочих місць на відповідність нормативно-правовим актам з охорони праці» [2], якою оперує Закон України «Про охорону праці».

Згідно з Методичними рекомендаціями для проведення атестації робочих місць за умовами праці, атестація робочих місць становить комплексну оцінку всіх факторів виробничого середовища і трудового процесу, супутніх соціально-економічних чинників, що впливають на здоров'я і працездатність трудівників у процесі трудової діяльності [3]. О.О. Лакіза справедливо не погоджується із цим формулюванням, наводячи визначення, надані в законодавчих актах Республік Білорусь, Таджикистан, Казахстан, Киргизької Республіки, у яких основний акцент робиться на тому, що це система обліку, аналізу й комплексного оцінювання на конкретному робочому місці всіх чинників виробничої сфери, які впливають на працівника. Науковець пропонує під атестацією робочих місць за умовами праці розуміти «систему періодичного обліку, дослідження й оцінювання на конкретному робочому місці шкідливих і небезпечних факторів виробничої сфери і трудового процесу, що впливають на здоров'я і працездатність людини під час її трудової діяльності, що організується на всіх підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форм власності й виду діяльності, а також у роботодавців – фізичних осіб» [4, с. 117].

Загалом позитивно оцінюючи пропозицію науковця, підкреслимо, що в ній робиться акцент на систему періодичного обліку під час атестації робочих місць за умовами праці, оскільки дії з оцінювання негативних чинників робочого середовища, які впливають на працюючого, не є розрізненими діями окремих осіб (хоча станом на сьогодні, як свідчить судова практика, воно саме так і є). Це має бути налагоджена система, у якій задіяні та в якій заінтересовані мають бути як держава, роботодавці, так і працівники й навіть громадськість.

В українському суспільстві (і в наукових колах у тому числі) атестація робочих місць зазвичай сприймається як процедура, пов'язана тільки з визначенням шкідливих і небезпечних умов праці. Як уважають А.В. Катковський і В.А. Полінкевич, «атестація робочих місць за умовами праці, яка встановлена нормативними актами, є основним засобом для отримання об'єктивної оцінки стану умов праці працівників, зайнятих на роботах з небезпечними і шкідливими умовами праці» [5, с. 1–10]. Водночас Н.М. Юріна вважає, що «атестація робочих місць за умовами праці є одним із організаційних методів забезпечення безпеки праці, контролю й експертизи умов праці, основою сертифікації підприємств на відповідність вимогам охорони праці. Це система аналізу й оцінювання робочих місць для проведення оздоровчих заходів, ознайомлення працюючих з умовами праці, сертифікації виробничих об'єктів, підтвердження або скасування права надання компенсацій і пільг працівникам, зайнятим на важких роботах і на роботах зі шкідливими й небезпечними умовами праці» [6, с. 3]. На думку А.О. Соколової, атестація робочих місць за умовами праці є дуже важливим і необхідним заходом, який дає змогу визначити чинники та причини виникнення несприятливих умов праці, правильно

й усебічно ці умови оцінити й підтвердити їх відповідність вимогам установлених норм і нормативів та обґрунтувати надання передбачених законодавством пільг і компенсацій за роботу в шкідливих умовах [7, с. 17]. Як роз'яснюють посадові особи Управління Держпраці, атестація має вагомое соціально-гігієнічне значення, тому що дає змогу своєчасно виявити шкідливі й небезпечні чинники виробничого середовища і трудового процесу, визначити пріоритетні напрями модернізації обладнання й технологічних процесів, розробити й впровадити цілеспрямовані санітарно-гігієнічні й медико-профілактичні заходи з урахуванням специфіки умов праці на конкретних підприємствах [8]. На думку О.О. Лакізи, який не погоджується із задекларованою метою атестації робочих місць, її завданням має бути приведення умов трудової діяльності працівників у відповідність до вимог законодавства з охорони праці, розроблення організаційних, технічних, економічних і соціальних заходів з поліпшення умов трудової діяльності, а також отримання працівниками пільг і компенсацій за роботу в несприятливих умовах [4, с. 80].

Деякі сучасні науковці сьогодні починають по-іншому оцінювати процес атестації робочих місць. У цьому ракурсі варто відмітити наукову розвідку О.Г. Середи щодо атестації робочого місця судді в Україні. Як уважає вчена, одночасно з делегуванням обов'язків кожен суддя отримує відповідні права або повноваження, необхідні для якісного й ініціативного виконання покладених на нього функцій, тобто держава має перед ним зустрічний обов'язок забезпечити йому відповідні умови праці для належного функціонування всієї судової системи. Від якості атестації робочого місця судді залежить ефективність виконання завдань, що стоять перед ним, – підтримання нормального життя людей та існування судових інститутів [9, с. 103].

Як бачимо, учена розкриває наявні проблеми, пов'язані з умовами праці суддів: «Саме на голову суду покладається обов'язок із забезпечення робочого місця судді необхідними засобами для здійснення правосуддя. А цього неможливо досягти без створення необхідних умов для належного функціонування суду. Однією з проблем є перебування багатьох будівель суду не в державній власності. Багато з них знаходиться у тимчасовому користуванні. Зазначене положення унеможливує стабільність здійснення правосуддя, оскільки може призводити до постійної зміни місця роботи того чи іншого суду». Запровадження автоматизованої системи розподілу справ О.Г. Середи також називає проблемним, оскільки через технічні причини це нерідко обтяжує роботу судді. Зазначена програма може декілька тижнів не розподіляти справи одному судді й протягом того ж часу по декілька десятків на день розподіляти іншому. Проблема виникає й із визначенням суддів-доповідачів у кримінальних справах, що приходять із районних судів і мають відповідні дати розгляду апеляцій. Автоматизована система документообігу при виборі судді-доповідача не передбачає, що в той чи інший час він може перебувати у відпустці. Вирішити всі ці проблеми, на думку вченої, можна саме завдяки атестації робочого місця судді. Як бачимо, до поняття «атестація робочих місць» дослідниця включає діяльність не тільки з виявлення небезпечних і шкідливих умов праці, а й узагалі оцінювання умов праці на відповідність закону, у тому числі й стосовно того, щоб працівники (у цьому разі судді) могли якісно виконувати свої обов'язки [9, с. 105].

Отже, можемо констатувати, що нині поступово розширюються межі розуміння сутності й соціально-правового значення атестації робочих місць за умовами праці для визначення рівнів шкідливих і небезпечних чинників під час трудової діяльності, що сприятиме поліпшенню умов праці для забезпечення виконання трудівниками обов'язків. Учені активно почали порушувати питання, що ж нині становить атестація робочих місць за умовами праці, і намагаються надати більш сучасне й точне тлумачення цього поняття, на відміну від того, яке міститься в Методичних рекомендаціях № 41.

Завданнями атестації робочих місць, відповідно до п. 6 Порядку проведення атестації робочих місць за умовами праці, є: (а) установлення факторів і причин виникнення несприятливих умов праці; (б) санітарно-гігієнічне дослідження чинників виробничого середовища, важкості й напруженості трудового процесу на робочому місці; (в) комплексне оцінювання цих чинників і характеру праці щодо відповідальності їх характеристик стандартам безпеки праці, будівельним і санітарним нормам і правилам; (г) установлення ступеня шкідливості й небезпечності праці та її характеру за гігієнічною класифікацією; (д) обґрунтування зарахування робочого місця до категорії зі шкідливими (особливо шкідливими), важкими (особливо важкими) умовами праці; (е) визначення (підтвердження) права працівників на пільгове пенсійне забезпечення за роботу в несприятливих умовах; (є) складання переліку робочих місць, виробництв, професій і посад із пільговим пенсійним забезпеченням працівників; (ж) аналіз реалізації технічних та організаційних заходів, спрямованих на оптимізацію рівня гігієни, характеру й безпеки праці [10].

Основне завдання атестації – захистити життя, здоров'я працівника, його працездатність від шкідливих умов праці або максимально мінімізувати їх негативний вплив [4, с. 93]. Але, з огляду на те що її мета являє собою результат, якого хочуть досягти суб'єкти певних суспільних відносин шляхом участі у відповідній діяльності чи шляхом учинення конкретних дій, це основне завдання є ні чим іншим, як метою атестації робочих місць, а аж ніяк не завданням. Завдання ж завжди виходить із мети, нею зумовлене, є, так би мовити, засобом її реалізації, тобто це те, що потрібно виконати, здійснити, учинити задля досягнення поставленої мети.

Загалом же наведені завдання атестації робочих місць за умовами праці є безсистемними, особливо в сучасних умовах, які не відповідають євроінтеграційним прагненням України. Приєднуємося до думки науковців, що до завдань атестації робочих місць доцільно додати ще й такі: (1) здійснення комплексного оцінювання ризиків на всіх робочих місцях шляхом їх визначення й аналізу; (2) на підставі комплексного оцінювання ризиків зарахувати конкретне робоче місце до відповідного рівня ризикованості умов праці; (3) установлення класу умов праці конкретного робочого місця за гігієнічною класифікацією; (4) проведення поглибленого оцінювання тих робочих місць, де технологічний процес, обладнання, сировина й матеріали є потенційними джерелами шкідливих і небезпечних виробничих чинників, які можуть несприятливо впливати на стан здоров'я працюючих, а також на їхніх нащадків (як тепер, так і в майбутньому), тобто встановлення робочих місць, що потребують поглибленого комплексного оцінювання; (5) виявлення чинників і причин виникнення неспри-

ятливих умов праці щодо тих робочих місць, які визначені як такі, що потребують поглибленої комплексної оцінки; (6) санітарно-гігієнічне дослідження чинників виробничого середовища, важкості й напруженості трудового процесу на робочих місцях, які визначені як такі, що потребують поглибленої комплексної оцінки; (7) обґрунтування зарахування робочого місця до категорії зі шкідливими (особливо шкідливими), важкими (особливо важкими) умовами праці; (8) складання переліку робочих місць, виробництв, професій і посад, які мають право на встановлені законодавством пільги й компенсації з чітким переліком таких пільг і компенсацій; (9) розроблення й затвердження організаційних, технічних, медичних і соціальних заходів, спрямованих на всебічне поліпшення умов праці, підвищення й доведення до оптимального рівня гігієни, характеру й безпеки трудового процесу.

Що цікаво, атестації як такої робочих місць за умовами праці в країнах ЄС, США, Японії та інших зарубіжних державах узагалі немає, тобто в жодній розвиненій країні світу досліджувана нами процедура, що включає обов'язкове вимірювання й оцінювання всіх виробничих чинників на робочих місцях, причому під пильним наглядом держави, не проводиться. Замість цього, застосовуються процедура виявлення небезпек та оцінювання ризиків, інформування про них працівників ще до підписання ними контракту й управління цими ризиками. Останнє передбачає життя певних заходів із запобігання виявленим небезпекам, що можуть призвести до збитку для здоров'я трудівника, а отже, і для бюджету роботодавця. Усуваються тільки ті небезпеки, які явно визначені законодавством або потенційні (імовірні) збитки від яких відчутно перевищують витрати на їх усунення [11].

Висновки. Підводячи підсумок вищевикладеного, пропонуємо атестацію робочих місць за умовами праці розглядати як систему комплексних дій щодо постійного виявлення, оцінювання, аналізу й управління професійними ризиками, які можуть впливати на працівників під час їхньої трудової діяльності, що здійснюються з метою забезпечення безпечних і здорових умов праці шляхом усунення цих ризиків або їх максимальної мінімізації, а також з метою створення умов для ефективного виконання працюючими трудових обов'язків; ці дії повинні реалізовуватися всіма роботодавцями, які використовують найману працю, причому разом із працівниками й за допомогою інших суб'єктів.

Атестація робочих місць за умовами праці має дві взаємозумовлені та взаємозалежні мети: (а) захистити працівника, зберегти його здоров'я, життя, працездатність і (б) завдяки тому, що особа працюватиме в здорових і безпечних умовах праці, підвищуватимуться якість покладених на нього функцій і завдань, ефективність виробництва й рівень працездатності. Якщо ж умови праці неможливо повністю привести до рівня здорових і безпечних, уживатимуться заходи з мінімізації негативного впливу на працівника негативних чинників, а саме: (а) застосовуватимуться заходи індивідуального й колективного захисту, (б) здійснюватиметься нормування праці з урахуванням шкідливого й небезпечного впливу, (в) відбуватиметься грошова компенсація працівникові, (г) надаватиметься можливість відвідувати лікувально-профілактичні санаторії тощо, (г) насамкінець, реалізуватиметься його право на більш ранній вихід на пенсію.

Література:

1. Гогіташвілі Г., Лапін В. Основи охорони праці : навчальний посібник. 4-те вид., випр. і доп. Київ : Знання, 2008. 302 с.
2. Лесенко Г. Атестація, та не та! *Охорона праці*. URL: <http://ohoronapraci.kiev.ua/atestatsiya-ta-ne-ta/>.
3. Методичні рекомендації Міністерства праці України для проведення атестації робочих місць за умовами праці від 01.09.1992 № 41. URL: <http://ua-info.biz/legal/basegi/ua-rmeime.htm>.
4. Лакіза О.О. Атестація робочих місць за умовами праці : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. С. 117.
5. Катковський А.В., Полінкевич В.А. Методичні рекомендації щодо проведення атестації робочих місць за умовами праці в галузі лісового господарства агропромислового комплексу України. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2015. Вип. 2. С. 1–10.
6. Юрина Н.М. Аттестация рабочих мест : учебное пособие. Белгород : Изд-во БТГУ, 2006. С. 3.
7. Соколова А.О. Регулювання соціально-економічних умов праці в системі управління її результативністю в аграрних підприємствах : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.06.01 / Нац. аграрн. ун-т. Київ, 2014. С. 17.
8. Роз'яснення вимог порядку проведення атестації робочих місць за умовами праці / Управління Держпраці у Кіровоградській обл. URL: <http://kr.dsp.gov.ua/index.php/908-010216vimog-atestac-rab-misc>.
9. Серета О.Г. Атестація робочого місця судді. *Право та інновації*. 2015. № 1 (9). С. 103.
10. Порядок проведення атестації робочих місць за умовами праці : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.08.1992 № 442. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-92-п>.
11. Федоренко А., Мишутинская Е. Новый порядок аттестации рабочих мест: шаг вперед, два шага назад. *Кадровик. Трудовое право для кадровика*. 2011. № 9. URL: <http://hr-portal.ru/article/novyy-poryadok-attestacii-rabochih-mest-shag-vpered-dva-shaga-nazad>.

Yakovlev O. Certification of workplaces as an effective guarantee measure for employees of proper, safe and healthy working conditions

The article, taking into account the positive achievements of scientific works of scientists on the researched issues,

considers attestation of workplaces under working conditions as an effective measure to guarantee proper, safe and healthy working conditions for employees, on the basis of which certain conclusions are made.

It is stated that the boundaries of understanding the essence and socio-legal significance of attestation of workplaces for working conditions to determine the levels of harmful and dangerous factors during work are gradually expanding, which will help improve working conditions to ensure the performance of duties.

It is proposed to consider the certification of workplaces under working conditions as a system of comprehensive actions for continuous identification, assessment, analysis and management of occupational risks that may affect employees during their work, carried out to ensure safe and healthy working conditions by eliminating these risks or their maximum minimization, as well as in order to create conditions for effective performance of labor duties; these actions should be implemented by all employers who use hired labor, and together with employees and with the help of other entities.

It is concluded that the certification of workplaces under working conditions has two interdependent and interdependent goals: (a) to protect the employee, preserve his health, life, ability to work and (b) due to the fact that the person will work in healthy and safe working conditions will increase the quality of the functions and tasks assigned to it, the efficiency of production and the level of efficiency. If working conditions cannot be completely brought to the level of healthy and safe, measures will be taken to minimize the negative impact on the employee of negative factors, namely: (a) individual and collective protection measures will be applied; (c) monetary compensation will be provided to the employee, (d) he will be given the opportunity to visit health resorts, etc., and (d) finally, his right to an earlier retirement will be exercised.

Key words: employee, employer, safe and healthy working conditions, workplace, certification, health, guarantees.

*Карніська Н. В.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету**Волинського національного університету імені Лесі Українки*

СПЕЦИФІКА РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА НА ЕТАПІ ПІДГОТОВКИ ДО ВСТУПУ УКРАЇНИ ДО СОТ ТА ГАРМОНІЗАЦІЇ З ЇЇ ВИМОГАМИ У СФЕРІ ЗАСТОСУВАННЯ САНІТАРНИХ ТА ФІТОСАНІТАРНИХ ЗАХОДІВ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню становлення законодавчих засад застосування санітарних та фітосанітарних заходів в Україні. Основна увага автором приділена розвитку законодавства у сфері СФЗ у період незалежності України. Виділяючи три основні етапи еволюції вітчизняного законодавства щодо застосування СФЗ – етап формування законодавства (1991–2004 роки), етап підготовки до вступу України до СОТ та гармонізації з її вимогами у сфері СФЗ (2005–2013 роки), етап гармонізації із законодавством ЄС (2014 – дотепер), автор розкриває кризу призму євроінтеграційних процесів та членства у СОТ особливості саме другого етапу (2005–2013 роки). У статті висвітлено особливості цього періоду, зокрема: відсутність прийняття нових законів та спрямованість нормотворчих зусиль на зміну чинних законодавчих актів; запровадження до законодавства положень щодо використання на підприємствах системи забезпечення якості та безпечності НАССР – системи аналізу небезпечних факторів та контролю у критичних точках; прийняття програмних документів; поступове посилення нормотворчих дій євроінтеграційного характеру; подальше долучення до міжнародно-правового регулювання відносин застосування СФЗ.

Увагу автора акцентовано на Угоді про застосування санітарних та фітосанітарних заходів СОТ. Зазначається, що Угода СОТ про застосування санітарних та фітосанітарних заходів (Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures) застосовується до всіх санітарних та фітосанітарних заходів, які можуть прямо чи опосередковано впливати на міжнародну торгівлю. Такі заходи повинні розроблятися та застосовуватися відповідно до положень цієї Угоди.

Зроблено висновки про те, що етап підготовки до вступу України до СОТ та гармонізації з її вимогами у сфері СФЗ (2005–2013 роки) пройшов під егідою пристосування напрацьованого на той час законодавства до вимог СОТ. Вступивши до СОТ, Україна отримала низку можливостей та перспектив, серед яких особливо вирізняється можливість вести переговори щодо зони вільної торгівлі з ЄС. Разом із тим після вступу України до СОТ у нашої держави є постійні зобов'язання щодо трансформування власного законодавства України, оскільки прийняті та внесені зміни до законодавства у фітосанітарній сфері до і після вступу до СОТ не повністю усунули колізії, прогалини та інші недоліки чинного санітарного, ветеринарного, фітосанітарного законодавства, у правовому регулюванні аграрних відносин у цій сфері ще є чимало проблем, які потребують розв'язання.

Ключові слова: санітарні та фітосанітарні заходи (СФЗ), вимоги СОТ, законодавство ЄС, гармонізація законодавства.

Постановка проблеми. Починаючи з 1994–2008 років на кожному раунді переговорів у рамках Робочої групи СОТ про вступ України до СОТ Україна брала на себе зобов'язання розробляти і приймати нові закони або вносити в чинні закони зміни і доповнення до таких ключових угод у сфері сільського господарства, як Угода про сільське господарство та Угода про санітарні та фітосанітарні заходи (СФЗ). Водночас у теорії аграрного права не проводились дослідження щодо того, які законодавчі акти розроблялись, чи до яких законів та підзаконних актів вносились зміни відповідно до Угоди про застосування санітарних та фітосанітарних заходів СОТ, їх вплив на структуру і систему аграрного законодавства тощо.

Мета статті. У контексті мети наукового дослідження та для виконання поставлених завдань основна увага буде приділена розвитку законодавства у сфері СФЗ у період незалежності України. Це продиктоване зокрема тим, що еволюція цих законодавчих засад цікавить передусім у світлі євроінтеграційних процесів, а також у контексті членства у СОТ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Детальний аналіз розвитку законодавства України у сфері застосування СФЗ за період незалежності демонструє досить чітку внутрішню періодизацію цього процесу. Ми виділяємо три основні етапи еволюції вітчизняного законодавства щодо застосування СФЗ: 1) етап формування законодавства (1991–2004 роки); 2) етап підготовки до вступу України до СОТ та гармонізації з її вимогами у сфері СФЗ (2005–2013 роки); 3) етап гармонізації із законодавством ЄС (2014 – дотепер). Кожен із виділених етапів має свої досить чітко окреслені часові рамки, специфічні риси та вирізняється власними правовими особливостями, однак у межах цього дослідження ми зупинимось докладніше на другому етапі.

Етап підготовки до вступу України до СОТ та гармонізації з її вимогами у сфері СФЗ (2005–2013 роки) пройшов під егідою пристосування напрацьованого на той час законодавства до вимог СОТ. Офіційно Україна звернулася із заявою про приєднання до ГАТТ ще в 1993 році. З цього приводу велися двосторонні переговори щодо доступу нашої країни до ринків товарів та послуг. Переговори велися нерівномірно і непослідовно. У 1998 році вони були призупинені. Позитивні зрушення розпочалися у 2000 році. Офіційні наміри щодо вступу до СОТ визначені в указах Президента «Про додаткові заходи з прискорення вступу до Світової організації торгівлі» від 5.09.2001, «Про програму заходів щодо завершення вступу України до

Світової організації торгівлі» від 5.02.2002 року [1, с. 325–334]. Однак активні відчутні кроки у напрямі підготовки законодавства у сфері СФЗ розпочалися з 2005 року. Зокрема, цей орієнтир було окреслено у Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», який уперше встановив чіткі орієнтири формування державної аграрної політики [2, с. 80–81]. Саме тому схожі процеси переживало і аграрне законодавство в інших сферах. Зокрема, С.І. Марченко виділяла період з 2002 по 2008 роки, що характеризувався, на її думку, поряд зі збереженням диференційованого підходу до правового регулювання товарного сільськогосподарського виробництва активізацією законотворчого процесу у сфері гармонізації чинного аграрного законодавства до вимог СОТ та ЄС [3]. Слід окремо зазначити, що ці процеси – пристосування до вимог СОТ та гармонізація до законодавства ЄС – відбувалися паралельно, однак на виділеному нами проміжку часу саме необхідність форматування законодавства «під СОТ» була визначальною. Цей період мав власну правову специфіку, яку можна кристалізувати у такому:

1) за цей період не було прийнято нових законів у сфері застосування СФЗ, натомість нормотворчі зусилля були спрямовані на зміну чинних тоді законодавчих актів. Це проявилось насамперед у черговій низці нових редакцій законів у сфері застосування СФЗ: 2005 – Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів», 2006 – законів України «Про ветеринарну медицину» та «Про карантин рослин». У цей період законодавство активно готувалося до вступу України до СОТ. Особливістю вступу до цієї організації слід визнати необхідність внесення за це певної «плати», а саме: ще не будучи членом організації, на етапі підготовки слід виконати вимоги до гармонізації свого законодавства до вимог СОТ [4, с. 3–10]. Це є своєрідним підтвердженням серйозності намірів. На прикладі України цей аспект добре простежується у відносинах на такому часовому відрізку, коли за кілька років до фактичного прийняття до СОТ наша держава вже пристосовувала своє національне законодавство до вимог цієї організації у сфері застосування СФЗ. Зокрема, були передбачені механізми, спрямовані на втілення у законодавстві принципів еквівалентності СФЗ, недискримінації, транспарентності тощо. У Законі України «Про ветеринарну медицину» було передбачено окремі розділи, присвячені правовому регулюванню відносин із неістивними продуктами тваринного походження, ветеринарними препаратами, кормами. У всіх нових редакціях законів було введено поняття ризику, його аналізу. Значних змін зазнало законодавство про безпеку харчових продуктів, а саме: розвинуто положення про санітарні заходи, запроваджено декларацію виробника, введено експлуатаційний дозвіл для потужностей, введено норми про заборону подвірного забою та продажу харчових продуктів домашнього виготовлення на агропродовольчих ринках (однак набуття ними чинності було відстрочено до 2010 року). Після прийняття у 2008 році до СОТ Україна продовжувала узгоджувати національне законодавство із взятими на себе зобов'язаннями. Цей процес у розрізі сільського господарства ґрунтовно розглядав А.В. Духневич [5, с. 94–96].

На нашу думку, не досить вдалим є висновок деяких учених про те, що в результаті реформування законодавства у цій сфері Україна об'єднала всі наявні СФЗ у три базові закони: Закон «Про ветеринарну медицину», Закон «Про якість та безпеку

харчових продуктів і продовольчої сировини» та Закон «Про карантин рослин», які будуть єдиними законами, що регулюватимуть питання СФЗ [6, с. 262–277]. На цьому етапі стало зрозуміло, що правовому регулюванню СФЗ «тісно» у тих кількох законах, які були прийняті на попередньому етапі та реформовані у поточному. Це стало передумовою тих змін, які прослідували на наступному етапі;

2) *запровадження до законодавства положень щодо використання на підприємствах системи забезпечення якості та безпечності НАССР* – системи аналізу небезпечних факторів та контролю у критичних точках;

3) *прийняття програмних документів*, зокрема у 2009 році Законом України була затверджена Загальнодержавна цільова економічна програма проведення моніторингу залишків ветеринарних препаратів та забруднюючих речовин у живих тваринах, продуктах тваринного походження і кормах, а також у харчових продуктах, підконтрольних ветеринарній службі, на 2010–2015 роки [7]. Як пише С.І. Бугера, цей закон було прийнято, зважаючи на особливу актуальність залежності якості сільськогосподарської продукції від дотримання технологічних норм щодо використання ветеринарних препаратів [8, с. 108–111]. Окрім спеціальних програмних документів у цей період також було прийнято загальну Державну цільову програму розвитку українського села на період до 2015 року, якою передбачалось, зокрема: удосконалення механізму здійснення державного контролю за дотриманням ветеринарних та санітарних вимог під час утримання тварин і виробництва продукції тваринного походження; створення умов для здійснення контролю за вирощуванням тварин, якістю продовольчої сировини та харчових продуктів відповідно до регламентів СОТ; визначення вимог до роботи контролюючих органів, які зобов'язані підвищити ефективність заходів щодо здійснення контролю за якістю харчових продуктів відповідно до регламентів СОТ; акредитацію державних лабораторій ветеринарної медицини згідно з вимогами ISO/IEC 17025; уточнення переліку СФЗ з метою його узгодження з Угодою СОТ про СФЗ; удосконалення системи контролю за виконанням товаровиробниками вимог нормативних документів, технічних регламентів, пов'язаних з якістю продукції, вимог законодавства у сфері захисту прав споживачів, зміни ролі держави та операторів ринку щодо забезпечення безпечності харчових продуктів за європейськими принципами [9, с. 153–161];

4) *тенденція поступового посилення нормотворчих дій євроінтеграційного характеру*. Україна декларувала свій євроінтеграційний вибір послідовно протягом довгого часу. У рамках другого етапу ці тенденції розвинулися, зокрема, згідно з Планом дій «Україна – Європейський Союз» (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 лютого 2005 року № 36-р) передбачалось забезпечення прогресу у наближенні до законодавства ЄС у сфері відстеження харчового ланцюга «від поля до столу»; загальних принципів та вимог до безпеки продуктів харчування відповідно до постанови (ЄС) № 178/2002. Планувалось адаптувати законодавство щодо відповідальності за дефектну продукцію та загальну безпеку продукції [10, с. 698–710]. Однак однією з головних вимог, що висувалися ЄС до України, був вступ до СОТ. Саме тому цей вектор став першочерговим на цьому етапі, адже членство у СОТ розглядалося як необхідна передумова подальшого посилення інтеграції із ЄС.

У 2010 року було підписано Протокол до Угоди про партнерство й співробітництво між Україною та Європейськими співтовариствами та їхніми державами-членами про Рамкову угоду між Україною та Європейським Співтовариством про загальні принципи участі України в програмах Співтовариства [11], згідно з яким Україна отримала право брати участь у всіх програмах Співтовариства, які є відкритими для участі України відповідно до положень цих програм.

Після прийняття України до СОТ у 2008 році наприкінці аналізованого періоду відбувалися досить важливі зміни, які можна охарактеризувати як передвісники майбутнього етапу активної гармонізації із законодавством ЄС. Зокрема, важливим прикладом може послужити прийняття розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо проведення інституційної реформи у сфері здійснення санітарних та фітосанітарних заходів» від 25 червня 2012 року № 415-р. Першим завданням плану красномовно вказано саме приведення законодавства у сфері здійснення СФЗ у відповідність до законодавства ЄС. У рамках цього завдання передбачалося забезпечити підготовку стратегії наближення законодавства у сфері здійснення СФЗ до законодавства ЄС відповідно до майбутньої Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, включаючи створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі [12];

5) *подальше долучення до міжнародно-правового регулювання відносин застосування СФЗ.* Гарним прикладом є приєднання України до Міжнародної конвенції про захист рослин (Указ Президента від 31.01.2006 № 81/2006). Цією конвенцією передбачено, що її метою є забезпечення спільних і ефективних дій, спрямованих на запобігання введенню до складу рослинного чи тваринного світу і поширенню шкідників рослин і рослинних продуктів та сприяння вживанню відповідних заходів для боротьби з ними [13].

У цей період було ратифіковано Стокгольмську конвенцію про стійкі органічні забруднювачі (2001) [14]. Першопочатково у цій конвенції перелік стійких органічних забруднювачів передбачав 12 сполук. Пізніше, у 2009 році було додано ще 9, у 2011 – ще один. Доповнення переліку було зумовлене розробкою та широким упровадженням нових хімічних сполук, що використовувалися у різних галузях народного господарства, а найбільше – в аграрному виробництві [15, с. 200–202].

У цей період також було прийнято нове Положення про Національну комісію України з Кодексу аліментаріус (затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 3 липня 2006 року № 903). Незважаючи на відсутність у них стандартів Кодексу аліментаріус юридичної сили, держава має право вводити у своє національне законодавство положення єдиних міжнародних стандартів. У такий спосіб відбувається процес зближення права різних держав, що отримав у науці міжнародного права назву «гармонізація права». Слід звернути увагу на той факт, що посилення на міжнародні стандарти якості та безпеки продуктів харчування як на кращі заходи щодо створення сприятливих умов для міжнародної торгівлі харчовими продуктами містяться безпосередньо в Угоді про застосування СФЗ 1994 року. При цьому з метою забезпечення уніфікації щодо безпеки харчових продуктів в Угоді СФЗ визначені і вибрані стандарти, методичні вказівки та рекомендації, прийняті Комісією Codex Alimentarius. Слід, мабуть, стверджувати, що стандарти Codex Alimentarius вважаються науково обґрунтованими

і визнані еталонами, порівняно з якими оцінюються національні заходи та правила держав-членів СОТ [16, с. 9–12].

Як бачимо, весь другий етап розвитку законодавства міцно пов'язаний із вимогами СОТ. І саме у цей період здійснено значний крок у напрямі інтеграції України у світовий економічний простір – у 2008 році наша держава вступила до СОТ (Протокол про вступ України до Світової організації торгівлі від 5 лютого 2008 р. ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Протоколу про вступ України до Світової організації торгівлі» від 10 квітня 2008 р. № 250-VI). Ця подія мала надзвичайне значення для регулювання відносин у сфері застосування СФЗ, оскільки відтоді для України стали обов'язковими норми СОТ щодо регулювання СФЗ. Угода про сільське господарство є базовим документом СОТ, який регулює відносини щодо виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції [17, с. 58–61]. Правовим аспектам регулювання сфери санітарних та фітосанітарних правил присвячена ст. 14 Угоди про сільське господарство, на виконання якої 15.04.1994 було підписано Угоду про застосування СФЗ [18, с. 135–137]. Угода СОТ про застосування санітарних та фітосанітарних заходів (Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures) застосовується до всіх санітарних та фітосанітарних заходів, які можуть прямо чи опосередковано впливати на міжнародну торгівлю. Такі заходи повинні розроблятися та застосовуватися відповідно до положень цієї Угоди. СФЗ стосуються окремих ризиків, які створює міжнародна торгівля для здоров'я і життя людей та тварин і безпеки рослин. Заходи СФЗ можуть стосуватися як промислових, так і сільськогосподарських товарів, однак домінують на практиці останні (94% випадків, що розглядалися на засіданнях Комітету СОТ з питань СФЗ, пов'язані із сільськогосподарськими товарами) [19].

У зв'язку зі вступом України до СОТ правове забезпечення виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників суттєво розширилося за рахунок міжнародних договорів, що зумовило необхідність узгодження вітчизняного аграрного законодавства з правом СОТ [20]. При цьому слід розуміти, що сумісність національних торгово-політичних систем із системою СОТ означає одночасно їх сумісність між собою, що зводить перешкоди в міжнародній торгівлі до мінімуму [21].

Висновки. Етап підготовки до вступу України до СОТ та гармонізації з її вимогами у сфері СФЗ (2005–2013 роки) пройшов під егідою пристосування напрацьованого на той час законодавства до вимог СОТ. Вступивши до СОТ, Україна отримала низку можливостей та перспектив, серед яких особливо вирізняється можливість вести переговори щодо зони вільної торгівлі з ЄС [22, с. 234–239; 23, с. 183–185]. Однак разом із тим після вступу України до СОТ у нашій державі є постійні зобов'язання щодо трансформування власного законодавства України, оскільки прийняті та внесені зміни до законодавства у фітосанітарній сфері до і після вступу до СОТ не повністю усунули колізії, прогалини та інші недоліки чинного санітарного, ветеринарного, фітосанітарного законодавства, у правовому регулюванні аграрних відносин у цій сфері ще є чимало проблем, які потребують розв'язання.

Література:

1. Семчик В.І. Організаційно-правові проблеми вступу України до СОТ і Європейського Союзу та участі у формуванні єдиного економічного простору. *Правова держава*. 2005. Вип. 16. С. 325–334.

2. Гаєцька-Колотило Я.З. Аграрна політика Української держави у контексті її побудови як соціальної та правової держави та інтеграції до ЄС. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права* : зб. матер. круг. столу (Харків, 24 трав. 2013). Харків, 2013. С. 80–81.
3. Марченко С.І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2008. 210 с.
4. Маркі С. Членство України у Світовій організації торгівлі. *Міжнародна економічна політика*. Київ, 2004, червень. Т. 1 (№ 1). С. 3–10.
5. Духневич А.В. Приведення законодавства України у сфері АПК у відповідність до вимог СОТ. *Право і суспільство*. 2012. № 2. С. 94–96.
6. Олєфір А.О., Олєфіренко В.В. Розвиток нетарифного регулювання зовнішньої торгівлі України в умовах членства в СОТ. *Формування ринкової економіки*. 2012. № 27. С. 262–277.
7. Про Загальнодержавну цільову економічну програму проведення моніторингу залишків ветеринарних препаратів та забруднюючих речовин у живих тваринах, продуктах тваринного походження і кормах, а також у харчових продуктах, підконтрольних ветеринарній службі, на 2010–2015 роки : Закон України від 04.06.2009 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 42. Ст. 636.
8. Бугера С.І. Проблеми правового регулювання ветеринарно-санітарного забезпечення якості сільськогосподарської продукції. *Підприємство, господарство і право*. 2011. № 11. С. 108–111.
9. Залуцький І.Р. Концептуальні пріоритети державної політики розвитку сільських територій в умовах реалізації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС: специфіка актуалізації та проблеми реалізації. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2017. Вип. 3 (125). С. 153–161.
10. Бугера С.І. Якість сільськогосподарської продукції: проблеми адаптації законодавства до міжнародних вимог. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 62. С. 698–704.
11. Протокол до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їхніми державами-членами про Рамкову угоду між Україною та Європейським Співтовариством про загальні принципи участі України в програмах Співтовариства від 22.11.2010 року. *Офіційний вісник України*. 2011. № 92 / № 81. 2011. Ст. 2959. Стр. 143. Ст. 3360.
12. Про затвердження плану заходів щодо проведення інституційної реформи у сфері здійснення санітарних та фітосанітарних заходів : розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 червня 2012 року № 415-р. *Урядовий кур'єр*, 2012. № 136.
13. Про приєднання України до Міжнародної конвенції про захист рослин : Указ Президента від 31.01.2006 № 81/2006. *Офіційний вісник України*. 2006. № 5. Стр. 45. Стаття 213.
14. Про ратифікацію Стокгольмської конвенції про стійкі органічні забруднювачі : Закон України від 18.04.2007 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 30. Ст. 396.
15. Сидор В.Д. Хімічне забруднення довкілля: нові виклики і порушення екологічних прав громадян. *Еколого-правовий статус людини і громадянина: ретроспективний та перспективний погляди*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 31 трав. 2019 року). С. 200–202.
16. Валетова Ю.А. Международные пищевые стандарты Codex Alimentarius: правовая природа и роль в гармонизации права. *Международное публичное и частное право*. 2011. № 1 (58). С. 9–12.
17. Статівка А.М. Деякі питання адаптації аграрного законодавства України у сфері дотримання санітарних та фітосанітарних заходів відповідно до вимог ЄС та СОТ. *Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції* : зб. матер. Міжнар. конгресу (Одеса, 2–4 червня 2017 року). Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2017. С. 58–61.
18. Невмержицька М.А. Угоди СОТ у системі ветеринарного законодавства. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі* : матер. «круглого столу» (Харків, 13 червня 2014 року). Харків, 2014. С. 135–137.
19. Сикало О.О., Чернега Т.О., Дашенко А.В. Нормативні документи (ISO, МФСЗ, ДСТУ), що використовуються під час викладання дисциплін спеціалізації «Карантин рослин». Київ, 2015. 87 с.
20. Полухович Л.І. Організаційно-правові питання виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції у контексті вимог СОТ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2014. 18 с.
21. Шишаев А.И. Правовые проблемы государственного регулирования внешней торговли товарами: международно-правовой аспект : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Москва, 1998. 22 с.
22. Духневич А.В. Підсумки, прогнози та перспективи договірного регулювання аграрних правовідносин у галузі тваринництва в умовах участі України в СОТ. *Форум права*. 2011. № 4. С. 234–239.
23. Карпінська Н.В. Санітарні та фітосанітарні заходи у контексті вимог СОТ та ЄС. *Актуальні проблеми юридичної науки* : зб. тез Міжнарод. наук. конф. «Сімнадцять осінніх юридичних читань» (Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року). Ч. 2. С. 183–185.

Karpinska N. Specifics of legislation development at the stage of preparation for Ukraine's accession to the WTO and harmonization with its requirements in the field of SPM

Summary. The article is devoted to the study of the formation of legislative bases for the application of sanitary and phytosanitary measures in Ukraine. The author focuses on the development of legislation in the field of SPM during the independence of Ukraine. Highlighting the three main stages in the evolution of domestic legislation on the application of SPM – the stage of legislation (1991–2004), the stage of preparation for Ukraine's accession to the WTO and harmonization with its requirements in the field of SPM (2005–2013), the stage of harmonization with EU legislation (2014 – to date), the author reveals through the prism of European integration processes and WTO membership features of the second stage (2005–2013). The article highlights the features of this period, in particular: the lack of adoption of new laws and the focus of rule-making efforts to change existing legislation; introduction into the legislation of provisions on the use of the HACCP quality assurance and safety system at enterprises – the system of hazard analysis and control at critical points; adoption of program documents; gradual strengthening of normative actions of European integration character; further involvement in the international legal regulation of the application of SPM.

It is concluded that the stage of preparation for Ukraine's accession to the WTO and harmonization with its requirements in the field of SPS (2005–2013) took place under the auspices of the adaptation of the legislation developed at that time to the WTO requirements. By joining the WTO, Ukraine has gained a number of opportunities and prospects, among which the opportunity to negotiate a free trade area with the EU stands out.

At the same time, after Ukraine's accession to the WTO, our country has permanent obligations to transform its own legislation of Ukraine, as adopted and amended legislation in the field of phytosanitary before and after accession to the WTO did not completely eliminate conflicts, gaps and other shortcomings of the current sanitary, veterinary, phytosanitary legislation, in the legal regulation of agricultural relations in this area there are still many problems that need to be addressed.

Key words: sanitary and phytosanitary measures (SPM), WTO requirements, EU legislation, harmonization of legislation.

*Шульга А. М.,**доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ОСОБЛИВОСТІ ВНУТРІШНЬОГО ЗМІСТУ ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню особливостей формування внутрішнього змісту об'єктивної сторони кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів України. У теорії кримінального права об'єктивна сторона злочину традиційно розглядається або як зовнішня сторона злочину, або як його видима сторона, що підлягає безпосередньому сприйняттю, або ж зовнішній акт злочинної поведінки, яка відбувається в певних умовах місця, часу й обставин, або ж як процес суспільно небезпечного та протиправного посягання на інтереси, що охороняються кримінальним законом, який розглядається як його зовнішній прояв. При цьому найчастіше в розумінні різних авторів повторюється теза, що об'єктивна сторона – це «зовнішній прояв кримінального правопорушення».

Також у статті зазначається, що, на відміну від об'єктивної сторони кримінального правопорушення, об'єктивну сторону складу кримінального правопорушення утворюють лише ті ознаки, які характеризують зовнішній акт кримінально караного поведінки та передбачені нормою кримінального права. Кримінально-правова норма не містить і не може містити всю масу різноманітних ознак, характерних для кожного конкретного кримінального правопорушення.

Об'єктивною стороною складу кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів варто вважати процес суспільного небезпечного впливу на цей природний об'єкт. Такий вплив повинен бути свідомим, бо інакше його не можна визнавати кримінально каранним. Визначення об'єктивної сторони окремих кримінальних правопорушень, що входять до групи кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів, є доволі уніфікованими. Усі автори дотримуються позиції, що, по-перше, об'єктивна сторона цих складів кримінальних правопорушень є зовнішнім проявом суспільно небезпечної поведінки особи, по-друге, що формами прояву їх в об'єктивній дійсності є суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечний наслідок, необхідний причинний зв'язок, а також місце, час, обстановка та засоби вчинення кримінального правопорушення.

Висновком статті є те, що найбільшою теоретично-практичною проблемою інституту об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення вбачається встановлення й розмежування внутрішнього наповнення об'єктивного прояву кримінального правопорушення, тобто його змісту. Саме від змісту об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення залежить юридична сутність кожного кримінального правопорушення. З огляду на це, найважливішим є встановлення та визначення форм прояву в об'єктивній дійсності суспільно небезпечних явищ. Виявлення й дослідження складових елементів об'єктивної сторони складу дає змогу встановити наявність складу

кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів України, правильно кваліфікувати вчинене, відмежувати вчинене діяння від інших правопорушень тощо.

Ключові слова: кримінальні правопорушення проти земельних ресурсів, склад кримінального правопорушення, об'єктивна сторона, суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечний наслідок, причинний зв'язок, земельні ресурси України.

Постановка проблеми. Проблематика стану земельних ресурсів України набула в сучасному вимірі неабияких розмірів. Це пов'язано з кількома причинами. По-перше, незадовільний стан цього об'єкта довкілля, з огляду на його природне походження; по-друге, ставлення членів суспільства (як пересічними громадянами, так і представниками влади й органів місцевого самоврядування, а також службовими особами підприємств, установ, організацій) до земельних ресурсів як до чогось звичайного, що ніколи не зникне й нічого з ними не трапиться; по-третє, земельна реформа, що продовжується, але не має свого логічного позитивного завершення; по-четверте, недостатнє юридичне забезпечення охорони земельних ресурсів від протиправних посягань. Саме від останнього багатого в чому залежить подальша доля людства в контексті його фізичного виживання на планеті.

Питаннями правової охорони природних ресурсів, у тому числі й земельних, займалися й сьогодні займаються такі вчені, як В.І. Андрейцев, Ю.С. Богом'яков, М.М. Бринчук, Т.Д. Бушуєва, С.Б. Гавриш, Н.С. Гавриш, О.В. Дубовик, О.О. Дудоров, Е.М. Жевлаков, О.С. Колбасов, Т.В. Корнякова, З.Г. Корчева, С.М. Кравченко, В.В. Лактіонова, Б.М. Леонтьєв, Н.О. Лопашенко, В.К. Матвійчук, А.М. Мірошніченко, І.І. Митрофанов, Р.О. Мовчан, В.Л. Мунтян, П.С. Матишевський, В.О. Навроцький, П.Ф. Повеліцина, А.М. Притула, Б.Г. Розовський, Н.І. Тітова, П.В. Хряпінський, Ю.С. Шемшученко, Н.Г. Шимбарєва, М.В. Шульга, а також інші фахівці з кримінального, екологічного, земельного права та кримінології.

Мета статті – аналіз особливостей формування внутрішнього змісту об'єктивної сторони кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із основних правових засобів охорони земельних ресурсів в Україні є встановлення кримінальної відповідальності за діяння, що заповдіюють або створюють реальну загрозу заповдіяння суттєвої шкоди відносинам, пов'язаним із охороною, раціональним використанням і відтворенням земельних ресурсів. Формальним вираженням кримінальної відповідальності є закріплення

об'єктивних і суб'єктивних ознак складу кримінального правопорушення в конкретній кримінально-правовій нормі. Такі норми закріплені в частинах 1 і 2 ст. 197-1 та ст. ст. 239, 239-1, 239-2, 254 Кримінального кодексу (далі – КК) України. В інших статтях правовий захист земельних ресурсів відбувається опосередковано.

Кримінальні правопорушення проти земельних ресурсів України належать до правопорушень із так званим матеріальним складом. Обов'язковими елементами їх об'єктивної сторони є суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечні наслідки та необхідний причинний зв'язок між діянням і його наслідком. Але науковці-теоретики кримінального права вважають, що обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення все-таки є тільки суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність) [1, с. 111; 2, с. 209]. Ця позиція ґрунтується на законодавчих положеннях, а саме ч. 3 ст. 4 КК України. Так, відповідно до означеної норми, часом учинення кримінального правопорушення визнається час учинення особою передбаченої законом про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності. Варто зазначити, що термін «діяння» вживається в КК України, теорії та судовій практиці в значенні поняття кримінального правопорушення, що охоплює всі ознаки, властиві кримінальному правопорушенню, тобто вживається як синонім терміна «кримінальне правопорушення».

Юридичний аналіз суспільно небезпечного діяння як обов'язкового складника об'єктивної сторони складу кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів почнемо із самовільного зайняття земельної ділянки (ч. ч. 1 і 2 ст. 197-1 КК України). Це кримінальне правопорушення являє собою протиправне посягання на право власності на земельну ділянку як об'єкт права земельної власності й об'єкт навколишнього природного середовища. Диспозиція ч. 1 ст. 197-1 КК України звучить так: «Самовільне зайняття земельної ділянки, яким завдано значної шкоди її законному володільцю або власнику» [3]. Таке формулювання диспозиції не дає змоги однозначно трактувати характер злочинного діяння. За відсутності розкриття сутності таке діяння можна розуміти в будь-який спосіб.

Варто підкреслити, що термін «самовільне зайняття земельної ділянки» визначено на законодавчому рівні. Так, у Законі України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» у ст. 1 наведено визначення такого діяння: «Самовільне зайняття земельних ділянок – це будь-які дії особи, які свідчать про фактичне використання не наданої їй земельної ділянки чи намір використовувати земельну ділянку до встановлення її меж у природі (на місцевості), до одержання документа, що посвідчує право на неї, та до його державної реєстрації» [4]. Але таке визначення самовільного зайняття земельної ділянки призвело до зростання чисельності звернень до Державного комітету із земельних ресурсів і Державної земельної інспекції з питання надання роз'яснення стосовно уточнення переліку випадків, у яких використання земельної ділянки кваліфікується як її самовільне зайняття, а також до ускладнень правозастосовної практики та кваліфікації цього виду правопорушення. Тому дослідження змісту правової дефініції «самовільне зайняття земельних ділянок» стало одним із напрямів наукових досліджень у цій сфері.

У теорії земельного права пропонується така дефініція, за якою самовільним зайняттям земельної ділянки є будь-які дії з боку суб'єктів земельних відносин щодо фактичного

заволодіння та використання земельної ділянки без визначених законом правових підстав, із порушенням визначеного порядку надання земельних ділянок у власність або користування, здійснюване без відведення землі в природі й одержання документа, що засвідчує право на землю [225, с. 338]. При цьому в усіх теоретичних визначеннях об'єктивної сторони самовільного зайняття земельної ділянки вбачається, що одні науковці, обстоюючи визначення самовільного зайняття земельної ділянки, беручи за основу дії, спрямовані на її фактичне використання без відповідних правових підстав, а інші – дії пов'язані із заволодінням нею. На нашу думку, усе-таки сукупність основних ознак, а це й фактичне визначення на місцевості меж самовільно зайнятої площі, і фактичне її використання без відповідних правових підстав, відсутність правомочного рішення відповідного органу державної влади або органу місцевого самоврядування, а також відсутність державної реєстрації права земельної власності чи землекористування (у випадку оренди), указують на факт самовільного зайняття земельної ділянки чи її частини.

Наступним кримінальним правопорушенням, що входить до групи кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів, є забруднення або псування земель (ст. 239 КК України). Воно зараховане законодавцем до кримінальних правопорушень проти довкілля, що визначає спрямованість суспільно небезпечного діяння на завдання шкоди саме землі як об'єкта природи – довкілля. Складність об'єктивної сторони цього складу кримінального правопорушення визначається її бланкетністю й характером суспільно небезпечного діяння – забруднення або псування земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, унаслідок порушення спеціальних правил поводження з ними. Отже, первинним є порушення суб'єктом спеціальних правил, правил поводження із речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля.

У доктрині відсутній єдиний підхід до вирішення проблеми визначення суспільно небезпечного діяння, пов'язаного з порушенням спеціальних правил, у якому беруть участь не тільки мускульні сили особи, а й дії механізмів і сил природи [6, с. 67; 7, с. 55–57; 8, с. 71,76; 9, с. 11]. Виходячи з дослідження суспільно небезпечного діяння кримінального правопорушення, передбаченого ст. 239 КК України, безпосередньо суспільно небезпечним діянням виявляється порушення спеціальних правил поводження з речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, а наслідками – забруднення або псування земель, що створює небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля. Порушення спеціальних правил поводження з речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, може мати в основному форму дії. Але, як свідчать матеріали судової практики, мають місце випадки вчинення такого діяння й у формі бездіяльності.

Розглянемо суспільно небезпечне діяння в незаконному заволодінні ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України). Законодавець визначив діяння цього кримінального правопорушення як незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. Суспільно небезпечне діяння, передбачене в ст. 239-1 КК України, сформульовано як незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. Термін «заволодіння» використовується

законодавцем у кримінальному законодавстві досить часто, зокрема в кримінальних правопорушеннях проти власності – ст. ст. 187, 190, 191 КК України; у сфері господарської діяльності – ст. 206-2 КК України; проти довкілля – ст. 239-2 КК України; проти громадської безпеки – ст. 262 КК України; проти безпеки руху та експлуатації транспорту – ст. 289 КК України; проти громадського порядку та моральності – ст. 297 КК України; у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів та інших злочинів проти здоров'я населення – ст. ст. 308, 312, 313, 320 КК України; проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян – ст. 357 КК України; проти правосуддя – ст. 393 КК України; військових кримінальних правопорушеннях – ст. 410 КК України. В основному кримінально протиправне заволодіння здійснюється щодо конкретно визначеного майна, щодо якого в суб'єкта немає права володіння чи користування або ж такі предмети вилучені із цивільного товарообігу. Безумовно, це не можна розглядати як догму. Із цього правила є винятки, про що слушно зауважує О.С. Олійник [10, с. 93].

Треба зазначити, що ключовою проблемою у визначенні суспільно небезпечного діяння, незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель є спосіб вираження такого діяння. Варто погодитися із зауваженнями про невідповідність визначення суспільно небезпечного діяння та об'єктивної його сутності.

Дуже схожим за об'єктивною стороною з попереднім складом є незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах. Суспільно небезпечне діяння, що описується в диспозиції ст. 239-2 КК України «Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах», повністю повторює норму, передбачену ст. 239-1 КК України «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель». Автори Законопроекту про встановлення кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах пояснювали його необхідність нагальною потребою заборони штучного утворення земельної ділянки, особливо в межах прибережних смуг і зонах особливого режиму використання земель (намив, засипка чи інше штучне утворення земельної ділянки), без оформлення необхідної проектної документації та отримання дозволу на проведення таких робіт, у тому числі й щодо земель водного фонду. Але формулювання, застосовані в ст. 239-2 КК України, роблять складним, а то й неможливим застосування цієї норми на практиці. Про це свідчать дані Єдиного державного реєстру судових рішень. Так, за даними цього ресурсу, усього сьогодні існує лише три обвинувальні вирoki за ст. 239-2 КК України [11].

Щодо суспільно небезпечного діяння кримінального правопорушення, передбаченого ст. 254 КК України, то воно прямо означено в диспозиції статті – безгосподарське використання земель. Поняття «безгосподарське використання земель» у законі не розкривається, а в науці цій проблемі не приділяється достатньої уваги. У літературі відсутнє чітке визначення сутності цього діяння. Так, одні автори сутністю безгосподарського використання земель визнають невиконання або неналежне виконання покладеного на особу обов'язку захищати землі від шкідливого антропогенного та природного впливу або неправильну експлуатацію, знищення або пошкодження протиерозійних гідротехнічних споруд, використання земель не за цільовим призначенням, порушення економічних і сані-

тарно-технічних вимог щодо розміщення нових і реконструйованих об'єктів, будівель і споруд [12, с. 665]. Н.Ю. Цвіркун під безгосподарським використанням земель розуміє недобросовісне здійснення господарської діяльності, тобто суб'єкт не виконує або неналежним чином виконує покладений на нього правовий обов'язок дбати про землі, захищати їх від шкідливого антропогенного та природного впливу в процесі господарської діяльності, що передбачено законодавством про охорону й раціональне використання земель, у результаті чого настали суспільно небезпечні наслідки, зазначені в ст. 254 КК України [13, с. 100]. Дійсно, на відміну від незаконного заволодіння ґрунтовим покривом земель, безгосподарське використання може відбуватися дією, так і бездіяльністю. Остання форма має свої особливості (наприклад, невчинення протиерозійних заходів на відповідній земельній ділянці).

Правопорушення, що входять до групи кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів, є наслідковими злочинами [14, с. 142]. Відповідно, обов'язковим елементом їх об'єктивної сторони, окрім суспільно небезпечного діяння, є суспільно небезпечні наслідки й необхідний причинний зв'язок.

У літературі щодо наслідків екологічного характеру зазначається, що створення загрози шкоди природному середовищу чи порушення екологічної безпеки, яке характеризується фізичною, соціальною та нормативною ознаками, є наслідками екологічних злочинів [15, с. 258, 259]. Такий підхід піддається справедливій критиці [16, с. 216]. Зазначається, що це суперечить конструкції описання злочинів із матеріальними складами, де законодавець пов'язує момент закінчення злочину з настанням наслідків, а не із загрозою їх настання, і це очевидно.

Шкоду, що заподіюється посяганням на земельні ресурси України, можна умовно поділити на три складники: екологічний (шкода, що завдається різним екосистемам); особистий (шкода життю та здоров'ю людей); економічний (шкода землі як об'єкту права власності й господарювання).

Екологічна шкода являє собою ті негативні біологічні зміни, що відбуваються у верхньому шарі ґрунту. Його природний якісний стан – умова безпечного існування як людини, так і різноманітних екологічних систем. Тому господарська й інша антропогенна діяльність, що пов'язана з використанням земельних ресурсів, повинна передбачати науково-обґрунтовані заходи щодо забезпечення охорони земель від негативного впливу.

Особиста та економічна шкода як наслідок посягань на земельні ресурси є похідним результатом таких діянь. Особиста шкода – це заподіяння шкоди людині, її життю та здоров'ю. Економічна шкода може проявлятися у двох аспектах: 1) шкода земельним ресурсам, що є об'єктом права земельної власності; 2) шкода земельним ресурсам, що є об'єктом господарської діяльності.

Отже, можна говорити про те, що настання суспільно небезпечних наслідків перетворює порушення в земельній сфері на кримінально карані правопорушення, їх розмір і тяжкість водночас є критерієм оцінювання вчиненого, що дає змогу проводити розмежування з правопорушеннями та є найважливішим критерієм криміналізації (декриміналізації) указаних посягань.

Висновки. Об'єктивна сторона кримінальних правопорушень проти земельних ресурсів – це виражений в об'єктивній дійсності вольовий свідомий акт суспільно небезпечної поведінки суб'єкта правопорушення в об'єктивній дійсності, який заподіює шкоду цим природним ресурсам України. Як

обов'язковий елемент складу кримінального правопорушення об'єктивна сторона, характеризуючи кримінально протиправну поведінку, описану в диспозиції відповідної статті, складається із суспільно небезпечного діяння, суспільно небезпечних наслідків екологічної спрямованості й необхідного причинного зв'язку. З огляду на те що кримінальні правопорушення проти земельних ресурсів належать до правопорушень з матеріальним складом, дослідженню підлягають усі елементи об'єктивної сторони: (а) суспільно небезпечне діяння, (б) суспільно небезпечний наслідок, (в) необхідний причинний зв'язок, (г) інші супутні її складники. До того ж для таких кримінальних правопорушень обов'язковим є з'ясування на теоретико-практичному рівні юридичної сутності названих елементів.

Література:

- Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. ; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-е вид., переробл. і доповн. Харків : Право, 2010. 456 с.
- Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В.О. Навроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 712 с.
- Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/>.
- Про державний контроль за використанням та охороною земель : Закон України від 19.06.2003 № 963-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/963-15>.
- Галагуза А.В. Самовільне зайняття земельної ділянки як підстава для застосування земельно-правової відповідальності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 68. С. 335–339.
- Борисов В.И., Гизмичук С.В. Уголовная ответственность за нарушение правил, норм и стандартов, обеспечивающих безопасность дорожного движения : монография. Харьков : Консум, 2001. 160 с.
- Голуб С.А. Об'єктивна сторона складу незаконного полювання і питання його кваліфікації. *Право України*. 1998. № 3. С. 55–57.
- Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. Москва : Государственное изд-во юрид. литературы, 1960. 244 с.
- Кузнецова Н.Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности : монография. Москва : Госюриздат, 1958. 220 с.
- Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2015. 209 с.
- Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
- Тальянчук І.С. Види та кримінально-правові ознаки злочинів у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 65. № 2. С. 659–667.
- Цвіркун Н.Ю. Кримінальна відповідальність за безгосподарське використання земель : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2012. 210 с.
- Шульга А.М. Проблеми визначення суспільно-небезпечних наслідків злочинів проти земельних ресурсів. *Приватне та публічне право*. 2017. Вип. № 4. С. 139–143.
- Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні (Проблеми теорії, застосування розвитку кримінального законодавства). Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. 633 с.
- Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2008. 478 с.

Shulha A. Features of the internal content of the objective side of criminal offenses against land resources of Ukraine

Summary. The article is devoted to the study of the peculiarities of the formation of the internal content of the objective side of criminal offenses against land resources of Ukraine. In the theory of criminal law, the objective side of the crime is traditionally considered either as the external side of the crime, or as its visible side, subject to direct perception, or the external act of criminal behavior that occurs in certain conditions of place, time and circumstances, or as a process socially dangerous and illegal encroachment on the interests protected by criminal law, which is considered as its external manifestation. At the same time, the thesis that the objective side is “an external manifestation of a criminal offense” is most often repeated in the understanding of various authors.

The article also states that in contrast to the objective side of a criminal offense, the objective side of a criminal offense is formed only by those features that characterize the external act of criminally punishable conduct and provided by the rule of criminal law. The criminal law norm does not contain and cannot contain the whole mass of various signs characteristic of each concrete criminal offense.

The process of socially dangerous impact on this natural object should be considered as an objective aspect of criminal offenses against land resources. Such influence must be conscious, because otherwise it cannot be considered criminally punishable. The definition of the objective side of individual criminal offenses that belong to the group of criminal offenses against land resources is quite uniform. All authors adhere to the position that, firstly, the objective side of these components of criminal offenses is an external manifestation of socially dangerous behavior of a person, and secondly, that the forms of their manifestation in objective reality are socially dangerous act, socially dangerous consequence, the necessary causal link, as well as the place, time, situation and means of committing a criminal offense.

The conclusion of the article is that the biggest theoretical and practical problem of the institution of the objective side of the criminal offense is the establishment and delimitation of the internal content of the objective manifestation of the criminal offense, ie its content. The legal essence of each criminal offense depends on the content of the objective side of the criminal offense. In view of this, the most important thing is to establish and determine the forms of manifestation in the objective reality of socially dangerous phenomena. Identification and study of the constituent elements of the objective side of the composition allows to establish the composition of criminal offenses against land resources of Ukraine, to correctly classify the offense, to distinguish the offense from other offenses and more.

Key words: criminal offenses against land resources, the composition of the criminal offense, the objective side, socially dangerous act, socially dangerous consequence, causation, land resources of Ukraine.

Степаненко О. В.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Хімченко С. А.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ЕКОНОМІЧНЕ ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО: ВИЗНАЧЕННЯ Й ПИТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ

Анотація. Стаття присвячена визначенню економічного насильства як однієї з форм домашнього насильства, а також установленню доцільності закріплення вказаної форми насильства як кримінально караного діяння. Установлено, що в науковій літературі є декілька підходів до розуміння природи економічного насильства як форми домашнього насильства. Визначено, що економічне насильство в ст. 126-1 Кримінального кодексу України доцільно розглядати передусім як насильство з усіма характеристикам останнього, а вже потім як економічне правопорушення. Будучи одним із видів насильства, економічне насильство призводить як до фізичних, так і психологічних страждань особи, а саме тому за наявності інших обов'язкових ознак домашнього насильства як кримінального правопорушення, передбаченого ст. 126-1 Кримінального кодексу України, таке діяння особи має бути кримінально караним. За такого розуміння закріплення економічного насильства як форми домашнього насильства цілком відповідає розміщенню ст. 126-1 Кримінального кодексу України в розділі II «Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи». Виокремлено декілька правил кваліфікації економічного насильства як форми домашнього насильства: 1) якщо економічне насильство як форма домашнього насильства не передбачено в Кримінальному кодексі України як самостійне кримінальне правопорушення, за наявності ознак, визначених у ст. 126-1 Кримінального кодексу України, такі діяння особи кваліфікуються як домашнє насильство; 2) якщо економічне насильство як форма домашнього насильства має ознаки кримінального правопорушення, передбаченого Кримінальним кодексом України (наприклад, ст. ст. 150-1, 164, 165), таке діяння кваліфікується лише за спеціальною нормою (тобто мова йде про конкуренцію загальної і спеціальної норми); 3) у разі вчинення особою систематичного економічного насильства як форми домашнього насильства, яке полягає серед іншого в учиненні насильства, що має ознаки кримінального правопорушення, передбаченого Кримінальним кодексом України, що карається менш суворо, ніж санкцією ст. 126-1 Кримінального кодексу України, учинене, варто кваліфікувати лише за ст. 126-1 Кримінального кодексу України; якщо більш суворо – учинене – потребує додаткової кваліфікації за сукупністю кримінальних правопорушень.

Ключові слова: насильство, домашнє насильство, економічне насильство, економічне домашнє насильство, конкуренція кримінально-правових норм.

Постановка проблеми. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 р. визначив основні напрями державної політики у сфері протидії домашньому насильству. Закон України «Про внесення змін до Кримінального (далі – КК) та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 6 грудня 2017 р. передбачив установлення кримінальної відповідальності за вчинення домашнього насильства (ст. 126-1 КК України). Відповідно до ст. 126-1 КК України, домашнє насильство – це умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи.

У науковій літературі з'явилося чимало публікацій, присвячених різним аспектам тлумачення та застосування вказаної кримінально-правової норми. Аналіз таких праць дає змогу зазначити про наявність низки проблемних питань, пов'язаних із тлумаченням складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 126-1 КК України. Одне з таких питань полягає у визначенні економічного насильства як однієї з форм домашнього насильства, а також установленні доцільності закріплення вказаної форми насильства як кримінально караного діяння.

Аналізу складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 126-1 КК України, приділена увага в наукових працях О.М. Гуміна, О.О. Дудорова, В.О. Іващенко, К.М. Плутицької, М.І. Хавронюка, О.В. Харитонові, С.В. Якімові та низку інших учених. Водночас проблематичність визначеного питання зумовлює необхідність проведення подальших наукових розвідок.

Метою статті є визначення економічного насильства як однієї з форм домашнього насильства, а також установлення доцільності закріплення вказаної форми насильства як кримінально караного діяння.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до п. 4 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», економічне насильство – форма домашнього насильства, що включає умисне позбавлення житла, їжі,

одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг із лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру. Варто зазначити, що в законодавстві не визначено різницю між економічним насильством як кримінально каранним діянням та адміністративним правопорушенням.

Аналіз наукових праць дає змогу зазначити, що економічне насильство здатне проявлятися в різних формах: позбавлення матеріальних ресурсів для належного фізичного та психологічного добробуту, повна звітність за витрачені гроші (аж до копійки), відбирання всіх зароблених грошей, заборона працювати члену сім'ї всупереч його бажанню і працездатності, примус члена сім'ї виконувати тяжку, непосильну роботу, відмова члена сім'ї працювати й робити рівнозначний внесок у добробут родини тощо [1, с. 16].

О.М. Гумін під економічним насильством пропонує розуміти умисне незаконне позбавлення чи обмеження однією особою іншої особи майнових прав, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати економічну недостатність, порушення фізичного чи психічного здоров'я [2, с. 85]. Економічне насильство пов'язане з порушенням прав та інтересів людини через незаконне позбавлення або обмеження його майнових прав. Більше того, зарахування економічного насильства до категорії кримінального зумовлене настанням певної шкоди, яка варіюється від економічного пригнічення до настання смерті [2, с. 80]. Тобто вчений робить акцент на тому, що економічне насильство є передусім кримінальним насильством з усіма ознаками, які притаманні останньому. Ураховуючи зазначене, цілком доцільною є криміналізація такого діяння.

У свою чергу, у науковій літературі відмічається, що спірним є розміщення ст. 126-1 у розділі II КК України, указуючи на те, що якщо фізичне і психологічне насильство дійсно спричиняють шкоду переважно життю та/або здоров'ю особи, тобто є безпосереднім об'єктом злочину, то в разі скоєння економічного домашнього насильства безпосереднім об'єктом можуть бути право власності, честь, воля, гідність особи, її громадянські права (наприклад, право на освіту, працю, недоторканність житла, підприємницьку діяльність тощо) [3, с. 104]. Продовжуючи вказаний підхід, С.В. Якімова та Н.І. Лесяк зазначають, що посилання на економічне насильство як форму домашнього насильства в контексті злочинів, родовим об'єктом яких є життя та здоров'я особи, є не зовсім обґрунтованим. Учені вказують, що економічне насильство – це передусім економічне правопорушення, яке посягає на чужу власність, право користування, розпорядження чи володіння майном, специфічною ознакою якого є заподіяння матеріальної, а часом й репутаційної шкоди їй, зокрема, у зв'язку з господарською діяльністю посяганням на інтелектуальну власність, реалізацією своїх майнових прав. В окремих випадках економічні правопорушення, крім прямих матеріальних збитків, можуть спричинити психологічну, а часом і фізичну шкоду потерпілому, яка є опосередкованою. Так, наприклад, насильник шляхом підпаду умисно знищив будинок, де проживає його сім'я, і в такий спосіб позбавив родину життєво необхідного майна. У такому разі насильник заподіяв не лише прямих матеріальних збитків, а й опосередкованих, що полягають у психологічних стражданнях членів

родини, погіршенні якості життя родини, що з часом може спровокувати розлади здоров'я аж до втрати працездатності. Підсумовуючи, науковці зазначають не цілком коректне посилання в диспозиції ст. 126-1 КК України, розділу II Особливої частини КК України на можливість учинення домашнього насильства у формі економічного правопорушення (економічне насильство) [4, с. 193–194].

Аналізуючи зазначені позиції, уважаємо, що законодавець цілком виправдано передбачив економічне насильство як одну з форм домашнього насильства в ст. 126-1 КК України. Робимо такий висновок передусім тому, що економічне насильство варто розглядати насамперед як насильство й усіма характеристикам останнього, а вже потім як економічне правопорушення. Будучи одним із видів насильства, економічне насильство призводить як до фізичних, так і психологічних страждань, а саме тому за наявності інших обов'язкових ознак домашнього насильства як кримінально караного діяння таке діяння особи має бути кримінально каранним. За такого розуміння передбачення економічного насильства як форми домашнього насильства цілком відповідає й розміщенню ст. 126-1 КК України в розділі II КК України.

Окремо варто зупинитися на труднощах, які можуть виникнути при кваліфікації домашнього насильства у формі економічного насильства.

У літературі пропонується визнавати проявами економічного насильства вчинені систематично випадки відмови в утриманні дітей, непрацездатних членів сім'ї, приховування доходів, витрати сімейних коштів із самотійним прийняттям більшості фінансових рішень, неврахування потреб партнера (наприклад, дружина, здійснюючи покупки, повинна звітувати чоловікові про всі витрати, щоб фінансова ситуація була під його «невсипущим контролем», просити в нього гроші навіть на дрібниці); жінка може чути закиди в «сидінні на шиї», навіть якщо вона перебуває у відпустці по догляду за дитиною та веде домашнє господарство, тощо [5, с. 43].

В.В. Чайка зазначає, що аналіз чинних кримінально-правових приписів свідчить, що в КК України передбачені злочини, що прямо пов'язані з економічним домашнім насильством: експлуатація дітей (ст. 150 КК України); використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150-1 КК України); зловживання опікунськими правами (ст. 167 КК України) [6, с. 105]. П.С. Біленко розширює вказаний перелік, зазначаючи, що в деяких випадках дії кривдника потребують додаткової кваліфікації відповідно до ст. ст. 150, 150-1, 164, 165, 166, 167, 304 КК України [7, с. 99]. У свою чергу, Е.М. Кісілюк, О.В. Смаглюк визначають, на наш погляд, найбільш повну класифікацію видів економічного насильства в сім'ї, виокремлюючи такі форми: ухилення від сплати платежів, які один член сім'ї зобов'язаний сплачувати на користь іншого (ст. ст. 164, 165 КК України); протидія законній господарській діяльності одного члена сім'ї з боку іншого або, навпаки, примушування члена сім'ї займатися певними видами діяльності (ст. ст. 150, 150-1, 206, 303, 304 КК України); злочинні діяння одного члена сім'ї проти власності іншого члена сім'ї (ст. ст. 185–187, 189, 190, 194, 289 КК України); злочинні діяння одного члена сім'ї стосовно майна, що належить йому та іншому члену сім'ї на праві сумісної (спільної) власності (ст. 356 КК України); порушення недоторканості житла (ст. 162 КК України); зловживання опікунськими правами (ст. 167 КК України) [8, с. 99].

При цьому виникає цілком логічне запитання: як потрібно кваліфікувати дії особи в разі конкуренції ст. 126-1 КК України з іншими нормами.

О.О. Дудоров, М.І. Хавронюк указують, урахувавши, що предметом впливу при економічному насильстві є майно та майнові права потерпілої особи, якщо такий вплив поєднується, наприклад, із відкритим відібранням її майна, або з вимогою передачі майна, права на майно чи вчинення дій майнового характеру на користь агресора, або з умисним знищенням майна, то ці дії за наявності необхідних підстав варто додатково кваліфікувати за ст. ст. 186, 189 чи 194 або за іншою відповідною ст. КК України [9, с. 74–75].

Інша ситуація, коли мова йде про притягнення особи до кримінальної відповідальності за злісне ухилення від сплати аліментів на утримання дітей чи непрацездатних батьків. Ми цілком погоджуємося з висновком, зробленим О.В. Книженко, що в разі кваліфікації злісного ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (батьків) за сукупністю злочинів, тобто за ст. 126-1 і, відповідно, за ст. 164 чи ст. 165 КК України, відбуватиметься подвійне інкримінування, що порушує конституційний принцип, закріплений у ст. 61 Конституції України. Ухилення від сплати аліментів як елемент складу злочину можливе тільки щодо близьких осіб. Учинити цей злочин щодо сторонньої особи неможливо. Оскільки закон злочин визнає не будь-яку несплату аліментів, а лише злісну (злісність має місце в разі систематичного вчинення дій), то такі діяння є нічим іншим, як економічним насильством, що полягає в систематичній несплаті коштів на утримання. З огляду на те що Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», окрім позбавлення коштів, до економічного насильства зараховує й інші дії (наприклад, позбавлення житла, залишення без догляду чи піклування, заборону працювати тощо), то норма, закріплена в ст. 164 (ст. 165) КК України, є спеціальною щодо тієї, що описана в ст. 126-1 КК України. Тобто, коли економічне насильство виявляється саме в несплаті аліментів на утримання дітей (батьків), такі дії кваліфікуються за спеціальною нормою – ст. 164 чи ст. 165 КК України [10, с. 48].

Такий підхід варто застосовувати й під час кваліфікації інших кримінальних правопорушень, які передбачають спеціальний склад кримінального правопорушення щодо ст. 126-1 КК України (наприклад, ст. 150-1 КК України – викрадення малолітньої дитини для зайняття жебрацтвом).

Звичайно, інша ситуація, коли в діях особи поєднується декілька проявів економічного насильства, які передбачені самостійними статтями КК України. У такому разі ми повинні керуватися правилом, сформульованим у попередніх дослідженнях: у разі вчинення особою систематичного насильства, яке полягає серед іншого в учиненні насильства, що має ознаки кримінального правопорушення, передбаченого КК України, що карається менш суворо, ніж санкцією ст. 126-1 КК України, учинене – варто кваліфікувати лише за ст. 126-1 КК України; якщо більш суворо – учинене – потребує додаткової кваліфікації за сукупністю злочинів [11]. Якщо прояви економічного насильства не передбачені в КК України як самостійні кримінальні правопорушення, за наявності ознак, передбачених у ст. 126-1 КК України, такі дії кваліфікуються за вказаною статтею.

Висновки. Економічне насильство в ст. 126-1 КК України варто розглядати передусім як насильство з усіма характеристиками останнього, а вже потім як економічне правопорушення.

Будучи одним із видів насильства, економічне насильство призводить як до фізичних, так і психологічних страждань особи, а саме тому за наявності інших обов'язкових ознак домашнього насильства таке діяння особи має бути кримінально караним. За такого розуміння закріплення економічного насильства як форми домашнього насильства цілком відповідає й розміщенню ст. 126-1 КК України в розділі II. Виокремимо декілька правил кваліфікації економічного домашнього насильства: 1. Якщо економічне насильство як форма домашнього насильства не передбачено в КК України як самостійне кримінальне правопорушення, за наявності ознак, визначених у ст. 126-1 КК України, такі діяння особи кваліфікуються як домашнє насильство. 2. Якщо економічне насильство як форма домашнього насильства має ознаки кримінального правопорушення, передбаченого КК України (наприклад, ст. ст. 150-1, 164, 165 КК України), таке діяння кваліфікується лише за спеціальною нормою. Тобто мова йде про конкуренцію загальної і спеціальної норми. 3. У разі вчинення особою систематичного економічного насильства як форми домашнього насильства, яке полягає серед іншого в учиненні насильства, що має ознаки кримінального правопорушення, передбаченого КК України, що карається менш суворо, ніж санкцією ст. 126-1 КК України, учинене – варто кваліфікувати лише за ст. 126-1 КК України; якщо більш суворо – учинене – потребує додаткової кваліфікації за сукупністю кримінальних правопорушень.

Література:

1. Запобігання насильству в сім'ї: методичний посібник для працівників міліції / Т.О. Проценко та ін.; МВС України, Держ. НДІ. Київ: Тютюкін, 2011. 91 с.
2. Гумін О.М. Кримінально-наслідницька поведінка проти особи: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. 360 с.
3. Плутицька К.М. Економічне домашнє насильство як новела у кримінальному законодавстві України. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. № 4. С. 101–106.
4. Якімова С.В., Лесяк Н.І. Домашнє насильство як вид кримінального правопорушення за законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 3. С. 192–194.
5. Харитонова О.В. Ключові засади гендерної політики в кримінальному праві України та основні напрями реформ щодо протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству: науково-практичний посібник. Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини», 2018. 344 с.
6. Чайка В.В. Соціальна обумовленість криміналізації насильства в родині. *Молодий вчений*. 2018. № 4 (56). С. 104–107.
7. Біленко П.С. Домашнє насильство як прояв кримінального насильства. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 3. С. 95–102.
8. Кісілюк Е.М., Смаглюк О.В. Кримінальна відповідальність за гендерно зумовлене насильство в Україні. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2018. № 1. С. 96–104.
9. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України). Київ: Ваіте, 2019. 288 с.
10. Книженко О. Домашнє насильство: проблеми кваліфікації. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2019. № 2. С. 45–52.
11. Степаненко О.В., Колодін Д.О. Щодо проблем кваліфікації домашнього насильства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. №3. С. 343–346.

Stepanenko O., Khimchenko S. Definition of economic violence as a form of domestic violence: definitions and issues of qualification

Summary. The article deals with the definition of economic violence as a form of domestic violence as well as examining the desirability of criminalization of the mentioned form of violence. It is established that within the scientific literature there are several approaches as to the apprehension of the nature of economic violence as a form of domestic violence. It is found that economic violence under Art. 126-1 of the Criminal Code of Ukraine shall be considered, in particular, as violence that has all features of the latter and then as an economic offence. Being a form of violence, economic violence causes such physical and psychological suffering to a person and, thus having additional necessary elements of domestic violence as a criminal offence provided for in Art. 126-1 of the Criminal Code of Ukraine such action shall be considered as a punishable (criminal) offence. On that understanding of economic violence as a form of domestic violence provided for in Article 126-1 of Criminal Code of Ukraine, the allocation of the aforementioned article in Chapter II “Criminal offenses against life and health

of a person” is accordance with that fact. The following rules of qualification of economic violence as a form of domestic violence are identified: 1. If economic violence as a form of domestic violence is not provided for in the Criminal Code of Ukraine as a separate criminal offence, then such actions shall be qualified as a domestic violence; 2. If economic violence as a form of domestic violence has characteristics of criminal offence (for example, Arts. 150-1, 164, 165 of the Criminal Code of Ukraine) such actions shall be qualified solely under special rule (i.e. the case of ‘competition between special and general rules’); 3. in case of systematic commission of economic violence as a form of domestic violence which, inter alia, consists of commission of an act of violence that has features of criminal offence provided for in Criminal Code of Ukraine shall be qualified either under Art. 126-1 of the Criminal Code of Ukraine if it’s less punishable than the offence under abovementioned Article, or requires additional qualification under the rule of cumulation of criminal offences if it provides more severe punishment.

Key words: violence, domestic violence, economic violence, economic domestic violence, competition of criminal law rules.

Меденцев А. М.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Міжнародного гуманітарного університету*

Калімбет І. Л.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Міжнародного гуманітарного університету*

ОСНОВНІ СКЛАДНИКИ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті розглядається питання структури організованої злочинності, виявлення характерних рис формування злочинних угруповань, а також основні ознаки усталеності організованої злочинності.

Організовані злочинні угруповання, що мають високу згуртованість, стійкість, кримінальний досвід і вмилу конспірацію, протягом тривалого періоду здійснюють велику кількість тяжких кримінальних правопорушень, значна частина яких залишається нерозкритою. При цьому розширюються масштаби організованих злочинних акцій, що дестабілізуючим чином впливають на стан правопорядку та економіки.

Виявлено, що організована економічна злочинність в Україні дедалі більше набуває ознак міжнародної й поширює свій вплив на фінансово-кредитну та банківську системи, сферу зовнішньоекономічної діяльності – вивезення стратегічної та інших видів сировини, продукції хімічної промисловості, матеріалів, «відмивання» грошей і вкладання їх у нерухомість, фінансування комерційної діяльності, цінні папери, валюту та коштовності.

Організовані злочинні формування вмилу використовують лібералізацію зовнішньоекономічних зв'язків, значне ослаблення контрольних функцій держави в цій сфері, масштабність бартеризації зовнішньої торгівлі. Вони активно використовують у своїх цілях зовнішньоекономічні стосунки суб'єктів господарювання для здійснення масштабних протиправних акцій, унаслідок чого держава зазнає величезних збитків.

Джерелом, що живить тіньову економіку, є контрабанда. Організовані злочинні формування приділяють особливу увагу приватизаційним процесам. Їхня активність у цій сфері надзвичайно зросла. Злочинна діяльність і грубе порушення законів під час зміни форм власності набули загрозливого характеру.

Розгортання реальної приватизації та зміна власників без упровадження надійних законодавчих перепон супроводжується значним погіршенням рівня контролю за збереженням майна на підприємствах усіх форм власності й господарювання та, відповідно, істотним збільшенням кількості злочинів. Цей процес дає також поштовх для поширення хабарництва, поборів і зловживань з боку осіб, причетних до оцінювання об'єктів.

Права людини постійно порушуються в результаті прямої або побічної організованої злочинної діяльності, у тому числі примушення жінок і дівчат займатися проституцією, залучення їх до «роботи» в казино, «чоловічих

салонах», пунктах розслаблення психіки тощо. В Україні створюються стійкі міжрегіональні та міжнародні кримінальні структури, які, окрім економіки, прибрали до своїх рук такі напрями злочинної діяльності, як нелегальна міграція, торгівля «білим товаром» – жінками, дітьми.

Ключові слова: організована злочинність, кримінальні угруповання, структура, формування, корупція.

Постановка проблеми. Надзвичайно серйозною проблемою для безпеки України, її авторитету є корупція. Корупція – одна з основних ознак організованої злочинності. Вона є невід'ємним структуро-утворювальним елементом, умовою, чинником появи, розвитку й функціонування тіньової економіки. Рівень корумпованості в Україні залишається високим. Серед хабарників, стосовно яких розпочаті кримінальні провадження, – колишні відповідальні працівники окремих міністерств і відомств, місцевих органів державної виконавчої влади та самоврядування, правоохоронних органів, податкової та митної служби, судів.

Корупція руйнує економічні підвалини стабільності в державі не лише через підтримку тіньового сектора. Вона негативно впливає й на легальний сектор економіки через економічно необґрунтований, довільний протекціонізм, через систему довільних пільт, бюджетних асигнувань тощо. Корупція безжалюдно деформує не тільки систему суспільно-економічних і політичних відносин, а непоправно шкодить моральним засадам нації, іміджу нашої держави, її владним спроможностям як у національному, так і міжнародному вимірі.

Реальна загроза з боку української організованої злочинності правам і свободам особи полягає в тому, що вони придушуються актами насилля, лобіювання та протекціонізму. У результаті такого впливу конституційні права людини блокуються інтересами мафіозних співтовариств, які насаджують особі (за допомогою механізмів етнічного та релігійного тиску) свої варіанти політичного самовизначення, вигідних ОЗУ кандидатів до органів представницької, виконавчої та судової влади.

Мета статті. Європейський дискурс України, на наш погляд, неможливий без подолання тенденцій розвитку організованої злочинності, у зв'язку з чим існує нагальна потреба окреслення його основних складників, що зумовлює необхідність наукової публікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Організована злочинна діяльність існує в усьому світі в різних галузях суспільного життя: економіки, фінансово-банківській справі, посередницьких підприємницьких структурах, підпільному виготовленні та збуті алкогольних напоїв, наркобізнесі тощо [5, с. 46]. Феномен сучасного суспільства перехідного періоду характеризується зростанням злочинності [3, с. 7], основною ознакою якою є її економічне спрямування. Злочинність перейшла державні кордони й набула транснаціонального характеру. Світова практика свідчить про втручання організованої злочинності в різні сфери життєдіяльності суспільства [7, с. 229].

Дестабілізуючий вплив організованої злочинності позначається передусім на економічному стані держави і громадян (гальмує ринкові перетворення), що має негативний вплив на політичні й суспільні процеси, які відбуваються в країні. Організована злочинність перетворилася на одну з впливових ланок причинного комплексу злочинності загалом, тому що саме вона визначає процеси самодетермінації цього суспільно небезпечного явища.

Організована злочинність утворює значну небезпеку для суспільства, особливо коли воно знаходиться в стані реформування й розбудови державно-правової системи. Саме така сприятлива для організованої злочинності ситуація містить загрозу її проникнення практично в усі сфери суспільних відносин [4, с. 17].

Найбільшу небезпеку для суспільства становлять організовані злочинні синдикати, які являють собою розгалужену систему легальних, напівлегальних і нелегальних бізнесових структур, що діють у різноманітних сферах економіки, мають відповідні інформаційно-розвідувальні та силові структури (бойовиків), систему прикриття в органах влади та засобах масової інформації. Кримінальні угруповання глибоко ешелоновані, ретельно замасковані й переважно прикриті корумпованими представниками державних структур.

Члени організованих злочинних груп активно використовують для досягнення своєї мети корумповані зв'язки, зокрема, серед працівників Фонду державного майна України, його регіональних відділень. Особливо підвищену увагу криміналітет приділяє приватизації високорентабельних, суспільно значущих підприємств. Посилилися процеси «відмивання» грошей, здобутих злочинним шляхом, з метою їх вкладення в легальну економіку, а також установлення контролю з боку кримінальних структур над приватизованими підприємствами [1].

Отже, кримінальний сектор тіншової економіки має негативний вплив на економічні процеси, які проходять в Україні. Держава втрачає можливості реального управління економікою, оскільки більше ніж половина економічної діяльності має неофіційний характер, не підпадає під дію державно-правових регуляторів. Тіншова економіка:

- руйнує економічну систему держави. Сконцентрований тут капітал не надходить на інвестування національної промисловості, не може бути використаним для підтримки соціальної інфраструктури, об'єктивно сприяє підвищенню податкового пресу, що, у свою чергу, підштовхує більшу частину економіки в «тінь»;

- має антинациональний характер, не дає створити великий легальний національний капітал. Основні вільні фінансові ресурси, сформовані в цьому секторі, направляються за кордон для забезпечення їх збереження. Національна економіка занепадає;

- деформує свідомість людей, привчає їх ігнорувати встановлені державою правила, призводить до правового нігілізму;

- є економічною та фінансовою базою для створення нелегальної влади, паралельної державній, яка за своїми масштабами прирівнюється до офіційної. Фінансові ресурси, які контролюються тіншовими структурами, порівняні з коштами державного бюджету.

Як стверджують експерти міжнародних організацій, в Україні тіншова економіка становить більше ніж 50% валової продукції. Це не може не позначитися на міжнародному авторитеті України.

У соціально-політичній сфері організовані злочинні угруповання діють у таких напрямках:

- установлення корумпованих зв'язків на всіх рівнях державної влади й управління, у правоохоронних, митних і податкових органах з метою здобування необхідної інформації, прикриття злочинної діяльності, забезпечення консультативної допомоги фахівцями в галузях економіки, права тощо;

- проведення своїх кандидатів у депутати всіх рівнів, а також в органи виконавчої влади;

- установлення прямих або опосередкованих контактів із політичними партіями, формування політичних партій, які будуть перебувати під таємним для громадськості контролем організованої злочинності, для захисту їхніх економічних інтересів на всіх рівнях влади;

- залякування та дискредитація політиків, які займають жорстку позицію щодо економічних інтересів організованої злочинності або виступають за активну боротьбу з нею;

- дестабілізація соціально-політичної ситуації в окремих регіонах, де може складатися загрозна для інтересів організованої злочинності ситуація.

Одним зі складників інфраструктури організованої злочинності є кримінальна тактика, тобто теорія і практика підготовки, забезпечення та приховування злочинної діяльності. Вона набула розвитку у зв'язку, зокрема, з необхідністю здійснення протидії правоохоронній системі.

Як усякі структури закритого типу, організовані злочинні формування застосовують різноманітні прийоми й засоби протидії, серед яких можна виділити такі:

- дезінформацію осіб, підозрюваних у співробітництві з поліцією, про нібито вчинені злочини;

- метод поетапного вилучення осіб, які контактують з учасниками ОЗФ, на предмет запобігання притягненню до відповідальності за вчинені правопорушення;

- ретельну перевірку співучасників шляхом аналізу й перевірки інформації, що надходить від них;

- перевірку осіб, які відмовляються вчинити кримінальне правопорушення;

- спостереження за відвідувачами приміщень національної поліції;

- імітацію активного надання допомоги поліції з метою проникнення в інформаційну мережу;

- інсценування затримання перевірюваного члена ОЗФ іншими її членами, яких він не знає, екіпірованими під співробітників правоохоронних органів, і провокування його до розшифрування;

- спільне вчинення кримінальних правопорушень, коли перевірюваному доручається найбільше відповідальна роль;

- постійне спостереження за оперативними працівниками правоохоронних органів, які беруть участь у розкритті конкретних кримінальних правопорушень, а також слідчими, прокурорами, суддями, у тому числі й за приміщеннями прокуратури і судів, установлення в службових кабінетах технічних засобів прослуховування.

Сучасна організована злочинність вирізняється такими основними ознаками:

- швидка адаптація до нових соціально-політичних та економічних умов, використання їх на свою користь;
- централізація й монополізація кримінального капіталу, що зумовлює високу активність в економічній сфері, перехід до експлуатації злочинної індустрії;
- використання легального бізнесу для прикриття злочинної діяльності й відмивання коштів;
- посилення боротьби за економічний вплив і політичну владу, інфільтрація в інститути держави;
- підвищення організованості, професіоналізації й інтелектуалізації злочинної діяльності;
- кооперація злочинних угруповань на регіональному і транснаціональному рівнях;
- ускладнення організаційних структур із виділенням обов'язкових структурних ланок, функціонально-цілевих елементів і тимчасово функціональних ланок, диференціація функцій з виокремленням організаційно-управлінської групи, фінансового відділу, групи виконавців, контролю й безпеки тощо;
- цілеспрямоване вироблення тактики дій і стратегічних цілей, планування діяльності;
- створення системи захисту від контролюючих і правоохоронних органів;
- руйнація чинної системи духовних цінностей, формування позитивного іміджу правопорушника.

Серед ознак, що характеризують організовані злочинні структури, можна виділити загальні, властиві будь-якому виду формувань, і специфічні, характерні тільки злочинним співтовариствам (організаціям) та об'єднанням організованих груп.

До загальних ознак, відповідно до закону, належать насамперед усталеність структур, їхня згуртованість для вчинення одного або декількох кримінальних правопорушень.

Усталеність у широкому розумінні слова є спроможність системи не відхилитися від заздалегідь обраної мети під впливом випадкових обставин і зберігати рівновагу під впливом зовнішніх чинників.

Організована злочинність – стійке явище, що важко піддається службово-профілактичному впливу, оскільки внутрішня криміногенна зараженість учасників злочинного співтовариства постійно підігривається їхнім взаємовпливом, а самовільний відхід когось із них від злочинного середовища нерідко жорстоко карається. Психологічною основою організованості угруповання є насамперед мета спільної злочинної діяльності [6].

Якщо розглядати організовані злочинні структури як специфічну систему, то ознаками її усталеності є:

- визначення засобу вчинення заздалегідь задуманого кримінального правопорушення (об'єкта і предмета злочинного посягання, місця й часу вчинення, засобів збуту викраденого та приховання кримінального правопорушення). Це завдання вирішує, як правило, організатор кримінального правопорушення;

- організованість злочинної групи (визначення необхідної кількості виконавців і їх добір, досягнення домовленості між учасниками формування про роль кожного на тій чи іншій стадії підготовки, учинення та приховання кримінального правопорушення), створення фондів коштів злочинної структури – «общака», їхня цілість і визначення порядку використання (придбання транспортних засобів, помешкань, зброї й інших знарядь учинення кримінального правопорушення, підготовка членів злочинної групи (володіння зброєю, прийомами боротьби тощо));

- збирання інформації про об'єкт і предмет злочинного посягання (вивчення кон'юнктури; вибір об'єктів, збирання інформації про неї, вивчення системи охорони й забезпечення безпеки; пошук осіб, які могли б сприяти вчиненню кримінального правопорушення; пошук технічних засобів учинення кримінальних правопорушень, зброї, транспорту тощо);

- доведення злочинного задуму до виконавців, інструктаж, визначення частки кожного в розподілі коштів, здобутих злочинним шляхом, координація злочинної діяльності, особливо при її здійсненні в різних регіонах, установлення контактів з іншими злочинними структурами тощо;

- визначення засобів протидії правоохоронним органам (дезінформація, підкуп, залякування, фізичний вплив на потерпілих і свідків, використання корумпованих зв'язків органів влади, засобів масової інформації, забезпечення технічної переваги кримінальної структури над правоохоронними органами, конспірація злочинної діяльності, кримінальна розвідка і контррозвідка).

Відмітними ознаками, властивими злочинним співтовариствам (організаціям), є згуртованість організованої групи (організації) для вчинення тільки тяжких або особливо тяжких кримінальних правопорушень; учинення зазначених кримінальних правопорушень об'єднанням організованих груп.

Згуртованість злочинного співтовариства (організації) забезпечується шляхом об'єднання в нерозривне ціле членів організованої структури. Це не тільки чіткий розподіл ролей між учасниками формування, а й установлення довірчих взаємовідносин, суворої дисципліни, контролю з боку організаторів за виконавцями кримінального правопорушення, їх матеріальна підтримка, взаємодопомога й установлення атмосфери невідворотності покарання за невиконання прийнятих організаторами рішень.

Організовані злочинні структури, що сформувалися в Україні сьогодні, можна умовно розділити на три різновиди.

До першого належать організовані злочинні групи по типу бандитських, чисельністю від п'яти до двадцяти-тридцяти осіб, що діють на місцевому рівні (у масштабі одного або декількох адміністративних районів міста, області). Наявність організаційно-управлінської структури зі своїм лідером (організатором) або керівним ядром ОЗУ та виконавцем (виконавцями), іншим розподілом ролей, а також системою планування, що забезпечують конспірацію її діяльності й одержання незаконних прибутків на постійній основі; відносно стійкий характер групи та її злочинної діяльності протягом тривалого часу: сталість складу, системи взаємин, методів і способів учинення злочинів тощо; як правило, наявність економічної основи, яку становлять кримінальний промисел, інші види «тіньової» економічної діяльності, а також підконтрольні або власні комерційні структури, що займаються легальним бізнесом.

До другого належать багатодільові злочинні організації, що включають також і бандитські угруповання, які здійснюють кримінальну діяльність у декількох містах, областях, країнах. Наявність чітко визначеної ієрархічної організаційно-управлінської структури, очолювання лідером (найчастіше впливовим у злочинному середовищі регіону кримінальним авторитетом) або керівним ядром організованих злочинних угруповань, розподілу ролей і системи планування злочинної діяльності; наявність економічної основи, яку утворюють власні та контрольовані структури, що займаються кримінальним промислом, іншими видами «тіньової» економічної діяльності, а також комерційні структури офіційного сектору економіки, через які здійснюється легалізація («відмивання») прибутків, отриманих незаконним шляхом; використання корумпованих зв'язків у різних ланках державного апарату – у правоохоронних, судових, законодавчих та інших органах влади й управління; відносно стійкий характер угруповання та його злочинної діяльності протягом тривалого часу – сталість структури, складу, системи взаємовідносин, методів і способів учинення кримінальних правопорушень тощо; постійне прагнення до розширення сфер впливу; наявність міжрегіональних або міжнародних зв'язків у злочинному середовищі.

До третього зараховуємо багатонаціональні злочинні співтовариства, що діють у масштабі декількох регіонів України, країн ближнього й дальнього зарубіжжя. У такі структури входять й організовані злочинні групи другого різновиду. Мабуть, до них варто зарахувати й співтовариство злодіїв у законі, етнічні злочинні організації. Наявність ієрархічно складної із суворим підпорядкуванням знизу догори, функціонально спеціалізованої структури, яка включає, як правило, керівне ядро організованої злочинної структури, управлінців, консультантів, економістів, фінансистів, виконавців, також і власну службу безпеки, бойовиків, кілерів тощо; наявність міцної економічної основи, яку утворюють власні та підконтрольні структури (суб'єкти) «тіньового» та офіційного секторів економіки, а також накопичені в результаті їхньої діяльності значні фінансово-матеріальні ресурси; широке використання корумпованих зв'язків із посадовими особами органів державної влади й управління, керівниками галузей економіки, банківських і фінансових структур, правоохоронних і контролюючих органів; фінансування, створення й використання для лобювання своїх злочинних інтересів громадсько-політичних організацій, партій, рухів, засобів масової інформації, депутатських фракцій і окремих депутатів; характеризується постійною тенденцією до розширення сфер впливу та монополізму, здатністю заради цього економічно або фізично усувати будь-яких конкурентів, використовуючи для цього свій економічний потенціал, корумповані зв'язки в державному апараті, а також можливості організованих злочинних угруповань (шантаж, убивства, терористичні акти із застосуванням зброї та вибухівки тощо); міжрегіональний і транснаціональний характер діяльності.

Деякими вченими-юристами останнім часом навіть висловлюються погляди, що стан і тенденції розвитку організованої злочинності в Україні створюють дійсну загрозу національній безпеці, а сама країна перетворюється на кримінальну державу [2, с. 561]. Не поділяючи повною мірою висловлену позицію, разом із тим уважаємо за необхідне наголосити, що все вищевикладене свідчить про нагальну й тимчасову потрібність подо-

лання наявних негативних явищ, оскільки вони створюють суттєву небезпеку європейському дискурсу України.

Висновки. Підводячи підсумки викладеному, уважаємо за доцільне підкреслити, що організована злочинність має тривікі позиції в апаратах органів влади, що створюються за допомогою так званого «проникнення», «інфільтрації» в ці органи за допомогою вербування високопоставлених чиновників, надаючи їм незаконну винагороду, що значно перевищує їхню місячну заробітну плату. Корумпованість – головний засіб, використовуваний організованою злочинністю з метою уникнути різноманітних форм соціального контролю, основа для вчинення найбільш небезпечних державних, економічних та інших кримінальних правопорушень.

Можна дійти висновку про подальшу еволюційну трансформацію організованої злочинності. Незважаючи на різноманітність внутрішньої побудови, сферу й методи діяльності, основними тенденціями та напрямками подальшого розвитку організованих злочинних структур у сучасних умовах є чітко визначена тенденція до розширення нових сфер впливу та зміцнення своїх позицій у сфері політики, правоохоронній і судовій системі та об'єднання в так звані кримінальні альянси для реалізації масштабних кримінальних «проектів».

Насамперед необхідно запровадити системну протидію організованій злочинності й «тінізації» економіки на основі формування переваг легальної господарської діяльності, водночас консолідації інституційних спроможностей фінансових, податкових, митних і правоохоронних органів.

Література:

1. Аркуша Л.І. Легалізація (відмивання) доходів, одержаних в результаті організованої злочинної діяльності: характеристика, виявлення, розслідування. Одеса : Юридична література, 2010. 375 с.
2. Водько М.П. Формування політики протидії кримінальним правопорушенням в Україні. Одеса : Фенікс, 2015. 571 с.
3. Дрьомін В.М. Злочинність як соціальна практика: інституціональна теорія криміналізації суспільства. Одеса : Юридична література, 2009. 613 с.
4. Джуца О.М., Василевич В.В. Феномен – організована злочинність: Міжвідомчий наук. дослід. центр при Координаційному комітеті по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України. *Боротьба з організованою злочинністю (теорія і практика)*. 2001. № 3. С. 15–25.
5. Даньшин І.М. Усталені форми злочинності : кримінологічний нарис. Харків : Акта, 2002.
6. Сфремов С.О. Організоване злочинне угруповання та його ознаки. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2001. № 4. URL: http://mndc.com.ua/menus/view/4_2001.
7. Сучасна правова енциклопедія. Київ : ЮрінкомІнтер, 2013. С. 229–407 с.

Medentsev A., Kalimbet I. Organized crime as a factor in counteracting Ukraine's European discourse

Summary. The article considers the structure of organized crime, identifying the characteristics of the formation of criminal groups, as well as the main features of the stability of organized crime.

Organized criminal groups with high cohesion, resilience, criminal experience and skillful conspiracy have for a long time committed a large number of serious criminal offenses, much of which remains unsolved. At the same time, the scale of organized criminal actions is expanding, which has a destabilizing effect on the state of law and order and the economy.

It was found that organized economic crime in Ukraine is increasingly becoming international and extends its influence to the financial and banking systems, the sphere of foreign economic activity – the export of strategic and other raw materials, chemical products, materials, money laundering and investing in real estate, business financing, securities, currency and jewelry.

Organized criminal groups skillfully use the liberalization of foreign economic relations, a significant weakening of state control functions in this area, the scale of barterization of foreign trade. They actively use the foreign economic relations of economic entities for their own purposes to carry out large-scale illegal actions, as a result of which the state suffers huge losses.

The source that feeds the shadow economy is smuggling. Organized criminal groups pay special attention to privatization processes. Their activity in this area has increased tremendously. Criminal activity and gross violations of the law during the change of ownership have become threatening.

Deployment of real privatization and change of owners, without the introduction of reliable legal obstacles, are accompanied by a significant deterioration in the level of control over the preservation of property in enterprises of all forms of ownership and management and, accordingly, a significant increase in crime. This process also encourages the spread of bribery, extortion and abuse by those involved in property valuation.

Human rights are constantly violated as a result of direct or indirect organized criminal activity, including forcing women and girls into prostitution, involving them in “work” in casinos, “men's salons”, mental health centers, and so on. In Ukraine, stable interregional and international criminal structures are being created, which, in addition to the economy, have taken over such areas of criminal activity as illegal migration and trafficking in “white goods” – women and children.

Key words: organized crime, criminal groups, structure, formation, corruption.

*Кирбят'єв О. О.,**кандидат юридичних наук, докторант
Національної академії внутрішніх справ*

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Анотація. У статті наведено основні результати багаторічного дослідження проблеми удосконалення системи кримінально-правової охорони професійної діяльності працівників правоохоронних органів, зокрема підтримано позицію, відповідно до якої кримінальною відповідальністю є вид юридичної відповідальності, який являє собою реакцію держави на суспільно небезпечну поведінку суб'єкта складу кримінального правопорушення та виражається у прийнятті відповідного рішення судом. Встановлено, що вживання законодавцем у змісті диспозиції ч. 3 ст. 342 КК України категорії «примушення» порушує принцип єдності та визначеності термінології. На підставі цього підтримано думку щодо необхідності заміни його на поняття «примушування», яке є досить поширеним у чинній редакції КК України. Проаналізувавши форми реалізації кримінальної відповідальності за вчинення діянь у вигляді посягання на діяльність працівників правоохоронних органів, запропоновано додати до санкції ч. 2 ст. 342 КК України основне покарання у вигляді громадських робіт на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин. Наголошено, що під працівниками правоохоронних органів розуміються особи, які наділені повноваженнями представника влади у сфері правоохоронної діяльності та перебувають на службі в органах прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних силах України, Національному антикорупційному бюро України, органах охорони державного кордону, органах доходів і зборів, органах і установах виконання покарань, слідчих ізоляторах, органах державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони або інших органах, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції. Зроблено висновок про доцільність включити до санкції ч. 1 ст. 345 КК України «Погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу» основне покарання у вигляді штрафу у розмірі від однієї тисячі до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Крім того, наголошено на доцільності закріплення у такій нормі покарання у вигляді громадських робіт на строк від ста вісімдесяти до двохсот сорока годин.

Ключові слова: право, обов'язки, відповідальність, злочин, покарання, повага, працівники правоохоронних органів, професійна діяльність.

Постановка проблеми. Конституція України у ст. 17 проголосила, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Забезпечення державної безпеки і захист дер-

жавного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом.

Таке положення Основного Закону свідчить про те, що забезпечення належного функціонування суспільства є першочерговим завданням самих її членів, які мають не тільки права, а й певні обов'язки. Єдина згадка про правоохоронні органи в Конституції України свідчить про їх роль у забезпеченні державної безпеки. Разом із тим неможливо громадянам України надреалізувати свої права, забуваючи про обов'язки, це призвело до кризи поваги до влади, а у випадку працівників правоохоронних органів – неможливості належного виконання ними своїх професійних обов'язків.

Стан дослідження. Методологічним підґрунтям для досягнення проголошеної мети є наукові праці українських учених: П.П. Андрушка, М.І. Бажанова, О.М. Бандурки, Ю.В. Бауліна, В.С. Батиргарєєвої, І.Г. Богатирьова, В.М. Бурдіна, С.Б. Гавриша, В.О. Глушкова, В.К. Грищука, Н.О. Гуторової, Л.М. Демидової, С.Ф. Денисова, Т.А. Денисової, О.М. Джужи, О.О. Дудорова, О.О. Житного, В.П. Ємельянова, В.М. Карчевського, О.В. Козаченка, М.Й. Коржанського, В.В. Кузнецова, В.М. Куца, О.М. Литвака, О.М. Литвинова, С.Я. Лихової, В.К. Матвійчука, П.С. Матишевського, М.І. Мельника, В.А. Мисливого, А.А. Музики, В.О. Навроцького, Ю.В. Нікітіна, А.М. Орлеана, В.І. Осадчого, Є.О. Письменського, А.В. Савченка, В.В. Сташиса, Є.Л. Стрельцова, В.М. Трубникова, В.О. Тулякова, В.І. Тютюгіна, Є.В. Фесенка, П.Л. Фріса, М.І. Хавронюка, П.В. Хряпінського, Г.В. Чеботарьової, В.В. Шаблістого, В.І. Шакуна, С.С. Яценка та багатьох інших.

Виклад основного матеріалу. За результатами дослідження питання ефективності системи кримінально-правової охорони професійної діяльності працівників правоохоронних органів, а також визначення основних напрямів реформування вітчизняного кримінального законодавства у сфері кримінально-правової охорони професійної діяльності працівників правоохоронних органів можна виділити такі основні положення нашої роботи:

1. Підтримано позицію, відповідно до якої кримінальною відповідальністю є вид юридичної відповідальності, який являє собою реакцію держави на суспільно небезпечну поведінку суб'єкта складу кримінального правопорушення та виражається у прийнятті відповідного рішення судом.

2. Проаналізувавши форми реалізації кримінальної відповідальності за вчинення діянь у вигляді посягання на діяльність працівників правоохоронних органів запропоновано

додати до санкції ч. 2 ст. 342 КК України основне покарання у вигляді громадських робіт на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин.

Вказаний умовивід сформовано у зв'язку з тим, що у 85% випадків суд, приймаючи рішення про застосування до засуджених покарання, вибирає покарання у вигляді штрафу. При цьому у 64% випадків засуджені до такого виду покарання на момент вчинення кримінального правопорушення були працездатними, які не працювали і не навчалися.

Отже, зроблено припущення, що потенційно можуть виникати ситуації, за яких засуджений не матиме можливості виплатити штраф у повному обсязі.

Керуючись подібними умовиводами, запропоновано додати до санкції ч. 1 ст. 343 КК України основне покарання у вигляді громадських робіт строком до двохсот годин. Крім того, підтримано позицію В.М. Куца та А.О. Цховребова щодо необхідності уточнення у диспозиції цієї норми виду впливу на незаконний, адже натепер через відсутність подібного уточнення можуть виникати ситуації, за яких кримінальним проступком визнаватиметься законний вплив на зазначену у диспозиції категорію осіб.

На прикладі ч. 2 ст. 342 КК України запропоновано включити до санкції ч. 1 ст. 345 КК України «Погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу» основне покарання у вигляді штрафу у розмірі від однієї тисячі до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Крім того, наголошено на доцільності закріплення у цій нормі покарання у вигляді громадських робіт на строк від ста вісімдесяти до двохсот сорока годин.

Зазначені зміни зумовлені об'єктивними реаліями та дозволять формі реалізації кримінальної відповідальності у вигляді застосування покарання та його відбування стати домінуючою (нині такою є звільнення від покарання та його відбування).

Крім того, наголошено на доцільності включення до диспозиції ч. 2 ст. 345 КК України таких злочинних діянь, як умисне завдання удару або вчинення інших насильницьких дій, які завдали фізичного болю і не спричинили тілесних ушкоджень.

З урахуванням особи засудженого за ч. 1 ст. 347 КК України (працездатний, який ніде не працює) запропоновано додати до санкції вказаної норми покарання у вигляді громадських робіт на строк від двохсот до двохсот сорока годин.

3. Встановлено, що вживання законодавцем у змісті диспозиції ч. 3 ст. 342 КК України категорії «примушення» порушує принцип єдності та визначеності термінології. На підставі цього підтримано думку щодо необхідності заміни його на поняття «примушування», яке є досить поширеним у чинній редакції КК України (станом на 01.08.2020 року зустрічається 33 рази).

4. Підтримано позицію щодо необхідності включення до ст. 343 КК України примітки, в якій буде роз'яснено поняття «працівник правоохоронного органу».

Крім того, наголошено на необхідності внесення змін до диспозиції ч. 1 ст. 343 КК України, на підставі яких діяння у вигляді впливу у будь-якій формі на близького родича працівника правоохоронного органу, судового експерта з метою перешкодити виконанню ним службових обов'язків, здійсненню судово-експертної діяльності або добитися прийняття незаконного рішення буде визнано кримінальним проступком.

1. Встановлено, що у період з 2015 по 2019 рр. до винних у вчиненні кримінальних правопорушень, що посягають на

професійну діяльність працівників правоохоронних органів, були застосовані такі форми реалізації кримінальної відповідальності:

- за вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 342 КК України, 3 форми: призначення покарання та його реальне відбування; звільнення від покарання та його відбування як форма реалізації кримінальної відповідальності; звільнення від кримінальної відповідальності за посягання на діяльність працівника правоохоронного органу як частина форм протидії злочинності, з яких найбільш поширеною виявилась перша (найбільш поширений вид покарання – штраф);

- за вчинення злочину, передбаченого ч. 3 ст. 342 КК України, 2 форми: призначення покарання та його реальне відбування; звільнення від покарання та його відбування як форма реалізації кримінальної відповідальності, з яких найбільш поширеною виявилась друга форма;

- за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 343 КК України, 3 форми: призначення покарання та його реальне відбування; звільнення від покарання та його відбування як форма реалізації кримінальної відповідальності; звільнення від кримінальної відповідальності за посягання на діяльність працівника правоохоронного органу як частина форм протидії злочинності, з яких найбільш поширеною виявилась перша (найбільш поширений вид покарання – штраф);

- за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 343 КК України, 2 форми: звільнення від покарання та його відбування як форма реалізації кримінальної відповідальності та звільнення від кримінальної відповідальності за посягання на діяльність працівника правоохоронного органу як частина форм протидії злочинності (по одному випадку);

- за вчинення злочинів, передбачених ч.ч. 1–2 ст. 345 КК України, 3 форми: призначення покарання та його реальне відбування; звільнення від покарання та його відбування як форма реалізації кримінальної відповідальності; звільнення від кримінальної відповідальності за посягання на діяльність працівника правоохоронного органу як частина форм протидії злочинності, з яких найбільш поширеною виявилась друга;

- за вчинення злочинів, передбачених ч. 3 ст. 345 КК України та ст.ст. 348, 349 КК України, 1 форма: призначення покарання та його реальне відбування (до винних застосовано покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк);

- за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 347 КК України, 1 форма: призначення покарання та його реальне відбування (найбільш поширений вид покарання – штраф).

Крім того, судами не винесено жодного рішення за ч. 4 ст. 345 КК України та ч. 2 ст. 347 КК України.

2. Запропоновано викласти ч.ч. 2–3 ст. 342 КК України «Опір представникові влади, працівникові правоохоронного органу, державному виконавцю, приватному виконавцю, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві, уповноваженій особі Фонду гарантування вкладів фізичних осіб» у такій редакції:

«2. Опір працівникові правоохоронного органу під час виконання ним службових обов'язків, державному виконавцю чи приватному виконавцю під час примусового виконання рішень, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві під час виконання цими особами покладених на них обов'язків

щодо охорони громадського порядку або уповноваженій особі Фонду гарантування вкладів фізичних осіб –

карається штрафом від однієї тисячі до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин, або арештом на строк від трьох до шести місяців, або обмеженням волі на строк до чотирьох років, або позбавленням волі на строк до двох років.

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, поєднані з примушуванням цих осіб шляхом насильства або погрози застосування такого насильства до виконання явно незаконних дій, –

караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років».

4. Запропоновано ст. 343 КК України «Втручання в діяльність працівника правоохоронного органу, судового експерта, працівника державної виконавчої служби, приватного виконавця» викласти в такій редакції:

«1. Незаконний вплив у будь-якій формі на працівника правоохоронного органу, судового експерта, працівника органу державної виконавчої служби чи приватного виконавця, а також їх близьких родичів з метою перешкодити виконанню ним службових обов'язків, здійсненню судово-експертної діяльності або добитися прийняття незаконного рішення –

карається штрафом до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк до двохсот годин, або виправними роботами на строк до одного року, або арештом на строк до трьох місяців.

2. Ті самі дії, якщо вони перешкодили запобіганню кримінальному правопорушенню чи затриманню особи, яка його вчинила, або вчинені службовою особою з використанням свого службового становища, –

караються позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти років або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до чотирьох років.

Примітка. Під працівниками правоохоронних органів розуміються особи, які наділені повноваженнями представника влади у сфері правоохоронної діяльності та перебувають на службі в органах прокуратури, Національній поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних силах України, Національному антикорупційному бюро України, органах охорони державного кордону, органах доходів і зборів, органах і установах виконання покарань, слідчих ізоляторах, органах державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони або інших органах, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції».

5. Запропоновано ч.ч. 1–2 ст. 345 «Погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу» викласти в такій редакції:

«1. Погроза вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна щодо працівника правоохоронного органу, а також щодо його близьких родичів у зв'язку з виконанням цим працівником службових обов'язків –

карається штрафом від однієї тисячі до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від однієї тисячі до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк

до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк.

2. Умисне заподіяння працівникові правоохоронного органу чи його близьким родичам удару, побойів, вчинення інших насильницьких дій, які завдали фізичного болю і не спричинили тілесних ушкоджень, а також умисне заподіяння легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень у зв'язку з виконанням цим працівником службових обов'язків –

карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк».

6. Запропоновано викласти ч. 1 ст. 347 КК України «Умисне знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу, працівника органу державної виконавчої служби чи приватного виконавця» в такій редакції:

«1. Умисне знищення або пошкодження майна, що належить працівникові правоохоронного органу, працівникові органу державної виконавчої служби, приватному виконавцю (у тому числі після звільнення з посади) чи їхнім близьким родичам, у зв'язку з виконанням службових обов'язків працівником правоохоронного органу або примусовим виконанням рішень державним виконавцем чи приватним виконавцем (у тому числі у минулому) –

караються штрафом від однієї тисячі до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від двохсот до двохсот сорока годин, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до п'яти років».

Література:

1. Кузнецов В.В. Кримінально-правова охорона авторитету управління державної охорони України: до постановки питання. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 4. С. 79–88.
2. Гладкова Є.О. Кримінально-правовий захист працівників правоохоронних органів : науково-методичні рекомендації. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2016. 48 с.
3. Кирбят'єв О.О. Criminal Legal Protection of Professional Activities of Law Enforcement Officers as Object of Scientific Research. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ* : науковий журнал. 2018. № 4 (97). С. 141–144.
4. Кирбят'єв О.О. Кримінально-правовий вимір проблеми презумпції правоти працівників правоохоронних органів, які виконують професійні обов'язки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ* : науковий журнал. 2019. № 1 (98). С. 197–205.
5. Кирбят'єв О.О. Поняття та ознаки кримінально-правової охорони професійної діяльності працівників правоохоронних органів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2019. Випуск 1. С. 58–61.
6. Кирбят'єв О.О. Досвід окремих країн пострадянського простору у сфері кримінально-правової охорони професійної діяльності працівників правоохоронних органів. *Юридичний бюлетень*. 2018. № 8. С. 111–117.
7. Кирбят'єв О.О. Об'єкт злочинів, що посягають на професійну діяльність працівників правоохоронних органів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2018. № 36. С. 126–128.
8. Кирбят'єв О.О. Потерпілий від злочинів, що посягають на професійну діяльність працівників правоохоронних органів. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 2 (volume 2). С. 111–117.
9. Кирбят'єв О.О. Досвід країн пострадянського простору у сфері кримінально-правової охорони професійної діяльності працівни-

- ків правоохоронних органів, які вибрали європейський вектор розвитку. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ* : науковий журнал. 2019. № 2. С. 143–149.
10. Кирбят'єв О.О. Кримінально-правова охорона професійної діяльності представників влади за законодавством країн дальнього зарубіжжя. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ* : науковий журнал. 2019. № 3. С. 204–211.
 11. Кирбят'єв О.О. Кримінально-правова охорона професійної діяльності представників влади за законодавством європейських країн. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 3. Ч. 1. С. 105–111.
 12. Кирбят'єв О.О. Професійна деформація особистості працівника правоохоронного органу як причина неналежного виконання своїх обов'язків. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С. 204–210.
 13. Кирбят'єв О.О. Професійна діяльність працівників правоохоронних органів та перевищення ними влади: кримінологічний вимір. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 3 (28). Том 2. 2019. С. 147–151.

Kyrbyatyev O. The results of the study of the problem of improving the system of criminal law protection of professional activity of law enforcement officers

Summary. The article presents the main results of a long-term study of improving the system of criminal law protection of professional activities of law enforcement officers, in particular, supports the position that criminal liability is a type of legal liability, which is a state reaction to socially dangerous behavior of a criminal offense, and is expressed in the decision of the court. After analyzing the forms of criminal liability for acts in the form of encroachment on

the activities of law enforcement officers, it is proposed to add to the sanction of Part 2 of Art. 342 of the Criminal Code of Ukraine, the main punishment in the form of community service for a period of one hundred and fifty to two hundred and forty hours. After analyzing the forms of criminal liability for acts in the form of encroachment on the activities of law enforcement officers, it is proposed to add to the sanction of Part 2 of Art. 342 of the Criminal Code of Ukraine, the main punishment in the form of community service for a period of one hundred and fifty to two hundred and forty hours. It is emphasized that law enforcement officers are persons who are endowed with the powers of a representative of the authorities in the field of law enforcement and are serving in the prosecutor's office, the National Police, the security service, the Military Law Enforcement Service in the Armed Forces of Ukraine, the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, bodies of revenues and fees, bodies and institutions of execution of punishments, pre-trial detention centers, bodies of state financial control, fish protection, state forest protection or other bodies performing law enforcement or law enforcement functions. The conclusion on expediency to include in the sanction h. 1 Art. 345 of the Criminal Code of Ukraine "Threat or violence against a law enforcement officer" the main punishment in the form of a fine of one thousand to four thousand tax-free minimums of citizens. In addition, it is emphasized the expediency of enshrining in this rule punishment in the form of community service for a period of one hundred and eighty to two hundred and forty hours.

Key words: law, duties, responsibility, crime, punishment, respect, law enforcement officers, professional activity.

Довбань І. М.,
кандидат юридичних наук

ДЕРЖАВНИЙ СЛУЖБОВЕЦЬ ЯК СПЕЦІАЛЬНИЙ СУБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена з'ясуванню кримінально-правових ознак державного службовця, що дають підстави визначати його як спеціального суб'єкта кримінального правопорушення, що необхідно для правильної кримінально-правової кваліфікації.

Наведено співвідношення терміна «державний службовець», терміна «службова особа публічного права» (суб'єкт кримінальних правопорушень, передбачених ст. ст. 364, 365, 368, 368² Кримінального кодексу України) і терміна «працівник державного підприємства, установи чи організації, який не є службовою особою» (суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ч. ч. 3, 4 ст. 354 Кримінального кодексу України). Так, інтерпретація поняття службової особи та її функцій, установлення обсягу поняття «працівник державного підприємства, установи чи організації, який не є службовою особою» дали підстави дійти висновку, що державні службовці у Кримінальному кодексі України є різновидом службових осіб публічного сектору управління, а ті державні службовці, які з урахуванням виконуваних ними функцій не можуть бути визнані за Кримінальним кодексом України службовими особами, належать до категорії «працівник державного підприємства, установи чи організації, який не є службовою особою».

Державних службовців як спеціальних суб'єктів кримінальних правопорушень поділено на такі дві групи: державні службовці – службові особи публічної сфери управління (визначаються на підставі поєднання положень Закону України «Про державну службу» та п. 1 примітки до ст. 364 Кримінального кодексу України); державні службовці, що не є службовими особами (визначаються на підставі поєднання положень Закону України «Про державну службу» та ч. 3 ст. 354 Кримінального кодексу України щодо опису ознак суб'єкта кримінального правопорушення).

Проведений кримінально-правовий аналіз дав можливість визначити, що державний службовець як суб'єкт вчинення кримінальних правопорушень є фізичною, осудною, певного віку службовою особою, наділеною державно-владними повноваженнями, яка вчиняє суспільно небезпечні діяння, пов'язані з її службовою діяльністю, що характеризуються умисною формою вини.

Ключові слова: склад кримінального правопорушення, суб'єкт кримінального правопорушення, спеціальний суб'єкт, державний службовець, службова особа.

Постановка проблеми. У контексті організації наукового пошуку на правильних методологічних засадах привертає увагу слушне уточнення, зроблене вітчизняними вченими-криміналістами О.В. Туляковим та Д.Г. Михайленком, що «проблемою, яка обов'язково постає перед дослідником кримінальної відповідальності державних службовців, є те, що КК України не містить жодної прямої вказівки на державного службовця як на спеціального суб'єкта злочину» [1, с. 373–374].

Хоча з наведеного судження є такі окремі винятки:

– п. 3 примітки до ст. 232¹ «Незаконне використання інсайдерської інформації» Кримінального кодексу (КК) України, в якій, зокрема, зазначається, що «під особами, які вчинили дії, передбачені цією статтею, розуміються: <...> державні службовці, яким відома інсайдерська інформація внаслідок виконання ними посадових (службових) обов'язків» (курсив наш – І. Д.);

– ст. 365² «Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги» і ст. 368⁴ «Підкуп особи, яка надає публічні послуги» КК України, в яких спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення хоча і не є державний службовець, проте в ч. 1 яких зазначено «яка не є державним службовцем», що зобов'язує правозастосувача (орган досудового розслідування, прокурора, суд, тобто суб'єктів, які здійснюють кваліфікацію кримінального правопорушення) правильно (за принципом «від зворотного») здійснити кваліфікацію особи як «не державного службовця», знаючи, хто належить до «державного службовця».

В інших випадках досліджувана нами категорія осіб (державний службовець як спеціальний суб'єкт кримінального правопорушення) є складовою частиною поняття «службова особа», тому за принципом сходження від загального до особливого, а потім до конкретного розкриємо відповідні категорії, що утворюють такий елемент складу кримінального правопорушення, як суб'єкт кримінального правопорушення.

Актуальним проблемам кримінально-правової протидії злочинам, що вчиняються державними службовцями, присвячені наукові доробки П.П. Андрушка, О.Я. Асніса, Л.В. Багрий-Шахматова, В.С. Батиргарєвої, А.Г. Безверхова, І.Г. Богатирьова, М.Г. Вербеського, Б.В. Волженкіна, П.А. Вороб'я, В.О. Глушкова, В.В. Голіни, Б.М. Головкина, В.К. Грищука, І.М. Даньшина, С.Ф. Денисова, Т.А. Денисової, О.М. Джужі, А.І. Долгової, В.М. Дрьоміна, О.О. Дудорова, В.П. Ємельянова, А.П. Закалюка, А.Ф. Зелінського, С.В. Ізосімова, О.Г. Кальмана, І.І. Карпеця, В.В. Коваленка, О.Г. Колба, І.М. Копотуна, О.М. Костенка, В.М. Кудрявцева, І.П. Лановенка, О.М. Литвака, О.М. Литвинова, В.В. Лунєєва, В.К. Максимова, О.А. Мартиненка, П.П. Матишевського, М.І. Мельника, В.А. Мисливого, П.П. Михайленка, А.А. Музики, В.І. Осадчого, М.В. Ремізова, А.В. Савченка, О.В. Старкова, В.В. Сташиса, Є.Л. Стрельцова, О.В. Тарасової, В.Я. Тація, В.О. Тулякова, П.Л. Фріса, М.І. Хавронюка, В.І. Шакуна, А.В. Шнітенкова, І.М. Юзефовича, Н.М. Ярмиш, С.С. Яценка та інших вітчизняних і зарубіжних учених.

Водночас низка теоретико-методологічних і правових питань, пов'язаних із визначенням суб'єктивних ознак злочинів, що вчиняються державними службовцями, сьогодні розроблена не в повному обсязі. Одним із таких питань є визначення місця державного службовця в системі суб'єктів кримінальних правопорушень.

Мета статті полягає у з'ясуванні кримінально-правових ознак державного службовця, що дають підстави визначити його як спеціального суб'єкта кримінального правопорушення, що необхідно для правильної кримінально-правової кваліфікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальним суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Отже, суб'єкт кримінального правопорушення як елемент складу кримінального правопорушення характеризується трьома обов'язковими ознаками: це особа фізична, осудна, яка досягла певного віку [2; 3, с. 130; 4, с. 93].

Як відомо, у кримінальному праві поняття «фізична особа» використовують на протиположність поняттю «юридична особа», яке позначає юридичну фікцію. Поняття «фізична особа» використовують для відмежування фізичних осіб як суб'єктів кримінального правопорушення та юридичних осіб, які такими за українським кримінальним правом бути не можуть. Визнання останніх суб'єктами кримінального правопорушення суперечило би принципам кримінального права (принцип особистої відповідальності особи за вчинене кримінальне правопорушення, за яким жодна інша особа не може бути притягнута до кримінальної відповідальності за ті діяння, які вона не вчиняла, та принцип наявності вини, за яким кримінальній відповідальності підлягають лише особи, які вчинили кримінальне правопорушення умисно або з необережності). За ті чи інші кримінально протиправні діяння, що сталися у ході діяльності юридичної особи, відповідає винна фізична особа, яка вчинила такі діяння. Відповідальність юридичних осіб визначається засобами адміністративного чи цивільного права, наприклад застосування до підприємств, установ, організацій штрафних санкцій, заборона їхньої діяльності [5].

Суб'єкт кримінальних правопорушень, передбачених у розділі XVII Особливої частини КК України, може бути як спеціальним, так і загальним, а закон виділяє серед них п'ять категорій таких суб'єктів:

– тільки службові особи публічного права (ст. ст. 364, 365, 368, 368²);

– тільки службові особи приватного права (ч. ч. 3, 4 ст. 368³, а також ст. 364¹, ч. ч. 1, 2 ст. 368³, якщо діяння полягає в проханні надати неправомірну вигоду);

– службові особи як публічного, так і приватного права (ст. ст. 366, 367, 370);

– особи, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг (ч. ч. 3, 4 ст. 368⁴, а також ст. 365², ч. ч. 1, 2 ст. 368⁴, якщо діяння полягає у проханні надати неправомірну вигоду);

– будь-які особи, що досягли 16-річного віку, тобто загальні суб'єкти (ст. ст. 369, 369², а також ч. ч. 1, 2 ст. ст. 368³, 368⁴, якщо діяння полягає в пропозиції, обіцянці чи наданні неправомірної вигоди) [6, с. 13].

Для встановлення кола підстав кримінальної відповідальності державних службовців за корупційні злочини необхідно співвідносити термін «державний службовець», термін «службова особа публічного права» (суб'єкт кримінальних правопорушень, передбачених ст. ст. 364, 365, 368, 368² КК України) і термін «працівник державного підприємства, установи чи організації, який не є службовою особою» (суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ч. ч. 3, 4 ст. 354 КК

України). Інтерпретація поняття службової особи та її функції та встановлення обсягу поняття «працівник державного підприємства, установи чи організації, який не є службовою особою» дають підстави дійти висновку, що державні службовці у КК України є різновидом службових осіб публічного сектору управління, а ті державні службовці, які з урахуванням виконуваних ними функцій не можуть бути визнані за КК України службовими особами, належать до категорії «працівник державного підприємства, установи чи організації, який не є службовою особою» [7].

Водночас велике значення в ході визначення поняття службової особи має класифікація цього спеціального суб'єкта кримінального правопорушення. Поділ поняття є складовою частиною визначення його обсягу, тому встановлення видів службових осіб розкриває окремі сторони загального поняття службової особи, дає змогу з'ясувати його більш глибоко й точно, є передумовою для вирішення проблеми про наявність статусу службової особи у працівників окремих категорій. За чинним КК України, службових осіб поділяють на види за одним критерієм, а саме важливістю виконуваних повноважень, за цим же критерієм пропонують класифікувати службових осіб у літературі [8, с. 199; 9, с. 64; 10, с. 158; 11, с. 59]:

1) службові особи «зі звичайним становищем»;

2) службові особи, які займають відповідальне становище;

3) службові особи, які займають особливо відповідальне становище.

Також з огляду на саму науку кримінального права державних службовців як спеціальних суб'єктів злочинів можна поділити на такі дві групи:

– державні службовці – службові особи публічної сфери управління (визначаються на підставі поєднання положень Закону України «Про державну службу» [12] та п. 1 примітки до ст. 364 КК України);

– державні службовці, що не є службовими особами (визначаються на підставі поєднання положень Закону України «Про державну службу» та ч. 3 ст. 354 КК України щодо опису ознак суб'єкта кримінального правопорушення).

Службових осіб можна поділити на види відповідно до інших критеріїв, а саме змісту повноважень, якими вони наділені; тривалості здійснення повноважень; оплати відповідної діяльності; способу отримання відповідних повноважень; статусу, в якому вони виконують організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські обов'язки; форми власності підприємств, установ чи організацій, на яких виконуються організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські обов'язки; громадянства осіб, які виконують організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські обов'язки.

Як зауважують Л.П. Брич та В.О. Навроцький, поняття «службова особа» – це одне з наскрізних кримінально-правових понять, тому його зміст однаково поширюється на всі норми КК України, у яких передбачено вчинення злочину службовою особою, а не лише на ті, що розміщені у розділі XVII «Злочини у сфері службової діяльності». Це відповідає засадничому положенню законодавчої техніки, яке передбачає презумпцію того, що однакові поняття вживаються з однаковим значенням у межах усього нормативного акта й навіть усієї системи законодавства [13, с. 59]. Такої думки дотримується більшість учених, які вважають, що це поняття має бути єдиним і однаковою мірою поширюватися на всі галузі права [14; 15; 16; 17;

18; 19]. В.С. Орлов стверджує, що якщо підтримувати ідею різного розуміння службової особи для окремих галузей права, то це фактично заперечуватиме єдність усієї системи права як сукупності різних її галузей. Водночас система права єдина, а в єдиній системі не може бути різного тлумачення інститутів і понять, загальних для всіх галузей права. Це, звичайно, не означає, що різні галузі права взагалі не мають вивчати специфічні сторони загальних понять відповідно до особливостей і завдань саме конкретної галузі права, взятої окремо [19, с. 142–143]. На думку інших науковців, розроблення такого визначення службової особи, яке було б універсальним, однаковою мірою прийнятним для різних галузей права, навряд чи можливе й доцільне [20, с. 95].

Службовими особами у ст. ст. 364, 368, 368², 369 КК України є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління зі спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом (п. 1 приміток до ст. 364 КК України). Службовими особами також визнаються посадові особи іноземних держав (особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому або судовому органі іноземної держави, у тому числі присяжні засідателі, інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави, зокрема для державного органу або державного підприємства), а також іноземні третейські судді, особи, уповноважені вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних державах у порядку, альтернативному судовому, посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи будь-які інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені), члени міжнародних парламентських асамблей, учасником яких є Україна, та судді і посадові особи міжнародних судів (п. 2 приміток до ст. 364 КК України) [2].

Відповідно до ч. 3 ст. 18 КК України, службовими особами є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління зі спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом.

Згідно з ч. 4 ст. 18 КК України, службовими особами також визнаються посадові особи іноземних держав (особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому або судовому органі іноземної держави, у тому числі присяжні засідателі, інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної

держави, зокрема для державного органу або державного підприємства), іноземні третейські судді, особи, уповноважені вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних державах у порядку, альтернативному судовому, посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи будь-які інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені), а також члени міжнародних парламентських асамблей, учасником яких є Україна, та судді й посадові особи міжнародних судів [2].

Таким чином, термін «службова особа» у КК України визначається двічі, а саме у п. п. 1, 2 приміток до ст. 364 та у ч. ч. 3, 4 ст. 18. Відмінність між ними полягає в такому: у першому з них згадується про державні чи комунальні підприємства, установи чи організації, тоді як у другому такого обмеження немає; перше визначення стосується вузького й вичерпного кола кримінальних правопорушень, а саме тих, що передбачені ст. ст. 364, 368, 368², 369, тоді як друге поширюється на решту корупційних кримінальних правопорушень, за винятком посягання, відповідальність за яке передбачена ст. 410, оскільки в останньому випадку суб'єктом кримінального правопорушення буде військова службова особа, визначення якої дається у п. 1 приміток до ст. 425 КК України.

Таким чином, до категорії службових належать такі особи:

- особи, які постійно, тимчасово або за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування;
- особи, які постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, місцевого самоврядування, на державних, комунальних підприємствах (ст. 78 Господарського кодексу України) [21], в установах, організаціях посади, пов'язані з виконанням *організаційно-розпорядчих* чи *адміністративно-господарських функцій*, або виконують такі *функції за спеціальним повноваженням* (курсив наш – І. Д.). Причому таким спеціальним повноваженням для виконання зазначених функцій особа може бути наділена повноважним органом державної влади чи місцевого самоврядування; центральним органом державного управління зі спеціальним статусом [22]; повноважним органом чи повноважною (службовою) особою підприємства, установи, організації; судом; законом.

Висновки. Таким чином, проведений кримінально-правовий аналіз дав можливість визначити, що державний службовець як суб'єкт вчинення кримінальних правопорушень є фізичною, осудною, певного віку службовою особою, наділеною державно-владними повноваженнями, яка вчиняє суспільно небезпечні діяння, пов'язані з її службовою діяльністю, що характеризуються умисною формою вини.

Література:

1. Туляков О.В., Михайленко Д.Г. Кримінальна відповідальність державного службовця. *Державна служба в Україні: теоретико-правова характеристика у контексті реформування законодавства* : монографія / за ред. С.В. Ківалова, Л.Р. Білої-Тіунової. Одеса : Фенікс, 2013. С. 354–374.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
3. Бажанов М.І., Баулін Ю.В., Борисов В.І. та ін. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 480 с.

4. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / за заг. ред. В.М. Бесчастного, О.М. Джузи. Київ : ВД «Дакор», 2018. 386 с.
5. Гришук В.К., Пасека О.Ф. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 248 с.
6. Тютюгін В.І., Гродецький Ю.В., Гізимчук С.В. Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг : навчально-практичний посібник / за ред. В.Я. Тація. Харків : Право, 2014. 232 с.
7. Михайленко Д.Г. Підстави кримінальної відповідальності державного службовця за корупційні злочини. *Відповідальність за кримінальні правопорушення у сучасному вимірі* : матеріали інтернет-конференції (Одеса, 27 грудня 2013 р.). URL: http://onua.edu.ua/downloads/crime_pravo/internet-conf-27122013.doc.
8. Анисимов Г.Н. Злоупотребление доверием как способ совершения должностных преступлений. *Проблемы законности*. 2003. Вып. 58. С. 196–201.
9. Захарян Г.В. Ответственное положение должностного лица. *Социалистическая законность*. 1990. № 11. С. 62–64.
10. Крутлов О.М. Про доцільність використання терміна «службова особа». *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2001. № 3. С. 153–163.
11. Аснис А.Я. Уголовная ответственность за служебные преступления в России. Москва : АО «Центр ЮрИнфор», 2004. 396 с.
12. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 43.
13. Навроцький В.О., Брич Л.П. Ознаки посадової особи та кваліфікація господарських злочинів, вчинених нею. *Підприємство, господарство і право*. 2001. № 1. С. 58–62.
14. Андрушко П.П. Службова особа як спеціальний суб'єкт злочину. *Юридичний вісник України*. 2010. 12–18 червня (№ 24). С. 10.
15. Васильев А.С., Стрельцов Є.Л. До питання про поняття, ознаки і функції службової особи. *Вісник Академії правових наук*. 1995. № 3. С. 125–136.
16. Изосимов С.В. Должностное лицо в уголовном праве: проблемы определения понятия. *Научные труды РАЮН*. 2003. Вып. 3. С. 462–470.
17. Киричко В.М. Кримінальна відповідальність за корупцію : монографія. Харків : Право, 2013. 424 с.
18. Максимович Р.Л. Поняття службової особи у кримінальному праві України : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. 304 с.
19. Орлов В.С. Субъект преступления по советскому уголовному праву. Москва : Госюриздат, 1958. 260 с.
20. Кісілюк Е.М. Службова особа як суб'єкт корупційних злочинів. *Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції* : збірник тез доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 31 березня 2017 р.). Харків : ХНУВС, 2017. С. 95–96.
21. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144.
22. Про систему центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. № 1572/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1572/99#Text>.

Dovban I. Public servant as a special subject of a criminal offense

Summary. The article is dedicated to clarification of criminal and legal features of a public servant, which give grounds to define him as a special subject of a criminal offense, which is necessary for the correct criminal and legal qualification.

The correlation of the term “civil servant” with the terms “public law official” (a subject of criminal offenses under Articles 364, 365, 368, 368² of the Criminal Code of Ukraine) and “an employee of a state enterprise, institution or organization who is not an official” (a subject of a criminal offense under parts 3, 4 of Article 354 of the Criminal Code of Ukraine). Thus, the interpretation of the concept of an official and its function and establishing the scope of the concept of “an employee of a state enterprise, institution or organization who is not an official” led to the conclusion that public servants in the Criminal Code of Ukraine are a variety of public sector officials; civil servants who, taking into account the functions performed by them, cannot be recognized as officials under the Criminal Code of Ukraine, belong to the category of “an employee of a state enterprise, institution or organization who is not an official”.

Public servants, as special subjects of criminal offenses, are divided into two groups: 1) public servants – public officials (are determined on the basis of a combination of the provisions of the Law of Ukraine “On Public Service” and paragraph 1 of the note to Article 364 of the Criminal Code Ukraine); 2) public servants who are not officials (are determined on the basis of a combination of the provisions of the Law of Ukraine “On Public Service” and part 3 of Article 354 of the Criminal Code of Ukraine in terms of describing the characteristics of the subject of a criminal offense).

The conducted criminal and legal analysis made it possible to determine that a public servant as a subject of committing criminal offenses is a natural, sane, a certain age official endowed with state-authoritative powers, who commits socially dangerous acts related to his official activity, which are characterized by an intentional form of guilt.

Key words: body of a criminal offense, subject of a criminal offense, special subject, public servant, an official.

*Камінський П. В.,**аспірант кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ГЕНЕЗИС КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ВІД ПРИМУШУВАННЯ ДО ШЛЮБУ

Анотація. У статті розглянуто генезис кримінально-правового захисту від примушування до шлюбу. На основі аналізу історичних документів, нормативно-правових актів виокремлено періоди розвитку законодавства про кримінально-правову охорону від примушування до шлюбу на теренах України. Нульовий період (до X ст.) – не передбачено вільної згоди осіб на шлюб, а «примушування до шлюбу» визначалося нормою. Період зародження (X – XIV ст.ст.) – після прийняття християнства відбувався перехід від звичаєвого права до писаного, зі спробами регулювання шлюбно-сімейних відносин, у тому числі і в частині заборони викрадення жінки для подальшого вступу з нею у шлюб та заборони примушування до шлюбу. Перехідний період (XV – XIX ст.ст.) – у кримінальному законодавстві з'являються окремі розділи, які присвячені захисту шлюбно-сімейних відносин. Шлюб вважався насильницьким без згоди. Період становлення (XX ст.) характеризується протидією з пережитками патріархально-родового ладу шляхом застосування засобів кримінального права, в тому числі і за примушування до шлюбу. Сучасний період (XXI ст.) – передбачено кримінальну відповідальність за примушування до шлюбу, яке розглядається не лише як пережиток патріархально-родового ладу, але й як один із самостійних проявів насильства.

Підсумовано, що починаючи з прийняття християнства було взято курс та акцентовано, що шлюб повинен ґрунтуватися на вільному волевиявленні осіб. Зроблено висновок, що кримінальна відповідальність за примушування до шлюбу не є чимось новим для вітчизняного законодавства, як зараз прийнято вважати, та диктується лише бажанням імплементувати у вітчизняне законодавство положення міжнародно-правових актів, а цілком відповідає історичним традиціям українського народу.

Ключові слова: примушування до шлюбу, генезис кримінальної відповідальності за примушування до шлюбу.

Постановка проблеми. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 06.12.2017 року (набрав чинності 11.01.2019 року) була прийнята низка змін до кримінального закону України, серед яких – доповнення розділу III Кримінального кодексу України (далі – КК України) ст. 151-2 «Примушування до шлюбу». І одразу ж у наукових журналах з'явилися публікації, в яких обґрунтовували недоцільність криміналізації такого діяння та критикували практику «сліпого» копіювання в національне законодавство положень міжнародного права.

У зв'язку з цим важливим та необхідним є дослідження нормативно-правових актів минулих часів на предмет наяв-

ності в них норм, які б передбачали кримінально-правовий захист від примушування до шлюбу. Таке дослідження вкрай важливе, адже дасть можливість говорити про соціальну зумовленість криміналізації примушування до шлюбу нині або ж про її відсутність.

Мета статті – проаналізувати генезис кримінально-правового захисту від примушування до шлюбу, враховуючи те, що аналіз накопиченого історичного досвіду дозволяє краще використовувати все те, що було в кримінальному праві того часу, а також удосконалити та розширити його сьогодні.

Виклад основного матеріалу. У період до прийняття християнства на теренах Київської Русі шлюбно-сімейні відносини регулювалися нормами звичаєвого права. Шлюб вважався звичайною майновою угодою, яка більшою мірою мала соціальний характер, аніж передбачала певне волевиявлення особи. Так, рішення про укладення шлюбу приймалося виходячи із потреб общини, бажанню поріднитися рабами, а воля та бажання особи щодо вступу у шлюб часто не бралися до уваги. В той період поширеним було багатоженство. У дохристиянській Русі було декілька видів шлюбу: договірний, відкупний та викрадення нареченої. Водночас одним із найдревніших було придбання собі дружини саме насильницьким захопленням, яке із часом трансформувалося у звичай викupu нареченої.

М.І. Остроумов зазначав, що у древлян не було шлюбу, а існувала «умичка» дівчат біля води, а у радимичів, в'ятичів і сіверян існували ігрища між селами, де кожен викрадав собі дружину. Однак є вказівка і на менш «варварський» спосіб укладання шлюбу, такий як «ведення», за такої форми укладання шлюбу наречену приводили в будинок нареченого [1, с. 7–8]. Така форма шлюбу більшою мірою відповідає церковним уявленням про шлюб і носить менш небезпечний характер.

Цікавим є той факт, що існувала можливість стягнути на користь церкви грошову суму з батьків дівчини в тому разі, якщо вони не дають благословення на вступ дочки у шлюб: «Навіть дівка Восхоцет заміж, а отець і мати не дадуть, а що створить, єпископу у вині отець і мати, тако ж і юнак». В тексті статуту передбачалася протилежна ситуація: «Навіть дівка не восхоцет заміж, а отець і мати силою дадуть, а що створить над собою – отець і мати єпископу у вині, а істор има платіті, тако ж і юнак» [2, с. 173].

Кардинально змінилась ситуація у сфері регулювання шлюбно-сімейних відносин після прийняття християнства. Саме цей період характеризується впорядкуванням шлюбно-сімейних відносин шляхом упровадження моногамної сім'ї. Після прийняття християнства відбувається рецепція візантійського шлюбно-сімейного законодавства, в основі якого було покладено канонічне уявлення про сімейне право.

Законодавство періоду Київської Русі (XI сторіччя) передбачало, що посягання на шлюбно-сімейні відносини караються відповідно до церковних Уставів Володимира Святославовича та Ярослава. Ст. 2 Устава князя Ярослава передбачала суворі норми покарання за «викрадення» нареченої з метою нецерковного, язичницького шлюбу з нею [3, с. 110]. Сума сплачених коштів безпосередньо залежала від соціального статусу особи, яку викрадають. У цій же нормі встановлювалася відповідальність для співучасників викрадення. Стаття була спрямована насамперед проти язичницького шлюбного звичаю умикання нареченої [4, с. 143].

Попри всі намагання Церкви викоринити язичницькі звичаї, все ж язичницькі форми шлюбу переважно у віддалених від великих центрів сільських місцевостях зберігалися протягом усього давньоруського періоду. Так, у настановах Владимирського собору 1274 р. вказувалося, що «в пределех новгородських невесты водять к воде. И ныне не велим тому тако быти; аще ли, то проклинати повелеваем» [5, с. 99]. Не були поодинокими подібні випадки і в пізніший період середньовічної історії [6, с. 133–134].

Смоленські статутні грамоти 1136 р. також встановлювали кримінальну відповідальність за викрадення нареченої з метою укладення шлюбу з потерпілою: «... уволочская, аже уволочет хто дівку; што візьме князь – з єпископом на дві частини, або посадник що в'зьметь свої тяжі, то з єпископом на дві частини» [2].

Наступним етапом становлення кримінальної відповідальності за посягання на шлюбно-сімейні відносини є період дії «Судебників» 1497 р., 1550 р., «Соборного уложення» 1649 р., «Литовських статутів» 1529 р., 1566 р., 1588 р., збірника законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. та інших нормативних актах, що діяли на території України.

У цей період питання шлюбно-сімейного права вирішувалися найбільш консервативно. Аналізована вище така дохристиянська форма шлюбу, як викрадення нареченої, зберігалася тривалий час, хоч різні закони передбачали за це покарання. Законним вважався шлюб, оформлений через вінчання у церкві. Спочатку вимагалось, щоб на шлюб був дозвіл князя або когось з місцевих правителів. Зрозуміло, що це обмежувало інтереси шляхти, панів, ображало їхню гідність. Тому це правило було скасоване [7].

31 артикул (III розділ) Другого Литовського статуту забороняв насильно віддавати заміж панянок, княгинь, дівчат і вдів, зобов'язував обов'язково враховувати волю і бажання тих, хто брав шлюб [8]. Це свідчить про особливий вплив християнського віровчення на шлюбно-сімейні відносини, оскільки Святе Таїнство Подружжя можливе лише за взаємної згоди наречених. Встановлювався принцип спільності майна подружжя. Звичайно, правовий статус дружини був нижчий від чоловіка, однак норми права здебільшого захищали інтереси жінки та дітей.

Відповідно до Литовських статутів вступ до шлюбу вважався насильницьким без згоди дівчини і без згоди її батьків. Карався цей злочин досить суворо, наприклад, за відсутності на шлюб згоди дівчини і в разі її викрадення винний піддавався смертній карі, одна третина його майна конфіскувалася на користь потерпілої, а з майна, що залишилось, стягувалася «шкода» [8].

Л.І. Слюсар під час дослідження еволюції шлюбу в Україні у XVII – початку XX ст. щодо поширеності примусових шлюбів (без згоди молодих) вказує, то вони відбувалися рідко,

хоча щодо цього є різні думки. Так, на думку О.М. Кравець, звичаєве право українського народу не передбачало обов'язкової згоди молодих на одруження, але здебільшого її брали до уваги. Вибір дружини і самий шлюб залежали переважно від волі батьків. Тільки наприкінці XIX ст. молодь, особливо чоловіча, набула певної самостійності у виборі дружини. Разом із тим А.П. Пономарьов, спираючись на архівні дані (наприклад, на положення Книги міської Луцька 1606 р.), вважає, що взаємна згода нареченого і нареченої була обов'язковою умовою шлюбу як українців, так і багатьох інших народів України [9].

У період існування Запорозької Січі та в епоху Гетьманщини кримінальне законодавство, яке діяло на території сучасної України щодо питань охорони шлюбно-сімейних відносин, особливих відмінностей не зазнало. Окремих законодавчих актів, які регулювали б аналізовані питання, не існувало, покарання призначались, як правило, на підставі «звичаєвого права».

Значним кроком у розвитку кримінального законодавства, що передбачало відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері сімейно-шлюбних відносин, стало прийняття у 1845 році Уложення про покарання кримінальні та виправні. Грунтуючись певною мірою на положеннях уставів князів Ярослава і Володимира, а також Литовських Статутах, законодавець передбачив окремий 11 розділ – «Про злочини проти прав сімейних». До цього розділу входило чотири глави: «Про злочини проти союзу шлюбного», «Про зловживання батьківської влади та злочинах дітей проти батьків», «Про злочини проти союзу родинного» та «Про зловживання влади опікунів та піклувальників».

Відповідно до Уложення держава захищала за допомогою кримінального права церковний шлюб, визнаючи його важливим чинником суспільного життя, соціальної стабільності, додержання моральних устоїв та належного виховання молодого покоління. Такий захист здебільшого здійснювався шляхом втручання держави у приватне життя, встановлення покарань за навіть незначні, як на сучасний погляд, порушення канонів церковного шлюбу та виховання дітей.

Уложення передбачало низку статей, що закріплювали відповідальність за викрадення жінки з метою вступу з нею у шлюб: Розділ XI «Про злочини проти прав сімейних» у главі I «Про злочини проти союзу шлюбного», відділення перше «Про протизаконний вступ у шлюб» (викрадення жінки з метою вступу в шлюб, примушування до вступу в шлюб), відділення друге «Про викрадення жінок заміжніх» (викрадення насильно заміжньої жінки з позбавленням її честі).

Так, Уложення передбачало норму про викрадення незаміжньої жінки з метою шлюбу як проти її волі, так і за згодою, причому відповідальність була передбачена як для викрадача, так і для жінки. У статтях Уложення також розмежовувалися способи примусу особи до вступу в шлюб: за допомогою напоїв, приведення в безпам'ятство, обман. Крім цього, з тексту закону випливало, що для укладення шлюбу необхідна згода батьків або опікунів [10, с. 806].

Уложення про покарання кримінальні та виправні в редакції 1885 року так само мало такі склади злочину, передбачаючи при цьому призначення покарання у вигляді позбавлення всіх особливих, особисто і станом привласнених прав і переваг і посилення на життя в Сибір або віддачу у виправні арештантські відділення до третього ступеня. У частині другій зазначеної статті йшлося про викрадення жінки з метою вступу в шлюб

з нею з її згоди: «Коли ж викрадення вчинено за згодою викраденої, то винні, за скаргою батьків або опікунів тієї чи іншої сторони, засуджуються: викрадач: до тюремного ув'язнення від чотирьох до восьми місяців; а жінки, що погодилася на викрадення: до ув'язнення на стільки ж часу в монастир, якщо є і знаходяться в межах імперії обителі того віросповідання, до якого вона належить; або до самотнього життя в будинку її батьків або опікунів, під їх суворим наглядом» [11].

Необхідно зазначити, що Кримінальне уложення 1903 р., являючи собою результат багаторічної роботи науковців та практиків над його проектом, містило більш досконалу, порівняно з Уложенням про покарання кримінальні та виправні 1845 р., систему кримінально-правового захисту шлюбно-сімейних відносин. Глава 12 Кримінального Уложення була повністю присвячена злочинам проти сімейних прав. Так, значна кількість злочинів проти прав сімейних, відповідальність за які передбачало Уложення, – це різні види незаконного шлюбу. Зокрема, кримінально караним визнавався шлюб за примусом (ст. 408), з особою, яка не усвідомлювала властивості та значення такого діяння внаслідок психічних захворювань (ст. 409), з використанням обману (ст. 410), за наявності попереднього шлюбу (ст. 412), з особою, що не досягла шлюбного повноліття (ст. 414), з нехристиянином (ст. 415). Окремою нормою (ст. 422) визнавалось злочином вчинене опікуном або піклувальником примушування шляхом зловживання владою особи, що не досягла двадцяти одного року, до вступу з ним у шлюб. М.С. Таганцев при цьому вказував, що особа притягується до кримінальної відповідальності незалежно від того, укладений шлюб чи ні, що свідчить про те, що такі склади за своєю конструкцією були формальними [12].

В Уложенні також був передбачений склад про зловживання батьківською владою, пов'язаною з примусом до вступу в шлюб; у статті була вказівка про те, що батько притягується до відповідальності в разі укладення шлюбу. Відповідальність за викрадення незаміжньої жінки з метою вступу з нею у шлюб без її згоди була закріплена в статті 506 Уложення: «Винний у викраденні незаміжньої для вступу з нею в шлюб, без її на те згоди, карається: ув'язненням на строк не нижче шести місяців. Замах карається» [12].

Період дії Кримінального Уложення 1903 року можна охарактеризувати як спробу нормативного викоринення народних звичаїв, хоча останні і досі активно продовжували застосовуватися у суспільстві.

Жовтнева революція 1917 р. кардинально змінила ставлення держави до шлюбу та сім'ї. Кримінальний кодекс, який набрав чинності в 1922 р., не містив ні розділу, ні глави про злочини проти сім'ї. Відсутність статей, що регулюють відповідальність у сфері шлюбно-сімейних відносин, усунула тим самим караність таких діянь. Лише кілька статей певною мірою захищали права членів сім'ї і насамперед дітей: ст. 165 «Не платіж аліментів (Коштів на утримання дітей)» і взагалі залишення батьками неповнолітніх дітей без належної підтримки і приховування обставин, що перешкоджають вступу в шлюб і дача неправдивих відомостей органам, які ведуть реєстрацію актів цивільного стану (ст. 88) [13].

У Кримінальному кодексі УСРР 1922 р. було передбачено відповідальність за приховування обставин, що перешкождали вступу до шлюбу, давання неправдивих відомостей органам, що здійснюють його реєстрацію, не представлення відомостей про

народження та смерть, а також про знайдення немовля, викрадення, підміну чужої дитини, залишення в небезпечі особи, що перебуває у небезпечному для життя становищі, якщо той, хто залишив, зобов'язаний піклуватися про таку особу, підмову до самогубства неповнолітнього, статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, розбещення неповнолітніх, вчинене шляхом розпусних дій стосовно них.

Натомість Кримінальний кодекс Азербайджанської РСР 1923 р. встановлював кримінальну відповідальність за викрадення жінки з метою вступу в шлюб; продаж і покупку жінок. Такий кримінальний кодекс найбільш повно, порівняно з кодексами інших союзних республік, визначав діяння, що посягають на подібні відносини [14].

Закінчення II Світової війни, необхідність відновлення зруйнованої держави, зовнішні загрози – все це спонукало суспільство в більшості своїй згуртуватися навколо єдиної глобальної утопічної ідеї побудови комунізму. У ході формування нової ідеології своє місце посіла і сім'я, і необхідна охорона її інтересів. В.Ф. Зима, характеризуючи стан свідомості у цей період, дійшов висновку, що небували за своїми масштабами демографічні втрати «потрясли свідомість народу, відклалися на генетичному рівні в пам'яті людей, зробили великий вплив на менталітет військових і післявоєнних поколінь. Ці страшні і непоправні втрати докорінно змінили демографічну ситуацію в країні, відносини у сім'ї та суспільстві». Як бачимо, певна стабілізація у суспільстві дозволила повернутися до втрачених цінностей і законодавчо їх захистити.

Подальші зміни політики держави, її ідеології, і, як наслідок, свідомості суспільства призвели до прийняття в 1960 році нового КК, де більш повно були представлені злочини, які посягали на шлюбно-сімейні відносини. Значна частина норм, що передбачали відповідальність за посягання на сім'ю, містилася у главі III Особливої частини КК – «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи».

Злочинами, які посягають на свободу і рівноправність жінки в сім'ї та побуті, були прийняття викупу за наречену її батьками, родичами грошима, худобою або іншим майном; сплата викупу за наречену нареченим, його батьками; примус жінки до вступу в шлюб або до продовження шлюбного співжиття, або перешкоджання жінці вступити в шлюб, а також викрадення її для вступу в шлюб. Кримінальне законодавство цього періоду передбачало відповідальність за примус жінки до вступу в шлюб (в юридично оформлений або у фактичні шлюбні відносини), примус жінки до продовження шлюбного співжиття, перешкоджання жінці вступити в шлюб були закінченими злочинами з моменту застосування особою у зазначених цілях фізичного або психічного насильства до жінки незалежно від настання бажаного результату. Також була передбачена кримінальна відповідальність за викрадення жінки для вступу в шлюб з нею. Відповідальність наставала тоді, коли таке викрадення було скоєно всупереч волі і бажанню жінки. Такий злочин вважався закінченим з моменту вчинення акту викрадення незалежно від того, вдалося викрадачеві або особі, для якого жінка всупереч її волі була викрадена, вступити з нею в шлюб чи ні.

У Постанові Пленуму Верховного Суду України від 19 березня 1969 року «Про судову практику у справах про злочини, що становлять пережитки місцевих звичаїв» № 47 констатовано: у судовій практиці нерідко трапляються випадки

неправильної кваліфікації дій осіб, викликані недостатнім з'ясуванням деякими суддями понять таких складів злочинів, як сплата і прийняття викупу за наречену, примус жінки до вступу в шлюб або перешкодження вступу в шлюб, укладення угоди про шлюб з особою, яка не досягла шлюбного віку, двоєженство, а також їх відмінності від суміжних складів злочинів проти життя, здоров'я та гідності особи. Суди не приділяється належної уваги до попередження злочинів, що становлять пережитки місцевих звичаїв. Встановлюючи у судовому засіданні причини і умови, що сприяли вчиненню зазначених злочинів, суди не вживають заходів для їх усунення.

А.В. Андрушко зазначає, що в науці кримінального права радянського періоду популярним напрямом дослідження були проблеми відповідальності за злочини, що визнавались пережитками патріархально-родового ладу (або ж патріархально-родових чи патріархально-феодальних відносин) [15, с. 374]. Актуальність таких досліджень пояснювалась тим, що в окремих народів Радянського Союзу (дагестанців, казахів, киргизів, таджиків, туркменів та ін.) зберігались звичаї і традиції, прояви яких визнавались такими, що гальмують рух суспільства вперед. Для протидії таким «пережиткам» серед іншого застосовувалися і засоби кримінального права. Кримінальні кодекси РРФСР, Азербайджанської, Вірменської, Грузинської, Казахської, Киргизької, Таджикицької, Туркменської та Узбецької РСР передбачали відповідальність за різні «прояви шкідливих звичаїв і традицій», серед яких необхідно виокремити примушування жінки до вступу у шлюб, примушування жінки до продовження шлюбу, перешкодження вступу жінки у шлюб за своїм вибором, викрадення жінки всупереч її волі з метою вступу з нею у шлюб. Такі діяння в науковій літературі того періоду об'єднувалися спільною назвою «злочини, пов'язані з боротьбою за розкріпачення жінок» [16, с. 511–512].

Кримінально-правова заборона примушування жінки до продовження шлюбу, яка містилася в кримінальних кодексах РРФСР, Вірменської, Казахської, Киргизької, Таджикицької, Туркменської та Узбецької РСР, спрямована «на боротьбу з віковою шкідливою традицією, згідно з якою право на розлучення належало тільки чоловікові як господарю сім'ї загалом і господарю жінки зокрема» [17, с. 126]. Об'єктом примушування жінки до продовження шлюбу визнавалась свобода розлучення для заміжньої жінки. Акцент був на тому, що шлюб має бути добровільним і рівноправним союзом не лише у момент, коли чоловік та жінка одружуються, а й протягом усього їхнього спільного життя [18, с. 45].

Згодом фокус дещо змінився в аспекті того, що кримінальна відповідальність за примушування до шлюбу перестала розглядатися виключно як засіб викорінення застарілих звичаїв. Аналізоване кримінальне правопорушення стали розглядати як один із самостійних проявів насильства, про що серед іншого свідчить виокремлення в рамках Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція) окремої ст. 37 «Примусовий шлюб», в якій передбачено, що сторони вживають необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб умисну поведінку, яка полягає в примушуванні дорослого або дитини до вступу в шлюб, було криміналізовано.

Висновки. Історико-правовий аналіз кримінального законодавства, що передбачає відповідальність за примушування до шлюбу, показує, що воно значною мірою визначалось

розумінням у суспільстві соціальної цінності сім'ї. На основі аналізу історичних документів, нормативно-правових актів встановлено, що умовно можна виділити декілька періодів розвитку законодавства про кримінально-правову охорону осіб від примушування до шлюбу на теренах України.

Нульовий період (до X ст.). Не передбачено вільної згоди осіб на шлюб, а «примушування до шлюбу» у сучасному розумінні визначалося нормою.

Період зародження (X–XIV ст. ст.). Після прийняття християнства відбувався перехід від звичаєвого права (продовжує застосовуватися «умичка» як форма укладення шлюбу) до писаного, зі спробами регулювання шлюбно-сімейних відносин, у тому числі і в частині заборони викрадення жінки для подальшого вступу з нею в шлюб та заборони примушування до шлюбу.

Перехідний період (XV–XIX ст. ст.). У кримінальному законодавстві з'являються окремі розділи, які присвячені захисту шлюбно-сімейних відносин. Шлюб визнавався можливим лише за взаємної згоди наречених. Шлюб вважався насильницьким без згоди.

Період становлення (XX ст.). Характеризується протидією з пережитками патріархально-родового ладу шляхом застосування засобів кримінального права, в тому числі і встановлення відповідальності за примушування до шлюбу.

Сучасний період (XXI ст.). У КК України передбачена кримінальна відповідальність за примушування до шлюбу, яке розглядається не лише як пережиток патріархально-родового ладу, але й як один із самостійних проявів насильства.

Проведений генезис дає можливість зробити висновок, що кримінальна відповідальність за примушування до шлюбу не є чимось новим для вітчизняного законодавства, як зараз прийнято вважати, та диктується лише бажанням імплементувати у вітчизняне законодавство положення міжнародно-правових актів (Стамбульської конвенції насамперед), а цілком відповідає історичним традиціям українського народу. Адже починаючи з прийняття християнства було взято курс та акцентовано, що шлюб повинен ґрунтуватися на вільному волевиявленні осіб. І як показує багатоміліардна історія, саме норми кримінального права мають захищати особу від примушування до шлюбу.

Література:

1. Остроумов Н.И. Свадебные обычаи в Древней Руси: историко-этнографический очерк. Тула, 1095. 68 с.
2. Чистяков О.И. Российское законодательство X–XX веков. Том 1. Законодательство Древней Руси (1984). 432 с.
3. Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / Изд. подг. Я.Н. Шапов. Москва, 1976. 240 с.
4. Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. Т. 1. Харьков : Епархиальная тип., 1916. 376 с.
5. Памятники древнерусского канонического права XI–XV. Санкт-Петербург, 1908 Ч. 1: Русская историческая библиотека. 2-е изд. Т. 6. № 10. 1472 с.
6. Ричка В.М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі. *Український історичний журнал*. 1991. № 1. С. 131–141.
7. Луцький І.М. Вплив християнської етики на Перший і Другий Литовські статuti. *Держава і право*. 2010. № 47. С. 89–94.
8. Статuti Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 р. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. 560 с.
9. Слюсар Л.І. Еволюція шлюбу в Україні: XVII – початок XX сторіччя. URL: <https://dsc.orc.ua/arhiv/ci66.pdf>.

10. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. Санкт-Петербург : Тип. 2 отд-ния собств. е. и. в. канцелярии, 1845.
11. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Первого составленный. Издание 1916 года. Россия. Законы и постановления. Петроград, 1916.
12. Уголовное уложение 22 марта 1903 г. С мотивами, извлеченными из объяснительной записки редакционной комиссии, представления Мин. Юстиции в Государственный Совет и журналов – особого совещания, особого присутствия департаментов и общего собрания Государственного Совета. Санкт-Петербург : Издание Н.С. Таганцева, 1904.
13. Собрание кодексов. 3-е изд. Москва, 1925.
14. История советского уголовного права. / Герцензон А.А., Грингауз Ш.С., Дурманов Н.Д., Исаев М.М., и др. Москва : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. 466 с.
15. Андрушко А.В. Наука кримінального права радянського періоду про злочини проти волі, честі та гідності особи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 6. С. 367–382.
16. Меньшагин В.Д., Вышинская З.А. Советское уголовное право. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1950. 520 с.
17. Мамутов А.М. Преступления, составляющие пережитки патриархально-родового быта / под ред. С.Я. Булатова. Алма-Ата : Казгосиздат, 1963. 336 с.
18. Дурманов Н.Д. Преступления, составляющие пережитки родового быта. Москва : Юрид. изд-во, 1938. 69 с.

Kaminskyi P. Genesis of criminal protection against forced marriage

Summary. The article describes genesis of criminal protection against forced marriage. Based on the analysis

of historical documents, law and regulations periods of development of legislature on criminal protection against forced marriage are identified. The “null-period” (till 10th century) where there is no consent of persons to marriage is provided and “forced marriage” was regarded as normal. The period of emergence (from 10th century to 14th century) after conversion to Christianity the transition from customary law to written law which encompassed attempts to regulate marriage and family relations including prohibition of bride kidnapping and forced marriage. Transition period (from 15th century to 19th century) some chapters dedicated to the protection of marriage and family relations emerge in criminal law. The marriage was considered as forced without a consent. The period of formation (20th century) is characterized with the opposition to remnants of patriarchal and patrimonial organization of society including forced marriage by using means of criminal law. The modern period (21st century) the criminal responsibility for forced marriage is provided and is regarded not only as remnant of patriarchal and patrimonial organization of society but as an autonomous display of violence.

The conclusion is made that beginning with conversion to Christianity the approach ensuring that a marriage is based on free will has been adopted. It was found that criminal responsibility for forced marriage is not a novel trend in domestic legislature as thought nowadays and is not dictated by a wish to implement provisions of international treaties into the domestic legislature but is fully in line with historical traditions of Ukrainians.

Key words: forced marriage, genesis of criminal responsibility for forced marriage.

*Подобний О. О.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Міжнародного гуманітарного університету*

*Пасечник М. Л.,
кандидат юридичних наук,
суддя
Біляївського районного суду Одеської області*

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛІДЧОЇ ТАЄМНИЦІ, ПОВ'ЯЗАНІ ЗІ СТВОРЕННЯМ СЛІДЧО-ОПЕРАТИВНИХ ГРУП

Анотація. Стаття присвячена обґрунтуванню створення слідчо-оперативних груп і їх належної структурної побудови як найбільш дієвого заходу забезпечення слідчої таємниці.

У роботі проаналізовано основні наукові підходи до визначення терміна «організація».

Наголошено, що основним інструментарієм вивчення організацій у рамках теорії організації є теорія систем, оскільки ознаки й властивості будь-якої організації та будь-якої системи, по суті, ідентичні.

Проаналізовано наукові підходи до розуміння поняття забезпечення слідчої діяльності. Обґрунтовано, що таке забезпечення полягає в системі заходів, спрямованих на задоволення потреб слідчої практики, створення належних умов її здійснення з метою вдосконалення та підвищення ефективності цієї діяльності під час вирішення завдань кримінального судочинства.

Обґрунтовано, що дієва організація розслідування та його забезпечення неможливі без належної взаємодії суб'єктів кримінального процесу з боку звинувачення. Запропоновано взаємодію при розслідуванні злочинів розуміти як засновану на законах і підзаконних нормативно-правових актах, узгоджену щодо мети, часу й місця спільну діяльність усіх органів і службових осіб у процесі викриття, розслідування злочинів і запобігання злочинів, що здійснюється завдяки найбільш раціональному поєднанню методів і засобів, притаманних кожному із цих суб'єктів взаємодії.

Констатовано, що положення чинної нормативно-правової бази не відповідає сучасним вимогам організації роботи та структурної побудови слідчо-оперативних груп.

На основі проведеного дослідження запропоновано доповнити інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами й підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням положеннями, які б передбачали влаштування в структурі слідчо-оперативних груп трьох рівнів поінформованості про обставини розслідуваного злочину та конкретні заходи розслідування (рівні доступу до інформації). Ці рівні доступу створюються також для подолання розвідувальної діяльності як засобу протидії досудовому розслідуванню, що здійснюється злочинцями.

Запропоновано сучасну модель організації роботи слідчо-оперативної групи, спрямованої на забезпечення слідчої таємниці шляхом поділу членів групи на три рівні доступу до інформації: 1) штаб слідчо-оперативної групи

(слідчий, у якого знаходиться кримінальне провадження; прокурор-процесуальний керівник; керівник оперативного крила групи; фахівці-аналітики, що складають аналітичну підгрупу штабу); 2) підгрупа з відпрацювання висунутих версій, до складу якої входять слідчі та працівники оперативних підрозділів; 3) придані сили з найменшим ступенем доступу.

Ключові слова: організація досудового розслідування, криміналістичне забезпечення розслідування, слідчо-оперативна група, слідча таємниця.

Постановка проблеми. Виходячи з позицій теорії організації, сам термін «організація» означає пристосування, поєднання, об'єднання чого-небудь або кого-небудь в одне ціле, приведення в струнку систему. У людській діяльності організація – група людей, об'єднаних загальною програмою, загальною метою або завданням. Термін «організація» застосовується у двох значеннях: по-перше, це процес організації як координаційної діяльності людей або груп людей, об'єднаних для досягнення певної мети, розв'язання якого-небудь завдання; по-друге, це форма об'єднання людей і груп (структура, підприємство, організація). Як убачається із цих двох дефініцій, наявне «переплетіння» значень одного терміну з іншим: структура (установа, підприємство, організація) не може існувати без організаційної дії (функції), заснованої на координації всіх частин підприємства (організації) у певній відповідності або порядку. Організаційна форма – це рамка здійснення організаторської діяльності людей. Отже, організація як дія (функція) й організм (структура) одночасно не можуть існувати один без одного. Ці два боки організаторського явища мають назву «організація» [1, с. 9–11].

Основним інструментарієм вивчення організацій у рамках теорії організації є теорія систем, оскільки ознаки й властивості будь-якої організації та будь-якої системи, по суті, ідентичні. До ознак системи зараховують: множинність елементів, єдність головної мети для всіх елементів, наявність зв'язків між ними, цілісність і єдність елементів, структуру й ієрархічність, відносну самостійність, чітко виражене управління. Водночас основними властивостями будь-якої системи прийнято вважати прагнення зберегти свою структуру (засноване на об'єктивному законі організації – законі самозбереження); потребу в управлінні; наявність складної залежності від властивостей елементів підсистем, що до неї входять [1, с. 11].

Передусім доречним буде зупинитися на етимології терміна «забезпечення», що означає надання чи створення матеріальних засобів, постачання чогось у достатній кількості, задоволення певних потреб, створення надійних умов для здійснення чого-небудь, гарантування чогось, захист, охорона кого-небудь, чого-небудь від небезпеки [2, с. 684].

Як слушно підкреслювали В.П. Бахін, О.О. Садченко та В.С. Кузьмічов, забезпечення слідчої діяльності полягає в системі заходів, спрямованих на задоволення потреб слідчої практики, створення належних умов її здійснення з метою вдосконалення та підвищення ефективності цієї діяльності під час вирішення завдань кримінального судочинства [3; 4].

У свою чергу, необхідно підкреслити, що стосовно проблематики слідчої таємниці окремі дослідники водночас із терміном «забезпечення» також використовують слово «збереження» [4]. Ця остання категорія етимологічно традиційно тлумачиться через дієслово «зберігати», не порушувати чого-небудь, залишати в силі, у дії [2, с. 740]. Отже, стосовно таємниці досудового слідства її збереження означає непорушення, а точніше, нерозголошення.

Одночасне застосування термінів «забезпечення» та «збереження» щодо проблематики слідчої таємниці необхідно визнати тавтологічним, оскільки останній поглинається першим як більш широким і таким, що містить у собі як організаційний, так і діяльнісний аспекти.

Поряд із цим уважаємо за необхідне повністю погодитися з позицією В.Г. Лісогора, який уперше в дисертаційному дослідженні розкрив структуру криміналістичного забезпечення таємниці досудового слідства шляхом виокремлення таких комплексних взаємопов'язаних заходів: по-перше, організаційного характеру; по-друге, технічного (запобігання, виявлення та припинення витоку інформації технічними каналами); по-третє, тактичні прийоми й методи збереження слідчої таємниці під час проведення слідчих дій. Учений під криміналістичним забезпеченням таємниці досудового слідства запропонував розуміти сукупність належних організаційних заходів, технічних засобів, тактичних прийомів і методів, необхідних для запобігання її розголошенню, виявлення та припинення її розголошення [4, с. 109].

Питань організації розслідування в різний час торкалися багато вчених, зокрема Ю.П. Аленін, В.П. Бахін, Р.С. Белкин, А.В. Дулов, В.Е. Коновалова, В.В. Тіщенко, В.Ю. Шепитько та ін. У їхніх роботах досліджувана категорія розглядалася як система, що складається з різних рівнів організації діяльності з розкриття, розслідування злочинів і запобігання злочинам, система (комплекс) певних заходів, спрямованих на досягнення конкретної мети [5, с. 136–137]; як вагомий фактор, умова, що забезпечує результативність розкриття злочинів [6, с. 148]. При цьому тактичний сенс організації полягає в тому, щоб обрати найоптимальніші її форми, які забезпечуватимуть швидкість та ефективність вирішення завдань із розслідування злочинів [7, с. 21].

Метою статті є обґрунтування створення слідчо-оперативних груп і їх належної структурної побудови як найбільш дієвого заходу забезпечення слідчої таємниці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Цікавим є передусім діяльнісний аспект у контексті організаційних заходів забезпечення слідчої таємниці. Цей підхід у вирішенні проблем слідчої таємниці найбільш рельєфно запропонований у класич-

ному визначенні, відповідно до якого під організацією розуміють процес або сукупність дій, що ведуть до утворення та вдосконалення взаємозв'язків між частинами цілого [8, с. 945].

До таких елементів організації збереження (чи, як обґрунтовувалося, забезпечення) слідчої таємниці вчені відносили такі заходи: 1) організаційно-правові; 2) методичні; 3) технічні; 4) тактичні; 5) належний рівень організації збереження таємниці досудового слідства в процесі спілкування слідчого з особами, які залучаються до процесу розслідування (свідки, потерпілі, підозрювані, обвинувачені, захисники, експерти та ін.); громадськістю; представниками засобів масової інформації; колегами (у процесі розслідування, у побуті тощо). Крім того, окремо наголошувалося на важливості системи заходів, спрямованих на забезпечення належного рівня організації: а) праці слідчих щодо збереження таємниці; б) діяльності керівників слідчих підрозділів із питань дотримання вимог нерозголошення таємниці досудового слідства; в) збереження таємниці при роботі з матеріалами кримінальної справи; г) збереження таємниці досудового слідства при проведенні нарад [4, с. 111].

Необхідно детальніше зосередитися на організаційно-правових і методичних аспектах слідчої таємниці, тобто на організаційних заходах її забезпечення.

Останніми роками здійснено достатньо досліджень, присвячених проблемам взаємодії та координації, як у криміналістиці, так і теоріях ОРД та управління [9; 10]. Однак загалом ця проблема вимагає подальшого теоретичного розроблення, оскільки практика взаємодії під час розслідування кримінальних правопорушень вимагає постійного вдосконалення.

У спеціальній літературі під взаємодією при розслідуванні злочинів розуміють засновану на законах і підзаконних нормативно-правових актах, узгоджену щодо мети, часу й місця спільну діяльність усіх органів і службових осіб у процесі викриття, розслідування злочинів і запобігання злочинам, котра здійснюється завдяки найбільш раціональному поєднанню методів і засобів, притаманних кожному із цих суб'єктів взаємодії. До принципів останньої, зокрема, відносять дотримання загальних засад кримінального провадження та забезпечення нерозголошення даних досудового розслідування [11, с. 82; 12].

Кримінальний процесуальний кодекс (далі – КПК) України в трьох різних статтях передбачає можливість групової організації розслідування злочинів. Зокрема, в ч. 2 ст. 38 зазначено, що досудове розслідування здійснюють слідчі органу досудового розслідування одноосібно або слідчою групою. Так само й ч. 1 ст. 37 закріплює законоположення, відповідно до якого в разі необхідності керівник органу прокуратури може визначити групу прокурорів, які здійснюватимуть повноваження прокурорів у конкретному кримінальному провадженні, а також старшого прокурора такої групи, який керуватиме діями інших прокурорів. Стаття 571 «Створення і діяльність спільних слідчих груп» передбачає таку процедуру для проведення досудового розслідування обставин кримінальних правопорушень, учинених на території декількох держав [13; 10].

Підзаконними нормативними актами, зокрема Інструкцією з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні [12] (далі – Інструкція з організації взаємодії), передбачено таку форму взаємодії як створення слідчо-оперативної групи (далі – СОГ). Так, положеннями розділу 4 зазначе-

ної Інструкції визначено, що СОГ утворюються для всебічного, повного й неупередженого досудового розслідування в складних і великих за обсягом кримінальних провадженнях, а також щодо тяжких та особливо тяжких злочинів, учинених в умовах неочевидності, кримінальних правопорушень, які набули суспільного резонансу або вчинені на території декількох адміністративно-територіальних одиниць України. До складу СОГ можуть залучатися працівники структурних підрозділів апарату центрального органу управління поліцією, територіальних органів поліції, у тому числі міжрегіональних територіальних органів поліції, їх територіальних (відокремлених) підрозділів. Керівником СОГ є слідчий, визначений керівником органу досудового розслідування для проведення досудового розслідування кримінального правопорушення.

Хоча принцип забезпечення нерозголошення даних досудового розслідування прямо передбачений п. п. 5 п. 3 розділу 1 аналізованої Інструкції, на жаль, у цьому документі не надано жодної рекомендації щодо практичної реалізації цієї загальної засади.

Водночас учені неодноразово пропонували конкретні моделі внутрішньої побудови СОГ, які б максимально ускладнювали можливість витоку даних, що становлять слідчу таємницю: А.Ф. Оперчук радив керівникам включати до складу СОГ лише перевірених працівників [14, с. 84]; В.І. Батіщев таємницю слідства й оперативно-розшукової діяльності характеризував як комплекс різнобічної та спільної роботи й правил поведінки членів СОГ, спрямованих на чітке виконання дій з установлення, фіксації, оцінювання й використання процесуальної та непроцесуальної інформації тільки членами групи й доведення її до певного, суворо обмеженого кола посадових осіб правоохоронних органів [15, с. 171]; В.І. Гузь наголошував на ефективності методу роздроблення інформації на окремі елементи, коли повною інформацією володіє суворо окреслене коло осіб [16, с. 144–145].

У цьому зв'язку необхідно повністю погодитися з точкою зору О.О. Подобного, який зазначив, що якісна робота СОГ досягається за умов використання принципів наукової організації праці та шляхом влаштування в її структурі підгруп із відповідним розподілом обов'язків. Виходячи з необхідності суворого дотримання принципів конспіративності, недопущення витоку інформації, важливим аспектом організації роботи групи є поділ її членів на три рівні поінформованості про обставини розслідуваного злочину та конкретні заходи розслідування (рівні доступу до інформації). Ці рівні доступу створюються також для подолання розвідувальної діяльності як засобу протидії досудовому розслідуванню, що здійснюється злочинцями [10].

Ураховуючи рекомендації, висловлені в спеціальній літературі, та думки фахівців-практиків, як **висновки** можна запропонувати доповнити положення Інструкції з організації взаємодії [12] такою моделлю структурної побудови СОГ.

Найвищим рівнем доступу до інформації повинні володіти особи, залучені до роботи *штабу СОГ*: слідчий, у якого знаходиться кримінальне провадження; керівник оперативного крила групи (як правило, на рівні керівника чи заступника керівника відповідного оперативного підрозділу); найбільш досвідчені працівники оперативних підрозділів. Ці працівники є фахівцями-аналітиками, становлять аналітичну підгрупу штабу та мають найбільший ступінь доступу до слідчої таєм-

ниці. Можливим є залучення до роботи в штабі посадових осіб від старшого оперуповноваженого в особливо важливих справах до начальників відділень, відділів оперативних підрозділів, уповноважених на безпосереднє проведення НСРД, пов'язаних із втручанням у приватне спілкування. Відповідно до вимог ч. 1 ст. 37 КПК України, до штабу входить прокурор – процесуальний керівник, що визначається керівником відповідного органу прокуратури, або група прокурорів зі старшим прокурором такої групи. Небажано перевищувати загальну кількість осіб, задіяних у роботі штабу, у 6–7 працівників, але все ж таки в кожному випадку склад штабу визначається її керівником, виходячи з конкретних обставин кримінального провадження, ступеня його складності й кількості епізодів, що розслідуються.

Підгрупа з відпрацювання окремих висунутих версій, до складу якої входять слідчі та працівники оперативних підрозділів. Керівник СОГ дозує інформацію, що надається працівникам, задіяним у роботі цієї підгрупи, у межах, необхідних для якісного виконання конкретних завдань, що передбачені планом роботи. Загальний склад групи, як правило, не повинен перевищувати 10 осіб.

Найменшим ступенем доступу до слідчої таємниці в складі СОГ повинні володіти особи, які залучаються до роботи як *придані сили*: експерти, спеціалісти, працівники спецпідрозділів швидкого реагування тощо. Указані працівники безпосередньо беруть участь у проведенні за розробленими планами тактичних операцій, надають допомогу в окремих слідчих (розшукових) діях, здійснюють фізичну охорону учасників кримінального судочинства та діють на основі інформації, що надається їм керівництвом СОГ під час ретельного інструктажу.

Література:

1. Теория организации : учебник / Д.В. Олянич и др. Ростов-на-Дону : Феникс, 2008. 408 с.: ил.
2. Сліпущко О.М., Яременко В.В. Новий тлумачний словник української мови. Київ : Аконті, 2008. 926 с.
3. Бахін В.П., Садченко О.О., Кузьмичов В.С. Потреби слідчої практики : навчальний посібник. Київ : УАВС, 1993. 56 с.
4. Лісогор В.Г. Криміналістичне забезпечення збереження таємниці досудового слідства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2003. 215 с.
5. Криминалистика : учебник для вузов / под ред. заслуженного деятеля науки Российской Федерации, проф. Р.С. Белкина ; Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин, Ю.Г. Корухов, Е.Р. Россинская. Москва : НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА М), 2005. 992 с.
6. Аленин Ю.П. Выявление и расследование очагов преступлений: теория и практика : монография. Одесса : Юридический институт ОГУ, 1996. 267 с.
7. Коновалова В.Е., Шепитько В.Ю. Криминалистическая тактика: теории и тенденции : учебное пособие. Харьков : Гриф, 1997. 256 с.
8. Советский энциклопедический словарь. Москва : Сов. энциклопедия, 1980. 1600 с.
9. Волобуев А.Ф. Взаємодія слідчого з оперативними підрозділами при розслідуванні економічних злочинів. *Форум права*. 2006. № 1. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2006-1/06vafrez.pdf> (дата звернення: 20.06.2020).
10. Подобний О.О. Груповий метод організації розслідування за новим кримінальним процесуальним законодавством. *Організаційно-правові засади боротьби з правопорушеннями на транспорті* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Одеса, 14 грудня 2012 р.). Одеса : ОДУВС, 2012. С. 203–205.
11. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 20 : Криміналістика, судова експертиза, юридична психо-

- логія / редкол. В.Ю. Шепітько (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 952 с.
12. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : Наказ МВС України від 07.07.2017 № 575. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17> (дата звернення: 20.06.2020).
 13. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 за станом на 16.11.2017 № 2213-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua> (дата звернення: 20.06.2020).
 14. Оперчук А.Ф. Організація взаємодії слідчих і органів дізнання при розкритті та розслідуванні найбільш тяжких злочинів. *Матеріали навчально-методичного семінару прокурорів-криміналістів, начальників слідчих відділів з питань роботи щодо розкриття та розслідування найбільш тяжких злочинів проти особи в сфері економіки* (Київ, 27–28.11.1997) / ГПУ, ГСУ. Київ, 1998. С. 83–87.
 15. Батищев В.И. Взаимодействие следователя с органом дознания при расследовании групповых преступлений против личности. *Юридические записки*. Воронеж, 1999. Вып. 10. С. 160–172.
 16. Гузь В.І. Організація та тактика діяльності підрозділів внутрішньої безпеки по протидії розвідницьким заходам злочинних формувань. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених* : збірник наук. праць. Харків, 1997. Вип. 3 і 4. С. 144–148.

Podobnyi O., Pasechnyk M. Organizational measures to ensure investigative secrecy related to the creation of investigative and operational groups

Summary. The article is devoted to the substantiation of the creation of investigative and operational groups and their proper structural construction as the most effective measure to ensure investigative secrecy.

The paper analyzes the main scientific approaches to the definition of the term “organization”.

It is emphasized that the main tool for studying organizations within the theory of organization is the theory of systems, because the features and properties of any organization and any system are essentially identical.

Scientific approaches to understanding the concept of investigative support are analyzed. It is substantiated that such provision consists in a system of measures aimed at meeting the needs of investigative practice, creating appropriate conditions for its implementation in order to improve and enhance the effectiveness of this activity in solving the problems of criminal justice.

It is stated that the provisions of the current regulatory framework do not meet modern requirements for the organization of work and structural construction of investigative and operational groups.

Based on the study, it is proposed to supplement the instructions on the organization of interaction of pre-trial investigation bodies with other bodies and units of the National Police of Ukraine in crime prevention provisions that would provide for the establishment of three levels of awareness access to information). These levels of access are also created to overcome intelligence activities as a means of countering pre-trial investigations by criminals.

A modern model of organizing the work of the investigative task force, aimed at ensuring investigative secrecy by dividing the members of the group into three levels of access to information: 1) the headquarters of the investigative task force (investigator in which the criminal proceedings are; prosecutor-procedural manager; head of the operational wing of the group; analysts who make up the analytical subgroup of the staff); 2) a subgroup for testing the advanced versions, which includes investigators and employees of operational units; 3) given forces with the least degree of access.

Key words: organization of pre-trial investigation, forensic support of the investigation, investigative task force, investigative secrecy.

*Грищенко О. В.,**заступник завідувача лабораторії дослідження, сертифікації зброї та обліку –
завідувач відділу сертифікації зброї
Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України*

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ БАЛІСТИЧНОГО ОБЛІКУ ЕКСПЕРТНОЇ СЛУЖБИ МВС УКРАЇНИ У РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Анотація. Судово-балістичні обліки функціонують у структурі правоохоронних органів різних держав з кінця 20-х років ХХ століття. Вагомі результати, отримані під час існування цих обліків, довели їх високу ефективність у забезпеченні розкриття, розслідування та попередження кримінальних правопорушень, пов'язаних із використанням вогнепальної зброї.

Передумовами започаткування судово-балістичних обліків стали, по-перше, потреби правоохоронної практики як наслідок стрімкого розвитку вогнепальної зброї та значного збільшення фактів її використання під час вчинення злочинів; по-друге, розроблення в кінці ХІХ – на початку ХХ століття науково-практичних основ та технічних засобів ідентифікації вогнепальної зброї за стріляними кулями та гільзами; по-третє, впровадження в правоохоронну практику більшості розвинених країн кримінальної реєстрації, розроблення теоретичних засад її ведення та постійне впровадження її нових видів шляхом розширення кола об'єктів, що реєструються. На підставі вивчення наукових праць підтримано точку зору про те, що різниця між адміністративними, оперативними та криміналістичними судово-балістичними обліками є досить умовною і залежить перш за все від того, у якій сфері правоохоронної діяльності вони використовуються. Позиція щодо віднесення судово-балістичних обліків до категорії криміналістичних підтримана у роботах більшості вчених-криміналістів і є пануючою у теорії криміналістики.

Нині в системі МВС України функціонує система криміналістичних обліків, до яких належить балістичний, що визначено в Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС України, затвердженої Наказом МВС України від 10 вересня 2009 року № 390.

Сьогодні з урахуванням сучасного стану законодавства та практичної діяльності розроблено проект нової Інструкції з організації функціонування криміналістичного обліку Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України. Інструкція визначає структуру, порядок формування та використання криміналістичного обліку Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України, який належить до пріоритетних інформаційних ресурсів єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ і регламентує засади функціонування балістичного обліку.

Ключові слова: криміналістична реєстрація, балістичний облік, вогнепальна зброя, розслідування, кримінальне правопорушення.

Постановка проблеми. Криміналістичні судово-балістичні обліки функціонують у структурі правоохоронних органів різних держав з кінця 20-х років ХХ століття. Вагомі результати,

отримані під час існування цих обліків, довели їх високу ефективність у забезпеченні розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з використанням вогнепальної зброї. Теоретичні та організаційно-практичні основи функціонування судово-балістичних обліків були закладені багатьма відомими вченими-криміналістами в рамках дослідження проблем криміналістичної науки.

Науковим підґрунтям дослідження теоретичних, методологічних, організаційних, функціональних і правових основ кримінального процесу й науки криміналістики загалом, криміналістичної техніки, судової експертизи, кримінальної реєстрації, функціонування криміналістичних обліків є праці таких відомих учених, як Ю.П. Аленін, Л.Ю. Ароцкер, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, Т.В. Варфоломєєва, А.І. Вінберг, А.Ф. Волобуєв, В.Г. Гончаренко, Г.І. Грамович, Г.Л. Грановський, Ф.Е. Давудов, Ф.М. Джавадов, А.В. Дулов, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, О.А. Кириченко, Н.І. Клименко, В.П. Колмаков, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, В.Г. Лукашевич, Г.А. Матусовський, П.П. Михайленко, В.С. Митричев, М.В. Салтевський, М.О. Селіванов, М.Я. Сегай, С.І. Тихенко, І.Я. Фрідман, Ю.М. Черноус, В.Ю. Шепітько.

Однак судово-балістичні обліки за час свого існування жодного разу не були предметом окремого дослідження на монографічному рівні, а окремі наукові статті з цієї проблематики стосувались переважно практичної сторони використання можливостей цих обліків, тому за більш ніж 70-річний термін функціонування балістичних обліків у криміналістичній літературі не було вироблено однозначного підходу до розуміння їх місця та ролі у системі обліків, створених правоохоронними органами держави для боротьби зі злочинністю. З огляду на значний обсяг питань, які охоплюються окресленою проблематикою, у межах наукової статті вважаємо за необхідне акцентувати увагу на питанні визначення теоретико-правових засад використання балістичного обліку Експертної служби МВС України та його значення у діяльності із розслідування кримінальних правопорушень.

Мета статті полягає у розкритті теоретико-правових засад використання балістичного обліку Експертної служби МВС України у розслідуванні кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Передумовами започаткування судово-балістичних обліків стали, по-перше, потреби правоохоронної практики як наслідок стрімкого розвитку вогнепальної зброї та значне збільшення фактів її використання під час вчинення злочинів; по-друге, розроблення

в кінці XIX – на початку XX століття науково-практичних основ та технічних засобів ідентифікації вогнепальної зброї за стріляними кулями та гільзами; по-третє, впровадження в правоохоронну практику більшості розвинених країн кримінальної реєстрації, розроблення теоретичних засад її ведення та постійне впровадження її нових видів шляхом розширення кола об'єктів, що реєструються.

Вищевикладене дає підстави вважати цілком природним той факт, що окремі аспекти побудови та функціонування судово-балістичних обліків розглядалися багатьма вченими та практиками в рамках дослідження проблем кримінальної реєстрації (І.Н. Якімов, Б.М. Шавер, А.І. Князев, Д.П. Рассейкін, Є.І. Девіков, Є.І. Зуєв, Е.П. Іщенко, П.П. Іщенко), криміналістичних обліків (А.І. Вінберг, Б.І. Шевченко, Б.М. Комаринець, В.І. Пашко), криміналістичної реєстрації (Р.С. Белкін, С.А. Ялишев), оперативно-розшукових обліків (А.П. Федоров, А.Г. Маркушин, Д.Д. Максаров, В.П. Абросімов), оперативних обліків (В.К. Лохов, І.А. Возгрін, В.М. Шванков) та судової балістики (Чарлз Уейт, Джон Х. Фішер, Філіп О. Грейвелл, Сідней Сміт, В.Ф. Черваков, Б.М. Комаринець).

Кожен зі згаданих учених визначав поняття та місце судово-балістичних обліків з точки зору тих аспектів їх функціонування, котрі ним вивчались у рамках загальної проблематики його досліджень, а також з огляду на конкретно-історичне розуміння предмета науки криміналістики.

Як засвідчують літературні джерела, першими серед усіх наявних балістичних обліків було запроваджено оперативно-довідкові обліки, а саме облік зброї, що застосовувалась під час вчинення злочинів, та зброї, вилученої з незаконного обігу. Поява першого з них стала можливою завдяки виникненню та розвитку в країнах Західної Європи правової статистики. Однак наявні на початку XIX ст. у Франції обліки накопичували лише статистичні дані, що відображали кількість зброї, що застосовувалась під час вчинення вбивств, та назви місцевостей, де були вчинені вбивства [1, с. 332].

Як нам відомо, теоретичні засади функціонування судово-балістичних обліків вперше було розглянуто в рамках дослідження проблем кримінальної реєстрації. Загалом необхідність вирішення проблем кримінальної реєстрації стимулювала розроблення наукових методів розкриття та розслідування злочинів, тобто саме виникнення криміналістики. Організаційне вирішення цієї проблеми в перші роки після 1917 року стало однією з причин створення перших техніко-криміналістичних підрозділів радянської міліції.

Власне, слід зауважити, що історично криміналістика склалась на основі вивчення та узагальнення слідчої практики та активного використання природничих і технічних знань задля розкриття, розслідування та попередження злочинів. Протягом багатьох століть знання інших наук використовувались досить фрагментарно, лише в другій половині XIX століття почалась активна робота зі створення арсеналу технічних засобів, прийомів та методів, пристосованих для вищезазначених цілей, що разом з узагальненням судової, слідчої та експертної практики послужило основою виникнення та розвитку криміналістики як окремої самостійної науки.

В перші роки діяльності радянської міліції не існувало ні наукових критеріїв, ні практичної можливості поділу реєстрації осіб, способів і знарядь вчинення злочинів та об'єктів злочинного посягання на криміналістичні, оперативно-розшу-

кові та адміністративні обліки, тому всі види обліку входили в поняття кримінальної реєстрації [2, с. 37]. В основі багатьох перших робіт радянських криміналістів лежала ідея підвищення ефективності системи кримінальної реєстрації та використання її можливостей в боротьбі зі злочинністю. Очевидно, саме з цих причин розвиток цієї криміналістичної теорії відбувався переважно в напрямі розроблення її прикладних розділів, а саме окремих видів кримінальної реєстрації, що об'єднувались не єдністю їх наукових засад, а цілями кримінальної реєстрації загалом [3, с. 377].

Отже, місце судово-балістичних обліків в системі кримінальної реєстрації визначалось різними вченими на різних етапах формування наукових основ кримінальної реєстрації залежно від того, як визначався сам об'єкт пізнання цієї теорії, як визначались мета функціонування цього об'єкта та його зміст.

Автори першого в СРСР колективного підручника з криміналістики, випущеного у 1935 році (В.І. Громов, С.М. Потапов, І.М. Якімов) дійшли висновку, що основою класифікації реєстраційних систем є елементи складу злочину, такі як суб'єкт, об'єкт і злочинне діяння. Об'єкти судово-балістичних обліків вони віднесли до другої групи реєстраційних систем (за об'єктом злочину), а самі види слідів дії вогнепальної зброї та методів їх виявлення й дослідження були викладені в підрозділі «Дослідження речових доказів та слідів», включеному в розділ «Кримінальна техніка», написаний І.М. Якімовим [4]. В наступному (другому) підручнику, випущеному у 1938 році, в розділі «Дослідження речових доказів та слідів», також написаному І.М. Якімовим, було науково обґрунтовано реєстрацію за способом вчинення злочину та включено самостійний підрозділ «Експертиза вогнепальної зброї та вогнепальних ушкоджень», написаний «батьком» вітчизняної балістики В.Ф. Черваковим.

Кримінально-правових засад класифікації видів кримінальної реєстрації дотримувались Б.М. Шавер і А.І. Вінберг у першому виданні свого підручника для юридичних шкіл (1940 рік). У 1941 році з проблематики кримінальної реєстрації були захищені дві кандидатські дисертації, а саме А.І. Князевим («Кримінальна реєстрація», МЮІ), котрий дотримувався кримінально-правових засад класифікації видів кримінальної реєстрації, та Д.П. Рассейкіним («Реєстрація злочинців в СРСР», ХЮІ), котрий повернувся до класифікації видів реєстрації за способом вчинення злочину.

Як нам відомо, для більшості наукових видань до початку 1960-х років характерним є визначення як основного елементу поняття кримінальної реєстрації особи злочинця або інформації про нього. Визначення поняття кримінальної реєстрації, у якому об'єктами реєстрації, крім особи злочинця, визнаються також різні предмети, що стосуються події злочину (зокрема, кулі та гільзи зі слідами зброї), вперше в науковій літературі запропонував Н.В. Терзієв.

Нове розуміння предмета науки криміналістики та відокремлення теорії оперативно-розшукової діяльності привели до появи суперечностей між принципами функціонування окремих видів обліків і, як наслідок, до перегляду розуміння поняття та системи кримінальної реєстрації.

Розділ криміналістики, що традиційно називався кримінальною реєстрацією, в окремих виданнях почав називатися криміналістичним обліком, під яким розумілась «кримінальна

реєстрація, що здійснюється у вигляді систематизованого письмового або іншого обліку певних відомостей про об'єкти, пов'язані з подією, що розслідується, а також як систематизація і класифікація інформації задля попередження та розкриття злочинів» [5, с. 231].

У криміналістичній літературі все частіше почали висловлюватись суперечливі, а іноді навіть полярні погляди вчених щодо системи кримінальної реєстрації загалом та віднесення її окремих видів до певної категорії обліків зокрема.

Д.Д. Максаров пропонував розрізняти оперативно-розшукові, криміналістичні та адміністративні обліки залежно від сфери їх застосування та залежно від суб'єктів їх ведення, тому, на його думку, облік вогнепальної зброї слід віднести до категорії оперативних, оскільки головною метою його створення є організація на його основі пошукової та розвідувальної роботи органів внутрішніх справ, а також те, що облік ведеться оперативними підрозділами [2, с. 40].

Зазначені підстави розподілу обліків на оперативно-розшукові, криміналістичні та адміністративні, на нашу думку, є найбільш зручними з практичної точки зору і можуть використовуватися в процесі розроблення нормативно-правових актів. Підтвердженням цього є багаторічна практика поділу у відомчих актах обліків експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ на оперативно-пошукові та інформаційно-довідкові. Однак через значне розширення кількості видів судово-балістичних обліків їх розподіл з урахуванням лише вищезазначених підстав не відповідає вимогам сьогодення.

Позиція щодо віднесення судово-балістичних обліків до категорії криміналістичних підтримана у роботах більшості вчених-криміналістів, тобто сьогодні є пануючою у теорії криміналістики.

Задля порівняння справедливості аргументів прибічників різних позицій розглянемо наявну систему судово-балістичних обліків. Так, сьогодні в системі МВС України функціонує система криміналістичних обліків, до яких належить такий вид, як балістичний.

Важливо підкреслити, що правовою основою функціонування криміналістичного обліку єдиної інформаційної системи МВС України є Конституція України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Закони України «Про інформацію», «Про судову експертизу», «Про захист персональних даних», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», Положення про Міністерство внутрішніх справ України, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 878, Положення про єдину інформаційну систему Міністерства внутрішніх справ, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 14 листопада 2018 року № 1024, Порядок зберігання речових доказів стороною обвинувачення, їх реалізації, технологічної переробки, знищення, здійснення витрат, пов'язаних з їх зберіганням і пересиланням, схоронності тимчасово вилученого майна під час кримінального провадження, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 19 листопада 2012 року № 1104, Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України, затверджене Наказом Міністерства внутрішніх справ України від 3 листопада 2015 року № 1343, зареєстроване в Міністерстві юстиції України 6 листопада 2015 року № 1390/27835, інші нормативно-правові акти.

Згідно з Інструкцією з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС України, затвердженої Наказом МВС України від 10 вересня 2009 року № 390 [6], криміналістичні обліки створюються задля використання їх для запобігання злочинам та іншим правопорушенням, їх виявлення, розкриття й розслідування під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, дізнання та досудового слідства, а також задля підвищення рівня інформаційного забезпечення проведення експертних досліджень (п. 1.3). Серед криміналістичних обліків окремо визначений такий, як балістичний (п. 1.5).

Згідно з п. 2.2 цієї Інструкції, балістичний облік функціонує на центральному та обласних рівнях і складається з таких елементів:

- оперативно-пошукові колекції (кулі, гільзи та патрони зі слідами зброї; кулі та гільзи, експериментально відстріляні з вилученої, знайденої та добровільно зданої зброї; кулі та гільзи, експериментально відстріляні з табельної зброї, що перебуває на озброєнні правоохоронних органів, уповноважених органів державної влади; кулі та гільзи, експериментально відстріляні зі зброї, зареєстрованої на об'єктах дозвільної системи; кулі та гільзи, експериментально відстріляні зі зброї, яка перебуває у власності громадян; відомості про зразки саморобної зброї; гільзи втраченої гладкоствольної вогнепальної зброї; відомості про вчинені із застосуванням вогнепальної зброї злочини та факти її вилучення з незаконного обігу);

- інформаційно-довідкові колекції (зброя, яка формується з натурних зразків, частин, механізмів, заготовок, інструментів та відомостей про них; боеприпаси (формується з натурних зразків боеприпасів або їх частин, відомостей про них); кулі та гільзи зі слідами зброї (формується з куль та гільз, що експериментально відстріляні зі зразків вогнепальної зброї)).

Центральна оперативно-пошукова колекція складається з куль, гільз та патронів зі слідами зброї, вилучених під час проведення огляду місця події, інших слідчих дій, оперативно-розшукових заходів; куль та гільз, експериментально відстріляних із вилученої, знайденої та добровільно зданої зброї; куль та гільз, попередньо експериментально відстріляних з викраденої (утраченої) зброї, що зберігалася та використовувалася в Збройних Силах України, органах внутрішніх справ, інших правоохоронних органах, на об'єктах дозвільної системи, а також з нарізної, газової зброї, пістолетів і револьверів, призначених для відстрілу патронів, споряджених гумовими або аналогічними за властивостями кулями не смертельної дії, що перебували в особистому користуванні громадян; інформації про вчинені на території України злочини із застосуванням вогнепальної зброї та факти вилучення з незаконного обігу такої зброї; гільз втраченої гладкоствольної вогнепальної зброї; інформації про зразки саморобної зброї.

Центральна інформаційно-довідкова колекція складається з натурних зразків, інформації про зразки зброї та боеприпасів, куль та гільз зі слідами зброї. Також регламентовано функціонування обласних оперативно-пошукових та інформаційно-довідкових колекцій [6].

Нині з урахуванням сучасного стану законодавства та практичної діяльності розроблено проект нової Інструкції з організації функціонування криміналістичного обліку Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України. Інструкція визначає структуру, порядок формування та використання кри-

міналістичного обліку Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України, який належить до пріоритетних інформаційних ресурсів єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ і регламентує засади функціонування балістичного обліку.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, висловлюємо думку про те, що обидві наукові позиції щодо визначення місця судово-балістичних обліків в системі обліків МВС України не суперечать одна одній, а є взаємодоповнюючими. Розбіжності поглядів, на нашу думку, виникли з огляду на вибір різних підстав для розмежування системи кримінальної реєстрації на групи обліків. У зв'язку з цим слід погодитися з думкою окремих учених про те, що різниця між адміністративними, оперативними та криміналістичними судово-балістичними обліками є досить умовною і залежить перш за все від того, у якій сфері правоохоронної діяльності вони використовуються [7, с. 73].

Література:

1. Остроумов С.С. Советская судебная статистика. Часть общая и специальная. 3-е изд. Москва : изд-во Московского университета, 1962. 342 с.
2. Максаров Д.Д. О соотношении оперативно-розыскных, криминалистических и административных учетов. *Вопросы совершенствования оперативной работы органов внутренних дел* : труды Омской высшей школы милиции. Вып. 29. Омск, 1979. С. 34–42.
3. Белкин Р.С. Курс криминалистики : учебное пособие. 3-е изд., доп. Москва : ЮНИТИ-ДАНА ; Закон и право, 2001. 837 с.
4. Криминалистика : учебник для слушателей правовых вузов / под ред. А.Я. Вышинского. Кн. 1 : Техника и тактика расследования преступлений. Москва, 1935.
5. Криминалистика : учебник для юридических факультетов и институтов / отв. ред. С.П. Митричев, М.П. Шаламов. Москва : Юридическая литература, 1966.
6. Інструкція з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС України, затверджена Наказом МВС України від 10 вересня 2009 року № 390. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0963-09#Text>.
7. Лохов В.К., Возгрин И.А. Учеты как средство борьбы с преступностью. Ленинград, 1960, 112 с.

Gryshchenko O. Theoretical background of MOI expert service ballistic registration use during the investigation of criminal violations

Summary. Forensic ballistic records have been present in the structure of law enforcement agencies of different countries since the late 1920s. The effectiveness of these records was proven to ensure the detection, investigation and prevention of criminal violations related to the use of firearms.

The introduction of forensic ballistic registration took place due to the following factors: firstly, the needs of law enforcement practice as a consequence of the rapid firearms development and its active use as crime commission means; secondly, the development of scientific and practical background and technical means for identification of firearms by bullets and cartridges in the late 19th and early 20th centuries; thirdly, the introduction of criminal registration in law enforcement practice by most developed countries, elaboration of theoretical principles for its performance and its constant evolution with presentation of new categories by expanding the range of objects under registration. Having analyzed scientific papers we support the opinion that difference between administrative, operative and forensic ballistic records is quite conditional and depends primarily the sector of law enforcement using it. Determining the ballistic registration as forensic is supported in the works of numerous scholars and is dominant in forensic theory.

Today a system of forensic records is functioning in the structure of the MoI of Ukraine, including ballistic, as defined in the Instruction on the organization of forensic records of the Expert Service of the Ministry of Interior of Ukraine, approved by the Order of the Ministry of Interior of Ukraine dd. September 10, 2009 № 390.

Currently, taking into account the current state of legislation and practice, a draft of a new Instruction on the organization of forensic records of the Expert Service of the Ministry of Interior of Ukraine has been drafted. This instruction determines the structure, formation procedure and use of forensic records of the Expert Service of the Ministry of Interior of Ukraine, which is defined as the priority information resource of the unified information system of the Ministry of Interior and basic principles of ballistic registration.

Key words: forensic registration, ballistic registration, firearms, investigation, criminal violation.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО
ТА ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

Форманюк В. В.,*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»***Каненберг-Сандул О. К.,***кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»***Хендель Н. В.,***кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»***Пасечник О. В.,***кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ЗНАЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ІКАО В БОРОТБІ З COVID-19

Анотація. Стаття присвячена дослідженню значення діяльності в умовах пандемії, визначенню головних нормативних актів, які врегульовують нові обставини авіаперевезення. У статті розглянуто роль діяльності ІКАО як спеціалізованої універсальної організації в галузі цивільної авіації. З'ясовано, що діяльність ІКАО не оминула й держави, що розвиваються, зокрема організація звернулася до своїх держав-членів з проханням забезпечити постійну роботу місцевих аеропортів і доступ до всіх служб з евакуації й надання гуманітарної допомоги. Установлено, що вчасна доставка гуманітарної допомоги є основою гуманітарної дипломатії в умовах кризи, викликані пандемією COVID-19. ІКАО обґрунтовує необхідність створення «Повітряних коридорів здоров'я», котрі дадуть змогу спростити рух літаків, що везуть медичні вантажі. Концепція таких коридорів передбачає, що рейси будуть обслуговувати екіпажі, котрі регулярно проходять перевірку на відсутність COVID-19, а в аеропортах літаки будуть зустрічати також перевірені співробітники. Крім того, ІКАО рекомендувала, щоб при застосуванні необхідних протоколів пересування до гуманітарного льотного екіпажу держави уникали виведення з експлуатації цього терміново необхідного персоналу, поміщаючи його на карантин на тривалі періоди часу. COVID-19 лише посилив розрив між державами, що розвиваються, і розвинутими державами. Держави були не готові до такого епідеміологічного та економічного потрясіння. Окремого правового регулювання більш сприятливих умов подолання наслідків кризи COVID-19 потребують держави, що розвиваються, передусім у галузі економіки, включаючи авіацію та туризм. Рекомендації складені з метою надання державам сприяння в розробці плану готовності при будь-якій інфекційній хворобі, що становить серйозний ризик для здоров'я населення у сфері, що належить до цивільної авіації. Після кваліфікації ВООЗ ситуації з поширенням COVID-19 як пандемії ІКАО регулярно оновлює свої рекомендації, акцентуючи увагу на необхідності створення

спеціального алгоритму перевезення гуманітарної допомоги, репатріації та перевезень, які є актуальні та нагальні у зв'язку з поширенням пандемії. Отже, ІКАО є універсальною і координуючою організацією в галузі цивільної авіації, на початковому етапі поширення COVID-19 запізнилася з прийняттям рекомендацій щодо обмеження міжнародних авіаперевезень, що сприяло поширенню пандемії по всьому світу. У діяльності ІКАО керувалося рекомендаціями й рішеннями ВООЗ як координуючої універсальної організації у сфері охорони здоров'я.

Ключові слова: Рада ІКАО, ВООЗ, COVID-19, Міжнародні медико-санітарні правила, Чиказька конвенція 1944 року.

Постановка проблеми. У світі оголошена пандемія коронавірусу. Поширення хвороби вносить свої корективи не тільки в життя звичайних громадян, органів влади, й у діяльність міжнародних організацій. У кінці 2019 році важко було передбачити наслідки нині невідомої інфекційної хвороби, яка у 2020 році заповнить увесь світ та отримає назву COVID-19. В історії людства інфекційна хвороба не вперше паралізує авіаперевезення. ІКАО у XXI столітті вже вживала обмежувальні заходи у зв'язку з атиповою пневмонією (SARS) у 2003 році, проте, порівнюючи наслідки й масштаби поширення SARS у 2003 році та COVID-19 у 2020 році, можемо констатувати, що є суттєві відмінності щодо строку й географії поширення. Нині COVID-19 має глобальний характер і за строком уже перевищив поширення SARS у 2003 року, яке відбувалося протягом трьох місяців. SARS мав локальний характер, і галузь авіаперевезень через півроку відновилося. Наслідки COVID-19 паралізували не лише галузь авіаперевезень, а й інші галузі економіки, за негативними наслідками відрізняються навіть від кризи 2008 року. В ІКАО побоюються, що наслідки коронавірусу будуть більш значними, ніж викликані епідемією SARS у 2003 року, особливо у зв'язку зі скасуванням авіарейсів [2].

Так, за даними ІКАО, через пандемію COVID-19 у період із січня по вересень 2020 року доходи авіакомпаній скоротяться на 160–253 млрд доларів США [3]. ІКАО як спеціалізована універсальна організація в галузі цивільної авіації з початку лютого 2020 року регулярно оновлює аналіз економічних наслідків COVID-19 для повітряного транспорту. Також ІКАО розробляє бюлетені ц листи, що стосуються регулювання повітряних польотів у період пандемії COVID-19.

Мета статті – дослідити значення діяльності в умовах пандемії, визначити головні нормативні акти, які врегульовують нові обставини авіаперевезення; розглянути роль діяльності ІКАО як спеціалізованої універсальної організації в галузі цивільної авіації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Галузь міжнародної цивільної авіації зазнає безпрецедентних збитків, і для її відновлення знадобиться відповідна фінансова підтримка як держав, так і міжнародних фінансових установ.

На наш погляд, необмеження міжнародних авіаперевезень на початку 2020 року сприяло глобальному поширенню COVID-19. У лютому 2020 року ВООЗ та ІКАО робили заяви щодо готовності протистояти COVID-19 і відсутності потреби в обмеженні міжнародних авіаперевезень [6]. Також у лютому ІКАО щодо скорочення числа польотів та інших заходів обмежувального характеру закликала держави-члени керуватися рекомендаціями ВООЗ, отже, відповідальність за поширення COVID-19 шляхом авіаперевезень покладена на ВООЗ.

Незважаючи на обмеження в цивільній авіації задля боротьби з поширенням COVID-19, відповідно до Міжнародних медико-санітарних правил 2005 року, є винятки щодо авіаперевезень, пов'язаних із наданням гуманітарної допомоги, технічної допомоги в боротьбі з COVID-19, а також задля репатріації. Так, ІКАО підготувала рекомендації для держав щодо організації міжнародних польотів з метою повернення громадян на батьківщину або надання гуманітарної допомоги [4]. ІКАО зазначає, що польоти, які держави організують з метою повернення своїх громадян, а не з метою перевезення пасажирів за винагороду, повинні розглядатися «як польоти з метою репатріації». стосовно таких польотів діють спеціальні винятки в період надзвичайних ситуацій, до яких належить і пандемія COVID-19.

Вчасна доставка гуманітарної допомоги є основою гуманітарної дипломатії в умовах кризи, викликаній пандемією COVID-19. ІКАО обґрунтовує необхідність створення «Повітряних коридорів здоров'я», котрі дадуть змогу спростити рух літаків, що везуть медичні вантажі. Концепція таких коридорів передбачає, що рейси будуть обслуговувати екіпажі, котрі регулярно проходять перевірку на відсутність COVID-19, а в аеропортах літаки будуть зустрічати також перевірені співробітники [1].

Криза COVID-19 продовжує негативно впливати на держави, ці обставини зумовили ІКАО надавати допомогу гуманітарній повітряній службі Організації Об'єднаних Націй (UNHAS) щодо забезпечення надійного та ефективного перевезення пасажирів і легких вантажів під час пандемії COVID-19. Участь ІКАО є частиною її постійних зусиль з глобального реагування на COVID-19, спрямованого на підтримку широкомасштабних гуманітарних цілей UNHAS [10]. Регіональні відділення ІКАО активно координують свою діяльність із Всесвітньою продовольчою програмою ООН з метою надання допомоги в її зусиллях щодо розширення її потенціалу в галузі медичної евакуації (MEDEVACS) по всьому

світу і створення мережі надійних аеропортів для підтримки її операцій з гуманітарних польотів по всьому світу. Пандемія COVID-19 розширила сферу діяльності ІКАО щодо міжорганізаційного співробітництва в подоланні наслідків поширення коронавірусу. Діяльність ІКАОН не минула й держави, що розвиваються, зокрема організація звернулася до своїх держав-членів з проханням забезпечити постійну роботу місцевих аеропортів і доступ до всіх служб з евакуації й надання гуманітарної допомоги. ІКАО також рекомендувала, щоб при застоюванні необхідних протоколів пересування до гуманітарного льотного екіпажу держави уникали виведення з експлуатації цього терміново необхідного персоналу, поміщаючи його на карантин на тривалі періоди часу. COVID-19 лише посилив розрив між державами, що розвиваються, і розвинутими державами. Держави були не готові до такого епідеміологічного й економічного потрясіння. Окремого правового регулювання більш сприятливих умов подолання наслідків кризи COVID-19 потребують держави, що розвиваються, передусім у галузі економіки, включаючи авіацію та туризм. Генеральний секретар ІКАО д-р Ван Лю зазначила: «Операції UNHAS мають вирішальне значення для багатьох громадян і суспільств незалежно від ситуації у світі й у багатьох випадках вони є єдиним варіантом доставки товарів у найвіддаленіші та складні райони світу. У міру того, як ми разом працюємо над реагуванням на глобальну пандемію, вони стають ще більш важливими, тому під час пандемії COVID-19 ми закликаємо уряди проявляти усвідомленість й ініціативність у забезпеченні й підтримці цих життєво важливих повітряних послуг» [10]. Співпраця ІКАО з державами-членами, з ООН та її установами й іншими урядовими та неурядовими демонструє єдність і солідарність у боротьбі з поширенням COVID-19. COVID-19 не оминув жодну зі сфер діяльності людини, продемонструвавши взаємозалежність та уразливість. Міжнародна співпраця – той еліксир, який допоможе в подоланні однієї з наймасштабніших криз сучасного людства. COVID-19 став іспитом для людства у XXI столітті; іспитом, який ускладнюють збройні конфлікти, що тривають, в Африці, на Близькому Сході, у Латинській Америці й у Європі, глобальна кліматична криза тощо.

14 лютого 2020 року ІКАО направила державам-членам рекомендації, настійно закликаючи їх розглянути й упровадити застосовні Стандарти і Рекомендовану практику цивільної авіації, що стосуються реагування на інфекційні захворювання [7]. Також держави можуть застосовувати рекомендації стосовно поїздок та охорони здоров'я щодо COVID-19, які розміщені в онлайн і підготовлені ІКАО, ВООЗ, центрами США з контролю за захворюваннями та іншими авіаційними й міжнародними організаціями. У декларації, прийнятій на 4-му засіданні 219-ї сесії 9 березня 2020 року у зв'язку зі спалахом COVID-19, Рада ІКАО підтвердила своє прагнення пильно стежити за ситуацією та надавати належну підтримку державам-членам у реалізації їхніх заходів реагування і свою готовність ужити додаткових заходів залежно від обставин [8]. ІКАО спільно з державами й галузевими партнерами, такими як Міжнародна асоціація повітряного транспорту й Міжнародна рада аеропортів, працює над тим, щоб надати авіаційній владі, авіакомпаніям та аеропортам керівництво з передової практики щодо COVID-19, а також відповідних заходів, які захищатимуть здоров'я пасажирів і знижуватимуть ризик поширення COVID-19 [12]. Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО), Міжна-

родна морська організація (ІМО), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Всесвітня туристична організація ООН (ЮНВТО) закликали вжити термінових заходів для обмеження впливу пандемії на авіаційний і туристичний сектори [13]. 9 квітня 2020 року Міжнародна негабаритна вантажна асоціація (ТІАСА) та АСІ, CANSO, ІССАІА й ІАТА взяли участь у брифінгу Ради ІКАО, який проведений у вигляді відеоконференції, з метою визначити, на думку міжнародного авіаційного співтовариства, які основні заходи держави повинні прийняти для надання негайної підтримки авіаційній промисловості, а потім і для її відновлення [5]. COVID-19 став безпрецедентним викликом і загрозою для існування та функціонування такої однієї з наймасштабніших і життєво необхідних галузей економіки, як цивільна авіація. У свою чергу, міжнародні урядові й неурядові організації співпрацюють з метою запобігти поширенню COVID-19 шляхом авіаперевезень, а також задля мінімізації впливу вже негативних наслідків пандемії на галузь цивільної авіації та підготувати антикризові заходи щодо її відновлення. У зв'язку з поширенням COVID-19 ІКАО закликає держави-члени виконувати вимоги Додатка 9 до Конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944 року (Чиказької конвенції) «Спрощення формальностей» щодо вжиття заходів з офіційного оформлення їх членства в «Механізмі співпраці в цивільній авіації щодо запобігання загрозам і подолання загроз для здоров'я населення» (САРСКА), ужиття ефективних заходів зі створення Національного комітету зі спрощення формальностей при повітряних перевезеннях і роз'яснення функцій та обов'язків органів громадської охорони здоров'я й цивільної авіації під час спалахів хвороб з метою підтримки безперервного, безпечного та упорядкованого функціонування глобальної галузі повітряних сполучень. Задля ефективного функціонування САРСКА Генеральний секретар ІКАО д-р Ван Лю закликала «держави-члени ІКАО співпрацювати й координувати свої національні та регіональні заходи щодо забезпечення готовності й реагування, а також розглянути питання про надання фінансової підтримки або підтримки в натуральній формі програмі САРСКА, у тому числі шляхом прикомандирування персоналу, щоб підвищити ефективність цієї програми в обставинах, що склалися» [5].

ІКАО постійно своїми листами звертається до держав-членів з проханням вивчити кращі алгоритми підтримки авіаційного сектора, включаючи технічне обслуговування, яке критично важливе для безпеки й надійності цивільної авіації [14]. Держави та приватний сектор повинні активізувати координацію та співробітництво задля боротьби з поширенням COVID-19 і відновлення економіки, включаючи сектор авіації. ІКАО звертає увагу, що всі обмеження в галузі авіації, додаткове регулювання мають відбуватися відповідно до положень Чиказької конвенції [15].

ІКАО постійно готує роз'яснення й рекомендації щодо функціонування галузі цивільної авіації. Пандемія COVID-19 призвела до проблеми, пов'язаної зі збереженням дійсності сертифікатів, ліцензій та інших видів офіційних експлуатаційних дозволів для працівників у галузі авіації. У листі ІКАО для держав Генеральний секретар ІКАО д-р Ван Лю акцентувала: «З метою сприяння безпечним операціям у ці важкі часи я закликаю держави проявляти гнучкість у своїх підходах і водночас дотримуватися своїх зобов'язань за Конвенцією про міжнародну цивільну авіацію» [11]. У листі від 31 березня 2020 р. ІКАО державам-членам настійно рекомендувала вказати, чи будуть вони визнавати або приймати чинність сертифікатів

і ліцензій, на які в цей час впливають на заходи громадської охорони здоров'я, які здійснюються в інших державах.

У галузі цивільної авіації щодо інфекційних хвороб, які несуть ризик для громадської охорони здоров'я, держави повинні враховувати «Рекомендації державам щодо організації боротьби з інфекційними хворобами, які становлять серйозний ризик для здоров'я населення» [9]. Рекомендації складені з метою надання державам сприяння в розробці плану готовності при будь-якій інфекційній хворобі, що становить серйозний ризик для здоров'я населення, у сфері, що належить до цивільної авіації. Відповідно до Рекомендації для вжиття заходів у разі поширення інфекційної хвороби, яка може становити серйозний ризик для здоров'я населення, державам варто розробити національний план відповідно до інструкцій щодо забезпечення готовності, наданих ВООЗ, включаючи такі положення: призначити конкретну особу (осіб) як координатора на національному рівні з метою формулювання політики в галузі цивільної авіації та вжиття організаційних заходів забезпечення загальної готовності; створити національну систему управління й контролю у сфері планування, включаючи визначення компетентного органу в кожному призначеному аеропорту відповідно до положень статей 19, 20.1 Міжнародних медико-санітарних правил (2005) ВООЗ; створення та функціонування надійної системи інформування органу охорони здоров'я про швидке прибуття хворого з підозрою на інфекційне захворювання, коли пілот повідомляє про це орган управління повітряним рухом, відповідно до положень пункту 8.15 Додатка 9 ІКАО; установлення зв'язків (мережевих контактів) на національному й міжнародному рівнях з метою обміну експертними знаннями та спільного використання ресурсів; у разі спалаху хвороби Договірним державам варто розгорнути інформаційно-роз'яснювальну кампанію серед населення про доцільність відстрочки поїздки особами, які бажають виїхати за кордон, і необхідності їх звернення за медичною допомогою в разі прояви ознак або симптомів хвороби, що викликає побоювання, тощо [9]. У Рекомендації встановлено, якщо Договірні держави, у яких відзначено спалах захворювання, створюють запаси медикаментів з метою лікування або профілактики, то в планах розподілу ліків варто передбачати працівників авіакомпаній та аеропортів, включаючи диспетчерів органів управління повітряним рухом. У разі призначення медичних препаратів з профілактичною метою персоналу, що відіграє критично важливу роль у забезпеченні безпеки польотів, наприклад, пілотам, кабіни екіпажу, авіадиспетчерів, варто враховувати до їх прийому можливі негативні побічні наслідки, які включають когнітивні й поведінкові аспекти.

На національному рівні держави повинні вжити заходів щодо громадської охорони здоров'я, передбачених статтями 22–24, 27–28, додатками 1В, 4 Міжнародних медико-санітарних правил (2005) ВООЗ, які мають вагомe значення з погляду потенційного поширення хвороби в міжнародному масштабі в тому числі шляхом авіаперевезень.

Висновки. Отже, ІКАО є універсальною і координуючою організацією в галузі цивільної авіації, на початковому етапі поширення COVID-19 запізнилася з прийняттям рекомендацій щодо обмеження міжнародних авіаперевезень, що сприяло поширенню пандемії по всьому світу. У діяльності ІКАО керувалося рекомендаціями та рішеннями ВООЗ як координуючої універсальної організації у сфері охорони здоров'я. Протягом усієї пандемії ІКАО закликала держав-членів керу-

ватися й дотримуватися положень Конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944 року та Міжнародних медико-санітарних правил ВООЗ 2005 року, у яких деталізовано прописаний алгоритм дій держав щодо стримування поширення інфекційних захворювань. Держави-члени, як ІКАО й ВООЗ, несуть відповідальність за застосування Конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944 року, Міжнародних медико-санітарних правил ВООЗ 2005 року та низки рекомендацій цих організацій щодо боротьби з поширенням інфекційних захворювань. Після кваліфікації ВООЗ ситуації з поширенням COVID-19 як пандемії ІКАО регулярно оновлює свої рекомендації, акцентуючи увагу на необхідності створення спеціального алгоритму перевезення гуманітарної допомоги, репатріації та перевезень, які є актуальні й нагальні у зв'язку з поширенням пандемії.

Література:

1. Воздушные «коридоры здоровья». URL: <https://news.un.org/ru/story/2020/05/1378052>.
2. Європа і Центральна Азія готуються дати відсіч коронавірусу. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/yevropa-i-tsentralna-aziya-gotuyutsya-daty-vidsich-koronavirusu/.
3. ІКАО: через пандемію авіакомпанії втратять до 253 млрд доларів. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/ikao-cherez-pandemiyu-aviakompaniyi-vtratyat-do-253-mlrd-dolariv/.
4. ІКАО закликала всі держави оперативно видавати дозволи на міжнародні польоти з метою репатріації. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/ikao-zaklykala-vsi-derzhavy-operativno-vydavaty-dozvoly-na-mizhnarodni-polyoty-z-metoyu-repatriatsiyi/.
5. ІКАО вновь обращается с призывом координировать меры по реагированию на вспышку заболевания, вызванного COVID-19. URL: <https://www.icao.int/Newsroom/Pages/RU/ICAO-issues-new-calls-on-COVID-19-response-coordination.aspx>.
6. ІКАО: авіакомпанії і аеропорти приймають додаткові заходи для боротьби з коронавірусом COVID-19. URL: <https://news.un.org/ru/story/2020/02/1372371>.
7. ІКАО вновь обращается с призывом координировать меры по реагированию на вспышку заболевания, вызванного COVID-19. URL: <https://www.icao.int/Newsroom/Pages/RU/ICAO-issues-new-calls-on-COVID-19-response-coordination.aspx>.
8. Лист ІКАО AN 10/1.1, AN 11/1.3.33, AN 11/6.3.32, AN 3/5.13, AN 4/1.2.29, AN 2/2.7, AN 13/2.1, AN 4/27 і AN 2/33-20/73 від 30 липня 2020 року. URL: https://avia.gov.ua/wp-content/uploads/2020/08/List_30.07.2020.pdf.
9. Рекомендации государствам по организации борьбы с инфекционными болезнями, представляющими серьезный риск для здоровья населения. URL: https://www.icao.int/safety/aviation-medicine/guidelines/AvInfluenza_guidelines_ru.pdf.
10. ICAO assists UN Humanitarian Air Service during COVID-19 crisis. URL: <https://www.internationalairportreview.com/news/114497/icao-assisting-un-humanitarian-air-service-covid-19/>.
11. ICAO launches COVID-19 contingency coordination tool and new measures to ensure safe operations. URL: <https://www.traveldailynews.com/post/icao-launches-covid-19-contingency-coordination-tool-and-new-measures-to-ensure-safe-operations>.
12. COVID-19 statement published by ICAO and WHO. URL: <https://www.internationalairportreview.com/news/113506/covid-19-statement-icao-who/Urgent action is needed to protect aviation from COVID-19 impacts, says ICAO, IMO and UNWTO // https://www.internationalairportreview.com/news/114005/urgent-action-needed-protect-aviation-covid-19-impacts/>.
13. Urgent action is needed to protect aviation from COVID-19 impacts, says ICAO, IMO and UNWTO. URL: <https://www.internationalairportreview.com/news/114005/urgent-action-needed-protect-aviation-covid-19-impacts/Unity: a key factor in the aviation industry's recovery from COVID-19 crisis // https://theloadstar.com/unity-a-key-factor-in-the-aviation-industrys-recovery-from-covid-19-crisis/Urgent action is needed to protect aviation from COVID-19 impacts, says ICAO, IMO and UNWTO//https://www.internationalairportreview.com/news/114005/urgent-action-needed-protect-aviation-covid-19-impacts/>.
14. ICAO calls for improved coordination and awareness of COVID-19. URL: <https://www.internationalairportreview.com/news/114083/icao-calls-for-improved-coordination-and-awareness-of-covid-19/>.
15. Suggested COVID-19 aviation measures outlined in ICAO's state letter. URL: <https://www.internationalairportreview.com/news/114566/icao-state-letter-covid-19-aviation-measures/>.
16. ICAO welcomes G20 call for COVID-19 global response. URL: <https://www.internationalairportreview.com/news/114175/icao-welcomes-g20-call-covid-19-global-response/>.

Formaniuk V., Kanienberh-Sandul O., Khendel N., Pasechnyk O. The importance of ICAO's activities in the fight against COVID-19

Summary. The article is devoted to the study of the importance of activity in a pandemic. Definition of the main normative acts which will regulate new circumstances of air transportation. The article considers the role of ICAO as a specialized universal organization in the field of civil aviation. It was examined that the activities of ICAO did not escape the developing countries, in particular, the organization appealed to its member states to ensure the continued operation of local airports and access to all evacuation and humanitarian assistance services. It has been established that the timely delivery of humanitarian aid is the basis of humanitarian diplomacy in the context of the crisis caused by the COVID-19 pandemic. ICAO justifies the need to create "Air Health Corridors", which will simplify the movement of aircraft carrying medical cargo. The concept of such corridors provides that flights will be serviced by crews who are regularly inspected for the absence of COVID-19, and at airports aircraft will also be met by inspected staff. ICAO also recommended that, when applying the necessary movement protocols to the humanitarian flight crew, States avoid the decommissioning of urgently needed personnel by quarantining them for extended periods of time.

COVID-19 has only widened the gap between developing and developed countries. States were unprepared for such an epidemiological and economic shock. Developing countries, especially in the field of economy, including aviation and tourism, need a separate legal regulation of more favorable conditions for overcoming the consequences of the COVID-19 crisis. The recommendations are designed to assist States in developing a contingency plan for any communicable disease that poses a serious risk to public health in the field of civil aviation. Following the WHO's assessment of the spread of COVID-19 as a pandemic, ICAO regularly updates its recommendations, emphasizing the need to develop a special algorithm for the transportation of humanitarian aid, repatriation and transportation that is relevant and urgent in connection with the spread of the pandemic. Thus, ICAO is a universal and coordinating organization in the field of civil aviation, at the initial stage of distribution of COVID-19 was late with the adoption of recommendations to limit international air traffic, which contributed to the spread of the pandemic around the world. In its activities, ICAO was guided by the recommendations and decisions of the WHO, as the coordinating universal organization in the field of health.

Key words: ICAO Council, WHO, COVID-19, International Health Regulations, Chicago Convention of 1944.

ОРГАНІЗАЦІЯ СУДОВИХ
І ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

*Дурнов Є. С.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри історії, держави та права
Національної академії внутрішніх справ*

ІНСТИТУТ АДВОКАТУРИ В РОКИ СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Анотація. Актуальність статті полягає в тому, що набуття Україною статусу незалежної держави у 1991 році поставило перед молодією країною цілу низку завдань соціально-економічного та політичного характеру, вирішення яких потребувало серйозних зусиль з боку законодавця. Одним із інститутів, який вимагав серйозних змін, був інститут адвокатури. Важливість вирішення цього проблемного питання обумовлена тим, що адвокатура є комплексним проявом як державного, так і суспільного інтересу, оскільки саме через адвокатуру і завдяки їй правова держава реалізує можливість забезпечення своїм громадянам їх прав і свобод. З одного боку, діяльність адвокатів має конституційно обумовлений державно-значимий характер, а з іншого боку, адвокати мають бути максимально незалежними від держави, щоб ефективно захищати громадян і юридичних осіб від адміністративного свавілля. Адвокатура – це унікальне юридичне явище, єдина організація, яка виконує державну (публічно-правову) функцію і не є при цьому державним органом. Адвокатура, навпаки, зберігає незалежність від держави [1, с. 431]. Втім, комплексне дослідження такого явища, як адвокатура, є неможливим без комплексного аналізу його становлення в Україні, зокрема у період з 1991 по 1996 роки, адже саме в цей час, на нашу думку, були закладені найбільш важливі підвалини для розвитку сучасної адвокатури в нашій державі [2].

Метою статті є розгляд інституту адвокатури в роки становлення незалежної України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж перейти безпосередньо до історико-правового аналізу становлення адвокатури в Україні у зазначений історичний період, слід назвати два міжнародні документи, які безпосередньо вплинули на розвиток адвокатури в Україні. Першим є Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства від 1 жовтня 1988 року, метою якого є подальший розвиток інтеграції в рамках Європейського Співтовариства і розширення міжнародної діяльності адвокатів у країнах Співтовариства, що викликало необхідність розроблення загальних правил, що застосовуються до адвокатів, як судових захисників, так і консультантів з юридичних питань, які займаються міжнародною практикою у країнах Співтовариства. Однією з цілей прийняття цього Кодексу є також намагання полегшити ускладнення, що виникають у результаті застосування так званої подвійної деонтології [3].

Відповідно до зазначеного Кодексу, у будь-якому правовому суспільстві адвокату відведено особливу роль; його призначення не обмежено сумлінним виконанням свого обов'язку у межах закону. Адвокат має діяти в інтересах права загалом, як і в інтересах тих, чиї права й свободи йому довірено захищати; не лише виступати в суді від імені клієнта, але й надавати йому юридичну допомогу у вигляді порад і консультацій. У зв'язку з цим на адвоката покладено цілий комплекс зобов'язань як юридичного, так і морального характеру, які часто вступають у взаємну суперечність [3].

Постановка проблеми. Набуття Україною статусу незалежної держави у 1991 році поставило перед молодією країною цілу низку завдань соціально-економічного та політичного характеру, вирішення яких потребувало серйозних зусиль з боку законодавця. Одним із інститутів, який вимагав серйозних змін, був інститут адвокатури. Важливість вирішення цього проблемного питання обумовлена тим, що адвокатура є комп-

лексним проявом як державного, так і суспільного інтересу, оскільки саме через адвокатуру і завдяки їй правова держава реалізує можливість забезпечення своїм громадянам їхніх прав і свобод. З одного боку, діяльність адвокатів має конституційно обумовлений державно-значимий характер, а з іншого боку, адвокати мають бути максимально незалежними від держави, щоб ефективно захищати громадян і юридичних осіб від адміністративного свавілля. Адвокатура – це унікальне юридичне явище, єдина організація, яка виконує державну (публічно-правову) функцію і не є при цьому державним органом. Адвокатура, навпаки, зберігає незалежність від держави [1, с. 431]. Втім, комплексне дослідження такого явища, як адвокатура, є неможливим без комплексного аналізу його становлення в Україні, зокрема у період з 1991 по 1996 роки, адже саме в цей час, на нашу думку, були закладені найбільш важливі підвалини для розвитку сучасної адвокатури в нашій державі [2].

Метою статті є розгляд інституту адвокатури в роки становлення незалежної України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж перейти безпосередньо до історико-правового аналізу становлення адвокатури в Україні у зазначений історичний період, слід назвати два міжнародні документи, які безпосередньо вплинули на розвиток адвокатури в Україні. Першим є Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства від 1 жовтня 1988 року, метою якого є подальший розвиток інтеграції в рамках Європейського Співтовариства і розширення міжнародної діяльності адвокатів у країнах Співтовариства, що викликало необхідність розроблення загальних правил, що застосовуються до адвокатів, як судових захисників, так і консультантів з юридичних питань, які займаються міжнародною практикою у країнах Співтовариства. Однією з цілей прийняття цього Кодексу є також намагання полегшити ускладнення, що виникають у результаті застосування так званої подвійної деонтології [3].

Відповідно до зазначеного Кодексу, у будь-якому правовому суспільстві адвокату відведено особливу роль; його призначення не обмежено сумлінним виконанням свого обов'язку у межах закону. Адвокат має діяти в інтересах права загалом, як і в інтересах тих, чиї права й свободи йому довірено захищати; не лише виступати в суді від імені клієнта, але й надавати йому юридичну допомогу у вигляді порад і консультацій. У зв'язку з цим на адвоката покладено цілий комплекс зобов'язань як юридичного, так і морального характеру, які часто вступають у взаємну суперечність [3].

Доцільно також зазначити положення, які були прийняті Конгресом ООН з попередження злочинів у серпні 1990 року. Цим конгресом було затверджено «Основні положення про

роль адвокатів», які в подальшому було закладено в основу формування українського законодавства про адвокатуру. Отже, відповідно до цього Положення, основними гарантіями діяльності адвокатів є те, що уряди мають забезпечити можливість здійснювати їх професійні обов'язки без залякування, перешкод, завдання турботи й недоречного втручання; можливість вільно пересуватися й консультувати клієнта у своїй країні та за кордоном; виключення можливості піддавати покаранню або погрожувати його застосуванням та можливості обвинувачення, адміністративних, економічних та інших санкцій за дії, здійснювані відповідно до визнаних професійних обов'язків, стандартів та етичних норм. Там, де безпека адвокатів перебуває під загрозою у зв'язку з виконанням професійних обов'язків, вони мають бути адекватно захищені владою [4].

Окрему увагу доцільно приділити Інструкції про оплату юридичної допомоги, що надається адвокатами громадянам, підприємствам, закладам, організаціям і кооперативам, від 10 квітня 1991 року, якою було закріплено, що основним принципом оплати праці за юридичну допомогу, яка надається адвокатами громадянам, підприємствам, установам, організаціям і кооперативам, є угода між адвокатом та особою, яка звернулася по допомогу. Під час оплати за угодою громадянину належить право вибору конкретного адвоката. За відсутності угоди про оплату між адвокатом і особою, яка звернулася за юридичною допомогою, оплата встановлюється адвокатом чи керівником юридичної консультації (іншого об'єднання) за мінімальними ставками, передбаченими цією Інструкцією. У такому ж порядку встановлюється розмір оплати за юридичну допомогу під час віднесення її на рахунок держави у випадках, передбачених Законом [5].

Переходячи безпосередньо до аналізу новітнього вітчизняного законодавства, перш за все маємо зазначити, що з 1991 року, відповідно до Закону України «Про підприємництво», допускаються особи для здійснення юридичної практики за ліцензією, яка видається Міністерством юстиції особам, котрі мають юридичну освіту. Згідно з чинним законодавством, в Україні до участі в ролі захисників допускалися близькі родичі, законні представники, а також інші особи. В цей час постає гостро проблема організаційного оформлення адвокатури, що, нарешті, вирішило би питання її незалежності [6].

Першим нормативно-правовим актом, який був покликаний врегулювати діяльність адвокатів в Україні, став Закон України «Про адвокатуру» від 19 грудня 1992 року (втратив чинність). Приймаючи цей Закон, законодавець намагався вирішити низку проблем, зокрема відсутність незалежної самоврядної професійної адвокатури, що перешкоджало розвитку адвокатури в Україні; поступове законодавче звуження обсягу професійних прав адвокатів та відсутність реальних гарантій адвокатської діяльності; несприятлива система оподаткування і, як наслідок, існування паралельно з адвокатурою підприємницької юридичної діяльності; недосконалий механізм призначення адвоката захисником у кримінальному процесі та мізерна оплата його допомоги з державного бюджету України; відсутність джерела достовірної інформації про чисельність та персональний склад осіб, які здійснюють адвокатську діяльність; відсутність дієвого механізму підвищення кваліфікації адвокатів [7; 8].

Отже, Законом України «Про адвокатуру» від 19 грудня 1992 року вперше було визначено, що адвокатура України є добровільним професійним громадським об'єднанням,

покликаним сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, надавати їм іншу юридичну допомогу [9]. Крім того, Законом вперше було встановлено, що адвокатом може бути особа, яка має вищу юридичну освіту, підтвержену дипломом України або, відповідно до міжнародних договорів України, дипломом іншої країни, стаж роботи у галузі права не менше двох років, володіє державною мовою, склала кваліфікаційні іспити, одержала в Україні свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю та прийняла Присягу адвоката України.

Щодо цього нормативно-правового акта варто погодитися з точкою зору І.Є. Марочкина, який у своєму науково-правовому дослідженні зазначав, що Закон України «Про адвокатуру» від 1992 року суттєво розширив спектр професійних прав адвокатів, передбачив гарантії адвокатської діяльності, які передусім служать меті надання адвокатуві максимальних можливостей для захисту та представництва прав і законних інтересів громадян України. Автор підкреслив, що Закон докорінно змінив роль та місце адвокатури в суспільстві, закріпив підвалини діяльності цього найважливішого правозахисного інституту як дійсно незалежного. Закон України «Про адвокатуру» був першим законом про адвокатську професію у пострадянському просторі, який заклав високий демократичний потенціал функціонування адвокатури на користь людині [10].

Позитивним моментом у вищезазначеному Законі слід назвати те, що його положеннями (зокрема, статтею 4) були закріплені принципи та організаційні форми діяльності адвокатури. Так, адвокатура України здійснює свою діяльність на принципах верховенства закону, незалежності, демократизму, гуманізму і конфіденційності. Адвокат має право займатись адвокатською діяльністю індивідуально, відкрити своє адвокатське бюро, об'єднуватися з іншими адвокатами в колегії, адвокатські фірми, контори та інші адвокатські об'єднання, які діють відповідно до цього Закону та статутів адвокатських об'єднань. Адвокатські об'єднання діють на засадах добровільності, самоврядування, колегіальності та гласності. Реєстрація адвокатських об'єднань проводиться у порядку, визначеному законом. Адвокатські об'єднання набувають статусу юридичної особи з моменту їх державної реєстрації відповідно до закону. Дані державної реєстрації включаються до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців шляхом внесення відповідного запису в порядку, встановленому законом для державної реєстрації юридичних осіб. Слід зазначити, що в цьому контексті Закон України «Про адвокатуру» від 1992 року є більш прогресивним, ніж новий Закон «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

В контексті нашого дослідження слід назвати своєрідну новелу Закону від 1992 року. Так, статтею 19 Закон України «Про адвокатуру» визначав, що адвокати та адвокатські об'єднання можуть створювати регіональні, загальнодержавні й міжнародні спілки та асоціації. Спілки та асоціації адвокатів представляють інтереси адвокатів у державних органах та об'єднаннях громадян, захищають соціальні та професійні права адвокатів, здійснюють методичну й видавничу роботу, сприяють підвищенню професійного рівня адвокатів, можуть створювати спеціальні фонди та діють відповідно до своїх статутів. Відзначимо, що хоче Законом «Про адвокатуру» 1992 року було задекларовано, що адвокатура є добровільним

професійним громадським об'єднанням, проте фактично це об'єднання складалось із кваліфікаційно-дисциплінарних комісій в областях та Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури. Проте оскільки формування таких комісій здійснювалось не тільки за участі адвокатів (членами КДКА також були представники судової влади, органів місцевого самоврядування та місцевих управлінь юстиції), то цю структуру навряд чи можна назвати адвокатським самоврядуванням, хоча зазначені органи виконували чимало дій, спрямованих на забезпечення реалізації адвокатами своїх функцій [11, с. 26].

Досліджуючи зазначений вище нормативно-правовий акт, маємо сказати, що Закон України «Про адвокатуру» від 1992 року був одним із перших законодавчих актів, який передбачав дотримання Правил адвокатської етики як одного з основних зобов'язань адвоката, які він бере на себе, приймаючи Присягу адвоката України. З огляду на наведені міркування були створені ці Правила, щоправда, лише у 1999 році задля уніфікованого закріплення традицій і досвіду української адвокатури у сфері тлумачення норм адвокатської етики, а також загальноновизнаних норм і правил, прийнятих у міжнародному адвокатському співтоваристві [12]. Ці Правила покликані служити системою орієнтирів для адвокатів України під час збалансування, практичного узгодження ними своїх багатоманітних професійних прав і обов'язків відповідно до статусу, основних завдань адвокатури та принципів її діяльності, визначених Конституцією України, Законом України «Про адвокатуру» та іншими законодавчими актами України, а також мають закріпити єдину систему критеріїв оцінки етичних аспектів поведінки адвоката у дисциплінарному здійсненні кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури під час оскарження дій адвоката, тобто таких, які порушують Присягу адвоката через порушення Правил адвокатської етики. Норми цих Правил не скасовують положення чинного законодавства про адвокатуру і не замінюють їх, а доповнюють і конкретизують його.

З огляду на зазначене вище можемо констатувати, що, беззаперечно, прийняття Закону України «Про адвокатуру» від 1992 року було своєрідним проривом для вітчизняного законодавця, адже саме цей нормативно-правовий акт дав змогу вивести діяльність адвокатів у нашій державі на новий якісно високий рівень. Втім, варто відзначити, що прийняттям зазначеного вище Закону законодавець не обмежився.

Окрему увагу доцільно приділити підзаконним нормативно-правовим актам, що були прийняті роком раніше, ніж Закон України «Про адвокатуру», зокрема йдеться про такі акти, які визначали порядок оплати праці адвокатів.

Порядок оплати праці адвокатів з надання юридичної допомоги у кримінальних справах, який було затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 15 листопада 1991 року № 315 [13]. Порядком передбачалось, що оплата праці адвокатів з надання юридичної допомоги в кримінальних справах громадянам, звільненим органом дізнання, попереднього слідства, прокурором або судом від плати за юридичну допомогу, а також у випадках, коли адвокат брав участь у дізнанні, попередньому слідстві та в суді за призначенням, провадиться за рахунок республіканського бюджету.

Положення «Про порядок оплати праці адвокатів за надання юридичної допомоги громадянам у кримінальних справах», затверджене Міністерством юстиції України та Міністерством фінансів України 27 листопада 1991 року.

Водночас слід відзначити, що упродовж 1991 року було прийнято низку інших підзаконних нормативно-правових актів, якими визначалось, що оплата послуг адвоката здійснюється на засадах погодження суми оплати між ним та особою, яка звернулася по допомогу.

Окрім того, існувала низка інших положень та інструкцій, якими було прописано основні принципи оплати юридичної допомоги, а саме погодження суми гонорару між адвокатом і особою, яка звернулася по правову допомогу.

Наступним актом, на який слід звернути увагу, є Постанова Кабінету Міністрів «Про порядок реєстрації адвокатських об'єднань» від 27 квітня 1993 року, якою закріплювалось, що реєстрація адвокатських колегій, фірм, контор та інших адвокатських об'єднань провадиться в Укрдержреєстрі. Для реєстрації адвокатського об'єднання до Укрдержреєстру подаються заява, підписана уповноваженим представником об'єднання; статут адвокатського об'єднання; установчий договір чи протокол зборів адвокатів про створення адвокатського об'єднання; дані про кількісний склад адвокатського об'єднання, наявність у його членів свідоцтв про право на заняття адвокатською діяльністю; документ про внесення плати за реєстрацію [14]. Зареєстрованому адвокатському об'єднанню присвоюється відповідний номер, що вноситься до Реєстру адвокатських об'єднань. У Реєстрі зазначаються дата надходження документів, назва адвокатського об'єднання і місце його знаходження, дата затвердження статуту, дата реєстрації об'єднання, відомості про зміни, що сталися у статутних документах, сума внесеної плати. Якщо статутні або інші документи, подані до реєстрації адвокатського об'єднання, суперечать законодавству України, приймається рішення про відмову в реєстрації, яке в 10-денний термін надсилається заявникові.

Серед інших нормативно-правових актів слід також розглянути Указ Президента України від 5 травня 1993 року № 155/93, яким були затверджені Положення «Про кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури» та «Про Вищу кваліфікаційну комісію адвокатури». Ці нормативно-правові акти вже втратили свою чинність, втім, свого часу вони якісно вплинули на подальший розвиток досліджуваного у роботі інституту.

Так, відповідно до Положення «Про кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури», кваліфікаційно-дисциплінарна комісія діє у складі двох палат, а саме атестаційної та дисциплінарної. Атестаційна палата кваліфікаційно-дисциплінарної комісії розглядає заяви осіб, які мають намір займатися адвокатською діяльністю; допускає осіб або відмовляє їм у допуску до складання кваліфікаційних іспитів; приймає кваліфікаційні іспити; ухвалює рішення про видачу або відмову у видачі свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю [15]. Отже, особа, яка має намір займатися адвокатською діяльністю, подає до атестаційної палати кваліфікаційно-дисциплінарної комісії заяву, нотаріально засвідчену копію диплома про вищу юридичну освіту, документ, що підтверджує стаж роботи за фахом юриста або помічника адвоката не менше двох років та документ про місце роботи й посаду на момент подання заяви.

Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія видає свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю; приймає Присягу адвоката України; припиняє відповідно до цього Положення адвокатську діяльність, анулює свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю та рішення атестаційної палати про видачу такого свідоцтва; здійснює контроль за додержанням

адвокатами зобов'язань, що впливають з Присяги адвоката України, актів законодавства України та Правил адвокатської етики; виявляє причини та умови, що сприяли вчиненню адвокатами дисциплінарних проступків, наданню правової допомоги на низькому професійному рівні, а також розробляє рекомендації стосовно заходів щодо усунення цих причин та умов; ухвалює рішення про підвищення кваліфікації адвокатів та організує їх виконання; обирає представників до складу Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури. У разі грубого порушення адвокатом вимог Закону України «Про адвокатуру», інших актів законодавства й Присяги адвоката України кваліфікаційно-дисциплінарна комісія рішення про припинення адвокатської діяльності та анулювання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю приймає на підставі рішення дисциплінарної палати тієї ж комісії про накладання відповідного дисциплінарного стягнення. Якщо комісія не погодиться з рішенням палати, вона може його скасувати і повернути справу на новий розгляд у дисциплінарну палату з поновленням строку розгляду справи або своїм рішенням закрити дисциплінарну справу.

Щодо Положення «Про Вищу кваліфікаційну комісію адвокатури», то, відповідно до зазначеного нормативно-правового акта, вища кваліфікаційна комісія адвокатури розглядає скарги на рішення кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури або їх палат про відмову в допуску до кваліфікаційних іспитів; відмову у видачі свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю; анулювання рішення атестаційної палати про видачу свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю; накладання на адвоката дисциплінарного стягнення; припинення адвокатської діяльності та анулювання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю; на дії кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури, їх палат або членів палат, вчинені з порушенням чинного законодавства; розробляє і затверджує програми і порядок складання кваліфікаційних іспитів особами, які виявили намір займатися адвокатською діяльністю, порядок видачі та анулювання свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю; здійснює контроль за діяльністю кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури, аналізує практику застосування ними Закону України «Про адвокатуру», Положення про кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури, актів, прийнятих Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури, розробляє і вживає заходів щодо поліпшення роботи цих комісій; схвалює Правила адвокатської етики; встановлює порядок здійснення контролю за додержанням адвокатами зобов'язань, що впливають із Присяги адвоката України, актів законодавства України, Правил адвокатської етики, порядок організації та проведення перевірок, передбачених пунктом 18-1 Положення про кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури; затверджує Положення про Єдиний реєстр адвокатів України, складає, веде й систематично оприлюднює цей Реєстр; затверджує зразок ордера, що використовується адвокатом для підтвердження своїх повноважень з представництва або захисту клієнта; виготовляє за встановленим зразком бланки свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю; встановлює порядок і форми підвищення кваліфікації адвокатів та координує роботу кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури з цих питань; вживає заходів щодо усунення порушень вимог несумісності адвокатської діяльності з іншими видами роботи та причин і умов, що сприяли вчиненню інших порушень законодавства.

Наступним і найголовнішим, надзвичайно актуальним у ракурсі досліджуваного питання політико-правовим актом, який суттєво вплинув на подальший розвиток інституту адвокатури в Україні, стала Конституція України, яка була прийнята 28 червня 1996 року. Важливість прийняття цього акта пояснюється тим, що Конституція – це основа всього законодавства держави. Сьогодні у світі є понад 200 державних і 300 федеральних конституцій. Конституція (від лат. «устрій, установлення, упорядкування») – це нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили, який приймається та змінюється в особливому порядку, є юридичною базою для прийняття іншого законодавства України, регулює суспільні відносини, які визначають організацію державної влади, а також взаємовідносини держави із суспільством, людиною і громадянином [16].

Так, Конституція України наділила адвокатуру певними конституційними повноваженнями, зокрема статтею 59 передбачено право кожного на правову допомогу і на вільний вибір захисника, статтею 63 гарантовано право на захист підозрюваному, статтею 29 дозволено кожному заарештованому чи затриманому користуватися правовою допомогою захисника [17]. Слід також назвати статтю 131-2 Основного Закону, якою було передбачено, що для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура. Державою гарантується незалежність адвокатури. Засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні визначаються законом. Виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення. Втім, законом можуть бути визначені винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, щодо виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена [18].

Висновки. Отже, більшість названих нормативно-правових актів, які були прийняті у 1991–1996 роках, уже втратили свою чинність, однак при цьому саме окреслені Закони та підзаконні акти стали підґрунтям для розвитку адвокатури в Україні, адже за їх допомогою було закладено основу для проведення подальших реформ у цьому напрямі. Особлива роль, на нашу думку, відводиться Конституції України 1996 року, яка визнала, що адвокатура дійсно є важливим інститутом демократії і дає змогу забезпечити захист законних прав та інтересів людини й громадянина.

Література:

1. Подоляка А.М. Захист прав і свобод громадян засобами адвокатури. *Форум права*. 2009. № 1. С. 429–433.
2. Вільчик Т.Б. Реалізація принципу незалежності професійної діяльності адвокатів у взаєминах з державною владою. *Вісник Академії адвокатури України*. 2014. Т. 11. № 2. С. 63–74.
3. Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства. *Кодекс ЄЕС* від 1 жовтня 1988 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_343/conv.
4. Основні положення про роль адвокатів. *Положення ООН* від 1 серпня 1990 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_835.
5. Інструкції про оплату юридичної допомоги, що надається адвокатами громадянам, підприємствам, закладам, організаціям і кооперативам : затверджено Міністром СРСР 10 квітня 1991 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0012400-91/conv>.
6. Боярський Б.В. Історія становлення адвокатури в Україні. URL: http://www.rusnauka.com/3_KAND_2007/Pravo/18843.doc.htm.

7. Розвиток демократичних засад організації *Адвокатури* України. URL: <http://studies.in.ua/advokatura-ukrainy/3888-rozvitok-demokraticnih-zasad-organazacii-advokaturi-ukrayini.html>.
8. Погорецький М.А., Яновська О.Г. *Адвокатура* України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 368 с.
9. Про адвокатуру : Закон України від 19 грудня 1992 року № 2887-ХІІ.
10. Марочкін І.Є., Сібільова Н.В., Тихий В.П. та ін. Організація судових та правоохоронних органів : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Харків : ТОВ «Одіссей», 2007. 528 с.
11. Чернобай О.В. Закон України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» (деякі підсумки реалізації). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 6. С. 25–29.
12. Історія адвокатури України (в незалежній Україні) // Офіційний веб-сайт Ради адвокатів міста Києва URL: <https://kmdka.com/advokatura/istoriya-advokatury-ukrayiny/v-nezalezhniy-ukrayini>.
13. Про порядок оплати праці адвокатів по наданню юридичної допомоги у кримінальних справах : Постанова КМУ від 15 листопада 1991 року № 315.
14. Про порядок реєстрації адвокатських об'єднань : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 квітня 1993 року № 302.
15. Положення про кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури : затверджено Указом Президента України від 5 травня 1993 року № 155/93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/155/93/conv>.
16. Шапгала Н.К., Задорожня Г.В. Конституційне право України : навчальний посібник. Дніпропетровськ : Лізунов-Прес, 2012. 472 с.
17. Баулін О.В., Лебідь В.І., Матвеев П.С., Пожидаєва М.А. *Адвокатський іспит: підготовчий курс : навчальний посібник*. Київ : Алерта, 2013. 736 с.
18. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР.

Durnov Ye. The bar during establishment of independent Ukraine

Summary. The relevance of the article is that Ukraine's acquisition of the status of an independent state in 1991 posed a number of socio-economic and political challenges

to the young country, the solution of which required serious efforts on the part of the legislator. One of the institutions that required major changes was the Institute of Advocacy. The importance of solving this problem is due to the fact that the legal profession is a complex manifestation of both state and public interest, because it is through the legal profession and through it the rule of law realizes the possibility of providing its citizens with their rights and freedoms. The activity of lawyers, on the one hand, has a constitutionally determined state-significant character, and on the other hand, lawyers must be as independent as possible from the state in order to effectively protect citizens and legal entities from administrative arbitrariness. It was found that the Law of Ukraine "On Advocacy" of 1992 was one of the first legislative acts, which provided for compliance with the Rules of Ethics as one of the main obligations of a lawyer, which he assumes when taking the Oath of Lawyer of Ukraine. Based on the above considerations, these Rules were created, however, only in 1999 in order to unify the traditions and experience of the Ukrainian bar in the field of interpretation of legal ethics, as well as generally accepted rules and regulations adopted by the international legal community. It is emphasized that the state guarantees the independence of the bar. The principles of organization and activity of the bar and the practice of advocacy in Ukraine are determined by law. Only a lawyer represents another person in court, as well as defends against criminal charges. It is concluded that most of the above regulations, which were adopted in 1991–1996, have expired, but it is the outlined Laws and bylaws became the basis for the development of the bar in Ukraine, because, with their help was laid basis for further reforms in this direction. In our opinion, a special role is given to the Constitution of Ukraine of 1996, which recognized that the bar is indeed an important institution of democracy and allows protecting the legitimate rights and interests of man and citizen.

Key words: arrested, detained, legal assistance, legitimate interests, regulations.

*Легких К. В.,**кандидат юридичних наук, доцент, адвокат,
завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики
Академії адвокатури України*

СПРАВЕДЛИВІСТЬ У СУДОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ДАВНЬОРИМСЬКОЇ ДОБИ

Анотація. З урахуванням обраної теми дослідження стаття присвячена формуванню підходу до запозичення позитивного досвіду відправлення судочинства в Давньому Римі з погляду дотримання справедливості в країні, де суди принципово позбавлені можливості створювати закони або вносити зміни до них, в Україні (окрім, звичайно, Конституційного Суду України, діяльність якого останнім часом прямо впливає на законотворчість). Установлено, що основою формування уявлення про справедливість, справедливе судочинство, правду та загальне благо в межах періоду, що досліджується, була максимально вивірена доцільність, раціональність і практицизм. Визначено, що такий підхід до поширення ідей справедливого судочинства був насамперед адекватним і необхідним з урахуванням соціальних, економічних і політичних викликів і чинників досліджуваної доби. Виходячи з аналізу чинників, що сприяли формуванню уявлень про справедливість у давньоримську добу, визначено, що справедливість у професійній діяльності судів проявляється не в механічному слідуванні писаним законам, а й у можливості за необхідності вийти за його межі для загального блага. У межах наукового пошуку висловлена пропозиція про можливість надання суддям процесуального інструментарію, що дасть змогу час від часу змінювати закон засобами усунення колізій чи прогалин, якщо це потрібно для справедливості як балансу між такими категоріями, як «істина» та «правда». З метою формування висновків і подальшого предмета наукового пошуку проведено аналіз основних етапів розвитку Римської імперії. Крізь призму такого аналізу визначено, що справедливість і судовий процес у царський період мали ситуативний, стихійний і зародковий з погляду цивілізованої людини характер. Утома від самоуправства й безладдя, яке панувало в царський період, детермінувала новий, більш прогресивний з погляду права етап – республіканський, що характеризувався не тільки іншою формою правління, а й появою першої писаної збірки законів. Визначено, що ідея про необхідність «справедливості для всіх», що забезпечувалася в тому числі й через залучення до судочинства людей, які користувалися беззаперечним авторитетом і повагою, характерна саме для римлян (на противагу грецькій моделі). Установлено, що ідея справедливості (справедливого судочинства в умовах практичної реалізації принципу поділу влади) не перебуває в прямій залежності від рівня культурного, цивілізаційного розвитку держави.

Ключові слова: судочинство давньоримської доби, усунення судом колізій і прогалин у законодавстві, раціональність і практицизм як основа справедливого судочинства.

Постановка проблеми. Ідея справедливості в судовій діяльності давньоримської доби є широким предметом дослідження, позаяк вона розвивалася протягом тривалого часу.

Однак дослідники цієї доби розвитку вказаної частини людства розділили її на декілька етапів, кожний із яких характеризувався власним підходом до вирішення проблеми справедливості в діяльності протосудів.

Оцінювання та характеристика зазначених етапів розвитку невіддільні від ідеологічної основи створення імперії, якою була «максимально вивірена доцільність».

Не залишаючи поза увагою своєї свідомості аспекти містицизму, римляни в питаннях права та відправлення правосуддя були абсолютно раціональними.

Уявлення про справедливість у професійній діяльності судів, на нашу думку, проявляється не в механічному слідуванні писаним законам, а й у можливості за необхідності вийти за його межі для загального блага. Концепція «дерева, що росте й розвивається» Європейського суду з прав людини яскраво підкреслює ідею, яку умовно охарактеризуємо як «своєчасну справедливість»: текст статей Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод не змінюється, однак розвивається, переоцінюється й формується практика їх застосування в конкретний проміжок часу з урахуванням усіх чинників на межі свободи розсуду держави та загальноєвропейського консенсусу.

Ми свідомо обрали Давній Рим як приклад у питаннях формування сучасної ідеї справедливості. Раціональність і послідовність у вирішенні судових проблем досліджуваного історичного періоду заслуговує на увагу. Необхідно зазначити, що праці глосаторів, постглосаторів й запозичення, які стали основою перших варварських правд (а згодом і вітчизняного законодавства), заслуговують на окреме наукове дослідження, зосереджене на оцінці виникнення думки про справедливий суд.

Феномену формування давньоримського права та його впливу на сучасну континентальну правову систему приділяли увагу багато науковців, а саме: Н. Боголепов, Ю. Заблоцька, В. Коростелін, Л. Кофанов, Г. Мальцев, К. Митюков, О. Пилипчук, І. Покровський, В. Хвостов та інші.

Проте проблема визначення причин виникнення в Давньому Римі наближеного до ідеального бачення сутності справедливого судочинства, зокрема, й із сучасної точки зору залишалася поза межами уваги більшості з них, що зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

З часу виникнення Давнього Риму й до моменту його занепаду, мешканці вказаної території розробили свою систему усунення негативних явищ законотворення, які шкодили передусім торгівлі з мешканцями підкорених територій.

Архаїчні, однак шановані римлянами закони XII таблиць не були розраховані на товарний обіг із мешканцями таких територій. «Кримінальні» закони були розраховані виключно

на громадян Риму, і ніяких сумнівів у їх відповідності часу (або необхідності ревізії) не виникало. Проте з правом цивільним усе не було так однозначно.

Річ у тім, що правочин, учинений не в Римі, підлягав укладенню за правилами XII таблиць (на нашу думку, у надто рутинній і зазвичай церемоніальній формі), що не завжди можна було влаштувати, наприклад, в Іудеї, де діяли свої правила укладення правочинів з нерухомим майном.

Одна з причин збереження римлянами влади над підкореними територіями полягала в чіткому й неухильному забезпеченні права приватної власності й правил «місцевого» цивільного права (якщо можна було його тоді так назвати).

А отже, набувач нерухомості за межами Риму, де не діяли закони XII таблиць, міг стати набатьківшині відповідачем у справі про визнання такого правочину недійсним з причин недотримання вказаних вище процедур. Навряд це влаштувало представників войовничої частини римського соціуму – легіонерів.

Кожного року, беручи участь у виборах на посаду претора (на кшталт нашого голови місцевої адміністрації), кандидат пропонував у тому числі правила торгівельного обігу на захопленій території. Якщо правила задовольняли місцеве населення, його обирали. Рівно на рік. Отже, основне римське священне право XII таблиць не змінювалося, але залишалося дещо видозміненим на певній території.

Метою статті є формування підходу до запозичення позитивного досвіду відправлення судочинства в Давньому Римі з точки зору дотримання справедливості в країні, де суди принципово позбавлені можливості створювати закони або вносити зміни до них, в Україні (окрім, звичайно, Конституційного Суду України, діяльність якого останнім часом прямо впливає на законотворчість).

Виклад основного матеріалу дослідження. Мова не йде про вибірність суддів. У дослідженні ми тяжіємо до ідеї про можливість надання суддям процесуального інструментарію, що дасть час від часу змінювати закон засобами усунення колізій чи прогалин, якщо це потрібно для справедливості як балансу між істиною та правдою.

Тож поглянемо на основні етапи розвитку римської імперії. Необхідно відзначити, що більшість науковців виділяє декілька таких етапів, що зумовлює необхідність оцінювання окремих із них.

Ідея справедливості в здійсненні правосуддя в Давньому Римі не мала абсолютного характеру. Вона залежала від декількох факторів: а) громадянства (на перших етапах віднесення до категорії патриціїв або плебеїв); б) статі; в) свободи.

Усією повнотою давньоримської справедливості користувалися тільки вільні чоловіки, голови сімейств, які мали громадянство Рима.

Як зазначається у Філософії та енциклопедії права в Університеті Святого Володимира, практицизм сприйняття досліджуваної ідеї після завоювання римлянами Давньої Греції принципово сприйняв не абстрактні ідеї Аристотеля, а, навпаки, ідеї стоїцики Платона [1, с. 132].

Максимально спрощуючи, зазначену тезу охарактеризуємо так: якщо ти був народженим вільним і був звільненим з-під влади голови сімейства (більше того створив свою фамілію), то мав можливість розраховувати на максимальне забезпечення справедливості у своїх правах не на дикому, варварському, рівні, а на рівні суду.

Повернемося у своїх розмірковуваннях до етапів розвитку Римської імперії. Як уже зазначалося нами вище, існує декілька підходів до характеристики розвитку Римської імперії, її державності.

Не вдаючись до історичних дискусій, що виходять за межі дослідження, погодимося з точкою зору дослідників, які виділяють такі етапи розвитку римського суспільства:

– царський, що характеризувався одноособним правлінням царя (цезаря) над народом Давнього Риму. Усього, за даними дослідників, їх було сім, останній настільки дискредитував подібну форму правління, що народним зібранням його було піддано вигнанню розпочато інший період – республіканський;

— власне республіканський. “Res Publica” в найбільш вільному перекладі означає «спільна справа». Тобто, якщо таке формулювання не викликає заперечень читача, «народом управляв сам народ» за допомогою найбільш шанованих членів суспільства. Не вдаючись у дати й події, ми лише визнаємо необхідність указати, що на перших етапах такими особами були аристократи (патриції), але згодом плебеї добилися рівних із останніми прав;

– імперський, який дослідники розділяють на два підетапи:

а) принципату, коли імператор іменував себе першим серед консулів, залишаючись формально головою держави, тому що зосереджував у своїх руках основні ключі до влади;

б) домініату, коли імператор із першого в числі консулів став домінусом, тобто володарем над іншими [2].

Спробуємо поглянути на розвиток ідеї суддівської справедливості крізь призму кожного із цих етапів.

Обережно починаючи пошук відповіді на поставлені питання, необхідно зазначити, що на перших етапах розвитку давньоримського суспільства (починаючи від заснування Риму) мислення людей відрізнялося від такого ж процесу умовної «ординарної сучасної людини».

Деякі науковці навіть уважають античний період розвитку сапієнтів доморальним. Про це можна робити висновки з уривків легенд і міфів Давньої Греції та Риму. Якщо боги в давніх греків, а згодом і римлян були жорстокими, зрадливими та злопам'ятними, то людина, маючи в собі частину божественного, просто повинна була наслідувати приклад своїх творців.

Якщо говорити про кримінальне судочинство в досліджуваний період його загалом здійснювали натовпом, особливо не занурюючись у подробиці доказового процесу.

Відповідна думка висловлена в роботі «Зародження і розвиток права в Давньому Римі» О. Пилипчук. Зокрема, вона зазначає, що «у «період царів» кримінальне право носило ще початковий нерозвинутий характер. Сучасного правового принципу «немає ані злочину, ані покарання без закону» ще не існувало. Як не існувало і законів, за якими держава судила б злочинців, тому загальне обурення народу тим чи іншим злочинним діянням проявлялося у формі самосуду, неорганізованої розправи натовпу над злочинцем, яка згодом в історії права отримала назву «суд Лінча». Нерідко злочинці, що скоювали злочинні дії проти одного з членів роду були покарані іншими членами роду із помсти. Держава ж, в межах досліджуваного періоду, ще в такі питання не втручалася. Поняття кримінального процесу, на відміну від цивільного, також ще не існувало» [3, с. 184].

Уявлення про справедливість у судочинстві досліджуваного періоду відрізнялося від сучасного.

Пояснюється це іншими уявленнями про мораль, які були в людей того темпорального етапу розвитку людства. Якщо вірити джерелам, на які посилаються окремі науковці, вони вказують буквально на таке: «... роль суду відіграв цар, до якого з'являлися сторони зі спором. Сам цивільний процес поділявся на дві стадії: справа представлялася певному магістрату (представнику державної влади, начальнику), а потім для остаточного вирішення її передавали до іншої, що цікаво, приватної особи, яка виконувала роль так званого присяжного судді. Такий поділ давав можливість гарантувати винесення неупередженого вироку. І встановлено його було в країні вже наприкінці «періоду царів». Велика кількість спорів вирішувалася методом самоуправства. Тобто одна людина взяла чужу річ, друга повинна відібрати її собі назад. При цьому потрібно було вимовляти відповідні слова, з чого було зрозуміло, що здійснюється не пограбування, а здійснення зобов'язання. Особи ж, які зловживали цими урочистими словами, підлягали кримінальному покаранню. Нерідко такі спори вимагали присутності магістрату, але не як судді для вирішення спору, а як арбітра для охорони правопорядку. З часом, коли державна влада в молодій країні зміцніла й усталася, методи самоуправства, помсти й фізичної розправи стали небажаними, як соціальні прояви, яких не може бути в розвинутому суспільстві. В історії більшості провідних країн державна влада забороняла вказані методи та брала на себе обов'язок вирішення спорів» [4].

Такі дані дають нам можливість зробити висновок, що справедливість і судовий процес у царський період мали ситуативний, стихійний і зародковий, на думку цивілізованої людини, характер.

Утома від самоуправства й безладдя, яке панувало в період, що ми досліджували вище, детермінує новий, більш прогресивний з погляду права етап – республіканський, що характеризувався не тільки формою правління, а й появою першої писаної збірки законів. Її назвали XII таблиць.

Головне питання, яке стоїть перед нами: чи не змінилися погляди на справедливість у цей період і хто відповідав за її дотримання?

Питання дотримання й забезпечення справедливості завжди були сферою інтересів осіб, які своєю працею здобували матеріальні блага, однак з волі однієї особи могли все втратити. І ця воля не завжди базувалася на звичаях або інших правилах. Ці правила матеріалізувалися в думках мешканців Давнього Риму, і вони були матеріалізовані як символ справедливості.

Очевидним є те, що справедливість як добро для всіх, не є досяжною в умовах монархії (обмеженої чи необмеженої). Там, де немає народовладдя, немає справедливості.

Трансформація форми правління змінила погляди народу на уявлення про добро і правду. Право сильного ніхто не може ігнорувати, починаючи з моменту появи життя. Але якщо сильний зловживає цим правом, правління його не буде довгим, адже люди є соціально-біологічними істотами.

Довго терпіти неправду й несправедливість не буде ніхто. Цього нас учить історія: Богдан Хмельницький, гайдамаки, Ян Гус, численні селянські повстання по всій Європі й Азії. «Чи блакитна кров проллється, як пробити пану груди?», – писала Леся Українка, віршами промовляючи квінтесенцію рівності.

Невипадковим є вибір саме римського права як джерела ідеї справедливості в судочинстві. Грецька модель була дещо абстрактною, хоча й не позбавленою вишуканості.

Римляни переслідували конкретну мету, підлаштовуючи відповідні ідеї для її досягнення. Влада над усім світом – так можна охарактеризувати цю всепоглинаючу мету. Лишаючи за межами дослідження причини виникнення такої мети, маємо підкреслити, що думка про необхідність «справедливості для всіх», що забезпечувалася в тому числі й через залучення до судочинства людей, які користувалися беззаперечним авторитетом і повагою, характерна саме для римлян.

На нашу думку, відповідне бачення виникло вперше саме в Давньому Римі періоду республіки. Розподіл влади убезпечив її від узурпації окремими особами, став «золотою ерою» забезпечення суддівської справедливості.

Не можна сказати, що така система є ідеальною з погляду правосуддя. Але навіть за наявності антилюдських, рабовласницьких, центрострімких та інших незрозумілих сучасній людині ідей з'явилися перші паростки відродження людства з дикості й варварства – справедливість і добро.

Саме по собі правосуддя, як і раніше, залежало від багатьох факторів. Усе залежало від конкретних обставин: «Так, усе чоловіче населення Риму поділялося на п'ять класів, відповідно до майнових статків. Їх називали *classici*. Кожний із класів виставляв відповідне число військових загонів – центурій. Найбідніші прошарки населення, які не входили до жодного класу, називалися пролетаріями (від лат. *Proles* – потомство). Уважалося, що всім багатством цих людей було лише потомство. Поступово плебеї отримували все більші й більші права, стали входити до сенату» [5].

Головним надбанням цього періоду стало усвідомлення, що право сильного в цій спільноті замінюється чимось більшим, чимось більш вагомим – правом справедливого суду.

Концентрація влади в руках однієї особи (Цезар, Октавіан Август і їх наступники) негативно вплинула на ідею, що ми досліджуємо.

Висновки. Аналіз, наведений вище, дає змогу резюмувати, що ідея справедливості не перебуває в прямій залежності від рівня культурного, цивілізаційного розвитку. Рівність незалежно від раси, а згодом і статі, раціональність і практицизм стають першим кроком до справедливості.

Відомий журналіст Александр Борис де Пфедфель-Джонсон (менш відомий як Прем'єр-міністр Великої Британії Борис Джонсон) у роботі «Омріяний Рим» влучно зауважив, що в прагненні до економічного й політичного союзу сучасним європейським лідерам властиво звертатися, хоч й опосередковано, до надбань Риму [6]. Такий його висновок пов'язаний саме з позитивною оцінкою Давнього Риму як «системи». Уважаємо, що теза про ефективність і раціональність такої системи може бути поширена й на питання судочинства.

Література:

1. Кн. 1 : Філософія та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира / уклад. І.С. Гриценко, В.А. Короткий ; за ред. І.С. Гриценко. Київ, 2011. 560 с.
2. Орленко В.І. Історія держави і права зарубіжних країн : посібник для підготов. до іспитів. 3-є вид., стереотип. Київ : Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2008. 244 с.
3. Пилипчук О.О. Зародження і розвиток права в давньому Римі (середина VIII–VI ст. до н.е.). *Історія науки і техніки*. 2018. Т. 8. Вип. 1. С. 179–190. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ictnt_2018_8_1_20.
4. Кофанов Л.Л. *Lex et Ius: возникновение и развитие римского права в VIII–III вв. до н.э.* Москва : Статут, 2006. 575 с.

5. Митюков К.А. Курс римского права. Киев : Типография Товарищества И.Н. Кушнерев и Ко, 1912. 427 с.
6. Омріяний Рим / Б. Джонсон ; пер. з. англ. Б. Превіра. Харків : Віват, 2020. 256 с.

Lehkykh K. Justice in the judicial activity of the ancient Roman era

Summary. Given the chosen topic of the research, the article focuses on the approach to borrowing a positive experience of litigation in ancient Rome, in terms of justice in a country where courts are fundamentally deprived of the ability to create laws or amend them – in Ukraine (except, of course, the Constitutional Court of Ukraine, whose last activities, directly affect lawmaking). According to the conclusions is established that the basis of the formation of the idea of justice, fair trial, truth and common good, within the period under study, was the appropriate expediency, rationality and practicality. It was determined that such an approach to the dissemination of the ideas of a fair trial was, first of all, adequate and necessary, taking into account the social, economic and political challenges

and issues of the study period. Based on the analysis of factors that contributed to the formation of notions of justice in ancient Rome, it was established that justice in the professional activities of courts is manifested not in mechanical compliancy with written laws, but in the ability, if necessary, to go beyond it for the common good. The scientific proposal was that judges be provided with proceeding tools that would allow, from time to time, changing the law by means of remedying gaps, if necessary according to the goals of justice. It is determined that the idea of the need for “justice for all”, which was ensured by including through the involvement in the judiciary of people who enjoyed undisputed authority and respect, is characteristic of the Romans (as opposed to the Greek model). In the paper established that the idea of justice (fair trial in the practical implementation of the principle of separation of powers) is not directly dependent on the level of cultural and civilizational development of the state.

Key words: judicial proceedings of the ancient Roman era, elimination by the court of conflicts and gaps in the legislation, rationality and practicality as the basis of fair proceedings.

*Філіпська Н. О.,**кандидат юридичних наук,**старший викладач кафедри конституційного і міжнародного права
факультету № 4**Харківського національного університету внутрішніх справ*

РОЛЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У РОЗБУДОВІ ІНКЛЮЗИВНОГО СУСПІЛЬСТВА: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Анотація. У статті автор порушує проблему участі правоохоронних органів у створенні інклюзивного суспільства як суспільства рівних прав усіх його членів незалежно від будь-яких особливостей і відмінностей. У цьому контексті виникає питання готовності й достатньої кваліфікації українських правоохоронців, зокрема працівників поліції, щодо не лише дотримання прав і свобод осіб з обмеженими можливостями, а й ефективної взаємодії з ними. Відповідно до міжнародних стандартів (Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю), однією із цілей держави має бути навчання категорії осіб, які мають стосунок до правосуддя, у тому числі й поліцейських. Крім того, цей документ також закликає держави-учасниці до проведення просвітницької роботи, сприяння програмам підвищення обізнаності щодо людей з обмеженими можливостями та притаманних їм прав. Для розуміння можливостей і способів проведення необхідних заходів варто звернутися до досвіду тих держав, які мають позитивні результати в цій галузі. Із цією метою досліджено діяльність поліції Великої Британії, Австралійської Співдружності, Польщі. Саме поліцейські як представники держави та громади (у деяких державах) не лише відіграють важливу роль в охороні прав і свобод, а й сприяють зміні суспільної думки та, як наслідок, створюють придатне середовище для формування інклюзивного суспільства. Дієвим способом змінити ставлення суспільства до осіб з обмеженими можливостями, усунути стереотипи й упередження, що є причиною їх дискримінації, є саме проведення навчання поліцейських. Наприклад, у зазначених державах створюють і реалізують перспективні плани щодо завдань поліції в забезпеченні інклюзії, постійно проводять навчання, тренінги, конференції із залученням як безпосередньо осіб з обмеженими можливостями, так і представників громадських організацій.

Лише завдяки отриманню спеціальних знань і навичок працівник правоохоронного органу, зокрема поліції, зможе не тільки ідентифікувати особу з інвалідністю, а й визначити, спираючись на ці знання, оптимальний та ефективний спосіб взаємодії з такою особою. Для України це досить актуально через відсутність уваги до осіб з інвалідністю з боку саме правоохоронних органів і чітко визначеного алгоритму дій при взаємодії з такими особами, особливо, коли обмежені можливості пов'язані з психоінтелектуальною сферою. Зроблено висновок, що для особового складу підрозділів, які здійснюють превентивну діяльність (патрульна поліція, дільничні офіцери поліції тощо), було б доцільно проводити навчання в рамках початкової підготовки, підвищення кваліфікації, службової підготовки для надання необхідної інформації щодо колаборації з особами з обмеженими можливостями, урахувавши їхні особливості.

Ключові слова: Конвенція про права осіб з інвалідністю, особи з обмеженими можливостями, правоохоронні органи, поліція, інклюзія, рівні права, фахові знання та навички поліцейських.

Постановка проблеми. Принцип рівних прав є загально-визнаним у сучасному світі. Міжнародне право прав людини невинно розвивається й удосконалює як міжнародні договори в цій сфері, так і національні законодавства держав-учасниць. Нині однією з визначальних у сфері захисту прав осіб з обмеженими можливостями стала Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю 2006 року. Саме цей документ став потужним міжнародним інструментом і рушійною силою для країн, які її підписали й зобов'язалися втілювати принципи та норми Конвенції для вдосконалення власного законодавства і створення найсприятливіших умов для реалізації особами з обмеженими можливостями своїх прав і свобод.

Світове співтовариство ще наприкінці минулого століття визначило, що інвалідність не може бути перешкодою для реалізації прав людини – політичних, економічних, соціальних і культурно-духовних, у тому числі й для участі в житті держави, суспільства та громади. Подальшою метою визнано створення інклюзивної моделі суспільства, яка має на меті змінити наявну зараз медичну, коли людина сприймається через призму її медичного діагнозу, а інвалідність – якістю такої особи.

Інклюзивна модель суспільства є метою для сучасних держав, у тому числі й для України. Багато з них визнали необхідним і запровадили перехід до іншого принципу захисту тієї групи осіб з обмеженими можливостями, яка має порушення психоінтелектуального, сенсорного або комплексного характеру, – створення умов для максимального рівня самостійності таких осіб, звичайно ж, за участі та за допомогою інших осіб (піклувальників, помічників, персоналу соціальних, патронатних служб тощо). Важливо, що й держава в особі всіх її органів, і місцеве самоврядування мають уживати заходів задля створення інклюзивного суспільства, тож не оминає цей обов'язок і правоохоронні органи держави.

У чистому, ідеальному, вигляді інклюзивна модель суспільства поки що не сформована в жодній країні. Однак у світі є достатня кількість держав, які мають передовий, позитивний досвід щодо визначення участі та ролі правоохоронних органів у процесі реалізації прав і свобод осіб з різними вадами здоров'я.

В Україні, на жаль, не приділяється достатньої уваги проблемі «включення» всіх без винятку осіб у життя суспільства та держави, а особливо в розрізі діяльності поліції та інших правоохоронних органів. Деякі аспекти захисту та реалізації прав цієї

категорії осіб розглядалися в роботах А.В. Басистої, В.М. Кондратенка, Ю.В. Левченко, Т.В. Миронюк, І.О. Святокума. Серед науковців з інших країн можна назвати таких як Е. Віджоен (Erna Viljoen), Дж. Борнман (Juan Bornman), К. Тонсінг (Kerstin Tönsing), Л. Вілс (Louise Wiles), Л.Е. Пауерс (Laurie E. Powers), М. Ошвальд (Mary Oswald), Д.М. МакНамара (Donna Marie McNamara) й інші. Однак ці дослідження неповною мірою вирішують питання діяльності й завдань поліції в процесі створення інклюзивного суспільства з включення осіб з обмеженими можливостями всіх підкатегорій у суспільне життя.

Україні, як державі, яка з 2009 року є учасницею Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю, доцільно будувати політику в цій сфері, вивчивши впроваджені заходи та їх результати в інших державах. Ми хочемо акцентувати увагу на діяльності правоохоронних органів в утвердженні, реалізації та захисті прав і свобод осіб з обмеженими можливостями, проаналізувавши практику деяких країн Європи, Америки, Австралії.

Мета статті – порушити проблему участі правоохоронних органів у створенні інклюзивного суспільства як суспільства рівних прав усіх його членів незалежно від будь-яких особливостей і відмінностей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інтерпретація та аналіз окремих статей Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю дають змогу стверджувати, що одним із аспектів статті 13 (Доступ до правосуддя) є обов'язок усіх держав сприяти навчанню агентів, які працюють у системі правосуддя, включаючи поліцейських [1]. Це положення визнає навчання ключовим компонентом реалізації права на доступ до правосуддя на практиці. Потреба в освіті й навчанні також відображається в статті 8 (Просвітницько-виховна робота), яка передбачає, що держави повинні сприяти програмам підвищення обізнаності щодо людей з інвалідністю та притаманних їм прав. Навчання можна розглядати як один із найбільш практичних та ефективних заходів щодо боротьби зі стигмою та негативними установками серед поліцейських.

Тенденція запровадження проведення обов'язкового навчання (тренінгів) для поліцейських, яке дасть змогу більше знати й розуміти потреби осіб з обмеженими можливостями у сфері отримання ними послуг, простежується в державах Євросоюзу. Це пояснюється тим, що в інших державах поліція досить суттєво спирається на підтримку суспільства. Така підтримка надзвичайно важлива й необхідна для отримання оперативної інформації, для запобігання правопорушенням і розслідування їх. Водночас така взаємодія підвищує довіру населення до поліцейських. Жителі громади знають, що від них залежить забезпечення власної безпеки на певній території й у державі загалом. Таке партнерство, як зазначає старший поліцейський радник при Генеральному секретареві ОБСЄ, громадяни починають відчувати як частину відповідальності за підтримання належної якості життя й вирішення соціальних проблем у своєму районі [2]. Тут варто додати, що найефективніша взаємодія можлива за умови участі всіх жителів громади в цьому процесі, включаючи й осіб з обмеженими можливостями.

Позицію Європейського Союзу щодо ролі поліції визначає Європейський кодекс поліцейської етики (2001): будучи впевненими, що довіра населення до поліції тісно пов'язана з позицією та поведінкою щодо цього населення й особливо дотриманням поліцією людської гідності й основних прав і свобод людини в тому вигляді, у якому, зокрема, вони закріплені

в Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Пункт 44 Кодексу закликає працівників поліції діяти чесно та з повагою щодо населення, особливо враховуючи потреби й особливості осіб, які належать до вразливих груп [3]. Коментар до цієї норми: населення здебільшого судить про службу в поліції на підставі того, як діють її співробітники. Тому коректна поведінка з боку кожного державного службовця поліції набуває надзвичайної важливості для довіри до поліції. Щоб завоювати повагу з боку населення, недостатньо діяти відповідно до закону. Необхідно до того ж застосовувати закон достойно та з повагою до населення, проявляти при застосуванні закону «здоровий глузд» і ніколи не забувати про поняття «публічна служба», яке є необхідним мірилом роботи поліції.

Працівники поліції діють достойно та з повагою до населення, якщо вони проявляють себе як професіонали, діють неупереджено, чесно, свідомо, справедливо, проявляють політичний нейтралітет і ввічливість. Крім того, поліція повинна по-справжньому усвідомлювати, що населення складається з окремих людей, які мають власні потреби та нужди [3, с. 48].

Донна Марі МакНамара з Австралії (Newcastle Law School, University of Newcastle, Australia) вважає, що однією з найбільш актуальних проблем, з якими стикаються працівники поліції, є питання неідентифікації осіб з обмеженими можливостями, особливо психосоціальними та прихованими [4]. Це можна вирішити частково шляхом проведення регулярних тренінгів з питань інвалідності для всіх поліцейських. Однак, на думку науковців, це не пом'якшить усіх труднощів щодо ідентифікації осіб з обмеженими можливостями.

Існує низка навчальних програм з психічного здоров'я, які розроблені для поліцейських у всьому світі. Серед найвідоміших є тренінг Кризисної групи втручання (Crisis Intervention Team – CIT), яка розроблена в Мемфісі в штаті Теннессі (США) у 1988 році. У рамках тренінгу з Кризисною групою офіцери проходять навчання у відповідних стейкхолдерів, включаючи фахівців у галузі психічного здоров'я, адвокатів сімей, груп споживачів/користувачів послуг і поліцейських, спираючись на їхній багатий досвід. Метою є покращення взаємодії між поліцейськими та особам, які мають вади психічного здоров'я, з акцентом на навички спілкування, деескалацію та побудову партнерських взаємин із місцевими жителями служби психічного здоров'я. Для участі в цьому тренінгу поліцейських обирають за критеріями рівня емпатії та навичок спілкування.

Після закінчення навчання (40 годин) офіцери, крім виконання своїх звичних функцій та обов'язків, маючи достатньо нових знань і вмінь, можуть утрутитися в кризові ситуації, пов'язані з психічним здоров'ям. Установлено, що така модель покращує ставлення поліцейських до людей з обмеженими можливостями через порушення психічного здоров'я, а також знижує стан загальної тривожності, яку відчувають поліцейські при реагуванні на складні справи [4].

Усвідомлення «нормальності» людського різноманіття є запорукою поваги й дотримання прав людей, у тому числі й осіб з обмеженими можливостями. Як приклад поваги до поліваріативності суспільства можна навести політику Міністерства оборони Великої Британії. Свою позицію воно висловлює так: «Ми розуміємо, що наша здатність надавати ефективні послуги залежить від навичок і здатностей наших працівників. Чим різноманітніші наші люди, тим ширший діапазон навичок, здатностей і досвіду, який ми маємо. Ми прагнемо наймати,

розвивати, утримувати та просувати вперед наших кращих людей, які представляють різні спільноти та групи суспільства, яким ми служимо. Ми прагнемо внести розумні зміни для того, щоб особи з обмеженими можливостями могли взяти участь у процесі прийому на роботу. Звичайно, у такому випадку обов'язково варто враховувати медичні стандарти і стандарти придатності, які необхідні для вступу на посаду, наприклад, уповноваженого з вогнепальної зброї. Це, у свою чергу, об'єктивно обмежує право цієї категорії осіб обіймати таку посаду. Цей орган має на меті дати можливість кожному працівникові реалізувати свій потенціал і зробити повноцінний внесок у підвищення ефективності діяльності Міністерства. У цьому допомагає Рада з різноманітності й інклюзивності (Diversity and Inclusion Board) під головуванням головного констебля» [5].

Ідея створення інклюзивного суспільства досить близька й керівництву поліції окремих місцевостей цієї держави. Поліція Ланкширу (Lancashire) визнана однією з найбільш інклюзивних роботодавців у Великобританії та посіла 12-те місце в списку 50 найкращих роботодавців у Великобританії, що є найвищою організацією державного сектора [6].

Досить корисними та цікавими з погляду вивчення з можливістю подальшої адаптації до українських умов є висновки спеціальної конференції «Особі з обмеженими можливостями та поліція – нові взаємовідносини» («Disabled people and the police – a new relationship») організованої та проведеної Управлінням Лондонської поліції в жовтні 2004 року. Метою цього заходу було вивчення думки самих лондонців з обмеженими можливостями щодо оптимізації співпраці, налагодження взаєморозуміння між поліцією міста й цією категорією осіб, визначення їхніх конкретних вимог (Greater London Action on Disability report) [7].

Незважаючи на принципово різні моделі організації правоохоронних органів України та Великої Британії, варто навести деякі рекомендації, висловлені в результаті конференції:

- публічне прийняття соціальної моделі інвалідності як політичної основи для реалізації плану дій щодо проблем охорони правопорядку й потреб людей з обмеженими можливостями;

- ужиття заходів щодо сприйняття проблем, пов'язаних з інвалідністю, як рівних і не менш важливих за інші;

- офіцери та менеджери середньої ланки мають проходити спеціальне навчання, щоб ефективно взаємодіяти із цією категорією осіб (спільноту);

- виконувати роль посередників від імені осіб з обмеженими можливостями та різними органами, які беруть участь у кримінальному судочинстві.

Заслугує на увагу рекомендація щодо залучення як тренерів для поліцейських безпосередньо осіб з обмеженими можливостями. Таке навчання має ґрунтуватися на консультаціях з людьми з обмеженими можливостями. Потрібно знати різні стратегії для різних рівнів контакту (корпоративний, районний, стратегічний). Таке навчання має відповідати потребам самих поліцейських.

Вартий вивчення й досвід поліції Лондона (Metropolitan Police) щодо розробки п'ятирічної Стратегії щодо впровадження принципу «інклюзії та різноманітності» (Inclusion and Diversity Strategy 2017–2021). Крім інших груп населення, у цьому документі мова йде й про осіб з обмеженими можливостями. Зокрема, у документі заплановано «працювати над

тим, щоб змінити нашу політику так, що ми будемо проводити співбесіди з усіма кандидатами з обмеженими можливостями, які відповідають критеріям працевлаштування» [8].

Схожа Стратегічна програма впроваджена й поліцією Західного Йоркшира (Diversity, Equality & Inclusion Strategy) [9]. Стратегія визнає, що рівність, різноманітність і права людини є невід'ємною частиною щоденної роботи та обов'язком кожної людини, яка має будь-який стосунок до поліції Західного Йоркшира. Поліція визнає себе роботодавцем осіб з обмеженими можливостями (2 рівня) відповідно до Програми Департаменту праці та пенсійного забезпечення [10].

Польща також демонструє прогрес у сфері утвердження й захисту прав осіб з обмеженими можливостями та відвела поліції в цьому свою роль. За ініціативою Міністра сім'ї, праці та соціальної політики 22 травня 2020 року Радою Міністрів Республіки Польща затверджено план перспективного розвитку в напрямі сприяння реалізації прав і свобод особами з інвалідністю – «Стратегія для людей з обмеженими можливостями на 2020–2030» («Strategia na rzecz osób z niepełnosprawnościami 2020–2030») [11]. Крім інших аспектів, ураховано й завдання правоохоронних органів, поліції. Так, у розділі «Тренінг для поліцейських і працівників міліції у сфері контактів з інвалідами, а також співробітників прикордонної служби та служби міської варти» планується проведення навчальних заходів, які складаються з розробки місцевої програми професійного розвитку, що передувє виявленню потреб в окремих організаційних підрозділах міліції. Це планується реалізувати у співпраці з місцевими відділеннями Державного фонду реабілітації осіб з обмеженими можливостями та неурядовими організаціями із захисту прав цієї категорії осіб на певній території. Освітні проекти будуть передусім спрямовані на поліцейських і працівників поліції, які контактують з людьми з обмеженими можливостями, наприклад, чергові служби, патрульну та інтервенційну службу, районну службу та служби дорожнього руху. Освітні заходи, що заплановано провести в рамках місцевого професійного розвитку, також охоплять редакторів поліцейських веб-сайтів щодо правильності розміщення інформації на веб-сайтах поліції, відповідно до визначених вимог. Важливо при цьому виховувати в редакторів позитивні звички та навички щодо оприлюднення інформації на веб-сайтах у доступній для людей з обмеженими можливостями формі.

Згідно із цією стратегією, у 2025 та 2030 роках у рамках підвищення компетентності персоналу державних установ у сфері обслуговування людей з обмеженими можливостями заплановано проведення навчання 13 тис. осіб з числа працівників державних установ, які охоплюються навчальними курсами з обслуговування людей з обмеженими можливостями, включаючи працівників поліції (крім пожежників, інших правоохоронців, охорони тощо).

Австралійська Співдружність також досить серйозно підходить до питання створення інклюзивного суспільства. Варто зауважити, що в цьому процесі не останню роль відведено саме поліції, правоохоронному органу держави. Так, поліція Південної Австралії ухвалила План забезпечення доступу та інклюзії для працівників поліції Південної Австралії на 2017–2020 роки [12]. Причому, виходячи зі змісту документа, можна стверджувати, що цей документ не перший такого роду та створений з урахуванням досягнень попереднього Плану.

Отже, у цій державі робота щодо включення осіб з обмеженими можливостями має певну історію та її досвід можна вважати позитивним. Зазначений вище документ розроблений за консультативною участю членів співтовариств й організації осіб з обмеженими можливостями. Крім того, цей план спирається на загальнодержавне законодавство – Закон про дискримінацію за ознакою інвалідності 1992 року та Закон про рівні можливості 1984 року (показово, що ці нормативні акти ухвалені задовго до прийняття у 2006 році Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю).

З погляду дослідження викликає цікавість саме розуміння дискримінації за ознакою інвалідності. Так, у Плані зазначено, що дискримінація за однакою інвалідністю відбувається, якщо до осіб з обмеженими можливостями виявляється менш справедливе ставлення порівняно з іншими [12]. Також уважається, що дискримінуватися можуть і родичі, друзі, опікуни/піклувальники, колеги особи з обмеженими можливостями саме через їх зв'язок із такою людиною. На наш погляд, це надзвичайно важливо, бо, дійсно, дискримінація (стигмація, сегрегація) може зачіпати й оточення особи з обмеженими можливостями, і це ще більше поглиблює її негативні наслідки для суспільства.

Згідно з Планом, Південна Австралія встановлює орієнтири для поліцейської діяльності й визначає як ключову стратегію доступність поліції Південної Австралії (SAPOL), її інноваційність та ефективність використання ресурсів, а також оперативність надання послуг першої лінії незалежно від обставин. Дотримання цієї стратегії сприяє розвитку справи SAPOL через ядро програм Служби громадської безпеки, злочинності й кримінального правосуддя, а також безпеки дорожнього руху з фокусом на прийнятті особистої відповідальності за професіоналізм і лідерство; діяти добросовісно, чесно, справедливо та неупереджено для забезпечення підзвітності перед суспільством; співробітництво й залучення для ефективного спілкування; розуміння та задоволення потреб суспільства; підтримка, збереження та вселення довіри спільноти.

На відміну від звичних «декларативних планів», у цьому документі містяться заходи щодо реалізації завдань і пунктів Плану. Загалом структуру цього документа можна назвати трирівневою: загальна мета (наприклад, «люди з обмеженими можливостями підтримуються в досягненні максимально можливого рівня здоров'я протягом усього життя») – результат для поліції (співробітники SAPOL з обмеженими можливостями мають доступ до програм і ресурсів у сфері охорони здоров'я, безпеки та соціального забезпечення, які сприяють їхньому здоров'ю та благополуччю) – алгоритм конкретних дій у цьому напрямі з боку SAPOL (вивчити наявні програми та ресурси у сфері охорони здоров'я, безпеки й соціального забезпечення для доступу до них працівників з обмеженими можливостями; тощо). Теза «Інклюзивні та доступні общини. Особи з обмеженими можливостями живуть у доступних і добре спроектованих населених пунктах з можливістю повного включення в соціальне, економічне, спортивне та культурне життя». Далі визначено конкретні заходи для втілення цього положення в життя: співробітники SAPOL краще інформуються про осіб з обмеженими можливостями та більш чуйно реагують. Це досягається, у свою чергу, шляхом проведення оновленого онлайн-навчання з питань інвалідності для всіх працівників; проведення нових очних тренінгів (програм) для всіх співробітників з підвищення рівня обізнаності щодо

інвалідності; постійно вдосконалювати програми навчання щодо підвищення рівня обізнаності в цьому питанні [12].

Поліція Західної Австралії також ухвалила перспективний документ на 2018–2022 роки – План доступу та інтеграції осіб з обмеженими можливостями Західної Австралії на 2018–2022 роки (Western Australia Police Force. Disability Access and Inclusion Plan 2018–2022) [13]. Політика поліції цього регіону передбачає надання професійних, доступних і відповідних послуг усім мешканцям Західної Австралії, включаючи й осіб з обмеженими можливостями, їхні родини та осіб, які здійснюють догляд. Агенція прагне постійно вдосконалюватися, а DAIP на 2018–2022 роки забезпечує основу для виявлення та реалізації змін, що допоможуть досягнути цілі Плану. Очікуваний результат виконання Плану міститься в семи результатах:

1) особи з обмеженими можливостями мають ті ж можливості доступу до будь-яких послуг і заходів, які організуються поліцією регіону, як й інші люди;

2) мають ті ж можливості доступу до будівель та інших об'єктів поліції регіону, що й інші;

3) можуть отримувати інформацію від поліції Західної Австралії в тому форматі, який дасть їм змогу отримати доступ до неї так же легко, як і для інших осіб;

4) отримують такий же рівень і якість послуг від співробітників поліції Західної Австралії, що й інші особи;

5) мають такі ж можливості подавати скарги до поліції Західної Австралії, що й інші;

6) мають ті ж можливості брати участь у будь-яких громадських консультаціях, які проводяться поліцією Західної Австралії, що й інші;

7) мають ті ж можливості отримання та збереження роботи в поліції регіону, що й інші.

Висновки. Отже, досліджено міжнародні договори (Конвенція про права осіб з інвалідністю) і документи, що регламентують діяльність правоохоронних органів інших держав, дають підстави стверджувати, що поліція як державний (муніципальний) правоохоронний орган відіграє дуже важливу роль у формуванні інклюзивного середовища для всіх категорій населення. Крім того, для отримання необхідних знань і навичок працівниками поліції необхідно проводити навчання. Як демонструє досвід таких держав, як Польща, Велика Британія, Австралійська Співдружність, саме отримання спеціальних знань і навичок поліцейськими позитивно впливає на якість їхньої взаємодії з особами з обмеженими можливостями, при чому різних нозологій. Для поліції України, а особливо для особового складу підрозділів, які здійснюють превентивну діяльність (патрульна поліція, дільничні офіцери поліції), було б доцільно проводити навчання в рамках початкової підготовки, підвищення кваліфікації, службової підготовки для надання необхідної інформації, набуття відповідних навичок для ефективної колаборації з особами з обмеженими можливостями, урахування їхніх особливостей.

Саме через отримання фахових знань і навичок працівниками правоохоронних органів буде створюватися реальне уявлення щодо осіб з обмеженими можливостями різних підкатегорій, незважаючи на наявні в сучасному українському суспільстві стереотипи й упередження. Крім того, залучення до навчального процесу безпосередньо представників цієї категорії сприятиме, на наш погляд, формуванню поваги та розуміння різноманіття людської спільноти й цінності кожної особи, її прав і свобод.

Література:

1. Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text.
2. Наилучшая практика построения партнерства между полицией и обществом. Составлено Старшим полицейским советником при Генеральном секретаре ОБСЕ. Гаага, 2006. С. 19–20. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/c/32548.pdf>.
3. Європейський кодекс поліцейської етики : рекомендація, прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 19 вересня 2001 року на 765-му засіданні заступників міністрів. URL: <http://www.cm.coe.int/ta/rec/2001/2001r10.htm>.
4. Donna Marie McNamara. Building a collaborative approach to policing in an age of disability human rights law. P. 2. URL: https://www.researchgate.net/publication/341265140_Building_a_Collaborative_Approach_to_Policing_in_an_Age_of_Disability_Human_Rights_Law.
5. Diversity & Inclusion. Ministry of Defence Police. URL: <http://www.mod.police.uk/recruitment/diversity-equality.html>.
6. Lancashire Police one of the most inclusive employers in UK. Inclusive Companies, 3rd December 2019. URL: <https://www.inclusivecompanies.co.uk/lancashire-police-one-of-the-most-inclusive-employers-in-uk/>.
7. Disabled people and the police – a new relationship (Greater London Action on Disability report). URL: [https://democraticservices.hounslow.gov.uk/\(S\(okikb345hj0x4vzpvupsly45\)\)/mgConvert2PDF.aspx?ID=13073](https://democraticservices.hounslow.gov.uk/(S(okikb345hj0x4vzpvupsly45))/mgConvert2PDF.aspx?ID=13073).
8. Inclusion and Diversity Strategy 2017-2021. Metropolitan Police. URL: <file:///C:/Users/%D0%9D%D0%90%D0%A2%D0%90%D0%9B%D0%98/Downloads/inclusion-strategy-2017-2021.pdf>.
9. Diversity, Equality & Inclusion Strategy West Yorkshire Police. Governance Arrangements and Response to: The NPCC Diversity, Equality & Inclusion Strategy (2018–2025), may 2019. URL: https://www.westyorkshire.police.uk/sites/default/files/2019-06/diversity_equality_and_inclusion_strategy_200519_final.pdf.
10. Level 2: Disability Confident Employer. Gov.UK. Department for Work and Pensions. Updated 28 November 2019. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/disability-confident-guidance-for-levels-1-2-and-3/level-2-disability-confident-employer>.
11. Strategia na rzecz osób z niepełnosprawnościami 2020-2030. C. 153. URL: <https://www.kson.pl/component/attachments/download/883>.
12. South Australia Police Disability Access and Inclusion Plan. URL: <file:///C:/Users/%D0%9D%D0%90%D0%A2%D0%90%D0%9B%D0%98/Downloads/SAPOL-Disability-Access-and-Inclusion-Plan-2017-2020.pdf>.
13. Western Australia Police Force Disability Access and Inclusion Plan 2018-2022. URL: <https://www.police.wa.gov.au/About-Us/News/Disability-Access-and-Inclusion-Plan-2018-2022>.

Filipska N. Role of law enforcement agencies in developing inclusive society: international experience

Summary. The author of this article raises the issue of law enforcement agencies participation in creating an inclusive society as a society of equal rights of all its members,

regardless of any features and differences. In this context, there is a question of readiness and sufficient qualification of Ukrainian law enforcement officers, in particular, police officers, not only to respect the rights and freedoms of persons with disabilities, but also effectively interact with them. According to international standards (UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities), one of the purposes of the state should be to educate the category of persons related to justice, including the police officers. Besides, the document also calls on Member States to carry out educational work, to promote awareness-raising programs for people with disabilities and their inherent rights. To understand the possibilities and ways of carrying out the necessary measures, it is necessary to refer to the experience of those countries that have positive results in this area. To this end, the author has studied the activities of the police of Great Britain, the Commonwealth of Australia, and Poland. Police officers, as representatives of the state and the community (in some countries), play an important role both in protecting the rights and freedoms and in promoting changes of public opinion and, as a result, creating a suitable environment for the formation of an inclusive society. An effective way to change the society's attitude towards people with disabilities, to eliminate stereotypes and prejudices that are the causes of their discrimination, is police training. For example, long-term plans for police tasks in ensuring inclusion are created and implemented in these countries; constant trainings, conferences with the involvement of both people with disabilities and representatives of public organizations are conducted.

Just by acquiring special knowledge and skills, law enforcement officers, in particular, police officers are able both to identify a person with a disability and to determine the optimal and effective way to interact with such a person based on such knowledge. It is quite relevant for Ukraine due to the lack of attention to persons with disabilities by law enforcement agencies and a clearly defined algorithm of actions while interacting with such persons, especially when opportunities related to the psycho-intellectual sphere are limited. It has been concluded that it would be appropriate for the personnel of units involved in preventive activities (patrol police, district police officers, etc.) to train them in the framework of initial training, advanced training, in-service training in order to provide necessary information on collaboration with people with disabilities taking into account their specific features.

Key words: Convention on the Rights of Persons with Disabilities, persons with disabilities, law enforcement agencies, police, inclusion, equal rights, professional knowledge and skills of police officers.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ
ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

*Рувін С. О.,
оперуповноважений 3-го відділу
Управління стратегічних розслідувань
в Херсонській області Департаменту стратегічних розслідувань
Національної поліції України*

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР СУСПІЛЬНОЇ МОРАЛІ ТРАНЗИТИВНОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. Розкрито важливі проблеми становлення інституту суспільної моралі в рамках транзитивного суспільства – специфічного етапу у формуванні нових засад функціонування людської цивілізації, що передбачає здійснення суттєвих трансформаційних процесів на шляху до максимального задоволення потреб як окремої людської екзистенції, так і соціальної спільноти загалом. Зважено на неоднозначність спрямованості та характеристики суттєвих рис таких змін, що впливають на стан інституту суспільної моралі, актуалізують потребу у формуванні нових правил і норм поведінки особи у соціумі.

Зазначено, що у транзитивних суспільствах, заснованих на збереженні традиціоналістської моделі світосприйняття, ширше зберігаються ті ментальні стани, які створились під активним впливом історично сформованих світоглядних і культурних традицій.

Розглянуто особливості становлення суспільної моралі транзитивного суспільства, що допомагає виявити ті характеристики, які слугують критеріями визначення суті цього феномена у філософсько-правовому вимірі. Саме вони розкривають специфічну природу суспільної моралі, здатної реально впливати на стан соціуму, спрямовувати його на досягнення максимального задоволення потреб людської екзистенції.

Доведено, що в умовах транзитивного суспільства фактор суспільної моралі як регулятора соціальних відносин є своєрідним запобіжником, сформованим у результаті осмислення вікових традицій, що сприяє збереженню етнонаціональних і ментальних характеристик тих спільнот, котрі сформувались як посттоталітарні. Суспільну мораль розглянуто як відображення певної системи цінностей, що забезпечує узгодження приватних інтересів окремих осіб для загального блага.

Ключові слова: транзитивне суспільство, трансформація, ментальність, суспільна мораль, інтуїція, раціональність.

Постановка проблеми. Особливості розвитку сучасної світової цивілізації полягають у тому, що формування нових структур і характеристик суспільства відбувається повсякчас: змінюються його засадничі ознаки, з'являються нові критерії його оцінки, визначаються його якісно відмінні та більш структуровані різновиди та типи. Ці процеси набувають форми постійної трансформації, коли в рамках удосконалення соціальних структур формується поступальний шлях світу до чогось нового, покращеного, що може забезпечувати максимальне задоволення потреб людської екзистенції.

Саме такі процеси становлять основу появи та існування транзитивного суспільства, в основі котрого лежить принцип змін як еволюційного, так і революційного характеру. Як

слушно заявляє вітчизняна правознавиця Л. Г. Матвєєва, «у процесі транзитиву складаються принципово нові механізми соціокультурної динаміки, що дають про себе знати як на етапі становлення, так і на етапі руйнування й розпаду цивілізаційної моделі» [4, с. 69].

Оскільки сучасному українському суспільству притаманні ознаки транзитивності, а здійснення реформ у соціально-політичній та правовій сферах реалізується у контексті трансформаційних процесів, то й вивчення світоглядних, політичних і правових феноменів, котрі їх супроводжують, набуває особливої важливості. У цьому і полягає *мета* наукової розвідки.

Значуще місце в цьому контексті посідають, зокрема, системи соціальної регуляції. До них також належить суспільна мораль. Актуальність визначення її філософсько-правового виміру не викликає жодних сумнівів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Характеристика транзитивного суспільства як особливого стану формування соціально-політичних і правових відносин на трансформаційних засадах розглядаються у наукових дослідженнях Я. Балановського, І. Гоян, О. Данильяна, О. Лук'яненко, Л. Матвєєвої, С. Орденюка, М. Пампури, А. Подп'ятнікової, А. Супрун, О. Федик, Н. Щербакової.

Питання сутності та місця суспільної моралі у процесі становлення сучасного українського суспільства досліджуються у працях В. Бойченка, О. Грищук, Т. Грицай, В. Костицького, В. Надурака, О. Омельчука, І. Припхан, І. Сердюка, О. Фонарюк, Ю. Шайгородського.

Однак, основна увага у цих пошуках спрямовується на визначення загальнотеоретичних проблем аналізу соціальних і правових феноменів, а філософсько-правовий контекст у роботах перелічених науковців практично відсутній. Це актуалізує необхідність досліджень філософсько-правового виміру суспільної моралі транзитивного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Транзитивний стан суспільства розглядається вченими – філософами, політологами, соціологами та правознавцями – як певний етап розвитку суспільства, що охоплює трансформацію усіх чи більшої частини соціальних інститутів. Водночас зазначається про неоднозначність спрямованості цих процесів. Відтак можна погодитись із дослідницею транзитивних соціальних процесів, українською правознавицею Л. Г. Матвєєвою у тому, що «кожен транзитивний період закономірно породжує як негативні, так і позитивні тенденції суспільного загалом і правового, зокрема, розвитку» [4, с. 27]. Вітчизняний дослідник проблем транзитивного суспільства О. М. Лук'яненко намагається узагальнити підходи до характеристики транзитивного суспільства у соціаль-

но-філософському вимірі, зводячи ознаки цього феномена до таких: перетворення соціальних інститутів і структур, зміна традиційних засад суспільного життя, одночасна зміна соціальної системи, типу людини та культури суспільства, зміни духовно-культурних орієнтирів суспільного розвитку [3, с. 32]. Як бачимо, у такому аналізі наявна констатація особливих характеристик транзитивного суспільства, до яких можна віднести й українське, що формують умови становлення важливих принципів суспільної моралі, надаючи цим процесам філософського та правового осмислення.

Л. Г. Матвєєва розглядає феномен транзитивного суспільства не просто як «певний етап розвитку суспільства, що характеризується суттєвою трансформацією усіх або більшої частини соціальних інститутів, цінностей та норм, які зумовлюють виникнення нових соціальних структур та змін в організації управління суспільством», але й пропонує конкретний перелік ознак, які супроводжують це явище. До них дослідниця відносить такі, як соціальна фрустрація, маргіналізація населення, масові заворушення, акції протесту, зміни ідентичності індивіда, трансформація соціальних інститутів, що охоплює їх зникнення, виникнення, деформацію, удосконалення, зміни в організації управління суспільством [4, с. 15]. На нашу думку, саме такі характеристики, наявні в сучасному українському суспільстві. Вони здатні значно впливати на стан суспільної моралі, її трансформацію в напрямі формування нових правил і норм поведінки особи у соціумі.

Якщо ми говоримо про особливості функціонування сучасного транзитивного суспільства в українських реаліях, то мусимо ствердити про прояв у ньому як прогресивних, так і регресивних характеристик. Зазначаючи, що «за цивілізаційним спрямуванням суспільна транзиція може бути прогресивною (удосконалення суспільного ладу, державного механізму, правового життя загалом, утвердження верховенства права, правових основ діяльності держави та розширення обсягу прав і свобод людини) і регресивною (деформація правової системи та негативні дисфункціональні зміни у державі)», Л. Г. Матвєєва звертає увагу на «нелінійну модель суспільної транзиції, що примхливо поєднує як прогресивні, так і регресивні зміни у соціальній, державній та правовій організації суспільства» [4, с. 14]. З огляду на характеристику сучасного стану українського суспільства, можна ствердити, що саме такі ознаки проявляються у його теперішньому функціонуванні. І це, відповідно, не може не відобразитися на ступені розвитку наявної системи суспільної моралі.

Для визначення особливостей транзитивних процесів, що реально здійснюються в українському суспільстві, на нашу думку, варто уваги позиція вітчизняного науковця С. С. Орденюка. Він досліджує особливості розвитку транзитивних суспільств в умовах глобалізації, причому особливу увагу звертає на так звані «не західні» транзитивні суспільства, до яких слід віднести і українське. «Захисна стратегія локальних культур передбачає розробку рішень та продукування ідеологем для формування ментальних бар'єрів із метою запобігання інтегративним процесам або нівелювання їхнього впливу, – зазначає С. С. Орденюк. Такий підхід суперечить західній місіонерській традиції інтеграції та відповідній моделі соціокультурної експансії, що іменується глобалізацією. Неприйнятним для західного світу у цій ситуації є те, що «не західні» транзитивні суспільства, діючи у подібний

спосіб, чинять опір наддержавній глобальній політиці і мають винятково партикулярні цілі, національні або регіональні інтереси, використовуючи при цьому інтегративні інструменти глобалізації» [8, с. 58]. Такі висновки дають змогу краще зрозуміти специфічний прояв суспільної моралі у транзитивних суспільствах, заснованих на збереженні традиціоналістської моделі світосприйняття, що захищає ті ментальні стани, котрі витворювались під активним впливом історично сформованих світоглядних і культурних традицій.

Зазначимо, що у цьому неабияку роль виконує традиціоналістська форма суспільної свідомості, котра, на думку С. С. Орденюка, «нездатна без деформацій асимілювати на ментальному рівні релятивістську спрямованість сучасних соціокультурних установок». Основними характерними ознаками такої свідомості розглядаються протиставлення новим цінностей минулого, догматизм та емоційна забарвленість [8, с. 59].

Л. Г. Матвєєва вважає, що «особливості правотворення у транзитивному суспільстві зумовлені суспільною транзицією: швидкоплинною і часто не прогнозованою соціальною ситуацією у транзитивному суспільстві, що вимагає оперативної зміни правових норм, з одного боку – врегулювання раніше відсутніх суспільних відносин, з іншого – скасування застарілих правоположень; за недосконалістю законодавства спостерігається його витіснення іншими формами права, а подекуди – й правосвідомістю; на правотворчість впливає перехідний стан держави, яка попри все залишається найважливішим творцем норм права; суспільна транзиція зумовлює зміни в ієрархії джерел права, і, відповідно, у способах правотворчості» [4, с. 22]. Така позиція відображає правовий вимір транзитивного суспільства, в рамках якого формуються особливі характеристики функціонування суспільної моралі.

Для філософсько-правового осмислення феномена суспільної моралі у транзитивному суспільстві, до якого слід віднести й українське суспільство, важливо сформулювати чітке визначення поняття цього явища. Звернемо увагу на дефініцію, закріплену Законом України «Про захист суспільної моралі». Відповідно до абз. 11 ч. 1 ст. 1 цього Закону, «суспільна мораль – це система етичних норм, правил поведінки, що склалися в суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість» [9]. Не можна не погодитись із думкою українського правознавця О. М. Омелючка, котрий розглядає суспільну мораль як «таку сферу моральної регуляції, яка вміщує прийняті у певному суспільстві та зорієнтовані на досягнення спільного (колективного) блага цінності, правила поведінки, їх відбиток у свідомості людей і відповідні поведінкові стандарти (моделі поведінки), які формуються на основі відповідних цінностей і норм, а також володіє засобами колективного осуду аморальних вчинків членів конкретного соціуму» [7, с. 58].

Розглядаючи особливості становлення суспільної моралі транзитивного суспільства, можна виокремити низку характеристик, котрі слугують критеріями визначення суті цього феномена у філософсько-правовому вимірі. Саме вони розкривають специфічну природу суспільної моралі, здатної реально впливати на стан соціуму, спрямовувати його на досягнення мети – максимального задоволення потреб людської екзистенції. Передусім варто наголосити на значенні орієнтації сформованих у суспільстві в результаті нагромадження емпіричного

досвіду різних поколінь та закріплених у народній традиції на рівні ментальних і культурних стереотипів правил поведінки на досягнення загального блага, сповідування тих ціннісних орієнтирів, котрі стосуються не окремої особи, а суспільства загалом чи бодай певної його частини. З огляду на наведене, можна сформулювати твердження про те, що у вирішенні важливих проблем суспільного розвитку суспільна мораль тяжіє до застосування тих принципів, котрі ґрунтуються на констатації превалювання значення думки більшості.

В умовах транзитивного суспільства фактор суспільної моралі як регулятора соціальних відносин, на нашу думку, виконує роль своєрідного запобіжника, сформованого внаслідок осмислення вікових традицій, сприяє збереженню етнонаціональних і ментальних характеристик тих спільнот, котрі сформувались як посттоталітарні, до яких належить і українське суспільство.

Важливо також зазначити, що для успішного функціонування суспільної моралі як регулятора поведінкової діяльності людини слід досягати того стану, коли вона спиратиметься на інституціональні структури за посередництва організаційно та процедурно підтримуваних постанов. Передусім слід звернути увагу на роль у цьому держави, котра повинна імплементувати сформовані на засадах пошанування традицій моральні правила та приписи, що виступають надбанням емпіричного досвіду поколінь. «Якщо деталізувати поняття відкритості системи суспільної моралі, – зазначає вітчизняний дослідник проблем суспільної моралі В. В. Надурак, – то воно означає, по-перше, наявність її тісного зв'язку з іншими явищами природного та суспільного буття; по-друге, існування певного впливу однієї системи суспільної моралі на іншу, внаслідок чого вони теж зазнають змін» [6, с. 64].

Суспільну мораль слід розглядати як відображення певної системи цінностей, котра забезпечує узгодження приватних інтересів окремих осіб задля загального блага. Важливим фактором існування таких процесів виступає, зокрема, панівна у суспільстві стабільність. Завдяки цьому громадяни усвідомлюють те, що завдяки діяльності відповідних інститутів суспільство здійснює все необхідне для захисту своїх членів від внутрішніх і зовнішніх ризиків. Гарантом такої стабільності стає упорядкованість соціального середовища, що виражається у правосумісності суспільних відносин, яку забезпечують відповідні органи державної влади та різноманітні суспільні інститути. У цьому розумінні актуальною проблемою функціонування суспільної моралі виступає правовий захист суспільної моралі. Як зазначає українська правознавиця Т. Грицай, «правовий захист суспільної моралі як міжгалузевий інститут є сукупністю норм, що належать різним галузям права, але мають однакову правозахисну спрямованість, з огляду на спільність об'єкта такого захисту – відносин, що складаються щодо реалізації вимог, принципів, настанов суспільної моралі в соціумі. При цьому правовою основою цього міжгалузевого інституту є відповідні норми конституційного права як база для конкретизації правових засобів захисту суспільної моралі в галузевому законодавстві України» [2, с. 18].

Варто зважити на те, що у вітчизняній правознавчій науці акцентують на факторах, котрі формують основи суспільної моралі, ставши моральними засадами суспільства. Так, скажімо, аналізуючи проблеми становлення суспільної моралі в умовах транзитивного суспільства сучасної України з пози-

ції права, вітчизняний правознавець О. П. Білан вважає, що до моральних засад суспільства слід віднести «ті моральні норми, які: (1) знайшли своє нормативне закріплення у формі конкретизованих цивільноправових положень; (2) знайшли своє закріплення у формі цивільноправових принципів; (3) не знайшли свого законодавчого закріплення та існують у формі відповідних моральних регуляторів суспільної поведінки. Зокрема, до перших можна віднести положення Закону України «Про суспільну мораль» та інші законодавчі акти, які закріплюють в своїх положеннях норми моралі; до других – такі морально-правові імперативи, як справедливість, добросовісність та розумність (ст. 3 ЦК України); до третіх – не закріплені в законодавстві, але наявні в суспільстві морально-етичні правила поведінки. Як вбачається з наведеного, перша та друга групи є тими моральними нормами, які можуть піддаватись юридикації та бути закріплені у цивільному законодавстві, а третя – ні» [1, с. 8]. Така позиція чітко фіксує правовий вимір розуміння феномена суспільної моралі.

Дослідник морально-етичних процесів у правовій практиці О. М. Омельчук вважає, що у визначенні сутності суспільної моралі слід застосовувати широкий підхід, за якого «суспільна мораль не може вичерпуватися у своїй структурі лише системою правил поведінки, але також містить уявлення про відповідні цінності, правила поведінки (тобто сегмент свідомості, оскільки передбачає необхідність осмислення таких правил) і відповідні їм зразки, моделі поведінки [7, с. 58].

У процесі осягнення філософської природи феномена суспільної моралі, на нашу думку, варте уваги дослідження українського філософа В. В. Надурака, котрий розглядає концепцію двопроекторності моральних суджень, вирізняючи два типи моральних рішень – інтуїтивний та раціональний. Раціональні моральні рішення, на його думку, ґрунтуються не на інтуїтивній реакції, а на свідомо обраних правилах, принципах і нормах. «Такого роду рішення можуть, наприклад, прийматись у ситуаціях, для яких не існує готових інтуїтивних рішень, наприклад, у випадках, пов'язаних з новими сферами суспільної реальності (зокрема, сьогодні такі ситуації виникають у сфері робототехніки, екології, біотехнологій тощо). Людина, усвідомлюючи невідповідність інтуїтивних реакцій на такі ситуації, вдається до раціонального пошуку нових норм. Причиною таких рішень також може бути прагнення змінити свою поведінку, ґрунтуючи її на нових етичних засадах. У такому випадку людина вдається до гальмування інтуїтивної реакції та свідомо обирає норму чи принцип, на якій ґрунтуватиметься її поведінка», – зазначає В. В. Надурак [5, с. 74].

Висновки. Отже, в результаті дослідження філософсько-правового виміру соціальної моралі транзитивного суспільства можна сформулювати такі висновки: а) транзитивний стан суспільства слід розглядати як певний етап розвитку соціуму, що передбачає трансформацію усіх чи більшої частини соціальних інститутів; б) особливості функціонування сучасного транзитивного суспільства в українських реаліях фіксують прояв у ньому як прогресивних, так і регресивних характеристик; в) у становленні транзитивного суспільства значну роль виконує наявність традиціоналістської форми суспільної свідомості, характерними ознаками якої є протиставлення новим цінностям цінностей минулого, догматизм та емоційна забарвленість; г) аналіз основних особливостей формування засад суспільної моралі транзитивного суспільства свідчить

про зростання значення орієнтації сформованих у суспільстві в результаті нагромадження емпіричного досвіду різних поколінь та закріплених у народній традиції на рівні ментальних і культурних стереотипів правил поведінки на досягнення загального блага, сповідування тих ціннісних орієнтирів, котрі стосуються не лише окремої особи, а суспільства загалом. Чи бодай певної його частини; д) суспільна мораль тяжіє до використання тих принципів, які ґрунтуються на констатації превалювання значення думки більшості у вирішенні важливих проблем суспільного розвитку; е) в умовах транзитивного суспільства фактор суспільної моралі виконує роль запобіжника, сформованого в результаті осмислення вікових традицій, сприяє збереженню етнонаціональних і ментальних характеристик тих спільнот, що сформувались як посттоталітарні; є) для успішного функціонування суспільної моралі як регулятора поведінкової діяльності людини слід досягати такого стану, коли вона спиратиметься на інституційні структури за посередництва організаційно та процедурно підтримуваних постанов; ж) суспільну мораль слід розглядати як відображення певної системи цінностей, котра забезпечує узгодження приватних інтересів окремих осіб для загального блага. Важливим фактором цього виступає стабільність, гарантом якої стає упорядкованість соціального середовища, що виражається у правосумісності суспільних відносин, яку забезпечують відповідні органи державної влади та різноманітні суспільні інститути.

Література:

- Білан О. П. Основні кваліфікуючі ознаки правочинів, які порушують моральні засади суспільства. *Форум права*. 2018. № 53 (5). С. 6–12. URL: https://forumprava.pp.ua/files/006-012-2018-5-FP-Bilan_3.pdf
- Грицай Т. О. Соціальна мораль як об'єкт правового захисту. *Соціологія права*. 2016. № 3. С. 17–20.
- Лук'яненко О. М. Контури транзитивного суспільства: нові контексти та інтерпретації. *Scientific Journal Virtus*. 2018. № 28. С. 30–33.
- Матвеева Л. Г. Транзитивність у правовій сфері: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2016. 42 с.
- Надурак В. В. Два типи моральних рішень. *Філософська думка*. 2018. № 3. С. 66–78.
- Надурак В. В. До питання відкритості системи суспільної моралі. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2014. № 6. С. 64–70.
- Омельчук О. М. Вплив моралі на регулювання поведінки людини і суспільних відносин. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2012. № 3. С. 55–59.
- Орденів С. С. Соціальна лімінальність як стаціонарний стан транзитивних суспільств глобалізованого світу. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2019. № 1 (29). С. 55–66.
- Про захист суспільної моралі: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 14. Ст. 192.

Rubin S. Philosophical and legal dimension of social morality of transitive society

Summary. The article reveals important problems of formation of the institution of public morality within the framework of a transitive society, which is seen as a specific stage in the formation of new foundations for the functioning of human civilization, involves the implementation of significant transformation processes on the way to the maximum satisfaction of the needs of both individual human existence and the social community as a whole.

There is an ambiguity of orientation and characteristics of significant features of such changes that affect the state of the institution of public morality, cause the need to develop new rules and norms of behavior in society.

It is noted that in transitive societies based on the preservation of the traditionalist model of worldview, the mental states that were created under the active influence of historically formed worldviews and cultural traditions are more widely preserved.

The peculiarities of the formation of the social morality of a transitive society are considered, which helps to identify those characteristics that serve as criteria for determining the essence of this phenomenon in its philosophical and legal dimension. It is they who reveal the specific nature of social morality, which can really influence the state of society, direct it to achieve maximum satisfaction of the needs of human existence.

It is proved that in a transitive society the factor of public morality as a regulator of social relations is a kind of safeguard, formed as a result of understanding the age-old traditions, helps to preserve ethno-national and mental characteristics of those communities that were formed as post-totalitarian. Public morality is seen as a reflection of a certain system of values that ensures the coordination of private interests of individuals in the name of the common good.

Key words: transitive society, transformation, mentality, public morality, intuition, rationality.

Ковальова О. В.,*кандидат юридичних наук,**доцент кафедри юридичних дисциплін факультету № 2**Донецького юридичного інституту МВС України**ORCID ID: 0000-0003-4555-0172*

ІНФОРМАЦІЙНО-ПІЗНАВАЛЬНА СКЛАДОВА ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Анотація. У статті розглядається інформаційно-пізнавальна складова досудового розслідування. Автор визначає такі особливості пізнавальної діяльності слідчого: 1) ретроспективний характер діяльності (здійснюється після вчинення злочинної події); 2) пізнання здійснюється у формі доказування (за допомогою кримінально-процесуальних засобів); 3) така діяльність здійснюється спеціальними суб'єктами (дознавач, слідчий, прокурор); 4) пізнання має на меті одержання інформації, що має значення для встановлення істини у справі; 5) засоби здійснення діяльності визначені у кримінально-процесуальному законі. Вказується, що першочерговим завданням інформаційно-пізнавальної діяльності слідчого є розпізнання слідів кримінального правопорушення, схожих на сліди події, котра не є суспільно небезпечною. В цьому контексті особливого значення набуває розмежування слідів на ті, котрі передували кримінальному правопорушенню, ті, що мають безпосереднє відношення до нього та ті, що з'явилися після вчинення. Сприйняття такого роду слідової інформації стає можливим за рахунок моделювання ймовірної події кримінального правопорушення із наступним її пізнанням. У зв'язку із цим одним із способів реалізації інформаційно-пізнавального процесу в межах досудового розслідування є пошук та збирання належних доказів. Підсумовується, що основними особливостями інформаційно-пізнавальної діяльності є: 1) гносеологічний підхід до сприйняття особливостей події кримінального правопорушення – встановлення послідовності дій кримінального правопорушника, необхідних для встановлення особливостей суб'єктивної сторони кримінального правопорушення (вина, мотив та мета); спосіб реалізації умислу та суспільна небезпечність наслідків та їх критична оцінка; 2) нормативно-визначений порядок отримання інформації – процес збирання відомостей відбувається за рахунок дій та способів, а також відповідно до порядку, визначеного кримінальним процесуальним законодавством; 3) кримінально-правові межі процесуальної діяльності – інформація збирається стороною кримінального провадження в об'ємі, достатньому для доведення вини кримінального правопорушника та встановлення правильної кваліфікації кримінального правопорушення, що необхідно для наступного обрання на стадії судового розгляду виду та строку покарання, достатнього для виправлення правопорушника.

Ключові слова: досудове розслідування, інформаційно-пізнавальна діяльність, кримінальне процесуальне законодавство, слідчий, дізнання, кримінальне провадження.

Досудове розслідування є дуже важливим процесом пізнання об'єктивної реальності та події кримінального пра-

вопорушення, що дозволяє максимально об'єктивно підійти до обрання виду та строку покарання правопорушника, достатнього для виконання завдань кримінального та кримінального процесуального законодавства. При цьому необхідно відмітити, що основну роль в межах досудового розслідування відіграє пізнавальна діяльність сторін кримінального провадження, котра є невід'ємним елементом. Отже, враховуючи вказане, вважаємо доцільним зупинитись на особливостях інформаційно-пізнавальної складової досудового розслідування більш детально.

Так, В.В. Тіщенко пише, що пізнавальна діяльність, що здійснюється в ході розслідування, відрізняється рядом особливостей:

- пізнання в розслідуванні злочинів має переважно ретроспективний характер, тому що об'єктом пізнання є подія, віддалена від моменту розслідування більшим чи меншим відрізком часу;

- пізнання в розслідуванні здійснюється спеціально уповноваженими на те суб'єктами, у функціональні обов'язки яких входить з'ясування істини з досліджуваної події;

- розслідування як процес пізнання має визначений адресат – суд, що остаточно оцінює законність ходу розслідування, вірогідність, об'єктивність, повноту його результатів;

- пізнання в розслідуванні здійснюється у вигляді процесуального доказування, тобто за встановленим законом порядком шляхом збирання, дослідження й оцінки доказів;

- процес пізнання розслідуваної події обмежений процесуальними термінами [1, с. 92–96].

Підхід вченого, на наш погляд, є достатньо виваженим та повним. *Аналіз викладених ним положень, а також праць інших авторів дає підстави для визначення наступних особливостей пізнавальної діяльності слідчого: 1) ретроспективний характер діяльності (здійснюється після вчинення злочинної події); 2) пізнання здійснюється у формі доказування (за допомогою кримінально-процесуальних засобів); 3) така діяльність здійснюється спеціальними суб'єктами (дознавач, слідчий, прокурор); 4) пізнання має на меті одержання інформації, що має значення для встановлення істини у справі; 5) засоби здійснення діяльності визначені у кримінально-процесуальному законі.*

Об'єктом інформаційно-пізнавального процесу є подія минулого. Інформаційно-пізнавальна діяльність сторони кримінального провадження завжди має ретроспективний характер, що обумовлено тим фактом, що нею сприймається інформація про обставини суспільно небезпечного діяння, котре було вчинено деякий (інколи – достатньо тривалий) час тому. Це значно ускладнює сприйняття фактів та подій об'єктивної реальності, що пояснює необхідність застосування слідчим/дознавачем

чем специфічних методів та методик розслідування, достатніх для пошуку та використання юридично значущої інформації. Основні обставини кримінального правопорушення встановлюються виключно за його слідами, котрі стають доказами.

М.Г. Шурухнов підкреслює, що обсяг доказової та іншої криміналістично значущої інформації та її важливість залежать від того, наскільки значимими та чіткими є зміни в оточуючому середовищі, від ступеня впливу на носії інформації, а також від того, наскільки вказані зміни пов'язані із суб'єктом злочину та його злочинною поведінкою [2, с. 22–24]. В.В. Тіщенко пропонує розподіляти інформаційні процеси, що лежать в основі доведення як специфічної пізнавальної діяльності, спрямованої на розкриття злочинів на такі стадії: 1) пошук і виявлення криміналістично значущої інформації; 2) сприйняття і фіксація криміналістично релевантної інформації; 3) обробка інформації; 4) використання інформації [1, с. 99–104]. В юридичній літературі мають місце неоднозначні позиції щодо предмета розслідування (те, що досліджується, встановлюється, пізнається). Зокрема, існує думка, що розслідування злочинів – це пізнання подій минулого за залишеними матеріальними й ідеальними слідами [3, с. 18]. Є.Д. Лук'янчиков зазначає, що у слідах події злочину міститься інформація про ознаки особи, яка вчинила його, а також предметів, застосованих під час учинення злочину. Таким чином, інформація (відомості) про особу й інші об'єкти міститься у слідах, які є її джерелами [4, с. 79]. Зазначені висловлювання вчених, на наш погляд, є цілком слушними, оскільки будь-яка форма активності під час реалізації завдань досудового розслідування пов'язана зі сприйняттям певної інформації. Розслідування само по собі є процесом, спрямованим на встановлення різноманітних ретроспективних обставин вчинення кримінальних правопорушень, відомості про які виступають доказами у кримінальному провадженні. Видається, що саме інформаційний аспект відображено в ст. 84 КПК України, в якій вказано, що доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому цим Кодексом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню. Процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів [5].

Не дивлячись на те, що час вчинення кримінального правопорушення та початок досудового розслідування у будь-якому випадку віддалені один від одного (що ще раз підтверджує «історизм» процесу розслідування), безпосередньо пізнання розпочинається одночасно із початком досудового розслідування, що обумовлено ознайомленням слідчим/дознавачем з тими фактичними обставинами, котрі стали достатніми для їх внесення до Єдиного реєстру досудового розслідування. Тобто, *в цьому контексті важливу роль відіграє етапність інформаційно-пізнавальної діяльності, котру умовно можна поділити на:* 1) **початкову** – відповідно до ст. 214. слідчий, дізнавач, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань, розпочати розслідування та через 24 години з моменту внесення таких відомостей надати заявнику витяг з Єдиного реєстру досудових розслідувань... Таким чином, заява, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або самостійне виявлення будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення є першими інформаційними джерелами, котрі потребують пізнання; 2) **фактичну** – процес збирання доказів та доказування; 3) **завершальну** – процес складення обвинувального вироку та перевірка відповідності зібраної доказової бази для притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Першочерговим завданням інформаційно-пізнавальної діяльності слідчого є розпізнання слідів кримінального правопорушення, схожих на сліди події, котра не є суспільно небезпечною. В цьому контексті особливого значення набуває розмежування слідів на ті, котрі передували кримінальному правопорушенню, ті, що мають безпосереднє відношення до нього та ті, що з'явилися після вчинення. Сприйняття такого роду слідової інформації стає можливим за рахунок моделювання ймовірної події кримінального правопорушення із наступним її пізнанням. У зв'язку із цим одним із способів реалізації інформаційно-пізнавального процесу в межах досудового розслідування є пошук та збирання належних доказів.

М.І. Єнікеев справедливо зазначає, що слідче пізнання – пізнання доказове – верифіковане: воно перевірене усіма висновками слідчого. Слідче пізнання розвивається на базі ймовірно-інформаційного моделювання, має за мету одержання достовірного знання про розслідувану подію [6, с. 124–125]. Не можна залишити без уваги те, що наразі в кримінальній процесуальній доктрині, здебільшого, панує думка про те, що інформаційно-пізнавальна функція досудового розслідування реалізується за рахунок діяльності слідчого/дознавача. При цьому ми не можемо заперечувати той факт, що сприйняття та пізнання інформації здійснюється, здебільшого, за рахунок збирання доказової інформації та, власне, процесу доказування. Це свідчить про багатовекторність інформаційно-пізнавальної функції досудового розслідування, котра може бути реалізована всіма сторонами кримінального провадження. В контексті останньої думки, пропонуємо звернути увагу на ст. 93 КПК України, в якій вказано, що збирання доказів (як один із способів отримання та пізнання процесуально важливих відомостей – *додано нами – О.К.*) здійснюється сторонами кримінального провадження, потерпілим, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, у порядку, передбаченому цим Кодексом [5].

Існує також позиція про те, що предметом розслідування є система кримінально-релевантної діяльності, тобто діяльності з ознаками злочину зі всіма її підсистемами, елементами і взаємозв'язками між ними [7, с. 93]. Така позиція є достатньо категоричною і викликає певні заперечення, оскільки предметом розслідування є не сама діяльність з ознаками злочину, а лише кримінально-процесуальні (предмет доказування) та криміналістично значущі обставини, які підлягають встановленню під час розслідування. Заслуговує на увагу підхід, за яким предмет розслідування охоплюється криміналістичною характеристикою злочинів [8]. Так, Р.С. Белкін пише, що правильне розуміння змісту криміналістичної характеристики злочинів робить непотрібним наведення як самостійного структурного елемента конкретної окремої методики переліку обставин, що підлягають доказуванню (встановленню) у даній категорії кри-

мінальних справ. Зміст криміналістичної характеристики має охоплювати всі елементи предмета доказування з тими їх особливостями, які характерні саме для розслідування конкретної категорії злочинів. Інше вирішення питання неминує призводити або до неповноти криміналістичної характеристики, в якій не відображаються які-небудь елементи предмета доказування, що характеризують злочин саме в криміналістичному аспекті, або до дублювання змісту цих двох структурних елементів методики [9, с. 331]. Ми підтримуємо позицію Р.С. Белкіна та з точки зору кримінального процесу хочемо зазначити, що інформаційно-пізнавальна функція досудового розслідування спрямована на встановлення інформації, необхідної для притягнення певної особи за вчинення кримінального правопорушення, кваліфікованого відповідно до статті Особливої частини кримінального законодавства. Сприйняття інформаційно-пізнавального процесу як кримінально-релевантної діяльності зміщує акцент з кінцевої мети, якою є об'єктивний обвинувальний вирок на слідчо-оперативну діяльність як самоціль кримінального провадження, що звужує предмет досудового розслідування та, відповідно, функцій останнього.

Дещо іншу позицію займає І.Ф. Герасимов, який вказує, що важливого значення набуває визначення кола обставин, що підлягають установленню і дослідженню щодо категорії злочинів. Дані, що тут викладаються, засновуються, з одного боку, на елементах складу злочину і предметі доказування, тобто на законі, а з іншого – на відомостях, що містяться в криміналістичній характеристиці, що дозволяє індивідуалізувати та конкретизувати обставини, що підлягають установленню під час розслідування. Нерозривний зв'язок між криміналістичною характеристикою і колом обставин, що підлягають доказуванню, надає певні підстави вважати, що останні за своєю сутністю, є частиною криміналістичної характеристики, охоплюються нею [10, с. 328]. Ми є прихильниками думки про те, що інформаційно-пізнавальна функція досудового розслідування здійснюється шляхом збирання доказів та доказування. При цьому в кримінальній процесуальній науці існує досі невирішена проблема щодо можливості ототожнення процесуально-правового та інформаційно-пізнавального аспекту доказування.

Так, перш ніж докази стануть предметом дослідження з метою їх пізнання в межах кримінального процесу, треба здійснити низку розумових, логічних, не процесуальних заходів, які мають на меті конкретизацію самого дослідницького процесу, вивчення обставин виникнення і реалізацію можливостей отримання доказів, аналіз способів і засобів отримання інформації, яка може мати доказове значення [11, с. 84]. Свого часу деякі науковці наполягали на тому, що у кримінальному процесі безпосередньо без доказування можна пізнати збережені наслідки скоєного, залишені продукти протиправної поведінки, виявлені предмети злочинного діяння, засоби, якими були скоєні злочини, обставини, які відносяться до особи злочинця тощо. У сучасній науковій літературі цю ідею підтримує А.Р. Белкін, який вказує на те, що низка фактів, які входять як до події злочину, так і до складу предмета доказування доступні для безпосереднього сприйняття слідчим чи судом. Всі ці факти відносяться до категорії доказів у кримінальному судочинстві і визнання можливості їх чуттєвого пізнання має принципове значення, як підтвердження загальності процесу пізнання [12, с. 5]. Отже, можна відмітити, що *інформаційно-пізнавальну діяльність в межах досудового*

розслідування можна поділити на реалізовану в процесі доказування та на ту, що здійснюється шляхом опрацювання практично важливих відомостей, отриманих в ході розслідування, але таких, що не потребують доказування у його пізнавальному розумінні (сенсорне сприйняття окремих об'єктивних обставин кримінального правопорушення). Процес розпізнання слідів кримінального правопорушення, схожих на сліди події, котра не є суспільно небезпечною є універсальним та потребує симбіозу двох вищезазначених видів інформаційно-пізнавальної діяльності в межах досудового розслідування. Це можна пояснити тим, що сторона кримінального провадження за рахунок сенсорного сприйняття окремих об'єктивних обставин кримінального правопорушення формує належну доказову базу, шляхом відібрання тільки процесуально важливих та об'єктивних даних.

Таким чином, *інформаційно-пізнавальна складова досудового розслідування – це діяльність сторони кримінального провадження, пов'язана із пошуком інформації, пов'язаної із обставинами кримінального правопорушення, котра інтегрується за рахунок дискурсивного мислення та призводить до отримання певного знання, достатнього для встановлення об'єктивної кримінологічної істини через симбіоз інтелектуальних операцій та практичних дій.* Інформаційно-пізнавальний процес досудового розслідування відтворюється крізь призму таких обов'язкових складових як: 1) *нормативно-правова визначеність* – інформаційно-правова діяльність має проводитись у порядку та в межах, визначених кримінальним процесуальним законодавством України та іншими нормативно-правовими актами держави, регулюючими певні суспільні відносини; 2) *достовірність доказової інформації* – дані, отримані в ході інформаційно-пізнавальної діяльності повинні мати передбачені в ч. 2 ст. 84 КПК України процесуальні джерела, а також відповідати вимогам, викладеним в ст.ст. 85-88 КПК України; 3) *обмежена процесуальна строковість* – інформаційно-пізнавальна діяльність сторонами кримінального провадження здійснюється в розумні строки, відповідно до критеріїв, викладених в ч. 3 ст. 28 КПК України; 4) *належність процесуальних рішень* – результати інформаційно-пізнавальної діяльності повинні бути підкріплені/обґрунтовані/завершені відповідними об'єктивними процесуальними рішеннями (у т.ч. – обвинувальним вироком).

Інформаційно-пізнавальну діяльність в межах досудового розслідування можна етапізувати наступним чином: 1) *початковий етап* – відповідно до ст. 214 КПК України слідчий, дізнавач, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань, розпочати розслідування та через 24 години з моменту внесення таких відомостей надати заявнику витяг з Єдиного реєстру досудових розслідувань... Таким чином, заява, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або самостійне виявлення будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення є першими інформаційними джерелами, котрі потребують пізнання; 2) *фактичний етап* – процес збирання доказів та доказування; 3) *завершальний етап* – процес складання обвинувального

вируку та перевірка відповідності зібраної доказової бази для притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Основними особливостями інформаційно-пізнавальної діяльності є: 1) *гносеологічний підхід до сприйняття особливостей події кримінального правопорушення* – встановлення послідовності дій кримінального правопорушника, необхідних для встановлення особливостей суб'єктивної сторони кримінального правопорушення (вина, мотив та мета); спосіб реалізації умислу та суспільна небезпечність наслідків та їх критична оцінка; 2) *нормативно-визначений порядок отримання інформації* – процес збирання відомостей відбувається за рахунок дій та способів, а також відповідно до порядку, визначеного кримінальним процесуальним законодавством; 3) *кримінально-правові межі процесуальної діяльності* – інформація збирається стороною кримінального провадження в об'ємі, достатньому для доведення вини кримінального правопорушника та встановлення правильної кваліфікації кримінального правопорушення, що необхідно для наступного обрання на стадії судового розгляду виду та строку покарання, достатнього для виправлення правопорушника.

Література:

1. Тіщенко В.В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: монографія. Одеса: Фенікс, 2007. 260 с.
2. Шурухнов Н.Г. Криміналістика: учебник. 2-е изд., исправл. и доп. М.: Эксмо, 2008. 718 с.
3. Кузьмічов В.С. Криміналістичний аналіз розслідування злочинів: монографія. К.: НАВСУ-НВТ «Правник», 2000. 450 с.
4. Лук'янчиков Є.Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів: монографія. К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2005. 360 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/paran387#n387>
6. Еникеев М.И. Юридическая психология: учебник.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. 517 с.
7. Самыгин Л.Д. Расследование преступлений как система деятельности. М.: Изд-во МГУ, 1989. 89 с.
8. Щур Б.В. Проблема визначення предмета, напрямків та етапів розслідування. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsv/04_2011/11shhbvter.pdf
9. Белкин П.С. Курс криминалистики: в 3 т. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. М.: Юристъ, 1997. 480 с.
10. Герасимов И.Ф. Общие положения методики расследования преступлений. Криминалістика: учебник / под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Драпкина. М.: Высшая школа, 1994. 672 с.

11. Халупенко Д. М. Співвідношення пізнання і доказування у кримінальному провадженні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2014. Т. 11. № 3. С. 81-91.
12. Белкин А. Р. Теория доказывания : научно-методическое пособие. М. : Изд-во НОРМА, 1999. 429 с.

Kovalova O. Informative-cognitive component of a pre-trial investigation

The article considers the information and cognitive component of the pre-trial investigation. The author identifies the following features of the cognitive activity of the investigator: 1) retrospective nature of the activity (carried out after the commission of a criminal event); 2) cognition is carried out in the form of evidence (with the help of criminal procedure); 3) such activities are carried out by special entities (investigator, investigator, prosecutor); 4) cognition aims to obtain information that is important for establishing the truth in the case; 5) the means of carrying out the activity are defined in the criminal procedure law. It is pointed out that the primary task of information and cognitive activity of the investigator is to identify traces of a criminal offense, similar to the traces of an event that is not socially dangerous. In this context, it is especially important to distinguish between those that preceded the criminal offense, those that are directly related to it and those that appeared after the offense. Perception of this kind of trace information becomes possible by modeling the probable event of a criminal offense with its subsequent knowledge. In this regard, one of the ways to implement the information and cognitive process in the pre-trial investigation is to find and collect relevant evidence. It is concluded that the main features of information and cognitive activities are: 1) epistemological approach to the perception of the criminal offense – establishing the sequence of actions of the criminal offender, necessary to establish the subjective side of the criminal offense (guilt, motive and purpose); method of realization of intent and social danger of consequences and their critical assessment; 2) normatively defined procedure for obtaining information – the process of collecting information is due to actions and methods, as well as in accordance with the procedure established by criminal procedural law; 3) criminal-legal limits of procedural activity – information is collected by the party to the criminal proceedings in a volume sufficient to prove the guilt of the criminal offender and establish the correct qualification of the criminal offense, which is necessary for subsequent election at the stage of trial.

Key words: pre-trial investigation, information-cognitive activity, criminal procedural legislation, investigator, inquiry, criminal proceedings.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

<i>Скрябін О. М.</i> ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ АПЕЛЯЦІЇ В УКРАЇНІ ТА ФОРМУВАННЯ ДОКАЗІВ В АПЕЛЯЦІЙНІЙ ІНСТАНЦІЇ.....	4
<i>Іванов О. Ю.</i> ПСЕВДОЛЕГІТИМАЦІЯ ЗАХОПЛЕННЯ ТЮРКСЬКИХ ТА УГРО-ФІНСЬКИХ НАРОДІВ У РОСІЙСЬКІЙ ПРОПАГАНДИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВА ПАРАДИГМА.....	8
<i>Ковальова С. Г.</i> РЕМІСНИКИ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (XV – XVIII СТ.): ФОРМИ СОЦІАЛЬНО-ВИРОБНИЧОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА МІСЦЕ У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ.....	12
<i>Парасюк М. В.</i> ПРОБЛЕМА ПРОГРЕСИВНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА Й ДЕРЖАВИ В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИХ КОНЦЕПЦІЯХ ГЕГЕЛЯ.....	16
<i>Захарчин Н. Г., Шептицька Л. Б.</i> СИСТЕМА ТЕРИТОРІАЛЬНОГО САМОВРЯДУВАННЯ МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СТЕПАНА БАРАНА.....	20

КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

<i>Берченко Г. В.</i> УСТАНОВЧА ВЛАДА: ЕВОЛЮЦІЯ І СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ.....	26
<i>Нестор В. Р.</i> КЛАСИФІКАЦІЯ МІСТ: ДОСВІД УКРАЇНИ ТА СПОЛУЧЕНОГО КОРОЛІВСТВА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ І ПІВНІЧНОЇ ІРЛАНДІЇ.....	30

АДМІНІСТРАТИВНЕ, ФІНАНСОВЕ, ПОДАТКОВЕ ПРАВО

<i>Маслова Я. І., Сандул Я. М.</i> ПРО ОКРЕМІ ЗАХОДИ, ЯКІ СПРЯМОВАНО НА ПРОТИДІЮ ПОШИРЕННЮ COVID-19.....	36
<i>Калімбет А. Л., Білокур Є. І.</i> АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ЗАХИСТУ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....	40
<i>Стець О. М.</i> МЕХАНІЗМ АНТИКОРУПЦІЙНОГО ДЕКЛАРУВАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ.....	44
<i>Скорик В. О., Стрельченко О. Г.</i> АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНТЕРАКТИВНОГО НАВЧАННЯ В ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....	48
<i>Пундор Ю. О.</i> ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ МИТНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ («НОВОЇ МИТНИЦІ»).....	53
<i>Черній В. Д.</i> АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ: СТАН ДОСЛІДЖЕНОСТІ.....	56
<i>Мороз В. П.</i> ПЕРСПЕКТИВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОДАТКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ В АСПЕКТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ НАЛЕЖНОЇ ОБАЧНОСТІ.....	61

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; PHILOSOPHY OF LAW

Skriabin O.

**HISTORICAL STAGES OF THE DEVELOPMENT OF THE APPEAL IN UKRAINE
AND THE FORMATION OF EVIDENCE IN THE APPELLATE COURT..... 4**

Ivanov O.

**PSEUDO-LEGITIMATION OF THE CAPTURE OF THE TURKIC AND FINNO-UGRIC PEOPLES
IN RUSSIAN PROPAGANDA: A HISTORICAL AND LEGAL PARADIGM..... 8**

Kovalova S.

**ARTISANS OF THE CRIMEAN KHANATE (XV – XVIII CENTURIES):
FORMS OF SOCIAL AND MANUFACTURING ORGANIZATION AND PLACE
IN THE SOCIAL STRUCTURE..... 12**

Parasiuk M.

**THE PROBLEMS OF PROGRESSIVE DEVELOPMENT OF A STATE AND A SOCIETY
IN THE HEGEL'S HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL CONCEPTS ON HEGEL'S..... 16**

Zakharchyn N., Sheptytska L.

**SYSTEM OF TERRITORIAL SELF-GOVERNMENT OF INTERWAR POLAND
IN THE CONTEXT OF STEPAN BARAN'S ACTIVITY..... 20**

CONSTITUTIONAL LAW AND MUNICIPAL LAW

Berchenko H.

CONSTITUENT POWER: EVOLUTION AND MODERN INTERPRETATIONS..... 26

Nestor V.

CLASSIFICATION OF THE CITIES: UKRAINIAN AND BRITISH EXPERIENCE..... 30

ADMINISTRATIVE, FINANCE, TAX LAW

Maslova Ya., Sandul Ya.

ABOUT THE CERTAIN MEASURES AIMED AT COUNTERACTING THE SPREAD OF COVID-19..... 36

Kalimbet A., Bilokur E.

**ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT OF STATE PROTECTION
OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS..... 40**

Stets O.

**THE MECHANISM OF ANTI-CORRUPTION DECLARATION
IN THE ACTIVITIES OF PUBLIC SERVANTS..... 44**

Skoryk V., Strelchenko O.

**ADMINISTRATIVE AND LEGAL CHARACTERISTICS OF INTERACTIVE TRAINING
IN THE PROCESS OF TRAINING OF NATIONAL POLICE OFFICERS OF UKRAINE..... 48**

Pundor Yu.

ABOUT THE WORK OF THE STATE CUSTOMS SERVICE ("NEW CUSTOMS")..... 53

Chernii V.

**ADMINISTRATIVE REGULATION OF LOCAL GOVERNMENT'S SYSTEM:
UKRAINIAN STUDIES..... 56**

Moroz V.

**PROSPECTS FOR THE TRANSFORMATION OF TAX LEGISLATION OF UKRAINE
IN TERMS OF APPLICATION OF THE PRINCIPLE OF DUE DILIGENCE..... 61**

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

Науковий збірник

Виходить шість разів на рік

№ 45, 2020

Серію засновано у 2010 р.

Коректор Вишнякова Я.І.

Комп'ютерна верстка Калабухова С.Ю.

Підписано до друку 13.11.2020 р. Формат 60x84/8. Обл.-вид. арк. 21,35, ум. друк. арк. 19,99.

Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 200 примірників. Замовлення № 0121/23.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»

(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6424 від 04.10.2018 р.)

Україна, м. Одеса, 65101, вул. Інглєзі, 6/1

Тел. +38 (048) 709-38-69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua